

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

ELLEVTE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

POVL BAGGE OG ASTRID FRIIS

11. RÆKKE 1. BINDS 2. OG 3. HEFTE

KØBENHAVN

H. HAGERUPS BOGHANDEL, HOVEDKOMMISSIONÆR

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1945

Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik.

AF

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

Til Indledning.

Kan man hævde, at Historikerne i nogen Grad forsømmer de statistiske Opgaver, der ligger paa deres Vej, og er paa-faldende lidt opmærksomme, naar det gælder den metodiske Side af Sagen?

Tilsyneladende gaar det jo ganske godt. Som man kunde vente, er det navnlig yngre Forskere, der interesserer sig for det omfattende Materiale, som ved kyndig historisk-statistisk Bearbejdelse vil kunne lægge ny Viden til paa næsten alle Omraader af dansk Samfundshistorie. Resultatet vil i vigtige Henseender blive en tiltrængt Revision af adskillige ældre Opfattelser, der bygger paa for løst Grundlag eller er formet i for stor Almindelighed. De fleste ældre Historikere kan heller ikke tilbageholde en vis Respekt for den tapre Energi, hvormed en Del af de yngre har taget Problemerne op, selv om man næppe i den ønskelige Udstrækning har gjort sig klart, hvilke Muligheder den historiske Statistik indebærer.

Forsinket Sandhedserkendelse i populær-videnskabelige Værker er dog ikke den alvorligste Hindring. Forskningsmæssigt er det mere betænkeligt, hvis de historisk-statistiske Undersøgelser ikke gennemføres med klar Forstaaelse af det særlige Ansvar, der er forbundet med disse Opgavers Løsning. Paa de fleste

Omraader er den trænedede Historiker som Regel i Stand til at faa noget ud af sit Stof, selv om hans Resultater paa væsentlige Punkter maa underkendes. Men ved Arbejdet med statistisk Materiale gælder det stort set Knald eller Fald. Enten sejrer Forskeren paa sin kritiske Metode og sin omhyggelige Talbehandling (vanskeligt paa den ene af Delene alene), eller han øger blot Forvirringen ved at »fastslaa« Resultater, der ikke kan staa for en nøjere kildekritisk Undersøgelse. Paa et Tidspunkt, hvor den historisk-statistiske Forskning herhjemme endnu staa langt svagere, end den burde gøre, er det derfor indlysende nødvendigt at diskutere de Aarsager, der kan føre til Fejlvurderinger.

Et særligt Forhold kan nævnes i denne Forbindelse. En Historiker, der arbejder med en større Opgave, som han haaber at kunne løse paa Grundlag af et omfattende statistisk Materiale, vil som Regel ofre mere Plads paa Fremstillingen af de økonomiske, sociale eller andre Resultater, der er den mest iøjnefaldende Nyvinding, end paa en udførlig Redegørelse for den metodiske Fremgangsmaade. Den fuldførte Bygning er jo det egentlige Maal, og Metoden synes ofte kun at være det forhaandenværende Stillads, som man midlertidigt og rent selvfølgelig benytter. I Virkeligheden maa der tillægges den saa stor Betydning, at man fristes til at foreslaa en Reform, der i første Række (om ikke udelukkende) gør Doktorafhandlinger til et Spørgsmaal om Metode. Meget vilde være vundet, hvis vi for hver ny historisk Disputats nogenlunde afgjort kunde sige, at nu var dette eller hint afgrænsede Forskningsomraade for lange Tider grundforbedret ved gennemført kildekritisk Behandling. Lidt for hyppigt oplever man, at Historikeren er sine Kilders Defensor, enten ved at tie stille med »skjulte Fejl« (der virkelig i ubegribelig Grad kan være skjult for ham selv!) eller ved direkte Optræden til Støtte for de vaklende Bevismidler. Der findes en særlig Form for cant, der lurder paa Historikeren, rede til i Arbejdets og Inspirationens lifligste Stunder at indbilde ham, at netop dette Kildemateriale udnyttet paa den Maade, trods alle flittige Indvendinger giver den rette Løsning

paa Problemerne! — Tør nogen sige sig fri for i det mindste en lille Rem af Huden?

Her kunde jeg have ønsket at anføre nogle Eksempler paa, hvad den statistiske Historieforskning gennem de senere Slægtled har arbejdet med, navnlig Problemer vedrørende Ejendomsantal og Folkemængde paa Landet¹. Forskellige Forhold — ogsaa Pladsforhold — lægger Hindringer i Vejen, og desuden vilde det delvis blive en Gentagelse af, hvad jeg andetsteds har anført om disse Emner². Jeg skal i Stedet begrænse mig til en Analyse af statistiske Kilder til en enkelt Side af Landbrugets Produktionsliv.

Kilderne til Oplysning om Folkemængde og Produktionsforhold er gennemgaaende alt for lidt undersøgt og udnyttet vedblivende uden tilstrækkeligt dybtgaaende Kritik. Der vil kunne fremdrages langt mere Materiale til Belysning af Landbrugsproduktionens Størrelse (det dyrkede Areal og dets Udnyttelse, Foldudbytte, Kreaturantal m. v.), Priserne paa Landbrugsprodukter, Arbejdskraften og dens Anvendelse (herunder Hoveriets Omfang og Art) samt Arbejdslønnens Karakter og Bevægelse. Altsammen Problemer, der næppe kan klarlægges med fuld Sikkerhed ved Landbrugsstatistik alene, men som i hvert Fald ikke kan belyses blot nogenlunde tilfredsstillende, hvis man lader det statistiske Materiale ligge eller anvender det uden den fornødne Kritik.

Der paahviler Historikeren et betydeligt Ansvar, naar han tager Statistikken til Hjælp. Han kan nemlig ikke — som de mindre trænede undertiden synes at mene — uforbeholdent give sig Talmaterialet i Vold, naar han iøvrigt undgaar Fejltællinger og stiller sine Resultater smukt op. Ikke mindst den lokalhistoriske Forskning har lidt under Tilfældigheder i denne Henseende. Det bliver let Aarsag til Forvirring og meningsløse Fejl-

¹ En Oversigt over de forskellige befolkningsstatistiske Opfattelser er givet af Svend Aakjær i Indledningen til hans Udg. af »Kong Valdemars Jordebog« (1943), 209—45.

² I »Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660—1800« (1940), se Sagregisteret.

vurderinger, naar det forhaandenværende Materiale — f. Eks. Skattemandtaller, Skifter og Synsforretninger — udnyttes i Flæng. Vi har alt for længe savnet metodiske Undersøgelser angaaende Problemer af denne Art.

Kvæg og Korn.

Historisk Tidsskrift bragte i 1943 et Par interessante Afhandlinger, der i metodisk Henseende giver udmærket Anskuelsesundervisning. C. Rise Hansens Undersøgelser vedrørende Bondestandens økonomiske Udvikling ca. 1560—ca. 1660 (udelukkende belyst ved Bøndernes Kvæghold i et Par vestsjællandske Len) er et godt Eksempel paa, hvor smukt et Kildemateriale kan tilrettelægges og analyseres, uden at Oplysningernes Paa-lidelighed undersøges til Bunds og uden Forsøg paa sideløbende Behandling af Materiale fra andre Egne, skønt den fordringsfulde Titel dog stiller rimeligt Krav herom. Gunnar Olsen fremlægger et omfattende Materiale i sin Afhandling om Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610—60, men han fremhæver allerede til Indledning de forskellige Fejlmuligheder saa klart, at Læseren paa Forhaand er orienteret¹.

Hvad Kornproduktionen angaar, er de kildekritiske Muligheder i Virkeligheden udtømt i Gunnar Olsens Afhandling. Vi har ikke fra samme Periode andre Kilder af Betydning til Oplysning om Høstudbytte. For Bondebrugets Vedkommende kan man fra Slutningen af 1660'erne finde spredte Oplysninger til Vejledning. Da det i Reglen drejer sig om Vurderinger ved Bondeskifter, men kun sjælden om Kornopmaalinger, er det naturligvis et ret unøjagtigt Materiale, men man maa regne

¹ Spørgsmaalet bliver saa, om man maa anse disse Fejlkilder for saa væsentlige, at Hovedresultaterne svækkes. Et vigtigt Punkt er efter min Mening Vanskeligheden ved at forklare, at Misvækstaar slet ikke eller kun i forbavsende ringe Grad paavirker Udsædsmængden for det følgende Aar. Kan man være sikker paa, at Udsæden er medregnet, naar Høstresultaterne angives? Hvis dette er Tilfældet, maa man efterlyse Kornforraad eller eventuelle Kornkøb.

med, at Vurderingerne gennemgaaende er lave. Lensregnskaber-nes Oplysninger om Kornproduktionen paa en Række Hoved-gaardte ligger i Tid saa fjernt fra de mindre kildefattige Perioder i 1700-Aarene, at et frugtbart Sammenligningsgrundlag næppe kan tilvejebringes.

Det samme gælder Kvægskatteregistret fra 1566. Kvægfor-tegnelser til Sammenligning synes ikke at eksistere, hvilket naturligvis i høj Grad vanskeliggør, men ikke udelukker Kritik af denne Kilde til Oplysning om Kvægskat og Kreaturhold paa den nordiske Syvaarskrigs Tid. Rise Hansen giver en kort Over-sigt over, hvad der er bevaret af Kvægskattemandtal fra 1657¹. Fra Perioden 1677—87 er Skattemandtal bevaret i saa stor Fylde, at der næppe for nogen Landsdels Vedkommende savnes Kildemateriale vedrørende Kreaturhold². Spørgsmaalet er saa, om disse Opgivelser er blot nogenlunde paalidelige. Der er imid-lertid en Mulighed for at vurdere Kvægskattemandtallenes Kildeværdi, idet der er bevaret et betydeligt Antal Skifter fra sidste Halvdel af 1600'erne. Vi maa derfor nærmere undersøge de to Kildegrupper, der ved deres Tilblivelsesmaade og hele Karakter afviger saa meget fra hinanden.

Selvangivelse kontra Synsforretning.

Paa Forhaand maa man nære nogen Mistillid til Tallene i Kvægskatteregistrene. Det er efter alt at dømme Selvangivelser, og de er ikke kontrolleret af Mænd, der var interesseret i at faa Bøndernes virkelige Skattepligt fastslaaet. Præsterne nøjedes i Reglen med at anføre de Besætningsstørrelser, som Bønderne og — for Herregaardenes Vedkommende — Ridefogderne opgav³.

Under disse Forhold blev Angivelsens Nøjagtighed i første Række afhængig af den enkelte Bondes Sandhedskærlighed, der ofte maatte ligge under for et naturligt Ønske om at formindske

¹ Hist. Tidsskr. 10. R. VI (1943), 145.

² Se Gunnar Olsen: Studier i Præstemandtallene 1677—1687. Fortid og Nutid XIII (1940), 157—90.

³ Jfr. Gunnar Olsen. Anf. St., 159.

det Tab, som Skattepaalæg betød. Blev samme Skatteobjekt udnyttet gentagne Gange, laa det lige for, at Bonden efterhaanden blev mere forsigtig i sine Opgivelser til Skattevæsenets Repræsentanter. Det er muligt, at Bymændene undertiden i Fællesskab har truffet Beslutning om lave Kvægtalsangivelser. Jeg vil dog snarest regne med individuelle Beslutninger og stillende Forstaaelse Mand og Mand imellem. Visse Klager kunde tyde paa, at Tallene ikke altid er blevet helt korrekt noteret, men dette Forhold er sikkert mindre væsentligt.

Uheldigvis kan Skattemandtallene ikke i sig selv give nogen rimelig Maalestok for Skattesnyderiernes Omfang. I næsten enhver Landsby kunde der findes Kvægbesætninger af højst forskellig Størrelse, og nogen egentlig Vejledning faar man ikke gennem den — ofte yderst nærliggende — Antagelse, at med saa ringe Kreaturbesætninger, som de laveste Angivelser lyder paa, kunde Bønder næppe bestaa.

Hvad gør nu Historikeren, naar han staar over for et statistisk Materiale, hvis Paalidelighed han har Grund til at betvivle uden direkte at kunne korrigere dets Oplysninger? Der er Tradition for, at han bruger det — desværre ogsaa nogen Tradition for, at dette sker, uden at Forskeren er tilstrækkeligt opmærksom paa de kildekritiske Muligheder. Tankegangen er simpelthen den, at een Kilde, selv naar den er daarlig, dog er bedre end ingen Kilde. Herved opnaar ukritiske Tilhængere af den historisk-statistiske Metode kun eet med Sikkerhed, nemlig at Modstandere af denne Metode faar Lejlighed til at hovere med deres blotte »Tænkning«. Den sunde Fornuft er nu engang et ganske uundværligt Redskab, ogsaa naar det gælder at vurdere uanvendeligt Materiale.

Skatteregistret fra Korsør Len 1566 hører ikke til de kassable Kilder. Det er det eneste af sin Art fra 1500-Tallet, og det indeholder — af et Skatteregister at være — imponerende høje Kvægtal fra Flertallet af Bøndergaardene. Med Rette har C. Rise Hansen tidligere fremdraget og offentliggjort selve Kreaturlisterne¹. Hans kritiske Bemærkninger om dette Mate-

¹ I Danske Mag. 7. R. II (1936), 195—248.

riale, som det foreligger fra Skriverens Haand, synes velafvejede, og med Flid har han søgt at borteliminere nogle af de Forskeligheder, der vanskeliggør en umiddelbar Sammenligning mellem Registret fra 1566 og Skattemandtal fra 1657. Man kan imidlertid diskutere, hvorvidt den landsbyvise Sammenligning har større Interesse, naar der ligger et Spand af 90 Aar imellem, og der i mange Tilfælde kun foreligger Oplysninger om en Del af Gaardene i de enkelte Landsbyer (færrest fra 1657). Med god Grund nævner Rise Hansen, at der er visse Vanskeligheder ved at skelne mellem Gaardmændene og de øvrige Kvægbesiddere i Skatteregistret 1566. I mange Landsbyer kan der for flere Beboeres Vedkommende være Tvivl om, hvorvidt det drejer sig om Gaardbrugere eller ikke. Gaardantallet i Matriklen af 1688 er ikke nogen sikker Maalestok, saa meget mindre som den ofte medregner Gaarde, der allerede i 1657 var øde. I en Del Tilfælde kunde Rise Hansen med Udbytte have søgt Oplysning om Gaard- og Bolantal i Præsteindberetninger netop fra Aaret 1657¹. Det lader sig ikke gøre at trække nogen skarp Grænse mellem Gaard- og Husmandsbrug, men Antallet af rene Smaabrug er ikke særlig stort paa Sjælland². Hvis alle (formentlige) Bolssteder blev medregnet, vilde Besætningernes Gennemsnitsstørrelse naturligvis dale i 1566, og Forholdet er det, at der i Perioden 1566—1657 forsvandt et vistnok ret betydeligt Antal Smaabrug (Gaardsæder). Hovedresultatet paavirkes dog næppe væsentligt af denne Udvikling, hvis Sammenligningsgrundlaget iøvrigt var i Orden³. Mere foruroligende i saa Henseende er det, at Kvægskatterne 1566 og 1657 udskrives paa forskellig Tid, formentlig paa hver sin Side af Vinterslagtningerne, hvis Ind-

¹ RA. D. Kanc. Sognepræsternes Designation paa Gaarde, Boel og Huse i deres Sognekald, indsendt i Henh. t. kgl. Missive 1657 ²⁷/₁₀. — Omfatter ca. ²/₃ af de sjællandske Sogne, deriblandt dog forholdsvis faa fra Vest-sjælland.

² Husmand og Inderste, 16 ff. For Jyllands Vedkommende er Vanskeligheden langt større (jfr. Fortid og Nutid XIII, 161).

³ Rise Hansens Talbehandling udmærker sig gennemgaaende ved Nøjagtighed, rent bortset fra de Grænsetilfælde, hvor Gaardantallet fra 1688 med tvivlsom Ret har været bestemmende for de fastslaede Gaardantal.

flydelse Rise Hansen søger at udmaale, desværre uden tilstrækkelig Støtte i selve Skattemandtallene.

Disse Bemærkninger om Vanskeligheden ved at tilvejebringe et Sammenligningsgrundlag vedrører ikke den Vurdering af Kvægantallenes Paalidelighed, som maa blive afgørende for Spørgsmaalet om Materialets Anvendelighed. Rise Hansen gaar ud fra, at Skattemandtallene ogsaa i 1600-Tallet er den eneste Kilde, der kan give Oplysninger om Bøndernes Kreaturhold. Om saa var, stod vi da uden nogensomhelst Mulighed for at dømme om de forskellige Mandtals Paalidelighedsgrad? I Mod-sætning til Rise Hansen og Gunnar Olsen¹ maa jeg mene, at Fejlkilderne er til at faa Øje paa, selv om man udelukkende beskæftiger sig med Skattemandtallene. Men Sammenligningsmaterialet bør om muligt udstrækkes til flere Perioder og bør for det enkelte Tidspunkt omfatte flere Egne.

Et Par konkrete Landsbyeksempler, valgt i Flæng blandt de bevarede Kvægskatmaterialer, vil tale deres eget foruroligende Sprog. Det drejer sig om Landsbyerne Harrested (Sludstrup Sogn) med 12 Gaardmænd, i 1566 dog 13, Sognebyen Hejninge med 19 Gaarde i 1566, senere 15, 16 eller 17 Gaardbrugere, Sognebyen Kirkerup med 8, 7 eller 6 Gaardmænd til de skiftende Tidspunkter og Rosted i Sørbymagle Sogn med 12 og 11. De anførte Tal er Gennemsnittet pr. Gaard(bruger) for henholdsvis større Husdyr (St. H.) og mindre Husdyr (M. H.) efter Kvægskattemandtallene². 1678 savnes Materiale fra Hejninge og Kirkerup.

Skattebetalingen blev i Reglen fastsat til faa Uger efter Forordningens Dato, i 1680'erne ydedes den dog ofte i 2 Terminer.

Det umiddelbare Indtryk er en saa stærkt faldende Kvægholdskurve, at Tilliden til Skattemandtallene straks kommer

¹ Fortid og Nutid XIII, 160 («Kreaturtællingerne, hvor Fejl vil være vanskelige eller umulige at konstatere»).

² Kvægskatten af 1677 $14/8$ kan ikke medregnes, da den kun omfattede Heste, Stude og Køer. Efter 1687 blev der ikke lagt Skat paa alle Slags Kreaturer.

Kvægskattens Dato	Harrested		Hejninge		Kirkerup		Rosted	
	St. H.	M. H.	St. H.	M. H.	St. H.	M. H.	St. H.	M. H.
1566 ²⁰ / ₁₁	21,9	23,5	21,9	19,1	23,5	15,3	21,8	18,2
1657 ²¹ / ₇	10,4	24,9	16,8	29,0	9,9	21,0	16,2	30,8
1678 ³ / ₈	8,3	15,5	7,4	14,2
1682 ¹¹ / ₁₁	10,8	6,9	12,2	10,8	9,9	8,3	10,5	6,2
1683 ¹⁴ / ₉	7,8	6,2	10,4	7,6	8,4	4,7	8,0	3,9
1684 ¹⁶ / ₈	4,9	4,0	11,2	9,9	7,1	4,4	5,3	2,9
1685 ¹¹ / ₁₂	5,8	3,4	9,2	7,7	7,5	3,1	7,3	4,7
1687 ⁵ / ₂	3,5	2,8	9,4	9,2	7,2	3,3	6,6	4,9

ud for en haard Belastning¹. Forskellen paa Sommer- og Vinterkreaturhold, der jo navnlig vedrører de mindre Husdyr (Vinterslagtninger af Svin og Lam), giver ingen tilfredsstillende Forklaring paa de kraftige Variationer. Og hvis samtlige anførte Tal fra Perioden 1678—87 var blot tilnærmelsesvis rigtige og den enkelte Landsbys Kreaturhold virkelig udsat for saa væsentlige Forandringer fra Aar til Aar, maatte en Undersøgelse som Rise Hansens anses for helt formaalsløs. Man vilde jo ikke kunne afgøre om Aarene 1566 og 1657 var nogenlunde typiske for to vidt adskilte Perioder. Man kan dog heller ikke uden videre kassere Materialet fra Perioden 1678—87. Allerede det ovennævnte beskedne Udvalg viser, at i hvert Fald Antallet af større Kreaturer fra 1682, vistnok ogsaa 1678 og 1683, meget vel kan sammenholdes med Tallene fra 1657.

Den væsentligste Forklaring maa søges paa et helt andet Punkt, nemlig ved Iagttagelsen af de varierende Skattepaalæg og Kvægskattens mer eller mindre vedvarende Tryk. Dette Forhold kan illustreres ved følgende Tabel, hvor Skattetaksten pr. Husdyr er angivet i Skilling. Det maa dog anføres, at Skillingens Sølvværdi i 1566 var ca. $1\frac{1}{2}$ Gang saa stor som 1657—87. Kun de vigtigste Husdyr er anført.

¹ Det kan bemærkes, at kun Rosteds Gennemsnitstal fra 1682 ligger under det »sjællandske« Gennemsnit, Gunnar Olsen naar til ved sin Gennemgang af Skattemandtal fra en Snes Landsbyer i Holbæk Amt samme Aar. Ogsaa han finder Eksempler paa voldsomt Fald i Aarene efter 1682, men søger til Dels at forklare dem ved lokalt bestemte Aarsager (Fortid og Nutid XIII, 175—80).

	Hest	Hoppe	Plag (under 3 Aar)	Føl	Stud	Ko	Ungnød	Kalv (under 1 Aar)	Faar	Svin (over 1 Aar)
1566.....	4	2	2 à 4 ¹	1	4	4	2	1	1	1
1657.....	8	8	8	0	8	8	8	0	1	1
1678.....	16	16	8	8	16 ²	16	6	6	2	2
1682.....	} 8	8	4	4	8 ³	8	3	3	1	1
1683.....		8	4	4	8 ³	8	3	3	1	1
1684.....		8	4	4	8 ³	8	3	3	1	1
1685.....	} 16	16	8	8	16 ²	16	6	6	2	2
1687.....		16	8	8	16 ²	16	6	6	2	2

Bortset fra Føl og Kalve, der ikke blev beskattet i 1657, maatte Bønderne paa dette Tidspunkt svare en væsentligt højere Kvægskat af alle større Husdyr, sammenlignet med 1566-Taksterne. Det var under disse Forhold yderst forstaaeligt, om Gaardbrugerne i 1657 faldt for Fristelsen til at opgive langt færre Heste og Hornkvæg eller at henregne en forholdsvis stor Part af disse til de skattefri eller mindre beskattede Kreaturer⁴. Noget tilsvarende gælder ikke m. H. t. Smaakreaturerne, hvor Forskellen mellem Sommer- og Vinterkreaturhold derimod indvirker stærkt, men i modsat Retning.

1678-Taksterne ligger for de fleste Kreaturers Vedkommende dobbelt saa højt som i 1657. Allerede 1677 var der lagt Skat paa Heste, Stude og Køer, og i Forbindelse med Ildstedskatten fra samme Aar og Kopskatten fra 1677 og 1678 kunde det i en Krigstid (den skaanske Krig 1675—79) tynges haardt paa Bondens Budget. Kvægbesætningernes Gennemsnitsstørrelse blev derfor opgivet lavere end i 1657 og 1682. Sidstnævnte Aar skulde der kun svares halv Kop- og Kvægskat, og da dette Paa-

¹ Ligesom for de øvrige Heste og Hopper, men Føl under 1 Aar som anført kun 1 Skilling.

² Over 4 Aar 64 Sk.

³ Over 4 Aar 32 Sk.

⁴ En Forskydning kan muligvis spores inden for 1566-Opgivelserne, hvor Ungnød og Kalve udgør en væsentligt større Procentdel i Forhold til Køer, end i en senere Tids Skifter.

læg kom efter flere Aars Frihed for Ekstraskatter, saa Bønderne sig aabenbart i Stand til at opgive Kreaturantal, der for de større Husdyrs Vedkommende stemte bedre med de faktiske Forhold. Mere overraskende er det, at ogsaa det opgivne Antal Smaakreaturer var synkende, ja, gennemgaaende laa overordentlig lavt. Da Skatten af Faar og Svin fiskalt betød relativt lidt, synes man paa dette Punkt at have set gennem Fingre med Bøndernes helt usandsynligt lave Selvangivelser. For de større Husdyrs Vedkommende maa den Nedgang, der som Helhed kan konstateres i Skattemandtalen fra 1683—87, ses i Sammenhæng med Kvægskattens Fornydelse Aar efter Aar; fra 1684 svares der desuden hel Kop- og Kvægskat som i 1678. Under »Skatteinertiens Lov« er Helhedsresultatet utvivlsomt, at Bønderne opgiver stadig færre Husdyr; dog var der naturligvis Landsbyer, hvor Opgivelserne ikke ændredes væsentligt i Perioden 1682—87, i hvert Fald ikke fulgte nogen stejlt nedadgaaende Linje¹.

For Vurderingen af Skatteregistret fra 1566 er det af Interesse at iagttage Virkningerne af den dobbelt saa høje Kvægskat, der blev udskrevet 10. August 1570². Landsdommer Axel Juul indberetter ²⁹/₉ nævnte Aar fra Vendelbo Stift, at mange Bønder der i Stiftet, baade Kronens og Adelens, hemmeligt havde »underslaaet« en stor Del af deres Kvæg for at slippe for den paabudte Kvægskat. Følgen var blevet, erklærer han, at den dobbelte Kvægskat ikke engang indbragte saa meget som den tidligere enkelte³. Selv om denne Udtalelse maaske ikke beror

¹ Den Antagelse, at Skattemandtallenes Paalidelighed veksler med Betalingsevnen, moder man ogsaa hos E. Heckscher i dennes Undersøgelser vedrørende svenske Befolkningsforhold efter 1632. Jfr. Nationaløkonomisk Tidsskrift 1937, 165.

² Kanc. Brevb. 1566—70, 609, jfr. 571: Kongens aabne Brev af 1570 til Morten Svendsen paa Koldinghus, hvori hævdes, at Bønderne dølger den største Part af deres Kvæg.

³ Sammesteds, 629. Paa Axel Juuls Forespørgsel erklærer Kancelliet, at Bønderne skal bøde af yderste Evne, da de i Betragtning af Krigssituationen (Kongen har ikke faaet Penge nok til Soldaternes Besoldning) havde for tjent at blive straffet paa Livet.

paa den nøjagtigste Opgørelse af Skatteindkomsterne i det paagældende Len, antyder den dog, at Kvægskatterne under Syvaarskrigen virkede paa samme Maade som et Aarhundrede senere. Da Skattebyrden voksede, mens Skatteevnen sandsynligvis var aftagende, blev Kvægangivelserne mere uefterrettelige.

De anførte Iagttagelser viser formentlig den almindeligt virkende Aarsag til de stærke Variationer i Skattemandtallenes Kvægantallet. Det udelukker naturligvis ikke, at andre Aarsager i adskillige Tilfælde kan have betydet endnu mere, men man maa vogte sig for at overdrive de mere lokalt bestemte Aarsagers Betydning¹. Men henvist til Skattemandtallene alene er Historikeren i den vanskelige Situation, at han vel kan paavise Fejlkilder, men ikke har nogen Mulighed for at afgøre, hvor stærke Udslag de giver. Han klynger sig da til Formodningen om, at Kvægangivelserne fra visse Aar i det store og hele er nogenlunde korrekte og lader iøvrigt staa til. Men kan man blive staaende ved en Statistik, der kun eksisterer »i Mangel af bedres Havelse«? Hvad angaar sidste Halvdel af 1600'erne er det i hvert Fald unødvendigt og dermed uforsvarligt. Her møder vi nemlig en Kilde, der m. H. t. Kreaturangivelser efter hele sin Karakter maa anses for langt mere paalidelig end Skattemandtallene.

Skifterne er en af de vigtigste Kilder til Bondestandens Historie fra Midten af det 17. til helt ind i det 19. Aarhundrede. Ikke blot Slægts- og Hjemstavnsforskningen, men ogsaa Studiet af den økonomiske og sociale Udvikling har atter og atter Brug for Bondeskifterne. For den, der vil bygge Landbrugsstatistik paa denne Kilde, maa det dog staa klart, at Skifternes forskel-

¹ I denne Forbindelse kan nævnes, at Gunnar Olsen mente at finde Aarsagerne til Kreaturmængdens i Følge Skattemandtallene ligefrem katastrofale Nedgang i visse Landsogne 1682—87 i stedlige Hjem søgelser: Faaresygdom og Kvægsyge, i 1687 tillige Misvækst (Fortid og Nutid XIII, 178 f.). Da G. O. næppe fastholder sin Opfattelse fra denne ældre Afhandling, hvis Hovedformaal mere var en Demonstration af Kvægskattemandtallenes Indhold end en kritisk Prøvelse af deres Kildeværdi, ser jeg dog ingen Grund til at belyse disse Forhold nærmere.

lige Oplysninger er af temmelig uensartet Værdi¹. Vurderingspriserne paa Boets Effekter er som Regel for lave, mens Bygningsfælden og Priserne paa de sekvestrede Heste (sjældnere Køer og Stude), Vogne, Landbrugsredskaber samt Saasød gennemgaaende ansættes for højt. Boets Tilgodehavender og Fordringerne i Boet indeholder derimod virkelige Priser og Lønninger. I Tilfælde, hvor Fordringerne ikke godkendes, kan Skifterne undertiden yde et særligt Bidrag til Belysning af Pris- og Lønforhold. Det afgørende Spørgsmaal i Forbindelse med en Husdyrstatistik er dog naturligvis, hvorvidt Skifterne omfatter alle Kreaturer, der har produktionsmæssig Betydning. Det umiddelbare Indtryk er bekræftende. Kun Hønsene mangler som oftest i Skifteforretningerne, og Fjerkræet udgjorde dengang en saa ringe Del af Landbrugsproduktionen, at man helt tør se bort fra Gæs, Ænder og Høns.

Det er ikke indlysende, hvad Rise Hansen mener med, at Skifterne fra 1500- og 1600-Tallet er »alt for faa og af alt for tilfældig Karakter« og derfor »næppe med Udbytte vil kunne bearbejdes statistisk«². Faatallige er Skifterne ganske vist indtil 1650, men allerede fra 1650'erne maa Antallet af sjællandske Bondeskifter skrives med et trecifret Tal og stiger derefter overordentlig stærkt. Fra Sjælland (med Samsø), hvor Materialet utvivlsomt er rigest, findes der mindst et Par Tusind i Perioden 1660—1700. At disse Skifter ikke er spredt over hele Landomraadet, men naturligt samler sig om visse Godser (fortrinsvis Krongods) er snarest en Fordel, det udelukker netop en »alt for tilfældig Karakter«. Skifteprotokoller er ret konservative i hele deres Anlæg, hvilket ogsaa letter Undersøgelserne³ og ofte gør

¹ Se om Skifterne i Almindelighed Sigurd Jensen : Det 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi, i Fortid og Nutid XII (1938), 159—72. Endvidere mine Oplysninger sammesteds XIII, 20—31 (Foldudbytte belyst ved Skifterne), og i Husmand og Inderste, 188—95 og 263—78 (Bøndernes Formueforhold).

² Hist. Tidsskr. 10. R. VI, 143.

³ De ældre Skifter er dog de mest uregelmæssige, bl. a. maa Kreaturantallet undertiden udfindes ved Sammentælling af Arvingernes og Kredi-

det muligt at kontrollere de Tilfælde, der afviger paaaldende fra det normale. Men naturligvis giver et Skifteregister kun Oplysning om Kreaturantal ved et enkelt Landbrug (man vil praktisk talt altid af et eller flere Forhold kunne se, hvorvidt det drejer sig om en Gaard eller et Hus), og man tør ikke slutte meget ud fra nogle faa Skifter. Skifterne vil navnlig for større Godsers Vedkommende kunne give et tilfredsstillende Billede af Kreaturholdets Størrelse inden for en kortere eller længere Aarrække. Men der maa foreligge Materiale fra et betydeligt Antal Godser, hvis man skal kunne drage nogenlunde sikre Slutninger om Kreaturmængden i Landsdelen, end sige i Landet som Helhed.

Spørgsmaalet er i første Række, om Skifternes Kreaturantal kan anses for paalidelige, og dernæst, hvorvidt dette Materiale stedvis kan sammenholdes med Skattemandtallenes.

Antallene af store Husdyr stemmer utvivlsomt meget nøje med de faktiske Forhold. I Skifterne opregnes i Reglen hver enkelt Hest (Hingst, Hest, »Gilding«, Hors, Hoppe, Øg, Fole, Plag, »Klod«, Føl o. fl. Benævnelser) og hvert Stykke Hornkvæg (Tyr, Tyrling, Stud, Studling eller Ungstud, Ko, Kvie, Ungnød, »Krempling«, Fjorkalv og Spædkalv). Stude anføres dog som oftest parvis, ogsaa Ungstude, og Kalve meget ofte summarisk, dog i Reglen de 1—2 Aars Kalve (Fjorkalve) og de »spæde« Kalve (indtil 1 Aar) hver for sig. Dyrets Lød nævnes næsten altid for Hestes og det større Hornkvægs Vedkommende, meget ofte anføres ogsaa andre Ejendommeligheder (Kendetegn), og en sjælden Gang træffer man Husdyrets Navn¹. Aldersangivelser er ikke hyppige i de ældste Skifter, men forekommer oftere

torernes Andele i Boet, og er ikke — som det senere er det sædvanlige — anført paa eet Sted i Fortegnelsen over Boets Ejendele.

¹ I Skifternes Fortegnelser over »Kvæg« eller »levende Vare« (»Livvare«) er det foruden Blis og Stjerne hos Heste i mange Tilfælde Farven paa Manke, Ben, Øre eller Mule, der nævnes som Kendemærker. Køerne er ofte sort- eller hvidringede, blaadragne, rødhjelmede, Søerne spraglede, sort- eller rød-bæltede etc. Undertiden er Skildringen mere præcis: 1 sorthjelmet hvidmanket Hest og 1 hvid Plet paa Lænden.

o. 1700. Nu og da kan man finde Oplysninger om syge og bortløbne Dyr, der tilhører Boet, eller om Kreaturer, som er bortdøde i Tiden mellem Registreringen og Skiftets Slutning. Man støder ogsaa paa Lejekreaturer, der naturligvis kun vurderes, naar Boet er Ejer og har Husdyr udlejet til andre. Man kan næppe se bort fra særlige Tilfælde, hvor større Husdyr kan være afhændet i Tiden omkring Ejerens Død, men som Helhed gør Materialet Indtryk af at være paalideligt, hvad angaar den vigtigste Del af Husdyrholdet: Trækdyrene, Fede- og Malkekævget.

M. H. t. Faare- og Svineantal i Skifterne maa der derimod tages visse Forbehold. Bortset fra Væddere, Søer og Orner, der ofte nævnes enkeltvis, er Opgivelserne i Reglen summariske. Faar og Lam anføres meget ofte under eet, hvorimod der i Reglen skelnes mellem (ældre) Svin og »Grise«, der dog forholdsvis sjælden er Smaagrise, men ofte indtil 1 Aar gamle »Pattegrise« forekommer, men det er sandsynligt, at de ofte lades ude af Betragtning; efter Vurderingerne at dømme skulde de fleste »Grise« være omkring $\frac{1}{2}$ Aar og derover. Større Usikkerhed raader m. H. t. Antallet af Lam, idet der ofte kun er Tale om »Fjorlam«, i Virkeligheden unge Faar, men hertil kommer, at i mange (paa nogle Godser i Perioder de fleste) Tilfælde kun Antallet af Faar »med Lam« eller »med deres Grøde« findes anført. Denne Vurdering af Moderdyr og Lam under eet udelukker en nøjagtig Bestemmelse af Lammenes Antal, ogsaa i de Tilfælde, hvor Faar uden Lam nævnes særskilt. Der synes dog som Regel kun at være 1 Lam pr. Moderfaar. I en Del Tilfælde er der formentlig ogsaa Grund til at betvivle, at Antallet af voksne Faar paa Gaarden er fuldstændigt (jfr. nedenfor S. 272).

I Modsætning til Kvægskattemandtallene, der ofte for visse Husdyrgrupper Vedkommende udelader de unge Dyr (under 1 Aar) og i 1657 i visse Lensregnskaber kun skelner mellem større Husdyr (Heste — Hornkvæg) og mindre (Faar — Svin), er Skifternes Kvægregistre altsaa meget udførlige. — Vi skal nu nærmere undersøge, hvad de to Kildegrupper kan oplyse om Kvægholdet i nogle østdanske Egne.

Kvægholdet i 1650'erne.

Selv om de fleste af Skattemandtallene fra 1657 er gaaet tabt, findes der dog en ret fyldig Repræsentation for den sjællandske Øgruppe¹. Disse Brudstykker er ikke helt ensartede, men en Sammenligning mellem Kvægopgivelser i forskellige Egne af Sjælland vilde dog bidrage til Løsning af det ikke uvæsentlige Spørgsmaal: hvorvidt Gennemsnitstallene fra Antvorskov og Korsør Len er typiske for denne Landsdel.

En Gennemgang af hele det store Materiale er formentlig unødvendig til dette Formaal, men Sammenligningen omfatter 10 Landsbyers Kreaturhold inden for hvert af de følgende fire Lensomraader: Kronborg, Tryggevælde med Højstrup, Vordingborg med Lekkende og Beldringegaard, samt Antvorskov og Korsør Len². Hvert Lensomraade er repræsenteret ved Landsbyer (sjældnere Dele af Landsbyer) af forskellig Størrelse baade m. H. t. Gaardantal og Jordtilliggende pr. Gaard³. Mest oplysende er Mandtallene fra Kronborg og Tryggevælde, idet de skelner mellem Husdyrene af de fire Hovedgrupper: Heste, Hornkvæg (»Nød«), Faar og Svin.

Undersøgelsen viser følgende Gennemsnitstal for større og mindre Husdyr pr. Gaard:

Len	Gaarde	Heste	Hornkvæg	Faar	Svin	Ialt
Kronborg	75	3,2	9,5	16,4	9,6	38,7
Tryggevælde	79	3,9	6,4	15,7	8,2	34,2
Vordingborg	91		9,2	20,7		29,9
Antvorskov og Korsør . .	99		10,5	22,5		33,0

¹ Jfr. Hist. Tidsskr. 10. R. VI, 145.

² De 40 Landsbyer er: Ejlstrup, L. Esbønderup, Horserød, Huseby, Højbjerg, Nyrup, Paarup, Plejelt, Saunte og Vejby i Kronborg Len, Arnøje, Bjælkerup, Enderslev, Gevn, Højrup, St. Lindet, Pebringe, Renge, Smerup og Varpelev i Tryggevælde Len, Bonderup, Even, Herlufmagle, Kastrup, Langø, Lekkende, Sdr. Mern, Tejlstrup, Tolstrup og Ugledie i Vordingborg Len, samt (efter Rise Hansen) Flenstofte, Forlev, Frolunde, Fuglebjerg, Gimlinge, Gjerlev, Glæno, Gryderup, Haarslev og Haldagerlille i Antvorskov-Korsør Len.

³ Se Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688 (1928). Tabeller, 10 ff., 27—33 og 48—60.

Stikprøven viser altsaa ret store Forskelligheder, og Fordeelingen svarer til det geografiske Billede: højest ligger Kronborg, længst nede Vordingborg, i Midten de øst- og vestsjællandske Len. Fælles for de fire Omraader er det, at de mindre Husdyr udgør godt $\frac{2}{3}$ af det samlede Antal opgivne Kreaturer, men det maa huskes, at Tællingen foregik før Efteraarsslagningerne. Mere overraskende er det maaske, at Hornkvæget i Kronborg Len udgør 75 % af de store Husdyr (bortset fra Føl og Kalve), men i Tryggevælde Len kun 62 %. En lidt senere Tids Skifter viser dog lignende Forskelligheder. Hvad de to Yderpunkter angaar, giver det omfattende Skiftemateriale fra Kronborg og Vordingborg-Omraaderne omkring 1680 et ganske tilsvarende Billede (jfr. nedenfor S. 271).

Det kan altsaa meget vel antages, at det af Rise Hansen fremlagte Materiale repræsenterer et sjællandsk Gennemsnit. Noget andet er, om de beregnede Husdyrantal: en halv Snes store Husdyr, foruden Føl og Kalve, og 20—26 Smaakreaturer, virkelig svarer til en sjællandsk Bondes normale Kreaturhold ud paa Sommeren.

Det Sammenligningsmateriale, vi faar ved at gaa til Skifterne, er beskedent i Omfang, men betydningsfuldt. Desværre findes der ingen vestsjællandske Skifter fra denne Periode. Man kan altsaa ikke direkte sammenholde de af Rise Hansen benyttede Kvægskatteopgivelser med Skifteregistre fra Gaardmandsboer paa omtrent samme Tidspunkt. En saadan Sammenligning kan derimod stedvis forsøges i Nord- og Østsjælland. Tiden før 1660 er repræsenteret ved Skifter fra Kronborg Len 1640—42 og 1655 (derefter fra 1660), Hørsholm 1649—60, samt Vallø, Gundetved og Rudholt Godser 1652—60¹. Kun et Mindretal af disse Skifter ligger i Tid saa tæt ind paa Kvægskatteregnskaberne af 1657, at en Sammenligning med Held kan foretages. Uheldigvis medfører Svenskekrigen 1658, at Skifteprotokollernes Tilførsler indskrænkes stærkt eller helt ophører, og desuden paa-

¹ Skifteprotokoller i Kronborg og Hørsholm Amtsstuearkiv samt Vallø Godsarkiv (Sjæll. Landsark.).

virkes Kvægholdets Størrelse sandsynligvis ofte af Krigsforholdene.

Bedst vilde det være at sammenholde Angivelserne i Skatte-
mandtal fra Høsten 1657 med Skifter fra de nærmest følgende
Maaneder, men her svigter Materialet. I de Tilfælde, hvor en
Bonde efter sin Hustrus Død har beholdt Gaarden, som det
iøvrigt var almindeligt, eller hvor Enkens nye Fæstemand er
navngivet, vil man dog med Udbytte kunne sammenholde Skif-
tets Kvægantal fra 1655—56 med Skatteregnskabernes fra 1657.
Selv om et Skifte ofte medfører, at en Del Kreaturer udgaar
af Boet, vil et Aar eller to i Reglen være nok til at bringe Besæt-
ningen paa Fode.

For at Sammenligningen mellem Kreaturantallene i Skifte-
protokol (S) og Kvægskatteregnskab (K) kan blive saa korrekt
som muligt, udskilles Føl, Kalve og Smaagrise fra de voksne
Kreaturer af samme Gruppe, derimod ikke Lammene, idet Kvæg-
skatten af 1657 som nævnt omfattede baade Faar og Lam.
Ved følgende 10 Gaarde i Kronborg og Hørsholm Len er Kvæg-
antallene i de to Kilder:

Skiftets Dato	Gaardbrugerens Navn	Heste		Kvæg		Faar		Svin	
		S	K	S	K	S	K	S	K
1655 7/2	Søren Pedersen i Karlebo.	8	2	8 + 6	6	15	10	8 + 11	2
23/2	Jens Gudmandsen i Plejelt	10 + 5	4	8 + 2	2	9	20	13 + 8	10
28/2	Hans Nielsen i Tibirke ...	7 + 2	4	10 + 3	13	19	18	..	15
6/3	Lavrits Ibsen i Bøttrup ..	7 + 1	4	6 + 3	5	12	15	1 + 9	8
28/3	Bent Pedersen i Porsebæk	6 + 2	5	16 + 6	10	10	18	7 + 10	5
31/3	Anders Nielsen i Ørby ...	4	2	3	2
20/7	Niels Jensen i Daglykke..	6 + 3	3	7 + 5	4	6	10	11 + 9	3
24/9	Svend Olsen i Kirkelt....	4 + 1	5	1 + 1	2	4	10	8 + 10	1
1656 25/6	Niels Jørgensen (senere Anders Hansen) i Karlebo	7 + 2	2	12 + 2	7	20	12	5 + 11	4
18/11	Jens Lauridsen i Heslerød	3 + 1	2	7 + 3	8	7	10	7 + 8	3
10 Boer i alt... ..		62 + 17	33	78 + 31	63	102	123	60 + 76	53
Gennemsnit... ..		6,2 + 1,7	3,3	7,8 + 3,1	6,3	10,2	12,3	6 + 7,6	5,3

Dette Materiale er naturligvis for spinkelt til at danne Grund-
lag for vidtgaaende Slutninger. Mest iøjnefaldende er det, at

Antallet af Heste gennemgaaende er dobbelt saa stort i Skifterne som i Skattemandtallene. Mindre betydelige er Afvigelserne m. H. t. Hornkvæget og Svinene (hvis man overhovedet tør gaa ud fra, at godt Halvdelen af Svinene var under 1 Aar). Naar Kvægskatteregnskaberne viser det største Faarehold, skyldes dette vel i nogen Grad, at Flertallet af Skifteregistreringerne har fundet Sted om Vinteren, men bestyrker dog Formodningen om, at Angivelsen af Faar og da navnlig Lam er Skifternes svageste Punkt.

Et noget bredere lagttagelsesfelt faar man ved en Gennemgang af Skifter fra sidste Halvdel af 1650'erne, sammenholdt med Kvægskattemandtal fra de før omtalte Landsbygrupper.

Følgende Gennemsnitstal skriver sig fra henholdsvis 24 Skifter fra Kronborg Len 1655, 28 fra Hørsholm 1655—58 (heraf kun 2 fra 1658) og 20 fra Vallø(-Rudholt) 1656—58.

Større Husdyr:	Heste			Hornkvæg			
	Heste og Hopper	Føl og Plage	Ialt	Stude	Køer	Kvier og Kalve	Ialt
Kronborg	5,1	2,7	7,8	4,1	4,4	3,9	12,4
Hørsholm	3,6	1,8	5,4	2,6	3,3	3,0	8,9
Vallø	5,9	1,8	7,7	2,0	3,3	2,8	8,1

Mindre Husdyr:	Faar			Svin			Husdyr ialt
	Faar	Lam	Ialt	Svin	Grise	Ialt	
Kronborg	9,1	1,4	10,5	6,9	4,4	11,3	42,0
Hørsholm	11,8	3,4	15,2	10,1	2,9	13,0	42,5
Vallø	8,7	0,7	9,4	6,9	5,9	12,7	37,9

Det gennemsnitlige Kreaturantal pr. Gaard ligger en Del højere, end Skattemandtallene fra Sommeren 1657 viser. Hvis disse var nogenlunde korrekte, maatte det modsatte ventes, idet de fleste Skifter er registreret i Vinterhalvaaret. Interessen samler sig dog fortrinsvis om de enkelte Husdyrgrupper. Talmaterialet maa som nævnt anses for mest udtømmende m. H. t. de større Husdyr, selv om det maaske tør betvivles, at »spæde« Føl og Kalve i alle Tilfælde er registreret og vurderet; Føllet registreres ofte sammen med Hoppen. Besætningernes Gennem-

snitsstørrelse overstiger for begge Grupper Vedkommende langt Tallene fra Skatteregnskaberne (de 40 Landsbyer), det gælder dog navnlig Hesteantallene. De nordsjællandske Skifter viser gennemgaaende en betydelig talmæssig Overvægt for Hornkvægbestanden, men paa Vallø er der noget nær Ligevægt mellem de to Grupper. Endnu mere varierer dog — i Følge Skifterne — Forholdet mellem større og mindre Husdyr. Gennemsnitstallene er for Kronborg 20,2 (Heste og Hornkvæg) og 21,8 (Faar og Svin), Hørsholm henholdsvis 14,3 og 28,2, Vallø 15,8 og 22,1.

Egnsforskellighederne er iøjnefaldende, men ogsaa et andet Forhold indvirker, nemlig den betydelige Forskel paa Sommer- og Vinterskifter. Ved en Skifteregistrering foretaget i Sommerhalvaaret (1. Maj—31. Oktober) faar man et Billede af Kvægholdet i det Tidsrum, hvor Bestanden er størst. Man faar tillige et rigtigere Indtryk af Kvægproduktionen i de enkelte Landbrug. En større eller mindre Del af de sommerfedede Ungstude, Kalve, Smaagrise og Lam gaar tabt for Vinterhalvaarets Skifteregistre og eventuelle Skattemandtal, idet Bondegarden har fundet Anvendelse for denne Part af »Aarets Grøde« som Tiende- og Landgildebetaling (især Lam), til Vinterforraad navnlig af røget og saltet Svine- og Faarekød, og endelig — det gælder ganske særligt, hvor Bonden holdt Ungstude — som god og indbringende Salgsvarer.

Da Kvægskatten 1657 blev udskrevet om Høsten, kan en Sammenligning mellem Ekstraskattemandtallenes og Skifternes Kvæganstal bedst ske paa Grundlag af Skifter fra Sommerhalvaaret: 10 fra Kronborg Len 1655, 7 fra Vallø Gods 1656—58. Materialet er ikke stort, men gennemgaaende giver Forskellen paa Sommer- og Vinterhusdyrholdet sig meget tydelige Udslag i Skifterne (se nedenfor S. 274 f.). Tallene i Parentes er Heste-, Kvæg- og Svineantal, naar henholdsvis Føl, Kalve og »Grise« fraregnes. Herved faar man et mere korrekt Sammenligningsgrundlag, idet Skattemandtallenes Angivelser som nævnt ikke omfattede Føl, Kalve og Svin under 1 Aar. Derimod ramte Kvægskatten af 1657 Faar og Lam under eet; Tallet i Parentes

er her et Gennemsnitstal for de 6 Skifter i Kronborg Len, hvor Antallet af Faar (og Lam) findes anført.

Man faar derefter følgende Gennemsnitsbesætninger ved de 10 + 7 Sommerskifter (S) sammenholdt med Kvægskattemandtallenes Oplysninger (K) fra de 10 Sogne i Kronborg og lige saa mange i Tryggevælde Len.

	Heste		Kvæg		Faar		Svin	
	S.	K.	S.	K.	S.	K.	S.	K.
Kronborg . .	8,0 (6,2)	3,2	13,9 (11,8)	9,5	11,6 (19,3)	16,4	15,7 (10,5)	9,6
Tryggevælde (Vallø)	7,1 (6,9)	3,9	12,1 (10,3)	6,4	9,3 ¹⁾	15,7	15,1 (9,0)	8,2

¹ Faar uden Lam.

Disse Tal understreger tidligere Iagttagelser. Af Hesteholdet, der dog er af omtrent samme Størrelse Sommer og Vinter, faar Kvægskattemandtallene kun det halve frem, og Misvisningen er ogsaa betydelig, hvad Kvægholdets Størrelse angaar. Naar Antallet af mindre Husdyr er lavere i Mandtallene end i Skifterne, skyldes det sandsynligvis ikke blot det skæve Sammenligningsgrundlag (Svin under 1 Aar savnes i Mandtallene og Lam — delvis — i Skifterne), men at Selvangivelserne ogsaa her er ret upaalidelige. Hvad Skifternes Faaretal angaar, raader der visse Tvivl.

Gennem Skifternes Kvægfortegnelser faar man da mere detaljerede og talmæssigt sikre Oplysninger om Bøndernes Kreaturbesætninger, end Kvægskatteregnskaberne fra 1657 kan give. Der er jo en meget væsentlig Forskel paa, om den vigtigste Del af en Bondes Kreaturhold — Trækdyrene, samt Fede- og Malkekvæget — maa anslaaes til 10 à 12 eller til 16 à 18, hvortil kommer Føl og Kalve i samme Forhold. Mindre Betydning har det, om Gennemsnitsantallet af Smaakreaturer, der i Sommerhalvaaret synes at ligge omkring 30, Lam indbefattet, angives 20—30 % for lavt, men ogsaa her kommer Skifterne øjensynligt de virkelige Talforhold nærmest.

Hvilke Konsekvenser har disse Iagttagelser nu med Henblik

paa de Resultater, Rise Hansen mente at kunne fastslaa ved Sammenligningen mellem Skatteregnskaber fra 1566 og 1657?

Naturligvis kan der overhovedet ikke drages sikre Slutninger ved at sammenholde to Sæt Kildemateriale, hvoraf det ene (Skattemandtallene 1657) viser sig ukorrekt overalt, hvor Materialet i nogen Grad kan afprøves, mens der intet afgjort kan siges om Kildeværdien af den anden Materialesamling (Skatteregistret 1566), da der ikke findes noget Sammenligningsgrundlag. En virkelig Maalestok for Forskydningerne i den 90-aarige Periode har vi altsaa ikke, og noget Bevis for den formodede Nedgang i Kreaturtallet vil næppe kunne fremlægges. Det udelukker dog ikke, at vi kan gøre visse Sandsynlighedsberegninger, men vel at mærke kun paa Grundlag af de Erfaringer, der er indvundet ved en Sammenligning mellem Skatteregnskabernes og Skifternes Kvægtal fra andre Egne af Sjælland.

Holder vi os til de 10 førnævnte Landsbyer i Korsør Len, der efter Skatteregnskaberne af 1657 skulde have en Gennemsnitsbesætning paa 10,5 store Husdyr og 22,5 mindre, viser en Sammentælling for 1566 følgende Gennemsnitstal: Heste 7,6, Hornkvæg 13,6, Faar 11 og Svin over 1 Aar 5,1. Det vil sige et Hestehold af omtrent samme Størrelse som ved Skifterne fra Kronborg og Vallø 1655—58 og en Hornkvægbesætning noget større end den kronborgske 1655 (idet man væsentligt maa tage Hensyn til Vinterskifterne), men langt større end Besætningerne paa Hørsholm og Vallø ved denne Tid. Ogsaa Antallet af Faar (uden Lam) laa i 1566 lidt højere end ved Skifter i Nord- og Østsjælland i 1650'erne. Samtidig erindrer vi, at 1657-Skattemandtallene gennemgaaende viste større Kreaturantal i Nordsjælland end i andre Egne af Sjælland.

Hvis Tallene i Kvægregistret fra 1566 tør anses for nogenlunde rigtige, maa der indtil 1657 være sket en lille Tilbagegang i Hestehold, en større m. H. t. Kvægbesætningerne, mens Stillingen for de mindre Husdyrs Vedkommende er mere usikker, dog sandsynligvis ogsaa her en Tilbagegang, idet Tallene fra 1566 jo viser Kreaturholdet om Vinteren. Ligner de ældste Kvægskattemandtaller derimod de senere deri, at Opgivelserne er

væsentligt for lave, har Rise Hansen Ret i sin ubeviste (og sikkert ubevislige) Antagelse: en overordentlig stærk Foringelse af Kvægbruget maa da have fundet Sted i Perioden 1566—1657. Da der faktisk i 1566 foreligger Udsagn om Skattesnyderier i andre Egne af Landet¹, vilde det være meget dristigt at frikende de vestsjællandske Bønder for tilsvarende Tilbøjeligheder, selv om man tør formode, at de ret detaljerede Oplysninger fra 1566 er langt paalideligere end de mere summariske fra 1657. Nedgang er der i hvert Fald, og det er sikkert rigtigt, at den i særlig Grad har ramt Hornkvæget. Men i Modsætning til Rise Hansen maa jeg anse det for sandsynligt, at ogsaa Antallet af andre Husdyr er blevet reduceret². Vi ved ikke, hvorvidt Nedgangen er begyndt tidligt og forløbet ret jævnt, eller om der i Løbet af de 90 Aar har været Opgangsperioder afløst af fornyet og stærkere Nedgang.

Kreaturbesætningernes Størrelse o. 1680.

Antallet af bevarede Bondeskifter er efter 1660 og Aarhundredet ud stigende fra Tiaar til Tiaar. De giver et godt Grundlag for Vurdering af den stedfundne Udvikling, selv om der maa tages visse Forbehold m. H. t. et Par af Husdyrgrupperne (Faar, navnlig Lam, og Smaagrise). For Perioden indtil 1719 findes der endnu kun Skifteprotokoller fra et ret ringe Antal Godser, der dog tilsammen omfatter næsten en Fjerdedel af Sjælland og hele Samsø. De øvrige Landsdele er langt svagere repræsenteret. Større Lakuner forekommer for flere sjællandske Godsers Vedkommende, og en Del af Materialet er saa med-

¹ Kanc. Brevb. 1566—70, 110, 115 og 118 omtaler, at Bønder skjuler, slagter eller pro forma sælger deres Kvæg til Købstæderne for at undgaa at svare Kvægskat. Kvæget skal være solgt og slagtet, før Skattebrevet udgik, hvis Fritagelse skal gælde.

² Hvis R. H. tænker sig, at Antallet af større Husdyr er opgivet nogenlunde korrekt saavel i 1657 som i 1566, og samtidig vil mene, at Hesteholdet ikke er blevet væsentligt mindre (Hist. Tidsskr. 10. R. VI, 174), maa han for adskillige Landsbyers Vedkommende regne med negative Tal for Hornkvægbesætningerne 1657!

taget, at det ikke vil kunne udnyttes¹. De tre Godser, hvis Skifter gaar tilbage til Tiden før 1660, fortsætter, om end med væsentlige Huller (Kronborg 1701—12, Hørsholm 1680—1701, Vallø 1687—92 og fra 1712). De nytilkomne Godser er navnlig Krongodset i Vordingborg Amt fra 1662, Skjoldnæsholm 1671—, Grevskabet Samsø 1671—, Krogerup 1673—, Bistrup 1684—, Holmegaard-Broksø 1684— (kun 1 Skifte før 1688), Løvenborg 1685—, Tybjerggaard 1691—, Bækkeskov 1696— og Tølløsegaard fra 1697.

Som vi har set, indeholder Kvægskattemandtal fra 1677—87 et meget omfattende Kildemateriale til Belysning af Kvægholdets Størrelse. De viser dog i Periodens sidste Halvdel saa stærkt dalende Tal (jfr. ovenfor S. 253), at en sammenlignende Undersøgelse utvivlsomt kun bør omfatte Skattemandtal fra Sommeren 1678 og Vinteren 1682—83. En direkte Sammenligning kan naturligvis kun vedrøre de Gaardbrug, der forekommer saavel i Skifter som i Skattemandtal fra de nævnte Aar, og da Kvægholdet er betydeligt større om Sommeren end om Vinteren, maa Mandtal fra de to nævnte Tidspunkter sammenholdes med Skifter fra henholdsvis Sommer- og Vinterhalvaar. Ofte kan der kun blive Tale om et Par Skifter fra selve Skatteudskrivningens Halvaar, og jeg har derfor i nogle Tilfælde udvidet Sammenligningsgrundlaget til Skifter fra flere paafølgende Halvaar.

For at maale Kvægskattemandtallenes Paalidelighedsgrad i Forhold til Skifterne er disses Kvægantal i efterfølgende Tabel sat = 100. Den omfatter kun Skifter fra fire af de ovenanførte Godser. Hørsholm Skattemandtal fra denne Periode savnes, og der er for lidt Materiale fra de mindre Godsomraader. Skattemandtallenes gennemsnitlige Kvægangivelser 1678 og 1682—83 udgør i Procent af Skifternes Husdyrantal de anførte Aar, henholdsvis Sommer (S) og Vinter (V), som følger:

¹ Skiftematerialet findes, naar ikke andet anmærkes, i Sjæll. Landsarkiv.

	Heste	Hornkvæg	Faar	Svin
Kronborg 1678—81 (S).....	47	80	66	13
— 1682—85 (V)	56	78	80	38
Vallo 1678—85 (S).....	44	58	38	15
Vordingborg 1678—79 (S)	43	76	59	29
— 1682—83 (V).....	48	72	73	21
Samsø 1682—85 (V)	47	60	58	18

Sammenligningsgrundlaget er ikke særlig omfattende, kun 6—12 Gaardbrug inden for hver af de 6 Rækker, men Hovedresultatet er klart nok. Ligesom i 1657 svarer de Hesteantal, der opgives i Skatteøjemed, gennemgaaende kun til ca. Halvdelen af de tilsvarende Tal i Skifterne. Ofte ligger de endnu lavere, skønt det maa formodes, at det faktiske Hesteantal varierer forholdsvis lidt. Væsentligt højere ligger Procenttallet for Kvæg, om end med en iøjnefaldende Forskel i Opgivelserne fra Krongods og andre Godser. Noget tilsvarende gør sig gældende m. H. t. Faareholdet, dog med større Uregelmæssighed, hvilket til Dels kan skyldes Skifternes Mangler paa dette Punkt. Meget ufuldstændige er som Regel Skattemandtallenes Svineantal. Overensstemmelsen mellem de to Kilders Opgivelser bliver ikke meget større, selv om man holder sig til de faa Skifter, der maa være registreret kort efter Skattemandtallenes Udfærdigelse.

Den sammenlignende Undersøgelses Resultat kan ikke være tvivlsomt. Kvægskattemandtallene maa anses for uanvendelige som Grundlag for en Opgørelse over Kvægholdets Størrelse. For det enkelte Gaardbrugs Vedkommende vil det i Reglen være umuligt at fastslaa, hvor meget Opgivelserne afviger fra de faktiske Forhold, da der kun i faa Tilfælde foreligger omtrent samtidige Skifteregistre til Sammenligning¹.

¹ Undtagelsesvis finder man baade for Hornkvægets og Faarenes Vedkommende større Antal i Kvægskattemandtallet end ved et senere Skifte i samme Gaardmandsbo (jfr. Stillingen i 1655—57, se ovenfor S. 262), men dette kan skyldes indtrufne Forandringer, der unddrager sig nærmere Undersøgelse. I adskillige Tilfælde har Sygdom og Uheld utvivlsomt medført

Da Paalidelighedsgraden efter det foreliggende synes at variere stærkt, vil man næppe kunne bringe Erfaringerne fra den sammenlignende Undersøgelse til Anvendelse paa Steder, hvorfra intet Skiftemateriale foreligger. Kvægskattemandtallene alene vil ofte være mere vildledende end vejledende¹.

Et brugeligt Grundlag for en omtrentlig Bestemmelse af Kvægholdets Størrelse inden for en kortere eller længere Aarrække har man derimod i Skifterne. Bedst naturligvis for de større Godsers Vedkommende, paa de mindre vil der højst forekomme et Par Skifter pr. Aar, og selv et Fem- eller Tiaarsgennemsnit kan derfor paavirkes af Tilfældigheder. Det maa dog fremhæves, at ogsaa Skifternes Husdyrtal ofte er ret usikre m. H. t. Faar og Svin.

Det Skiftemateriale, hvis Kvægholdsangivelser er bearbejdet i det følgende, omfatter 80 Gaardmandsboer² i Kronborg Amt 1678—79 og 1681—85, 40 i Hørsholm Amt 1678—80, 22 fra Vallø Gods 1678—85, endvidere 95 Gaardmandsskifter fra Krongodset i Vordingborg Amt 1678—79 og 1682—85, 58 fra Grevskabet Samsø 1681—85, 23 fra Bistrup (Københavns Magistrats-

Afhændelse eller Tab af Kreaturer, der saaledes ikke kommer med ved Registreringen.

¹ I »Husmand og Inderste« benytter jeg ganske vist navnlig Skifterne til Oplysning om Kreaturhold, men anfører ogsaa Angivelser i Kvægskattemandtallene, hvorved jeg faar et vist Medansvar for den ivrige Udnyttelse af disse. I de ældre Skifteprotokoller findes kun faa Skifter i Husmandsboer, og Fristelsen til at ty til Skattemandtallene var derfor saa meget større, men Usikkerhedsmomentet betyder mere, end jeg dengang vilde formode. Det er ikke tilfældigt, naar 51 Husmandsskifter, fordelt paa 12 Godser i Perioden ca. 1680—1720, viser relativt højere Heste-, Faare- og (navnlig) Svineantal, end Skattemandtallene fra en Række sjællandske Sogne til forskellige Tidspunkter. Her kan jeg ikke skyde mig ind under den i alle Tilfælde omdiskutable Betragtning: at da mange af de mindste Besætninger maa være udeladt i Skattemandtallene, behøver Gennemsnittet af Opgivelser, der forekommer, ikke at vise lavere Tal, end Husmandsbesætningerne som Helhed (H. og I., 163).

² Selv om det ikke udtrykkeligt anføres, hvorvidt det drejer sig om en Gaard, vil dette tydeligt fremgaa af Godsets Fordringer i Boet (Sekvestreringen af Heste, Sædekorn m. v.).

gods) 1684—87 og 16 fra Skjoldnæsholm Gods 1678—87. En Oversigt i Lighed med den tidligere fra 1650'erne viser følgende Gennemsnitsantal af Kreaturer:

Større Husdyr:	Heste			Hornkvæg			
	Heste og Hopper	Føl og Plage	Ialt	Stude ¹	Køer	Ungkvæg	Ialt
Kronborg	5,2	2,7	7,9	2,8	4,9	3,4	11,1
Hørsholm	3,4	2,1	5,5	2,3	4,4	3,5	10,2
Vallø	6,6	1,0	7,6	0,9	3,2	2,8	6,9
Vordingborg	6,8	1,9	8,7	1,3	3,7	2,9	7,9
Samsø	5,6	1,9	7,5	3,6	3,2	3,2	10,0
Bistrup	7,4	1,8	9,2	2,0	3,5	3,4	8,9
Skjoldnæsholm	5,7	2,2	7,9	1,4	3,6	2,5	7,5

Mindre Husdyr:	Faar			Svin			Husdyr ialt
	Faar	Lam	Ialt	Svin	Grise	Ialt	
Kronborg	8,7 ²	2,6	11,3	6,7	2,5	9,2	39,5
Hørsholm	7,0	1,8	8,8	5,9	3,7	9,6	34,1
Vallø	8,7	3,6	12,3	8,9	4,4	13,3	40,1
Vordingborg	6,1 ²	2,6	8,7	7,1	2,7	9,8	35,1
Samsø	8,1	2,2	10,3	5,4	1,7	7,1	34,9
Bistrup	8,3	1,5	9,8	8,4	3,1	11,5	39,4
Skjoldnæsholm	9,4	1,9	11,3	5,8	4,2	10,0	36,7

¹ Herunder ogsaa Tyre, der dog kun sjældent forekommer i Skifterne.

² I et enkelt Tilfælde »Faar og Lam« under eet.

Paa Kronborg, Hørsholm og Vallø er Hesteholdet praktisk talt af samme Størrelse som i 1650'erne, mens Hornkvæget er gaaet lidt tilbage i Tal undtagen paa Hørsholm. Faareholdet synes derimod i Fremgang paa Kronborg og navnlig Vallø, men stærkt reduceret paa Hørsholm, til Fordel for Kvægbestanden. Paa Kronborg og Hørsholm er Svineholdet formindsket en Del.

Sammenligner man Kreaturbesætningerne paa alle 7 Godser, finder man, at Hesteholdet varierer mindst. Naar Hørsholm her ligger væsentligt under det normale, skyldes det for en stor Del de mange »halve Gaarde«. Hornkvægbesætningerne er af ret forskellig Størrelse. Paa tre af Godserne har Gaardmændene gennemgaaende 10 à 11, paa de øvrige fire kun 7—9 Stkr. Horn-

kvæg. Navnlig Studeopdrættet synes stærkt varierende. Det er i afgjort Tilbagegang i Kronborg Amt og paa Vallø. Studeholdet paa Samsø overgaar talmæssigt det nordsjællandske, hvilket kan skyldes bedre Afsætningsforhold. Samsøskipperne (i nogle Tilfælde Gaardmanden selv) har kunnet fragte Fedestudene til de forholdsvis nære Markeder, som de førte Oldensvin til østjyske Skove. Derimod er Malkekvæget af stigende Betydning i Nordsjælland, mens det paa Samsø er lige saa faatalligt som paa Vallø, hvor Hornkvægbestanden som Helhed er mindre end paa de øvrige Godser. Ungstude regnes sikkert i en Del Tilfælde blandt de 1—2 Aar gamle Kalve. Man faar overhovedet ikke nogen skarp Afgrænsning af de tre Hornkvægsgrupper, idet Kviernes Alder som Regel ikke opgives; de 2 à 3aarige kan være anført som »Køer«, men er det langt fra altid.

Antallet af fuldvoksne Faar viser et nogenlunde ensartet Gennemsnit paa de anførte Godser, gennemgaaende 8—9 pr. Gaard, hvilket ogsaa er Tilfældet paa Hørsholm, naar man ser bort fra 8 Boer (20 % af Skifterne), der intet oplyser om Faarehold. Paa de øvrige Godser findes der gennemsnitligt godt en halv Snes Procent Gaardmandsboer uden Faarebestand (iøvrigt færrest paa Kronborg, hvor Faar savnedes i et bemærkelsesværdigt stort Antal Skifter i 1655). Faarene var sikkert den Del af Besætningen, som Gaardbruget mest smertefrit kunde skille sig af med; der kunde altid faas Faar til Købs eller til Leje. Det har dog næppe udelukkende drejet sig om Salg, snarere har Børn eller Tjenestefolk faaet Vederlag for Tilgodehavender ved at overtage Faar eller Lam. Synsforretninger fra en senere Tid viser, at mange ugifte Landboer ejede og bortlejede Faar¹, og en Del Skifteoplysninger peger i samme Retning. Men det er næppe muligt at faa fastslaaet, hvorvidt det har været en udbredt Sædvane, at nogle Faar og Lam blev bortskænket til de nærmeste Arvinger før den egentlige Skifteforretning. Fra Samsø Gods faar man et Vink i saa Henseende, naar det om 3 Faar i et mindre Gaardmandsbo oplyses, at de er »bevilget Børnene,

¹ Se den nedenfor (S. 275 f.) omtalte Synsforretning fra Vallø Gods 1704.

som ingen havde faaet¹. Givet er det, at Antallet af Lam ofte er ufuldstændigt. De lave Gennemsnitstal skyldes ganske vist for en Del, at over Halvdelen af Skifterne finder Sted i Vinterhalvaaret, men ogsaa i Sommerhalvaaret anføres alt for faa Lam, mange af Lammene er »Fjorlam«, altsaa egentlig unge Faar. Antallet af Lam findes kun anført ved 183 (56 %) af 326 bearbejdede Skifter fra de syv Godser, i yderligere 19 Tilfælde nævnes Faar med Lam, men Antallet er ubestemt. Heller ikke Antallet af »Grise« kan anses for fuldstændigt. Kun undtagelsesvis forekommer en »So med Grise«, uden at disses Antal er angivet², og sjældent nævnes »Sommergrise« eller »Pattegrise«. Vurderingerne giver det Indtryk, at det store Flertal af de i Skifteregistrene anførte Svin er 1 Aar og derover. Da dette ikke stemmer med Aldersfordelingen i Fortegnelser over Oldensvin i det 18. Aarhundredes Godsregnskaber, maa det formodes, at i det mindste Antallet af Smaagrise ligger væsentligt højere end angivet.

Selv om Skifterne altsaa ikke for de mindre Husdyrs Vedkommende leverer et Talmateriale af uangribelig Karakter, er der dog en meget betydelig Forskel paa Kreaturantallene i Sommer- og Vinterskifterne. Paa de fem første Godsomraader fordeler Antallet af Skifter sig paa henholdsvis Sommer- og Vinterhalvaar som følger: Kronborg 35 og 45, Hørsholm 23 og 17, Vallø 7 og 15, Vordingborg 43 og 52, Samsø 24 og 34, ialt 132 Sommer- og 163 Vinterskifter. At de sidste er i betydeligt Overtal bevirker, i Forbindelse med de ufuldstændige Opgivelser af Lam og unge Svin, at navnlig Gennemsnitstallene for de mindre Husdyr i den foregaaende Tabel bliver en lidet korrekt Maalestok for den animalske Produktion i det enkelte Aar.

Den vigtigste Forskel paa Sommer- og Vinterkreaturhold inden for de forskellige Godsomraader vil tydeligere fremgaa af efterfølgende Tabel.

¹ Skifte efter Niels Poulsen i Besser ²⁹/₁₁ 1681. Samsø Grevskabs Skifteprotokol.

² Kronborg Skifteprot. ²/₁₁ 1681 (Hans Pedersen i Plejelt) og ²⁴/₂ 1682 (Rasm. Jensen i Villingørød).

Kvæghold Sommer og Vinter.

	Heste		Hornkvæg		Faar		Svin		Husdyr ialt	
	S.	V.	S.	V.	S.	V.	S.	V.	S.	V.
Kronborg	8,1	7,7	12,5	10,0	15,5	8,0	12,2	6,9	48,3	32,6
Hørsholm	5,8	5,1	10,9	9,3	9,8	7,5	11,3	7,2	37,8	29,1
Vallø	7,7	7,5	9,0	5,9	21,0	8,2	18,6	10,9	56,3	32,5
Vordingborg	8,9	8,8	8,5	7,4	12,4	7,3	10,2	9,2	40,0	32,7
Samsø	7,7	7,4	11,5	8,9	13,1	7,5	8,8	5,9	41,1	29,7
Gennemsnit	7,89	7,67	10,70	8,47	13,34	7,64	11,11	7,85	43,0	31,6
Forholdstal	100	97	100	79	100	57	100	71	100	73,5

Kreaturholdets talmæssige Overvægt i Sommerhalvaaret kommer til Udtryk i samtlige 20 Sammenligningsled. Hvor Skiftematerialet er mindst, er Udsvingene dog ofte mere vilkaarlige, snart uforholdsmæssigt store (Hørsholm: Heste — Vallø: Hornkvæg, Faar, Svin), snart paafaldende svage (Hørsholm: Faar). Det er sandsynligt, at Vallø med kun 7 Sommer-skifter viser et usædvanligt højt Gennemsnit, mens de to Tal nærmer sig for stærkt til hinanden paa Hørsholm og Vordingborg. Dette kan skyldes, at Registreringen har fundet Sted paa et tidligere Tidspunkt, som det i hvert Fald er Tilfældet i en noget senere Periode (jfr. nedenfor S. 278). Usikkerheden m. H. t. Registreringens Dato kan kun bevirke, at Gennemsnitstallene for henholdsvis Sommer- og Vinterhalvaar kommer hinanden nærmere, end de faktiske Kreaturhold berettiger til. Husdyrholdet i Vintermaanederne November—Marts var vistnok gennemgaaende over 30 % mindre end i Sommermaanederne Maj—September. April og Oktober var Overgangsmaaneder; i November laa Kreaturantallet meget lavt som Følge af Vinterslagtingerne.

Ovenstaaende Tal giver ikke noget fuldstændigt Billede af den aarlige Produktion inden for Kvægbruget, navnlig savnes der formentlig et ikke ubetydeligt Antal Lam og Smaagrise. Kreaturbesætningernes Gennemsnitsstørrelse maa paa Grundlag af det anførte i Tiden kort før Vinterslagtingerne sættes til 8 Heste, 11 Stkr. Hornkvæg og (sandsynligvis) mindst 15

Faar og Lam samt et lignende Antal Svin og Smaagrise. Da Kvægholdet paa de forskellige Godser varierer overordentlig stærkt, vil det dog være for dristigt at slutte sig til et østdansk Gennemsnit paa det foreliggende Grundlag. I en Periode, hvor Kildematerialet endnu er ret sparsomt, maa man vogte sig for at generalisere. Statistiske Oplysninger fra Samsø siger ikke noget om Fyn, og Nordsjælland er ikke Vestjylland, lige saa lidt som et fyldigt Skattemandtal fra Vestsjælland kan danne Grundlag for en almindelig Vurdering af danske Bønders økonomiske Stilling, selv om Tallene er korrekte.

Meget taler for, at Skifternes Kreaturangivelser i hvert Fald m. H. t. de større Husdyrs Antal svarer til de faktiske Forhold, men først fra 1700-Tallet foreligger der gennem Synsforretninger fra en Række Godser et Korrektiv af Betydning. Gods-synsforretninger fra Vallø 1707 og Kronborg Amt 1717 skal i det følgende sammenholdes med Skifter fra omtrent samme Tidspunkt.

Synsforretning og Bondeskifte.

Paa Vallø, Billesborg og Gunderup Godser blev alle Bøndergaarde i April 1707 besigtiget af fire dertil udnævnte Mænd. De tog Syn over Gaardenes Brøstfældighed, over Brønde, Haver og Hegn, »Item hvad Karle oc Dreng, som hos enhver Bunde findes, med meere hvad Quæg som hos dennem kand findes«¹.

En Kvægsammentælling giver til Resultat, at Bønderne paa de tre Vallø-Godsers 180 Fæstegaarde i deres Eje havde 1377 Heste (heraf kun 19 Føl), 150 Stude, 463 Køer, 248 Stkr. Ungkvæg, 1632 Faar og 680 Svin. Desuden fandtes der Lejekreaturer paa en Del af Gaardene, ialt 8 Stude, 95 Køer, 3 Stkr. Ungkreaturer, 228 Faar og 10 Svin. Disse sidste kan ikke medregnes ved en Sammenligning med Skifternes Kreaturantal, idet Vurderingen ved Skifte efter en Bonde eller hans Hustru natur-

¹ RA. R. K. Sjæll. Rentekriverkontor. Dokumenter vedkommende Vallø, Billesborg og Gunderup 1707, 1723—25, 1731.

ligvis kun omfatter Ejekvæg, mens det er mere tilfældigt, om Lejekvæg overhovedet nævnes ved Registreringen. Paa det kvægfattige Vallø Gods var altsaa ca. 14 % af saavel Hornkvæg som Faarebesætningerne paa Bøndergaardene Lejekvæg. Af Vedtegninger fremgaar det, at en stor Del af Lejekreaturene tilhørte Fæstebøndernes hjemmeværende Sønner samt Tjenestekarle eller -piger, sjældnere andre Gaardmænd.

Synsforretningen over Vallø Bøndergods 1707 omfatter kun i de færreste Tilfælde de helt unge Kreaturer (Føl, spæde Kalve, Lam og Smaagrise) og er saaledes mindre fuldstændig end Skifterne. Da der fra 1707 kun findes et enkelt Vallø-Skifte, maa en Sammenligning mellem de to Kilders Kreaturtal for Skifternes Vedkommende udstrækkes til en kortere Aarrække, f. Eks. to Aar paa hver Side af 1707. Gennemsnitstallene bliver derefter:

	Heste	Føl	Stude	Køer	Ungkvæg	Faar	Lam	Svin
180 Gaarde 1707...	7,5	0,1	0,8	2,6	1,4	9,1	..	8,3
18 Skifter 1705—09	8,7	0,6	1,6	3,1	1,9	8,7	1,6	10,2 ¹

¹ Heraf Halvdelen Ungsvin eller Grise.

Det er altsaa ikke blot Smaakreaturer, der forekommer i betydeligt større Tal ved Skifterne end ved Godssynsforretningerne. Forklaringen kan for en Del være den, at her ikke er medregnet de mere uegentlige Skifter, der fremkommer ved, at Gaardforsiddere maatte overlade deres Fæste til andre. Paa saadanne Fæstegaarde var Besætningen som Regel meget faatallig, men Antallet af »afklædte« Gaarde er dog næppe saa stort, at det helt kan forklare Forskellen. Kun Faarene opregnes i lidt større Tal i Synsforretningen. Det stemmer med den tidligere Formodning om, at Skifterne paa dette enkelte Punkt er upaalidelige ogsaa i Angivelsen af voksne Dyr. De ved Besigtigelsen optalte Svin omfatter øjensynlig Hovedparten af »Ungsvin« og »Vintergrise«.

For Kronborg Amts Vedkommende foreligger der fra Aaret 1717 en Synsforretning foretaget efter Ordre fra Kommissionen

for Ryttergodsets Inddeling 23. Januar nævnte Aar¹. Birkefogden skulde sammen med fire af ham udnævnte »forstandige Mænd og Bønder« syne hele Amtet, Hus efter Hus, Gaard efter Gaard, By efter By etc., og optegne Resultatet, saaledes som de ved Ed vilde kunne bevidne det. Synsforretningen fandt Sted mellem 1. Februar og 12. Marts, og Oplysninger blev indhentet om Hartkorn og Bygninger, Antallet af Heste, Stude, Køer, Ungnød, Faar, samt aarlig Udsæd (i Tdr.) og Høavl (i Læs).

Resultatet af den omfattende Undersøgelse var, at der ved 676 Gaarde blev optalt 5507 Heste, 7731 Stkr. Hornkvæg og 7781 Faar, derimod ingen Svin. Gaar man til Krongodsets Skifteprotokoller, viser det sig, at Synsforretning og Skifteregistrering i 4 Tilfælde faldt omtrent samtidig og derfor direkte kan sammenlignes. Det drejer sig om følgende Gaardfæsteres Gaarde: 1. Jens Pedersen i Helsingø, 2. Ole Larsen i Lavø, 3. Klemmen Tuesens Enke i Højbjerg, og 4. Anders Kjeldsen i Tibirke. Ved Skifte og Syn fremkom følgende Kreatural:

Skiftets Dato	Heste		Stude		Køer		Ungnød		Faar	
	Sk.	Syn	Sk.	Syn	Sk.	Syn	Sk.	Syn	Sk.	Syn
1. 28/1 1717	8	8	4	2	5	3	3	5	0	0
2. — —	5	4	2	2	1	1	0	0	4	2
3. 29/1 —	6	8	3	2	5	4	4	3	7	9
4. 26/3 —	6	6	2	0	0	0	1	4	7	8
Ialt...	25	26	11	6	9	8	8	12	18	19

De fleste Uoverensstemmelser er for Hornkvægets Vedkommende mere tilsyneladende end virkelige, idet Ungstudene ved Godssynsforretningen oftest er regnet for Ungnød. Sammenlagt giver de to Grupper i tre Tilfælde samme Resultat ved Registrering og Syn. Da der jo faktisk kan være sket mindre Forskydninger i Tidsrummet mellem de to Tællinger, er der intet i Vejen for, at begge kan være korrekte, uanset forskellig Ru-

¹ Synsforretning ang. Bøndernes og Husmændenes Vilkaar i Kronborg Amt 1717. Kronborg Amtsstuearkiv (Sjæll. Landsarkiv).

bricing. — Det viser sig iøvrigt, at Registreringen i adskillige Tilfælde maa ligge flere Maaneder forud for Skiftets Afslutning, og man tør derfor ikke med Sikkerhed gaa ud fra, at de to Kreaturtællinger falder saa tæt paa hinanden i Tid. Det medfører, at der ikke med samme Sikkerhed som tidligere kan skelnes mellem Vinter- og Sommerskifter, men efter alt at dømme er de første i betydeligt Overtal, og dette bevirker, at man med mindre Forbehold kan sammenligne Kvægantal fra samtlige Skifter med Synsforretningens Tal fra Februar og Begyndelsen af Marts. Da Skifteprotokollen indeholder usædvanligt faa Skifter fra 1717, vil det være naturligt at udvide Sammenligningen til flere Aar. Endelig kan det med Henblik paa tidligere Undersøgelser være af Interesse at se, hvorledes Stillingen var i de 10 »udvalgte« Sogne (jfr. ovenfor S. 260). Efter det lige anførte vil det ikke være hensigtsmæssigt at fastholde en Tredeling af Hornkvægbestanden. Besætningernes Gennemsnitsstørrelse i de 4 forskellige Tilfælde bliver som følger:

	Heste	Hornkvæg	Faar
676 Gaardsyn 1717.....	8,14	11,44	11,51
11 Skifter 1717.....	8,45	11,64	11,09
63 Skifter 1716—19.....	8,27	11,25	11,41
Synsforretning i de 10 Landsbyer 1717..	8,23	12,06	12,85

Der er som Helhed god Overensstemmelse mellem Skifter og Synsforretning, kun Afvigelser paa indtil 2 % for de større Husdyrs Vedkommende og 3—4 % for Faarenes. Man kunde have ventet større Afvigelser, idet en Del af Skifterne dog utvivlsomt viser Tilstanden om Sommeren, mens Synsforretningen er foretaget ud paa Vinteren. Andre Forhold kan spille ind, men Afvigelserne er i hvert Fald ikke saa væsentlige, at man med Sikkerhed kan fastslaa, at den ene Kilde er paalideligere end den anden. Derimod godtgør den gensidige Kontrol, at de begge er fuldt anvendelige.

Det viser sig, at de 10 Landsbyer for Kvæg- og Faarebesætningernes Vedkommende kan notere noget højere Gennemsnitstal end Amtet som Helhed. Grunden hertil kunde maaske søges i,

at forholdsvis mange af de paagældende Landsbyer var beliggende i Skovegne.

En Oversigt over Kreaturholdet i alle Kronborg-distriktets Sogne 1717 er i denne Forbindelse af Interesse.

Sogne	Gaarde	Heste		Hornkvæg		Faar	
		Ialt	pr. Gaard	Ialt	pr. Gaard	Ialt	pr. Gaard
Tikob	132	1113	8,4	1370	10,4	1541	11,7
Asminderød	90	767	8,5	991	11,0	1131	12,6
Esbønderup	37	349	9,4	495	13,4	396	10,7
Søborg-Gilleleje	53	401	7,6	597	11,3	643	12,1
Græsted	45	466	10,4	718	15,8	629	14,0
Maarum	30	260	8,7	418	13,9	334	11,1
Valby	27	229	8,5	322	11,9	293	10,8
Helsingø	59	428	7,3	591	10,0	541	9,2
Annisø	26	203	7,8	293	11,3	289	11,1
Ramløse	46	356	7,7	534	11,6	528	11,5
Tibirke	20	135	6,8	231	11,6	255	12,8
Vejbj	66	434	6,6	695	10,5	677	10,3
Blistrup	45	366	8,1	476	10,6	524	11,6
Ialt	676	5507	8,14	7731	11,44	7781	11,51

I skovrige Egne som Græsted, Maarum og Esbønderup er Antallet af store Kreaturer, navnlig Hornkvæg, væsentligt større end i de fleste andre Sogne, men ogsaa Gaardhartkornet er relativt stort i disse Sogne, næsten 8 Tdr. mod ca. 7 pr. Gaard i Amtet som Helhed. I Forhold til Hartkornet har i Virkeligheden Tibirke med sine kun 4 Tdr. H. pr. Gaard det højeste Kreaturtal. Iøvrigt er Forskellighederne ikke paafaldende store ved den sognevisse Opgørelse, de laveste Gennemsnitstal ligger kun 30—40 % under de højeste. Mere grelt stiller Forholdet sig, hvis man gaar byvis frem. Her kan Tallene fra de 8 største Landsbyer ved Synsforretningen paa Vallø 1707 tjene som Illustration. Lejekreaturene er i dette Tilfælde medregnet.

Sammenlignet med de øvrige Husdyrgrupper viser Hesteholdet paafaldende smaa Afvigelser fra Landsby til Landsby. Det er Hoveriets Krav, der gør sig gældende. Godsejerne kunde

Landsbyer	Gaard- antal	Heste		Hornkvæg		Faar	
		Ialt	pr. Gaard	Ialt	pr. Gaard	Ialt	pr. Gaard
Vallø	17	137	8,1	90	5,1	205	12,1
Taarnby	19	150	7,9	116	6,1	217	11,4
Himlingøje	19	145	7,6	72	3,8	186	9,9
Vedskølle	17	127	7,5	74	4,4	164	9,6
Herfølge	21	147	7,0	103	4,9	209	10,0
Enderslev	12	89	7,4	40	3,3	106	8,8
Egøje	10	66	6,6	21	2,1	58	5,8
Tessebølle	9	71	7,9	53	5,9	98	10,9

desuden henviser til Lovens Paabud om »8 dygtige Bæster« pr. Gaard¹. Omkring 1700 er der gennemgaaende en betydelig Stigning i Hesteantallet. Langt større er Variationerne, hvad Hornkvægbestanden angaar. Selv bortset fra den forarmede Landsby Egøje veksler Kvægbesætningen fra 3,3 til 6,1. Man kan næppe fastslaa, at det store Hestehold direkte hemmer det øvrige Kreaturhold, men den almindelige Fattigdom medfører aabenbart, at Bonden har særlig vanskeligt ved at opretholde den mest produktive Del af Besætningen. En Sammenligning mellem det gennemsnitlige Kreaturhold pr. Td. Hartkorn (Lejektivæg iberegnet) giver følgende Resultat:

	Heste	Hornkvæg	Faar
Vallø 1707	1,2	0,9	1,6
Kronborg 1717	1,4	1,9	1,9

Disse Forskelligheder overrasker ikke, naar man har gennemgaaet Kvægfortegnelser i en Række Godsers Skifteprotokoller, men de viser, hvor meget vanskeligere man vilde være stillet, hvis man udelukkende var henvist til de spredt forekommende Synsforretninger. Ikke blot dækker disse forholdsvis smaa Dele af Landet, men man vilde i Reglen ikke kunne afgøre, hvorvidt de ved Godssyn konstaterede Forhold var af mere eller mindre varig Karakter. Skifterne giver ganske vist kun for de meget store Godsers Vedkommende Mulighed for en nogenlunde nøj-

¹ Forordning af 15. Jan. 1701; jfr. Husmand og Inderste, 161.

agtig Bestemmelse af Kreaturantallet inden for saa snæver en Tidsgrænse som et Aar eller to. Til Gengæld kan de vise Forskydninger i Kreaturholdet fra Periode til Periode, naturligvis ogsaa her med størst Sikkerhed paa de mere udstrakte Godser.

Til de faa Godser, hvis Skifteprotokoller fra Tiden før 1720 giver Mulighed for at følge Kreaturholdets Frem- eller Tilbagegang gennem 50 Aar uden større Lakuner, hører Vallø og Skjoldnæsholm. Udviklingen paa Krongodset i Kronborg Amt kan følges uafbrudt fra 1660 til 1700 og atter fra 1712, men af dette store Materiale skal her foruden Gennemsnitstal fra de tidligere behandlede Perioder kun anføres Besætningsstørrelsen i 1667—68 og i Slutningen af 1690'erne.

Forskydninger i Kreaturholdets Gennemsnitsstørrelse.

Vallø:	Antal Skifter	Heste	Hornkvæg	(Køer)	Faar	Svin
1660—69.....	42	7,0	6,3	(2,8)	12,0	13,4
1670—79.....	48	7,1	5,9	(2,3)	9,1	11,6
1680—87.....	35	7,1	5,9	(2,8)	8,9	11,7
1692—98.....	11	8,5	5,6	(2,9)	10,7	12,7
1700—10.....	33	9,0	6,0	(2,8)	9,3	10,4
Skjoldnæsholm:						
1671—79.....	19	8,1	9,4	(4,4)	13,2	14,4
1680—89.....	16	7,3	7,3	(3,4)	11,1	9,4
1690—99.....	26	7,6	8,2	(3,3)	10,6	13,1
1700—09.....	16	10,4	11,9	(4,5)	17,5	13,5
1710—19.....	14	10,1	10,7	(4,5)	14,8	10,6
Kronborg:						
1655.....	24	7,8	12,4		10,5	11,3
1667—68.....	17	5,6	8,3		10,4	11,3
1678—85.....	80	7,9	11,1		11,3	9,2
1697—1700.....	102	6,6	10,4		9,3	9,2
1716—19.....	63	8,3	11,4		11,4	10,1

De to mellemstore Godsomraader Vallø og Skjoldnæsholm har visse Udviklingstræk fælles, navnlig den ovenfor omtalte

betydelige Forøgelse af Hesteholdet efter 1700. Paa Vallø kan denne Opgang tilsyneladende spores noget tidligere, men Skifterne fra 1690'erne er saa faatallige, at man ikke tør drage helt sikre Slutninger. Fælles er ogsaa den mere overraskende Nedgang i Antallet af Hornkvæg i Slutningen af Aarhundredet (paa Vallø allerede i 1670'erne), efter 1700 fulgt af en Opgang, der er særlig betydelig paa Skjoldnæsholm, som iøvrigt udmærker sig ved større Velstand end det gennem det meste af Perioden saa forarmede Vallø.

Eksemplerne fra Kronborg-Godset fastslaar med en Tydelighed, som praktisk talt er udelukket paa mindre Godser med ganske faa aarlige Skifter, at svagere Perioder har vekslet med mere gunstige. Nedgangen efter Svenskekrigene, der ramte Kronborgegnen haardt, er meget forstaaelig, mens den væsentligt mindre Tilbagegang i 1690'erne, som ogsaa spores paa de andre Godser, sikkert skyldes de mange daarlige Høstaar (saaledes baade 95, 97 og 99).

Kvægpestens Virkninger.

Forordningen af 23. Januar 1719 (om Stempelafgift) forpligtede Godsejerne til at føre Skifteprotokoller, og Bondeskifterne fra den følgende Periode er som bekendt bevaret i meget stort Tal. Dette betyder, at der aabner sig Mulighed for Undersøgelser vedrørende Kvæghold ikke blot inden for visse (navnlig østdanske) Enklaver, men i Landet som Helhed. For en Række større Godsers Vedkommende vil man kunne følge Ændringer i Kreaturbesætningernes Størrelse inden for kortere Perioder, mens de mindre Godser i hver Landsdel formentlig maa behandles under eet, hvis man vil undgaa Tilfældigheder. Naturligvis bør Skifternes Kvægantal sammenholdes med andet Materiale til Belysning af Kvægholdet: Syns- eller Besigtigelsesforretninger, Efterretninger angaaende Kvægsygen, Kreaturtællingen 1774, Kvægangivelser i 1790'ernes Hoveriefterretninger m. v. Som det fremgaar af de foregaaende Eksempler, udmærker Kilder

af samme Art sig langtfra altid ved samme Paalidelighed og Fuldstændighed.

Et meget vigtigt landbohistorisk Problem i 1700-Tallet er Kvægpestens Virkninger. Hidtil har man væsentligt søgt at komme til Klarhed over disse ved Hjælp af bevarede Specifikationer over det bortdøde Kvæg, men Fortegnelserne er næppe særlig nøjagtige, og de viser ikke, hvor meget Kvæg der blev tilbage paa de forskellige Godser. Skifteforretningernes Kvægregistre ser Sagen fra den modsatte Side, de oplyser i Reglen ikke direkte noget om Tabene, men giver et Overblik over, hvad der fandtes af Kvæg før, under og efter Kvægpesten. De belyser endvidere et nærliggende Problem, nemlig hvorvidt Bønderne gennem udvidet Faare- og Svineavl fik nogen Kompensation for den stærkt reducerede Kvægproduktion.

Forsøgsvis har jeg gennemgaaet Materialet fra Ryttergodset i Kronborg Amt og en Snes mindre Godsomraader paa Sjælland¹ i Aarene 1744—48. 1744 og 1745 ligger umiddelbart før Pesten, i 1746 optræder den paa de fleste Godser, men først om Efteraaret gør den sig gældende i Skifterne paa Ryttergodset i Kronborg Amt. 1748 staar allerede i Opgangens Tegn, navnlig paa de Godser, hvor Pesten grasserede tidligst.

De 5 Aar viste følgende Gennemsnitsbesætninger:

Aar	Kronborg Amts Ryttergods				Andre sjællandske Godser			
	Antal Skifter	Horn- kvæg	Faar	Svin	Antal Skifter	Horn- kvæg	Faar	Svin
1744.....	24	11,0	7,7	10,6	39	8,9	8,7	12,0
1745.....	20	14,2	10,0	13,6	41	9,7	8,7	11,4
1746.....	22	11,2	9,5	13,8	41	1,7	10,5	15,6
1747.....	17	5,5	12,1	14,5	37	1,6	10,9	14,6
1748.....	26	6,2	10,0	15,2	46	3,5	12,2	13,3

1745 synes at have været et usædvanligt godt Kvægaar, først med enkelte Efteraarsskifter er Stillingen ved at blive en

¹ Skifteprotokoller fra Kronborg Rytterdistrikt, Krogerup, Bistrup, Svanholm, Trudsholm, Aastrup, Søgaard, Tølløse, Knabstrup, Løvenborg, Basnæs, Borreby, Skjoldnæsholm, Benzonsdal, Bækkeskov, Vallø, Rosendal, Juellinge (m. fl.) Godser (Sjæll. Landsark.).

anden, og i Begyndelsen af 1746 er Billedet totalt ændret paa de fleste sjællandske Godser, hvor Skifter forefalder. Paa Kronborg Amt kommer Kvægsygen ikke blot senere, men kun enkelte Sognes Kvægbestand angribes med lignende Voldsomhed som paa Flertallet af de øvrige Godser. Mens Pesten i 1746 og 1747 reducerede disses Kvægbesætninger til $\frac{1}{8}$ af deres tidligere Størrelse, slap Ryttergodset med at faa Antallet af Hornkvæg halveret. Til Gengæld foregik Regenerationen i 1748 med forholdsvis større Kraft paa de haardest ramte Godser, og det er ogsaa her man tidligst og tydeligst kan iagttage en væsentlig Opgang i Faare- og navnlig Svineproduktionen. Om nogen fyldestgørende Erstatning for det bortdøde Kvæg kunde der naturligvis ikke være Tale, men Græsningen blev dog paa denne Maade delvis udnyttet.

Metodiske Erfaringer.

Under Forsøgene paa at udnytte, hvad der findes af Stof til ældre dansk Kvægholdsstatistik, har man hidtil fortrinsvis arbejdet med Kilder, der angiver Kreaturantal inden for større Omraader paa et bestemt Tidspunkt: Kvægskattemandtal fra 1566, 1657 og Tiden omkring 1680, for 1700-Tallets Vedkommende navnlig Synsforretninger fra forskellige Godser. Over for dette snævert tidsafgrænsede Materiale har jeg stillet Skifteprotokollernes Kvægregistre, som i det enkelte Aar kun omfatter en lille Procentdel af samtlige Besætninger inden for de Godsomraader, hvor de overhovedet er bevaret. Kvalitetsforskellen viser sig imidlertid afgørende. Praktisk talt overalt, hvor Sammenligning med Skiftemateriale er mulig, har Bønderne af yderst nærliggende Grunde udeladt en saa væsentlig Del af Kreaturantallet, at Kvægskatteregistrene utvivlsvort helt bør opgives som Kriterium for Besætningernes Gennemsnitsstørrelse.

Da Kvægskattemandtallene fra forskellige Perioder som paavist er af meget uensartet Paalidelighedsgrad, vil det heller

Kreaturhold. Længere tilbage end 1650'erne kommer vi næppe med fast Grund under Fødderne, og det er nødvendigt at gennemføre den metodiske Sondring mellem anvendelige og uanvendelige Kilder, som det her er forsøgt. At en Periode er fattig paa Kilder er beklageligt, men det bør aldrig forlede Historikeren til ukritisk Anvendelse af det Materiale, der tilfældigvis foreligger¹.

¹ En Undersøgelse af beslægtet Karakter findes i Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4. R., V, 388—95, hvor Landsarkivar Hans Knudsen sammenholder de gejstlige Skifteprotokollers Oplysninger om Præsters Formueforhold med Skattetakseringerne, der til Dels skyldes Præsternes egne Angivelser (Hald og Skivehus Amter i Slutningen af det 17. Aarh.). Skifternes Formuevurderinger var sikkert ogsaa for lave, men det er principielt vigtigt at sammenligne de to Arter af Kildemateriale.

ikke være muligt med Sikkerhed at fastslaa Svingninger i Kvægproduktionen gennem et længere Tidsrum alene paa Grundlag af Kvægregistre fra to Skatteaar (1566 og 1657). Her er det ikke nok at tage Hensyn til Afvigelser mellem Sommer- og Vinterkreaturhold. Man maa endvidere regne med, at Kvægbrugets Konjunkturforhold ret hurtigt kan veksle, og at Kvægsygdomme og kraftige Variationer i Høstudbyttet øver Indflydelse, hvilket ogsaa Skifternes Kvægangivelser illustrerer. Naar saa dertil kommer, at Skattebyrdens forskellige Størrelse og mere eller mindre vedvarende Tryk paavirker Skatteyderen, naar han skal opgive Kreaturantal, er vi stillet over for en Række Usikkerhedsfaktorer, der udelukker, at man kan naa til andet og mere end Paavisning af en vis Tendens.

Tilbage bliver fra 1600-Tallets sidste Halvdel kun Skifternes Kvægregistre, der efter hele deres Karakter maa anses for paa-lidelige, dog med Forbehold, hvad Antallet af Faar (navnlig Lam) og til Dels ogsaa Svin angaar. Noget tilsvarende gælder en senere Tids talrige Synsforretninger, der ikke altid omfatter de mindre Husdyr. Hvad Heste og Hornkvæg angaar, indeholder Skifterne et velanvendeligt Materiale, der ganske vist kun for meget store Godsomraaders Vedkommende giver Mulighed for en nærmere Bestemmelse af Kreaturholdets Størrelse i det enkelte Aar, men til Gengæld gør det muligt at konstatere Op- eller Nedgang fra Periode til Periode.

Fra 1700-Tallet er der bevaret flere Kilder til dansk Kreaturstatistik, men Skifterne indeholder utvivlsomt det for Helhedsvurderingen mest værdifulde Materiale. Det skulde efter 1720 blive muligt at naa fra lokalt bestemte Resultater til en mere landsomfattende Kvægholdsstatistik. Den ovenanførte Udnyttelse af sjællandske Skifter fra Perioden 1744—48 antyder, at vi ad denne Vej bl. a. vil kunne danne os et mere sikkert Overblik over Kvægsygens Indflydelse.

Om Perioden ca. 1660—1720 kan det kun siges, at der inden for de Omraader, hvor en virkelig Undersøgelse er mulig, ikke kan paavises nogen varig og meget væsentlig Nedgang i Bondens

Øernes befolkning under Karl Gustavkrigene.

En kirkebogsundersøgelse.

AF

HANS H. FUSSING

Vort kendskab til Karl Gustavkrigenes betydning for Danmarks indre forhold er begrænset og ofte baseret paa sagn og spredte oplysninger om lokale forhold. En mere solid og almenyldig viden kan imidlertid skaffes paa en bredere basis. Saaledes vil en gennemgang av lenenes jordebøger og de jordebøger, der blev indsendt i anledning af forarbejderne til matrikelen av 1664, i al fald for mange egne vedkommende, kunne give gode oplysninger om ødegaardenes antal efter krigen og ofte ogsaa om aarsagerne til, at de stod øde.

Hvilken indflydelse krigen havde paa befolkningens rent tal-mæssige forhold og en hel del om, under hvilke kaar især landbefolkningen levede under krigen, kan udtrages av de bevarede kirkebøger. Gustav Bang har i sin bog »Kirkebogsstudier« (1906) gjort rede for vort kirkebøgsmateriales værdi for studiet av befolkningsforholdene i 1600- og 1700-tallet, og i det følgende er fulgt nogle av de veje, han har peget paa som frugtbare. I en tidligere studie i danske kirkebøger, som er trykt i »Fortid og Nutid« IX (1932) s. 242—50, har jeg meddelt en optælling av fødsler og dødsfald i de fra tiden 1655—63 bevarede fynske kirkebøger. Hovedresultatet var, at fødslerne under krigen faldt til ca. 40 % av, hvad de havde været i den nærmest foregaaende fredsperiode,

mens dødeligheden i det værste aar 1660 voxede til mere end det femdobbelte. Da nogle stikprøver viste, at forholdene var ganske anderledes paa den sjællandske øgruppe, har jeg gennemgaaet de kirkebøger fra øerne, der har fuldstændige rækker av døbte og begravede fra aarene 1652—66, idet den tidligere undersøgelse er blevet udvidet tidsmæssigt for at faa et bedre billede av forholdene i fredsaarene paa begge sider av krigen.

Den nedenstaaende undersøgelse omfatter kun øerne, og naar Jylland ikke er medtaget, skyldes det til dels, at C. Villads Christensen i Historisk Tidsskrift 6. R. V (1895) har skrevet om »De jyske Kirkebøgers Bidrag til Belysning af Krigen i Jylland 1657—59«, hvori en væsentlig del av stoffet er udnyttet. Hovedvægten er lagt paa de kulturhistoriske oplysninger og meddelelserne om de mere dramatiske begivenheder, mens der kun undtagelsesvis og mest i de særlig grelle tilfælde er foretaget en optælling av de døbte og begravede. En vigtigere grund til udeladelsen er, at forholdene i Jylland ved Karl Gustavkrigenes udbrud var anderledes og ringere end paa øerne, fordi Jylland i de foregaaende aartier havde været hjemsøgt av Kejserkrigen og Torstenssonkrigen, hvis direkte virkninger ikke naaede til øerne. Ganske vist kan kirkebøgerne kun, og det endda i meget begrænset omfang, give oplysninger om befolkningens forhold under den sidste av disse krige, men befolkningens stilling var, efter de hærgninger der var gaaet hen over Jylland saa kort i forvejen, en anden end paa øerne.

Undersøgelsen av øernes befolkningsforhold omfatter kun aarene 1652—66, fordi kun derved kan materialet faa en nogenlunde stor bredde, 72 sogne — resten av kirkebøgerne mangler eller er defekte. Ganske vist vil det paa det foreliggende grundlag være vanskeligt at danne sig noget sikkert skøn over, hvordan et »normalt« aar har formet sig, fordi der kun er tale om et lille aaremaal. Som det senere skal vises, indtræffer der en række katastrofer indenfor dette, men vilde man gaa tilbage til det aar, da kirkebøgerne indførtes, 1645, vilde materialet paa grund av huller svinde ind til godt det halve, 46 sogne, saa hvad man vandt i dybden, tabte man i bredden.

Paa grund av forholdenes forskelligartethed paa de to sider av Storebælt er materialet baade i teksten og i tabellerne delt i to grupper »Sjælland« og »Fyn«, og købstæderne er paa grund av deres særprægethed holdt helt for sig. »Sjælland« omfatter hele den sjællandske øgruppe. Fra selve Sjælland er landsognene nogenlunde jævnt repræsenteret, idet der dog er store huller i materialet fra det nordøstlige hjørne av øen og fra Køgeegnen. Fra Møn er kun de østlige sogne bevaret, fra Falster findes een og fra Laaland et par kirkebøger. »Fyn« omfatter desuden Taa-singe, hvorfra een kirkebog er bevaret, men hele det øvrige fynske materiale stammer fra den nordvestlige del av øen. For materialets karakter vil det iøvrigt blive gjort rede s. 315 foran tabellerne.

Svenskere	Døbte			Viede			Begravede		
	1658	1659	1660	1658	1659	1660	1658	1659	1660
Sjællands byer	6	7	14	..	2	..	18	23 ¹	3
— landsogne	1	7	2	15 ²	27 ³	4
Fyns byer	1	..	1
— landsogne	5	7	2	..	3	3	..
Ialt	12	15	22	2	4	..	36	53	7

I alt 49 døbte, 6 viede og 96 begravede.

¹ Hertil kommer Nakskov, hvor det er umuligt at udrede antallet av begravede svenskere, dog mindst 21.

² De »mange« soldater i St. Ibs er ikke medregnet, se s. 294.

³ De »mange« soldater i St. Jørgensbjærg er ikke medregnet, se s. 294.

Hvis man ud av de her i tabellerne meddelte tal vil læse noget alment om befolkningen, maa man imidlertid gøre sig klart paa forhaand, at rækkerne indeholder en del fejlkilder, der direkte skyldes selve krigsforholdene. Under krigen fik befolkningen en unormal tilvæxt gennem de indkvarterede tropper. Nu har der ogsaa i fredstid været indkvarteret danske soldater rundt om i landet, saa der er i det følgende, hvor det har været muligt at konstatere danske troppers tilstedeværelse, ikke taget særligt hensyn til disse, men kun til fremmede soldater. Der er i en hel del sogne født soldaterbørn, begravet soldater og deres familiemedlemmer og foretaget enkelte vielser av soldater, men det er forholdsvis faa fremmede — baade svenskere og allierede

— der er blevet døbt, viet eller begravet under krigen, saa det har næppe haft nogen indflydelse paa befolkningstallene. De sikre eksempler er som foranstaaende tabel viser.

Dernæst flygtede en del av den udplyndrede eller ved brand hjemløsgjorte befolkning, hvad der i nogle sogne førte til en unormal avgang, i andre til en tilgang. Man kan dog vist antage, at disse bevægelser stort set ophævede hinanden, naar man tager alle de her benyttede sogne under ett. Dernæst udskev svenskerne soldater eller arbejdskraft (se s. 296) saaledes at en del mennesker, især mænd, i kortere eller længere tid var borte fra deres hjemsgn, hvorfor deres eventuelle vielser eller begravelser ikke findes i dettes kirkebog. Endelig synes det omvandrede proletariat naturligt nok at være taget til i krigsaarene, og dette kan ogsaa have medført forskydninger i befolkningsforholdene i de enkelte sogne, men for et større omraade har det næppe heller forandret tallene.

I almindelighed vil det ved behandling av befolkningsmæssige forhold være naturligt at følge mennesket fra vuggen til graven, men her vil dødeligheden blive behandlet først, fordi dens væxt i kriseaarene, hvadenten krisen nu skyldes krig eller pest, er av saa avgørende betydning for fødsler og vielser, og fordi den korte aarrække, der er gennemgaaet, umuliggør det at følge den største del av befolkningen fra fødsel til død. I de enkelte avsnit vil iøvrigt ikke blot blive behandlet selve tallene for fødsel, død og vielse, men ogsaa nogle andre forhold, der knytter sig til disse fænomener, og textens oplysninger maa overalt sammenholdes med tabellernes tal. I texten er inddraget en del oplysninger hentet fra kirkebøger, der paa grund av deres defekte karakter ikke har kunnet bruges i selve tabellerne.

Dødsfald i landsogne.

Dødstillene fra Sjælland er præget av den enormt høje dødelighed i aarene 1652—57. Derefter falder dødeligheden jævnt 1658—62, og efter et betydeligt fald i 1663 stiger den

resten av perioden. Aarsagen til den høje dødelighed i den første aarrække kan klart paavises, idet den skyldes smitsomme sygdomme, der gaar under forskellige navne som »pest« og »blodsot«, hvad der direkte nævnes i en række kirkebøger. Enkelte steder har præsterne ligefrem angivet, hvormange der døde av »pest«. Det er saaledes tilfældet i Gildebrønde 1654—55, Hallenslev 1655, Sæby 1654—55—56 og Borre 1656. 1652 omtales »pest« i Kalvslunde, Lundforlund og Gerlev (Slagelse h.), 1653 i Hallenslev, 1654 i Gentofte, Gildebrønde, Brejninge, Sæby og Gundsemagle, 1655 i Gildebrønde, Hallenslev, Sæby, Sneslev, Allerslev, Gundsemagle og Udby (Baarse h.) og 1656 i Værløse, Greve, Kagslunde, Kagstrup, Fjenneslev, Hallenslev, Sæby, Gerlev (Slagelse h.). Sørbymagle og Borre. Naar der samtidig i andre sogne er en voldsom stigning i dødstillene, kan der ikke være tvivl om, at her har epidemierne ogsaa raset, selv om det ikke er nævnt i de paagældende kirkebøger. I F. V. Mansas indholdsrige, men meget uoverskuelige bog »Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark« (1873) findes en del oplysninger om epidemierne i denne periode, men de er overvejende hentet fra det dengang trykte materiale og svarer ikke helt til det indtryk, man faar gennem kirkebøgerne. Mansa meddeler, at der i 1652 var en blodsotepidemi i København, men intet om, at den bredte sig ud paa landet, mens en kraftig bubonpest i 1654 fra hovedstaden naaede ud over det øvrige land og varede til ind i 1655. Fra 1656 omtaler han en koppeepidemi paa Sjælland og Bornholm, men i de følgende aar nævner han kun, at der har været nogle mindre, lokale epidemier i 1659—60. Denne fremstilling svarer ikke til kirkebøgenes dødstal og bemærkninger om »pest«, idet de smitsomme sygdomme, maaske bortset fra 1653, maa have raset Sjælland over i alle aarene 1652—57, og det av Mansa som særlig voldsomt angivne pestaar 1654 har ikke det højeste dødstal av disse aar. Mansas fremstilling lider i det hele taget under, at man ikke hos ham finder nøjagtige tal, men kun har skønsmæssige opgivelser fra købstæderne, især København. Naar man i fremtiden vil gøre rede for de epidemiske sygdommes omfang

i Danmark fra den tid, hvorfra der er bevaret kirkebøger, vil man derfor ikke kunne nøjes med at bruge det af ham fremdragne og samlede materiale, men maa søge at supplere og korrigere det ved hjælp af kirkebøgenes tal eller andet statistisk materiale.

Ser man paa de enkelte sogne, er det iøjnefaldende, at der er stor forskel paa, i hvor høj grad de er blevet ramt af epidemierne. Man faar indtryk av, at nogle sogne til tider har levet deres eget liv uden megen forbindelse med omverdenen, saa de har kunnet blive forskaanet for farsoter, der har hærgnet ikke langt fra dem. Særlig haardt er det i et enkelt aar gaaet ud over sogne som Gundsemagle, Fuglede, Asnæs, Sneslev, Gerlev (Slagelse h.), Taarnborg, Sørbymagle, Marvede-Hyllinge, Vester Egede, Udby (Baarse h.) og Allerslev, mens andre sogne slet ikke eller kun i ringe grad er præget av et enkelt aar med mange dødsfald. I de følgende sogne er udsvingene saa begrænsede, at man maa antage, at de kun i beskedent omfang eller maaske slet ikke har været ramt af epidemierne: Uvelse, Snodstrup, Gildebrønde, Vindinge, Kagstrup, Tølløse, Søndersted, Højerup og Horreby. Det er forøvrigt karakteristisk for i al fald en del av disse sogne, at de er ret smaa, men de ligger ikke saa isoleret, at man kunde tænke sig, at deres beliggenhed forklarede, at de var blevet forskaanet for »pesten«. Værst av alle sogne synes Allerslev at være blevet ramt i et enkelt aar, idet der her i 1655 døde flere mennesker end i de øvrige her medtagne 14 aar til sammen. Næsten lige saa galt har det været i de mønske sogne Borre og Elmelunde, men her er den svære dødelighed fordelt over to kalenderaar. Hvor stærkt dødeligheden har kunnet være koncentreret, kan ses i Jørlunde 1654, idet der her i hele aaret døde 118 mennesker, men herav døde 110 i tiden fra 5. september til 6. december.

Et endnu bedre billede av, hvor uregelmæssigt epidemierne rasede, faar man ved at se paa den ejendommelighed, at to nabosogne ikke altid har haft maximaldødelighed samtidig, det vil sige, at »pesten« har raset paa forskellige tidspunkter indenfor de enkelte sogne paa samme egn. Som eksempler kan nævnes

Brejninge og Fuglede, Alsted og Fjenneslev, Vigersted og Kværkeby, Gunderslev og Marvede-Hyllinge.

Vil man gøre sig klart, hvorvidt farsoterne eller krigen har været av størst indflydelse paa dødeligheden, kan man tage gennemsnitsdødeligheden for de sex fredsaar med de store epidemier 1652—57, der er 1555, mens den for krigsaarene 1658—60 kun er 905 og i fredsaarene derefter 1661—66 er 585. Av hensyn til sammenligningen med fødslerne er her kun medtaget de sogne, der har baade fødte og døde i de medtagne 15 aar.

Naar dødeligheden falder saa stærkt fra 1658 og, trods en svag stigning til slut, holder sig lavt, har det formentlig sin hovedgrund deri, at der ganske simpelt ikke har været saa mange mennesker efter de haarde aar. Befolkningen er blevet saa stærkt formindsket, at der ikke har været saa mange mennesker, der kunde dø. Desuden maa man have lov at antage, at farsoterne har bortrevet en del svage mennesker, der ellers vilde være døde i de efter pesten følgende aar.

Selv om dødeligheden paa Sjælland under krigen ligger væsentlig under de store pestaars, er den dog som gennemsnittallene viser væsentlig højere end i de følgende fredsaar, og man kan da antage, at dette for en del skyldes krigens virkninger. Der er da ogsaa en række faktorer, der har kunnet sætte dødeligheden i vejret under krigen. Om de egentlige militære begivenheder findes fra landsognene kun meget faa oplysninger, men noget er der dog. I Gentoftte begravedes saaledes i februar 1659 fire svenske soldater, der blev »skudt i stormen for København«. Fra Møn findes efterretning om nogle mænd, der blev dræbt under kampene ved øens indtagelse i 1659. I Magleby begravedes fire, der var blevet skudt av svenskerne, men det siges ikke, om de var fra sognet, hvad der dog er sandsynligt. I Elmelunde siges det udtrykkelig, at sex mand »blev slagen her af sognet«, da svenskerne kom til Møn 5. juni 1659. Endelig findes der to meddelelser om, at svenskere er blevet dræbt av danske soldater, een i Fuglede 27. december 1658 og een i Hjembæk samme aar. Naar kirkebøgerne bringer meddelelser om, at svenske soldater er blevet begravet, har det vist som oftest

intet med selve kampene at gøre. I St. Ibs skriver præsten 1659 efter fortegnelsen over de begravede »foruden mange soldater, som jeg ikke kastede jord paa«, og i St. Jørgensbjerg kirkebog staar der samme aar »foruden soldater, som er mange«. Nogle steder er antallet av begravede svenskere ret højt: Egeslevmagle 1659 9 i maanederne marts og april, i Gundsemagle fire i hvert av aarene 1658 og 1659. Iøvrigt findes der enkelte begravede svenskere spredt i et stort antal sogne, men da intet særligt oplyses om disse, kan man vist gaa ud fra, at de er døde av sygdom.

En del drab skyldes selve befolkningens direkte modstand mod svenskerne. I Sonnerup begravedes i 1658 fem mand av sognet, der var blevet skudt av svenskerne, fordi »de gjorde sig til snaphaner og blev overrasket«. Da præsten i Sørbymagle i 1660 efter freden begravede en bonde, skrev han om ham, at han før juletid 1659 med nogle andre, i alt ni, havde slaadet sig ned i Kastруп Storskov som snaphane. Svenskerne opdagede dem imidlertid, og mens nogle flygtede, blev andre dræbt, deriblandt den her nævnte. Hans lig blev holdt skjult under jorden til krigen var forbi og nu i juni 1660 ført hjem og nedsat paa kirkegaarden. Et par svenske ryttere blev skudt ihjel i Egby i Ry sogn og begravet 2. januar 1659, og en bonde i Hylstrup i Alsted sogn dræbte natten til d. 16. februar 1659 sin sauvegarde.

Rundt om i landet blev der dræbt en del mennesker av de svenske soldater, uden at man kan se, hvad grunden har været, og det ligger nærmest at antage, at de har sat sig til modværge overfor de plyndrende soldater. 1658 dræbtes en pige i Fuglede og en mand hvert av de følgende steder: Værløse, Hammer og Kirkerup. I hver av de to landsbyer Udby blev der 1659 skudt en mand og en i Fuglede, og samme aar døde i Kagstrup en gammel lam mand av forskrækkelse, da en svensker tog ham i benet. I 1660 dræbtes en mand i hvert av de følgende sogne Flinterup, Jydstrup og Sneslev. Kun en enkelt gang siges det direkte, at en mand er blevet dræbt under plyndring, nemlig i Godsted 1660.

En del meddelelser i kirkebøgerne taler indirekte om drab

og plyndring, for man maa gaa ud fra, at det er av disse grunde, at saa mange mennesker har forladt hus og hjem og derved har bragt forskydninger i de enkelte sognes befolkningsforhold. I en lang række tilfælde, saa mange at det vil føre for vidt her at nævne dem alle, fortælles om de mennesker, der har faaet udført kirkelige forretninger, herunder begravelser, at de er kommet fra andre sogne paa grund av krigen. Her skal blot anføres et typisk eksempel. I Borre begravedes 27. marts 1659 nogle i en mose fundne ben, der antoges at være liget av en for svenskerne flygtet mand.

Direkte oplysninger om de plyndringer, der førte til drab og flugt, findes ogsaa. I Øster Egede kirkebog staar, at 12.—20. februar 1658 »gik det underligt til hos os med korn og foder foruden indehavende gods, heste, penge og kvæg. Gud være os naadig og hjælpe os. Det glemmer ikke Danmark i deres tid, som nu er.« I Vester Egede maatte præsten 19. december 1658 gøre kirkens bøn for en mængde penge og sølvgenstande, der var forsvundet, og derefter indeholder kirkebogen følgende udbrud: »O du gode Mikkell Salvegarde, vedst du ikke det gemene sprikvort: übel gewonnen, übel gerunnen, male parta, male dilabuntur. Hvad med synden kommer, det med sorgen gaar.« Det synes nu som om den gode Mikkell ikke har formaaet at holde fast paa det stjaalne, for aaret efter — 18. december 1659 — lod han bandlyse de tyve, der havde stjaalet penge, skjorter med mere fra ham, og endelig maatte præsten 1660 bede for Mikkell Salvegarde, fordi han var »nedlagt paa sin seng av onde mennesker«, saa befolkningen har aabenbart faaet ram paa ham. Iøvrigt havde degnen og andre i Vester Egede gemt gods og klæder i kirken, aabenbart i det forfængelige haab, at det hellige sted skulde værne deres ejendele, men de blev dog stjaalet. Et par bemærkninger i Sørbymagle kirkebog handler vel ikke om plyndringer i snævrere forstand, men er dog oplysende om forholdene. Det hedder om en mand, der forøvrigt paa en rejse blev skudt av svenskerne 1660, at han led ved indkvartering og stor tvang, og om en anden bonde, der blev begravet i 1661, siges, at han gik til agters i de svenske aar.

Endnu et par eksempler paa forjagelser kan nævnes. Præsten i Borre maatte 30. november 1659 døbe to børn fra nabosognet Magleby, fordi dettes præst paa grund av fjendens overlast i en maanedstid havde maattet flygte til sin søn, der var præst i Gunderslev. Da præsten i Asnæs 24. april 1659 døbte et barn, hvis forældre var forjaget fra Vig sogn, formanede han sin menighed til at vise dem barmhjærtighed.

Som nævnt er der i en del sogne foregaaet en avgang, som ikke fremgaar av listerne over de begravede, idet svenskerne har udskrevet soldater eller arbejdskraft. I hvilket omfang, det er sket, kan ikke ses av kirkebøgerne, men det fremgaar dog et par steder av nogle bemærkninger. I Kagstrup nævnes 1660 og 1661, at to mænd var blevet »udtaget i krigen av de svenske«, men det kan ikke ses, om det er til soldatertjeneste eller til arbejde. I andre tilfælde kan det ikke ses, om der er tale om udskrivning eller om medløb med sejrherren. Saaledes udlagdes i december 1658 en jydekarl, som var med svensken, som barnefader i Egeslevmagle. Naar en mand fra Magleby paa Stevns i 1659 var tjener hos en svensk arkelimester i Køge, var det maaske frivilligt, og det samme kan gælde en mand fra Assens, der samme aar var tjener hos en officer i Kagstrup. En pige fra Slagelse døde og blev begravet i Aagerup 1659 i september og det siges om hende ligesom om en fremmed pige, der blev begravet i Gundsemagle i januar 1660, og en fremmed mand, begravet sammesteds i november 1659, at de har været paa Kronborg at grave, og her maa der formentlig være tale om tvangsudskrivning av arbejdskraft til de svenske befæstningsarbejder.

I nogle faa tilfælde kan man konstatere en avgang i sognenes befolkning derigennem, at danske er løbet over til fjenden. I Borre begravedes i 1660 en jyde og en mønbo, der tjente svenskerne som ryttere, og en mand fra Hyllerup, der senere kom til Slagelse, havde efter præstens bemærkning »givet sig til svensken«.

Endelig kan der nævnes en vistnok meget ringe extraordinær tilgang derigennem, at nogle svenskere blev i landet efter krigen.

Tilnavnet Svenske er uhyre almindeligt baade før og efter den her omhandlede periode, og man kan antage, at en del av bærerne av navnet er forhenværende svenske soldater. 1661 blev en tidligere svensk, nu dansk, rytter trolovet i Fjenneslev, og samme aar begravedes i Fuglede en tigger, der før havde tjent de svenske krigsfolk.

Ser man derefter paa Fyn, bliver billedet et helt andet. Det bevarede fynske materiale er imidlertid saa meget ringere end det sjællandske, at man ikke kan være sikker paa, at det giver et alment billede av forholdene. Dels er der kun bevaret et forholdsvis ringere antal kirkebøger, dels er de daarligere fordelt over øen. Søger man med denne begrænsning at gøre resultatet op, viser det sig, at Fyn ikke har været hærget av de samme epidemier som Sjælland, idet udslagene i dødeligheden 1652—57 hverken taget under ett, eller naar man ser paa de enkelte sogne, viser saa kraftige udslag, at man behøver at antage epidemier som aarsag til dødelighedens væxt. Derimod stiger dødeligheden ud over alle grænser under krigen. Gennemsnitsdødeligheden var 1652—57 118, 1658—60 348 og 1661—66 74. Dødelighedens væxt i krigsaarene har flere aarsager. Dels kom der med de fremmede tropper epidemier til øen, saaledes som det fremgaar av kirkebøgerne fra 1659 fra Barløse og Landet-Brejninge, dels synes der paa Fyn at være døde flere av sult og kulde, hvad særlig Barløse kirkebog viser, og endelig ser det ud til, at soldaterne er faret haardere frem her end paa Sjælland. I de 20 fynske landsogne, hvorfra der findes oplysninger om dødsfaldene under krigen, blev der i alt dræbt 35 civile personer av de fremmede soldater, mens der i de tilsvarende 74 sogne paa den sjællandske øgruppe kun blev slaet 14 ihjel av de fremmede. Disse tal er jo ikke absolutte, idet dødsaarsagen kun sjældent er angivet, saa langt flere kan være blevet dræbt av soldaterne, men da der ikke paa forhaand er grund til at antage, at de fynske præster har været mere tilbøjelige til at medtage de dramatiske begivenheder i kirkebøgerne, kan man vist antage, at det er gaaet haardere ud over den fynske bondebefolkning. Herpaa tyder ogsaa de nedenfor s. 298—99 omtalte relativt hyppigere

plyndringer paa Fyn. Naar dødeligheden efter krigen ogsaa her ligger væsentligt lavere end i førkrigsaarene, har det formentlig samme aarsager som paa Sjælland.

Nogle mennesker er blevet dræbt paa Fyn av svenskerne, uden at det kan ses, om det stod i direkte forbindelse med plyndringer. I 1658 blev der dræbt en mand i Dalum og en i Fravde, og 1659 dræbtes en mand og en kone i Fravde. Samme aar blev en mand skudt i Ingslev, og præsten skrev i den anledning: »Sit ultor justissimus deus innocentis effusi sangvinis. Amen«, men det er den eneste av den slags udbrud, der findes i kirkebøgerne. Om andre drab siges det udtrykkelig, at de er sket i forbindelse med plyndringer, hvor befolkningen har søgt at værne sine ejendele. I Barløse dræbtes av svenskerne under en plyndring d. 30. januar 1658 fire mennesker, men iøvrigt var de allierede tropper ikke bedre, da de kom, for de dræbte to og pinte een ihjel i samme by. I Fravde dræbtes under en plyndring i november 1659 ikke mindre end otte mennesker, og en mand i Guldbjerg, der vilde værgе sine gæs, blev skudt av ryttere i 1659, og samme aar styrtede en kone i en brønd i Ingslev og døde, da hun vilde skjule noget kobbertøj for de plyndrende. Værst er det aabenbart gaaet til paa Fyn, da svenskerne kom i februar 1658, for foruden de ovennævnte drab i Barløse kan nævnes, at i Brylle blev to mand skudt av svenske ryttere d. 14. februar og en kone ugen efter, og i Sanderum begravedes i kirken d. 24. februar fem mænd og en kone, der alle var blevet dræbt av de svenske ryttere.

I en anden række tilfælde omtales plyndringer, der vel ikke synes at have haft drab til følge, men hvor befolkningen er blevet nødt til at flygte fra deres hjemsovn eller har faaet deres livsvilkaar stærkt forringet. Præsten i Ingslev kunde d. 30. januar 1659 ikke komme ud i sognet til en hjemmedaab paa grund av plyndringen, der foregik, og det samme var tilfældet med hans kollega i Paarup d. 6. november samme aar. I Ingslev var det de allierede soldater, i Paarup de svenske, der plyndrede. Barløse blev plyndret av begge parter i 1658 og 1659, og præstegaarden med kirkebøgerne blev ødelagt. I Vindinge skete det

samme 1659, og præsten fortæller, at »jeg blev forjaget av de svenske og gaarden mest nedbrudt at bygge telte av paa vor kirkegaard og ved vor have, for en del svenske slog lejr og byggede av min præstegaard, som de nedbrød«, og præsten selv flygtede til Nyborg. Fravde plyndredes mindst to gange, for 1659 tales der om »svenske sidste plyndring«. Sidst i 1658 kunde præsten i Ingslev ikke komme ud at berette en døende, »i den stund saadan plyndring varede og usikkerhed at færdes«. I Ørbæk siges det, at et barn var blevet hjemmedøbt »i plyndretiden«. En daab i Fravde overværedes kun av faa mennesker, fordi den foregik »udi det svenske opløb«, og i Nørre Aaby var der 1659 3. juni kun to faddere ved en daab i kirken, fordi »alle de andre i byen var deres huse forløbne for ankomne udplyndrende parti«. Da Barløse som ovenfor nævnt blev plyndret av de allierede 1659, blev præsten forjaget med de fleste av sine sognebørn og maatte i fem uger søge tilflugt i Assens.

Ogsaa udskrivninger decimerede befolkningen paa Fyn. Svenskerne tog i 1658 sex mand i Barløse med sig og aaret efter tog de allierede tre mand sammesteds. Naar der i 1659 i Nørre Aaby blev begravet to svenske soldater, hvorav den ene var fra Skaane, den anden fra Blekinge, kan man dog formode, at de er blevet udskrevet efter Roskildefreden.

Direkte overløb til fjenden forekommer paa Fyn et par gange. I Odense omtales en dansk karl i general Wrangels tjeneste, og en sauvegarde, altsaa en soldat, i Brylle 1660 var født i Jylland, og en mand omtales i Norup 1659 som »lejet for penge av svenskens folk«, skønt han var dansk av fødsel.

Sammenligner man antallet av dræbte paa Fyn og paa Sjælland, ligger det langt under, hvad man kunde vente efter sagnenes fortællinger om svenskernes og især de allieredes grusomhed. Det drejer sig om 15 paa Sjælland og 38 paa Fyn. Nu er tallene minimumstal, for i langt de fleste kirkebøger er der intet anført om dødsårsagen, og de er i det hele taget saa magert ført, at man kan formode, at der i de nøgne tal ligger en del, der er dræbt av soldaterne. Selve materialets karakter gør det vanskeligt at sige noget sikkert, men naar de fynske drabstal

er mere end dobbelt saa store som de sjællandske, skønt der er bevaret fem gange saa mange kirkebøger fra Sjælland som fra Fyn, kan man dog vist slutte, at de fremmede soldater er faret voldsommere frem paa Fyn end paa Sjælland, saa man her har en del av forklaringen paa, at dødeligheden steg saa voldsomt paa Fyn under krigen.

Forklaringen paa soldaternes voldsommere optræden paa Fyn er formentlig den, at her stod i 1659 en række kampe mellem svenskernes og de allieredes hære, endende med slaget ved Nyborg d. 14. november. Naar en afdeling kom til en i forvejen av modparten udplyndret landsby, maatte den tage haardere fat, hvis den vilde skaffe sig føde og bytte.

Fødsler i landsogne.

Fødselstallene fra Sjælland er langtfra underkastet de voldsomme svingninger, der præger dødstillene, saa det ser ud til, at de store farsoter ikke strax har sat noget stærkt præg paa børneproduktionen. Ser man paa tallene under ett, er forskellen mellem maximum i 1655 1175 og minimum i 1662 705 vel stor, men tallene daler jævnt i de mellemliggende aar. Naar fødslerne daler fra 968 i 1652 til 848 i 1653, kan det se ud, som om det skyldes den meget store dødelighed i 1652, men da paa den anden side maximaldødeligheden i 1657 ikke følges av noget større fald i fødslerne aaret efter, er det betænkeligt at mene, at pesten har haft nogen øjeblikkelig indflydelse paa fødselshyppigheden. Naar derimod fødselshyppigheden i aarene efter krigen nok stiger, men dog ikke naar op paa højde med førkrigsaaarene, er forklaringen formentlig den, at den store dødelighed i disse aar har umuliggjort en senere høj børneproduktion, selv om ogsaa andre faktorer har gjort deres indflydelse gældende. Den almindelige økonomiske nedgang paa grund av krigen, som blandt andet kan ses av det store antal ødegaarde i forarbejderne til Frederik III.s matrikel av 1664, kunde nok virke hæmmende paa ønsket om at sætte børn i verden og begrænse mulighederne for at stifte ægteskab, saaledes som det lave tal paa vielserne

i aarene 1661—63 viser, og derved begrænsedes børneproduktionen. Ser man paa de av Gustav Bang meddelte tal — anf. v. s. 69 — er fødselstallene først i slutningen af 1680'erne naaet op paa højde med gennemsnittet for tiden 1645—59. Man maa have lov at antage, at de store epidemier har ryddet saadan op i befolkningen, at der efter dem ikke har været saa mange kvinder i fødedygtig alder, at fødslerne har kunnet naa de tidligere tal. Selve krigsaarene har ikke saa paafaldende lave tal, at man kan formode, at de urolige forhold overalt har haft nogen væsentlig indflydelse paa fødslerne ved at skræmme folk fra at sætte børn i verden. Der er dog sogne, hvor man kan se krigens indflydelse. Grellest er det i Elmelunde paa Møn, hvor der i 1660 kun døbttes tre børn, og derav var endda de to børn av svenske soldater og deres koner. Andre eksempler paa særlig lave fødselstal under krigen findes i Gentofte, Hjembæk og Magleby paa Møn, men der er ogsaa eksempler paa en særlig stor fødselshypighed i krigsaar, saaledes i St. Jørgensbjerg, Sæby, Sonnerup og Alsted. Naar fødselstallenes gennemsnit i krigsaarene 838 ligger under de foregaaende sex fredsaars gennemsnit 908 omend over gennemsnitstallet for de næste sex fredsaar 755, er det vanskeligt at avgøre, om dette fald skyldes krigens indflydelse eller er fremkaldt av den nedgang i befolkningsmængden, som pestaarene fremkaldte. Derimod kan man paavise enkelte ting, der har haft direkte indflydelse paa fødslerne under krigen, og for at man kan faa et bedre billede af befolkningens hele indstilling over for krigen, vil det ogsaa være rimeligt at omtale visse forhold ved daabene.

Som det strax skal omtales var pigerne ikke særlig uvillige til at inlade sig med de svenske soldater, og det er maaske derfor, at voldtægt kun nævnes nogle faa gange. Det omtales i 1659 i Sonnerup og Fjenneslev, 1660 i Kongens Lyngby, Kagstrup og Vigersted og i 1661 i Gerlev (Horns h.), men man kan vel ikke helt se bort fra den mulighed, at pigerne har villet dække en virkelig og tilstedeværende barnefader mod at staa offentlig skrifte og andre ubehageligheder ved at udlægge en fraværende svensker.

Krigen har utvivlsomt medført en almindelig svækkelse av moralen, i hvert fald er der en paafaldende stigning i antallet av uægte fødsler under krigen, og nogen andel heri har formentlig de svenske soldater, idet de ofte findes udlagte som barnefædre. Disse udlæggelser kan vel lige saa lidt som de ovennævnte paa-stande om voldtægt altid anses for paalidelige, i hvert fald stolede præsten i Kagstrup ikke paa en saadan udlæggelse, for han skrev i 1659, da en pige angav en svensk soldat som barnefader, at det var »løgnagteligen, som nok er vitterligt«. I de sjællandske landsogne udlagdes 1658 5 svenske soldater, 1659 20, 1660 44 og 1661 14 eller i alt 83 svenskere, og yderligere blev otte piger publice absolveret for lejermaal, uden at dette synes at have faaet følger. Af de udlagte var sex officerer og sex sauvegarder. At de piger, der indlod sig med de fremmede, ikke estimeredes, kan ses i Marvede kirkebog, hvor præsten taler om »en svenske hore« i 1660.

Selv om man i 1600-tallet ikke kan vente nogen stærkt nationalt betonet uvilje mod »fjenden«, er der noget mærkeligt og stødende ved at se, at mange forældre til faddere for deres børn, hvortil man ellers fortrinsvis valgte slægtninge og venner, tog repræsentanter for den hær, der hærgede og plyndrede landet over. Selv i de egne, hvor man havde været forskaanet for direkte voldshandlinger over for den enkelte, kan befolkningens kendskab til de paagældende fremmede soldater, maaske bortset fra sauvegarderne, ikke have været stort, blandt andet paa grund av de sproglige vanskeligheder. Naar de alligevel er blevet taget til faddere, kan motiverne hertil have været forskellige. Det kan skyldes snobberi, hvad der vel især gælder de tilfælde, hvor fadderne var befalingsmænd. Mest forklarligt er det, naar præsten i Sørbymagle i 1658 havde en svensk feltpræst til fadder. Hos hans kollega i Elmelunde møder man som fadder i 1659 en regimentskvartermester, og andre befalingsmænd findes hos bønderne ved deres barnedaab, 1658 i Øster Ulslev, 1659 i Værløse, Gerlev, Egeslevmagle og Højerup og 1660 i Tostrup og Sørbymagle. Almindelige soldater som faddere træffes 1658 i Hjembæk — 3 gange —, 1659 i Asnæs, Hjembæk, Søndersted,

Rye og Jydstrup — 3 gange — og i 1660 i Fuglede, Vindinge, Tostrup og Horreby. Naar der i kirkebøgerne under 1660 staar, at en rytter har været fadder, er det her udeladt for saa vidt det gælder tiden efter freden, da det er umuligt at avgøre, til hvilken hær de paagældende har hørt.

En enkelt kirkebog viser, at ogsaa frygt kan have ligget til grund for »valget« av en fremmed fadder, og det har vel ogsaa været grunden andre steder end i Sørbymagle. Her findes under 17. april 1659 følgende tilførsel om fadderne hos en bonde ved navn Simon: »1. Anna-Lisbeth, rytterkvinde, Johan Franckfurts. Indkvarteret til Simons. (N.B. Stræng, ødsel og tyrannisk i sit kvarter. Nazione Bohemæ. Religione Rome catholicæ. Maatte saa efter nærværende tids tilstand tilstedes, tiltog sig selv den ære, var ej heller nogen nødvendig eller høj aarsag, hende det at formene.) 2. Hendes mand Johan Franckfurt.« Der havde nu været »høj aarsag« nok for præsten til at avvise hende som fadder, da hun som katolik ikke kunde være det, men hun og manden har formentlig været »tyranniske« ogsaa uden for deres kvarter og har skræmt præsten. Det er iøvrigt meget talende, at de to fremmede var de eneste faddere; ingen av sognets folk turde eller vilde være med.

Helt modsat dette er det, naar man i en række tilfælde møder sauvegarder som faddere. Man maa, efter hvad der iøvrigt i kirkebøgerne foreligger om disse, gaa ud fra, at befolkningen til tider kom til at staa i et helt godt forhold til disse lejede beskyttere. De findes som faddere i 1658 i Jørlunde, Kagstrup, Hjembæk og Øster Ulslev, i 1659 i Uvelse, Sønder Jærnløse, Jydstrup — tre gange — Elmelunde og Gyrstinge og i 1660 i Snodstrup, Gyrstinge og Øster Ulslev. Smeden i Høve havde i 1659 foruden to mænd og to kvinder av sognet og to sauvegarder en række fine faddere: en obersts hovmester og en krigskammerers og en generalauditørs tjenere. I et enkelt tilfælde findes danske faddere til et svensk barn. Landgreven av Hessens vaskekone havde 1659 faaet et uægte barn med en svensk jæger, og fadderne ved daaben i Hjembæk kirke var præstens stifdatter og hans skolemester, en sauvegarde og en bondekone.

Materialet fra Fyn er av saa beskedent omfang, at det er vanskeligt at drage almindelige slutninger, men det, der findes, tyder paa, at krigen har sat ganske anderledes alvorlige spor paa Fyn end paa Sjælland paa dette omraade. Det højeste antal fødsler 196 findes i 1652, men i krigsaaret 1660 er det faldet til ca. en tredjedel, nemlig til 67. Da praktisk talt alle de i 1658 fødte børn maa være avlet, før krigen naaede Fyn, maa dette aar regnes med til førkrigsaarene i denne henseende, og aarene 1652—58 har da et nogenlunde jævnt fødselstal, men saa falder fødslerne stærkt i det første krigsjaar 1659 for aaret efter at naa sit uhyggelige minimum. Fire av landsognene har i et av krigsaarene overhovedet ikke nogen fødsler. Efter krigen naar fødslerne i løbet av nogle aar op paa et gennemsnit, der praktisk talt svarer til førkrigstidens: 1652—58 har i gennemsnit 175 fødsler, 1664—66 171 fødsler. Det ser derfor ud til, at den store dødelighed i krigsaarene ikke har ført til nogen varig nedgang i fødslerne.

Iøvrigt har Fyn de samme særlige fænomener fra krigsaarene som Sjælland. En kone fra et andet sogn barslede saaledes i 1658 hos sine forældre i Paarup, hvortil hun var flygtet »udi denne sorrigfulde tid«. Kun et enkelt tilfælde av voldtægt nævnes paa Fyn, og det drejede sig endda om en pige, der var blevet overfaldet i Jylland, hvorfra hun flygtede til Ingslev 1660. Om en anden pige i Ingslev, der i 1658 paastod sig voldtægt, siger præsten, at hun brugte letfærdighed, saa han har aabenbart ikke stolet paa hendes beretning. Paa Fyn optræder de fremmede kun som faddere et par gange, og derav er det endda i de to tilfælde sauvegarder, nemlig i Dalum 1658 og i Brylle 1659, mens en almindelig soldat var fadder i Nørre Aaby 1658. Skønt Fravde som nævnt havde været plyndret flere gange, tog dog et par forældre i 1658 ikke mindre end ti fremmede ryttere til faddere til deres barn, men man kan vist her formode, at de har gjort det for at sikre sig mod soldaternes overlaster. Endelig havde svenske soldaterbørn danske faddere i Norup 1658 og i Stubberup 1659.

Skønt man efter de fynske pigers senere rygter skulde have

ventet et ret betydeligt antal svenske barnefædre, er der dog kun 14 i landsognene, 1 i 1658, 6 i 1659 og 7 i 1660. Hertil kom, at to fynske piger udover de nævnte stod offentlig skrifte for lejermaal.

Ser man paa spørgsmaalet om udlagte svenske barnefædre under et, er det naturligt, at der kun er faa udlagte barnefædre i 1661, nemlig 21 fra hele landet, købstæderne medregnet, idet den svenske hær jo forlod Danmark i løbet av sommeren 1660, men da antallet av udlæggelser i 1660 — 91 — er væsentlig større end i 1659 — 51 —, kan man maaske formode, at befolkningen, eller i al fald en del av den, er kommet bedre ud av det med svenskerne, efterhaanden som tiden gik. Baade før og efter krigen blev et betydeligt antal soldater udlagt som barnefædre, og da baade den danske og den svenske hær for en væsentlig del bestod av lejetropper, har nationaliteten næppe spillet nogen rolle for disse piger, snarere vel de blanke knapper. En stor del av de piger, i alt 190 under hele krigen, der nu fik børn med svenske soldater, havde formentlig faaet dem med andre, hvis krigen ikke var kommet, saa nogen større indflydelse paa fødselstallet tør man ikke tillægge dette fænomen. Gennemsnittet per sogn av udlagte barnefædre av fremmed nationalitet er en smule større paa Sjælland end paa Fyn, men forskellen er saa ringe og det fynske materiale saa spinkelt, at man vist ikke kan drage nogen slutning herav.

Vielser i landsogne.

Paa Sjælland er vielserne i højere grad præget av krigens ndflydelse end baade døds- og fødselstallene, mens man ikke kan se, at pestaarene har haft nogen almen indflydelse paa dem. Vielserne er i aarene før krigen stigende, indtil de naar maximum i 1656 med 351. Faldet begynder svagt før krigen og minimum naas i 1659 med det meget lave tal 115. Allerede i 1660, der jo delvis var et fredsaar effektueredes de »opsparede« vielser, men derefter følger igen et fald, som fra 1664 avløses av et lidt højere,

nogenlunde konstant niveau, der dog ikke naar førkrigstidens vielsestal. Gennemsnittet for førkrigstidens fredsaaer er 291, de tre krigsaars gennemsnit er 192 og perioden 1661—66 har gennemsnitlig 191 vielser. Naar disse sidste aar ikke naar op over krigstidens tal, skyldes det vel dels de mange opsparede vielser i 1660, dels at de store pestaar i 1650'erne havde bortrevet mange mennesker, der ellers vilde have indgaaet ægteskab i disse aar, men ogsaa andre, økonomiske forhold kan have spillet ind som hindrende for ægteskabsstiftelsen. Et enkelt sted faar man at vide, at farsoten har haft indflydelse paa vielsestallet, idet præsten i Borre i 1656, da der viedes 20 par, dobbelt saa mange som i det foregaaende aar, udtrykkelig bemærker, at de mange vielser skyldes pesten, idet mange ægtefolk døde, hvad der formentlig maa betyde, at enker og enkemænd har indgaaet nye ægteskaber. Selve krigen havde for saa vidt indflydelse paa vielsestallet, som to piger, i Kalvslunde og i Borup, blev gift med svenske soldater.

Paa Fyn er vielserne præget av det dybe fald til 27 i krigsaaret 1659 og det aaret efter betydelige maximum 98 eller mere end dobbelt saa mange vielser som gennemsnitstallet for fredsaaarene 1652—57 nemlig 49. Efter krigen naar vielsernes gennemsnit paa 43 i tiden 1661—66 ikke til førkrigstidens tal. En enkelt kirkebogsnotits giver en naturlig forklaring paa vielsernes fald under krigen. Præsten i Fravde skrev i 1660, da der slet ingen vielser havde været i hans sogn: Marte regnante, friget Venus.

Købstæderne.

Købstædernes forhold er her skilt ud fra landsognene, dels fordi de er saa forskellige fra disse, dels fordi deres kirkebøger er saa mangelfuldt bevarede, at et alment billede vanskeligt kan gives, dels endelig fordi forholdene i de enkelte byer er meget forskellige. Saaledes er Helsingør, Nakskov og Nyborg prægede av de militære begivenheder, og fra Roskilde, Slagelse og Næstved er kun den ene av disse byers sognes kirkebøger

bevaret. Da det — mangelfulde — materiale fra København tidligere er blevet behandlet av M. Rubin i Historisk Tidsskrift 5. R. III (1881), og da byen blandt andet paa grund av den langvarige belejring indtager en særstilling, er der her helt set bort fra den.

Et par træk er fælles for byerne og de sjællandske landsogne: den explosive voldsomhed hvormed en epidemi kan hærge og det stærke fald med følgende stigning i vielserne i aarene 1659—60. Mens svingningerne i dødstallene lader sig forklare gennem farsoterne, er det vanskeligere at forstaa, hvorfor fødslerne i de enkelte byer kan variere saa stærkt fra aar til aar. Med hensyn til den stærke stigning i fødslerne i Nakskov i 1659 saa lader den sig dog formentlig forklare derved, at der fra omegnen strømmede en mængde landboer ind til byen før belejringen, hvad kirkebogen ogsaa paa anden maade bærer vidnesbyrd om.

Tager man tallene fra de bysogne, der baade har fødte og døde i hele perioden, ser de saaledes ud:

	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666
Fødte	309	247	365	358	347	412	312	381	270	334	308	273	311	339	336
Døde	764	583	1315	370	529	543	539	705	517	313	220	155	200	206	297

Som man vil se, har der i aarene før krigen, der var præget av pesten, og i selve krigsaarene været et fødselsunderskud, men takket være den fra 1661 faldende dødelighed fremkommer der i den følgende fredsperiode et fødselsoverskud. Den samlede periode har dog et underskud, idet der er født 4902, men død 7256, altsaa et minus paa 2354. Pesten har hærget værst i 1654, mens den paa landet først naaede sit højdepunkt i 1657. Krigsaaret 1659 har en høj dødelighed, og fødselstallets minimum i 1660 kan formentlig ogsaa sættes i forbindelse med krigen og det paa grund av det lave vielsestal i 1659.

Paa en række punkter kan man i købstæderne se de samme av krigen prægede fænomener som paa landet. Om de egentlige militære begivenheder findes der kun oplysninger fra det belejrede Nakskov i 1659. Her ser det iøvrigt ud til, at forholdet til

de danske soldater før angrebet ikke har været helt godt, for 3. pinsedag 1658 var der tumult paa torvet, og under urolighederne blev en korporal stukket ihjel. Under selve belejringen blev kirken midt under gudstjenesten d. 19. juni 1659 ramt av en granat, og en fændriks kone blev dræbt derved. Foruden den faste befolkning rummede byen en del soldater og en mængde mennesker, der var flygtet ind til byen fra det omliggende land. Allerede 1657 og 1658 blev der i Nakskov begravet henholdsvis 12 og 10 soldater, der jo ikke hørte med til byens egentlige indbyggere. I belejringstiden anføres det i 1659 om 89 av 294 begravede, at de var blevet skudt, og herimellem var der baade soldater, tilflyttede og byens egne borgere.

I andre byer findes en del begravede svenskere, saaledes et ret stort antal i Roskilde domsogn, Ringsted og Helsingør St. Mariæ under hele krigen, og alene i Slagelse St. Peder begravedes i 1659 20 svenske soldater. Civilbefolkningens modstand omtales et par steder. I Ringsted begravedes 1658 en svensk rytter, der var blevet skudt av nogle snaphaner, og efter fredslutningen blev en kvartermester hos grev Wrangel, der havde været forvalter paa det Sæbygaardske len, dræbt av en bonde og begravet i Slagelse. Fra samme by findes en notits, der er oplysende om præstens indstilling. Under 26. januar 1660 skrev han i kirkebogen følgende: »Blev Christen Lauritzen, barnefødt i Ty i Jylland, begravet. Var en svensk fændrik under oberst Beckers regiment, blev ihjelslagen ved Peder Hansens dør av Anders Bager og prædikede mag. Peder Villadsen over ham efter grev Thotts befaling. Inter arma silent leges.« Præstens sidste hjertesuk kan maaske kun indeholde en beklagelse av drabet, men er det ikke mere nærliggende at antage, at det gælder grev Thotts befaling til sognepæsten om at prædike over en landsforræder?

Nogle faa mennesker ses at være blevet dræbt av de svenske soldater. En mand blev 1658 skudt paa klosteret i Ringsted, en anden i Slagelse, og det sidste sted dræbtes en 16 aars dreng 1659 ligesom en anden dreng i Odense. En grov voldtægtsforbrydelse omtales i Næstved, hvor to piger paastod, at de hver

var blevet overfaldet av fire soldater, og en anden voldtægt nævnes i Nakskov, alle i 1660. Fremmede faddere findes ogsaa i købstæderne. Mest forklarligt er det vel, at sognepræsten i Storeheddinge i den korte fredsperiode i 1658 havde en svensk feltpræst som fadder, men hans kapellan, der tillige var rektor i byen, havde under krigen en ritmester til fadder, og befalingsmænd av forskellige charger eller deres hustruer var faddere hos borgere i Stubbekøbing 1660, i Nysted, fire gange, i 1659 og 1660, i Nakskov og Storeheddinge 1660. Desuden findes almindelige svenske soldater som faddere i Næstved 1659. Stubbekøbing, tre gange, i 1659 og Nakskov, fire gange, 1660. Danske faddere til et svensk soldaterbarn træffes i Nakskov 1658, og da en svensk officer fik sit barn døbt i Næstved 1659, fik det fine faddere: Børge Rosenkrantz til Ørup, fru Ide Lindenow gift med Steen Beck til Førsløv og jomfruerne Margrete og Anna Sofie Arenfeldt, det eneste eksempel kirkebøgerne indeholder paa den danske adels forbindelse med svenskerne.

Antallet av udlagte svenske barnefædre i byerne var følgende: 1658 11, 1659 25, 1660 40 og 1661 7 eller i alt 93. Kun een dansk kvinde, en enke i Slagelse, indgik ægteskab med en svensker i 1658, men saa var det da ogsaa med ingen ringere end general-gewaldigere i den svenske hær.

Resultat.

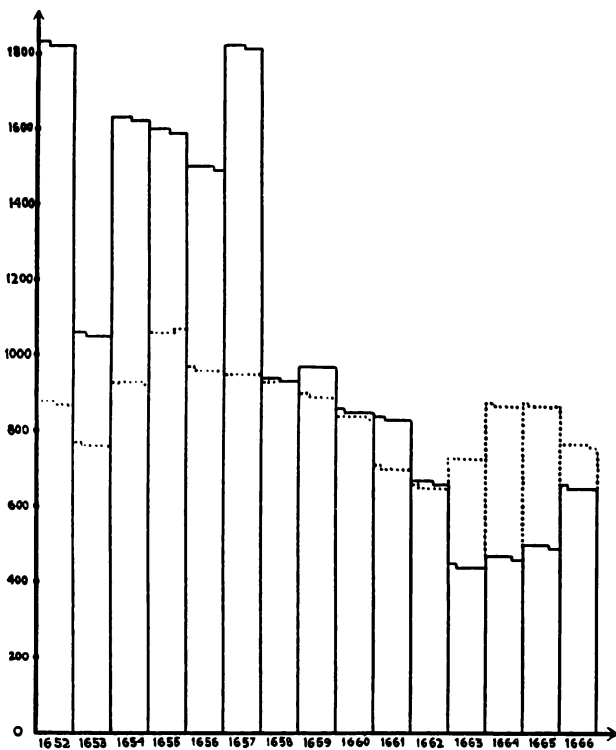
Ser man paa skemaerne under eet, er det mest iøjnefaldende, hvor store forskelligheder der er med hensyn til fødte og døde, baade naar man sammenligner Fyn med Sjælland, naar man gaar fra sogn til sogn paa den sjællandske øgruppe, og naar man ser paa de forskellige købstæder. Mens kirkebøgerne fra de fynske landsogne kun er fra den nordvestlige del, er fordelingen jævner paa selve Sjælland. Man maa derfor antage, at de meddelte tal her svarer bedre til de almindelige forhold end tilfældet er for Fyns vedkommende, saa at de sjællandske kirkebøger virkelig maa antages at give et rigtigt billede av

befolkningsforholdene paa denne ø i tiden 1652—66. Det, man kan læse ud av tallene, har imidlertid sin meget store begrænsning deri, at man intet sikkert ved om befolkningens størrelse. Man kan ikke udregne nogen fødsels- eller dødelighedsprocent, men maa nøjes med at konstatere, hvordan fødsler, dødsfald og vielser i det enkelte aar forholder sig til dem i de andre her medtagne aar.

Da forskellighederne baade mellem landskaberne indbyrdes og fra sogn til sogn er saa betydelige, maa det fastslaas, at kun naar man har et stort materiale jævnt fordelt over hele landet, kan man med sikkerhed gøre rede for den almene tilstand. Paa grundlag af den ovennævnte undersøgelse fra Fyn var jeg tilbøjelig til at antage, at Karl Gustavkrigen havde haft frygtelige følger for befolkningens størrelse, men det har gennemgangen av de sjællandske kirkebøger grundigt revideret. Naar man beskæftiger sig med krigens direkte følger, maa det heller ikke glemmes, at den svenske hær var forholdsvis lille. Der har vist paa intet tidspunkt staaet mere end 11—12000 mand svenske tropper i Danmark. (Se Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær I, 283, 346.) Hertil maa man dog for Vestdanmarks vedkommende lægge de allierede styrker, der næppe har været mindre besværlige at have med at gøre.

Det vil være umuligt paa grundlag av kirkebøgernes tal alene at danne sig et paalideligt skøn over befolkningens livsvilkaar før, under og efter krigen, men det lader sig dog fastslaa, at de store epidemier slog langt alvorligere saar end krigen, idet man dog ikke maa glemme, at pest kunde følge i krigens spor. I nogle — især fynske — kirkebøger omtales drab, plyndringer og forjagelse av beboerne, og sulten nævnes som dødsårsag, men langt mere paafaldende er de explosive stigninger i dødeligheden, som en epidemi fremkaldte. Foruden de ovenfor s. 292 nævnte eksempler paa pestens særlig voldsomme rasen kan anføres andre. I Landet-Brejninge døde 1659 114 mennesker mod sex det foregaaende aar, og i Vester Egede døde i 1656 indtil 5. september 7 mennesker, i resten av aaret 59. Et par steder nævnes ligefrem datoen for »pestens« begyndelse: Vær-

løse 1656 8. august og Gildebrønde 1655 12. juli, og i Borre meddeles dagen for dens ophør 1656 7. februar. Det er ejendommeligt, at dødeligheden i et sogn ikke altid strax har haft

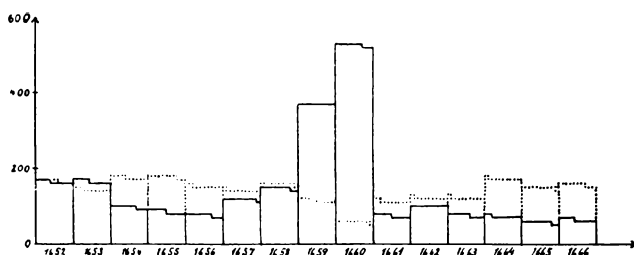

a. Døde og fødte fra de sjællandske landsogne, der har begge rækker fuldstændige. — betegner døde, ... fødte her og paa de følgende diagrammer b. og c.

nogen indflydelse paa fødslernes tal; man faar næsten indtrykket av, at »pesten« er gaaet udenom de gravide kvinder. Ganske undtagelsesvis er der i Gerlev (Slagelse h.), Egeslevmagle og Vester Egede tale om en alvorlig nedgang i fødslerne i det aar, hvor dødeligheden er stor, eller i det følgende aar.

Sammenligner man de fødte og døde i de sogne, hvor begge

rækker er bevaret gennem hele perioden, viser det sig, at de fynske landsogne 1652—66 har et fødselsunderskud paa 79, mens de sjællandske har et minus paa ikke mindre end 3023. Mens Fyn kun har underskud i 1653 og i krigsaarene 1659—60, faar Sjælland først et overskud efter krigen i aarene 1663—66 eller med andre ord, mens befolkningen i de fynske landsogne har været praktisk talt stagnerende, er der samtidig i de sjællandske landsogne død ca. 25 % mere, end der er født. Da der,

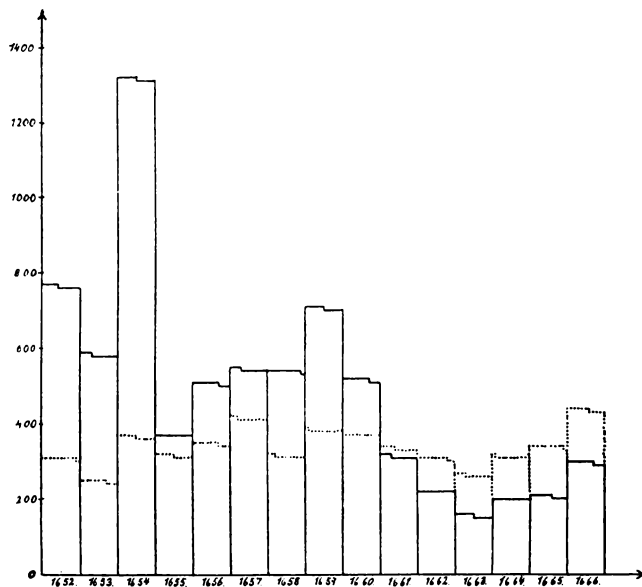

b. Døde og fødte fra de fynske landsogne, der har begge rækker fuldstændige.

saa vidt man kan konstatere det, samtidig har været et stort fødselsunderskud i købstæderne, idet der i de her anførte købstæder, der har baade fødte og døde, er et minus paa 2175, saa har perioden været præget av en befolkningsmæssig nedgang.

Da den her foretagne undersøgelse kun omfatter et kort tidsrum, indenfor hvilket der endda er nogle udprægede krisear, vil der være grund til at sammenholde resultatet med en anden undersøgelse, der strækker sig over et længere tidsrum. Gustav Bang har i Historisk Tidsskrift 7. R. II offentliggjort en undersøgelse over »Sjællandsk Landbefolkning i det 17. og 18. Aarhundrede« baseret paa 30 sognes kirkebøger. Sammenlægger man hans tal for fødte og døde fra de to tiaar 1650—69, er der født henholdsvis 2619 og 2306 personer og død 5816 og 2679. Det vil sige, at der er et stort fødselsunderskud i det første og et ret lille underskud i det sidste tiaar, men altsaa dog et underskud, og det vil sige, at hovedresultatet svarer til det,

der kan uddrages av hosstaaende skemaer, der omfatter et større antal sogne inden for et kortere tidsrum, saa man kan vistnok tale om en befolkningskrise i midten av 1600-tallet. Naar Gunnar Olsen for nylig i dette tidsskrift 10. R. VI. har vist, at foldudbyttet paa de sjællandske lens ladegaarde 1610—59

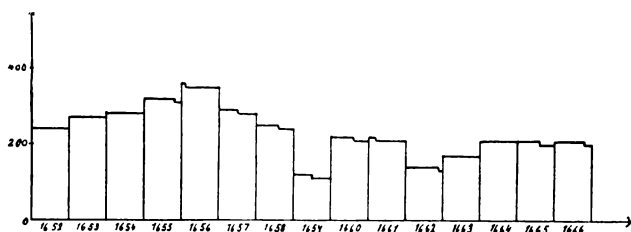

c. Døde og fødte fra de købstæder, der har fuldstændige rækker.

laa paa 2—3, og at man i 1655—58 havde et særligt ringe bygudbytte paa under to fold, vil det være rimeligt at sammenstille dette med befolkningsforholdene. Det lader sig næppe gøre at sætte det lave foldudbytte i direkte forbindelse med det mindskede befolkningstal, men det har medført, at befolkningen økonomisk og ernæringsmæssigt stod daarligt, og det i forbindelse med den herskende befolkningskrise kan være væsentlige grunde til Danmarks svaghed under kampene med Karl Gustav. Da krigen kom, var befolkningen svækket, de epidemiske sygdomme havde sat dødeligheden i vejret, selv om de ikke havde hærget alle egne lige stærkt. Krigens direkte virkninger var,

saa vidt det beskedne materiale viser, stærkest paa Fyn, dog har den overalt paa øerne medført et fald i vielserne, som ganske vist indhentedes umiddelbart efter krigen.

Kirkebøgerne kan give endnu et ganske lille bidrag til forstaaelse av krigens betydning for befolkningen, idet præsterne av og til har indflettet ord eller udbrud, der viser hvordan de frygtelige begivenheder har grebet dem. Udtryk som »den besynderlige krigstilstand« (Værløse 1658), »denne sorrigfulde tid«

d. Vielser fra en række sjællandske landsogne. Sml. s. 305 og tabel III.

(Paarup 1658) eller »svenskens aar i Danmark« og »det andet svenske aar« (Fravde 1658—59) er ikke meget oplysende. Mere siger det, naar præsten i Slagelse St. Peders sogn i 1658 d. 8. august skriver: »den samme dag kongen av Sverige hans armé gik igennem byen til København. Gud naadeligen se til og hjælpe os«. Ganske tydeligt er det, naar hr. Mads Sørensen Lemvig i Gerlev ved Slagelse i anledning av sit barns daab i 1658 skriver: »Vi ønske hjærteligen, saa vist vi nu i svenskens fejde er overvundet af ham — efterdi kong Carolus Gustaf har indtaget i denne vinter Jylland, Fyn, Lavind, Laaland, Falster og Sjælland, over hvilket vi er nødt til at gøre fred, for hvilken fred gud være æret, som i sig selv er noget godt, endog vi miste ganske Skaane, Bornholm og Bohus og Tronhjems len i Norge etc. — Vorherre saa vist og sandt vilde vide vort barn og os alle en glædelig sejrvinging over alle vore legemlige og aandelige fjender for Jesu Christi vor fredsfyrstes skyld. Amen.« Man forstaa ogsaa den lettelse, hvormed hr. Søren Jensen i Rønæs skrev: »Anno 1660 d. 5. juli løste Jehova os av det svenske aag.«

Til tabellerne.

Som allerede paapeget av Gustav Bang er kirkebogsmaterialet meget uensartet. Der er himmelvid forskel paa den omhyggeligt førte kirkebog fra Sørbymagle og dem fra Havdrup og Vallensved, der er saa sjuskede, at de ikke har kunnet bruges. Her i tabellerne er kun medtaget tal fra de kirkebøger, der indeholder i al fald een fuldstændig række av døde, fødte eller viede, og som gør indtryk av at være regelmæssigt og ordentligt ført. Fra nogle av sognene har kun een eller to rækker kunnet medtages, og nogle steder har en ellers smuk række maattet kasseres, fordi lakuner er opstaaet derved, at enkelte blade er blevet revet ud av kirkebogen. Saadanne smaalakuner er ikke nævnt i »Danmarks Kirkebøger« (Vejledende Arkivregistraturer V. 1933), saa man vil her savne nogle sogne, hvis kirkebøger i registraturen er opført som rummende hele rækker fra de her medtagne aar. I det foregaaende er derimod hentet materiale til oplysning om befolkningens livsvilkaar under krigen ogsaa fra kirkebøger, der kun indeholder oplysninger fra et eller flere krigsjaar.

Materialets paalidelighed lader sig ikke med sikkerhed kontrollere, men man kan vistnok gaa ud fra, at de forskellige former for tilførsler er gjort med samme omhu. Der er ingen grund til at antage, at præsterne skulde have været mere omhyggelige med at indføre daab end begravelser eller omvendt. Selv i de sogne, hvor krigens uro og plyndringer har været præsterne nær inde paa livet, synes de her benyttede kirkebøger at være blevet ført fuldstændigt. En række fejkilder skyldes imidlertid selv kirkebøgernes førelse. De indeholder ikke dødsfald, men kun begravelser, men de omfatter vistnok alle, der er døde i sognet, maaske bortset fra enkelte druknede, uanset om de hørte hjemme i sognet eller ej. Præsten i St. Ibs og St. Jørgensbjerg skriver udtrykkelig, at han foruden de i kirkebogen indførte har begravet mange soldater i 1658, men deres antal opgives ikke, og de er derfor ikke medtaget her. Ikke de fødte, men kun de døbte indførtes, d. v. s. at børn, der var

dødfødte eller døde før daaben, kun blev indført ved begravelsen. For at faa saa vidt muligt nøjagtige tal for børneproduktionen er imidlertid ogsaa de dødfødte medtaget i fødselstallene, idet de som dødfødte ved begravelsen nævnte børn er medtaget. Hjemmedaab er heller ikke altid anført i kirkebøgerne, men undertiden er det omtalt, at et hjemmedøbt barn er blevet fremstillet i kirken, og disse er ligeledes medtaget blandt de fødte, saa tabellerne omfatter alle de fødsler, der har kunnet konstateres. Vielserne synes at være minimumstal, idet der i nogle av de kirkebøger, der indeholder trolovelser, er paafaldende mange trolovelser, der ikke ses at være blevet fulgt av en vielse, saa præsten har formentlig undertiden glemt at anføre vielsen. Da alle de benyttede kirkebøger har vielser, men kun en del anfører trolovelserne, kan det ikke nytte i stedet at optælle disse, og der er desuden eksempler paa, at trolovelsen ikke førte til ægteskab fx. paa grund av dødsfald.

De enkelte tabeller indeholder følgende:

I. Døde fra alle de sjællandske landsogne, der har fuldstændige lister fra aarene 1652—1666. Sognene er her, som i de følgende tabeller, opstillet i overensstemmelse med Tr. p. 4. udg.

II. Fødte fra alle de sjællandske landsogne, der har fuldstændige lister 1652—1666.

III. Viiede fra alle de sjællandske landsogne, der har fuldstændige lister 1652—1666.

IV. Døde fra alle de fynske landsogne, der har fuldstændige lister 1652—66.

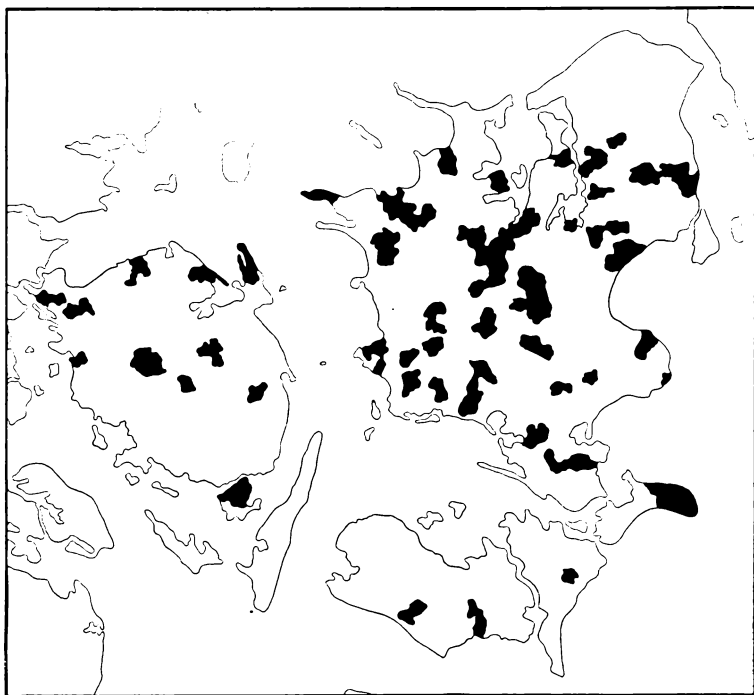
V. Fødte fra alle de fynske landsogne, der har fuldstændige lister 1652—66.

VI. Viiede fra alle de fynske landsogne, der har fuldstændige lister 1652—66.

VII. Døde, fødte og viiede fra alle de købstæder, der har hele lister inden for mindst een av de tre grupper tilførsler 1652—66.

VIII. Fødte og døde samlet fra de sjællandske landsogne, der har begge lister fuldstændige 1652—66, nemlig: Uvelse, Jørlunde, Snodstrup, Gerlev (Horns h.), Gentofte, Kongens Lyngby, Høje Taastrup, Værløse, St. Ibs, St. Jørgensbjerg,

Gundsemagle, Rye, Sonnerup, Greve, Gildebrønde, Vindinge, Kalvslunde, Kagstrup, S. Jærnløse, Tølløse, Tostrup, Ugerløse, Søndersted, Udby (Tuse h.), Hjembæk, Røsnæs, Fuglede, Brejninge, Bjærgsted, Asnæs, Alsted, Fjenneslev, Kirke Flintstrup,

Benløse, Jydstrup-Valsøllille, Vigersted, Kværkeby, Sneslev, Sorterup, Ottestrup, Lundforlund, Gerlev (Slagelse h.), Taarnborg, Egeslevmagle, Sorbymagle, Hyllested, Venslev, Ode Forslev, Gunderslev, Marvede-Hyllinge, Højerup, Magleby (Stevns h.), O. Egede, V. Egede, Hammer, Allerslev, Udby (Baarse h.), Elmelunde, Borre, Magleby (Møns h.), Horreby, Tirsted, O. Ulslev og Godsted.

IX. Fødte og døde samlet fra de fynske landsogne, der har begge rækker fuldstændige 1652—66, nemlig: Tommerup, Brylle,

Fravde, N. Søby, Stubberup, Norup, N. Sandager-Guldbjærg, Kauslunde, N. Aaby, Ingslev, Landet-Brejninge og Ørbæk.

X. Døde og fødte fra alle de købstæder, der har begge rækker fuldstændige, nemlig: Helsingør Mariæ, Slagelse St. Peder, Køge, Næstved St. Peder, Nakskov og Aaker. — Paa alle tre til VIII—X svarende diagrammer — a, b. og c — betegner den fuldt optrukne linje — de døde og den prikkede de fødte.

XI. Vielserne fra følgende sjællandske landsogne 1652—66: Uvelse, Jørlunde, Snodstrup, Gerlev (Horns h.), Draaby, Gentofte, Kongens Lyngby, Høje Taastrup, Værløse, St. Ibs, St. Jørgensbjærg, Rye, Sonnerup, Greve, Gildebrønde, Kalvslunde, Kagstrup, Borup, S. Jærnløse, Ugerløse, Søndersted, Udby (Tuse h.), Hjembæk, Sæby-Hallenslev, Røsnæs, Udby (Ars h.), Fuglede, Brejninge, Bjærgsted, Asnæs, Alsted, Fjenneslev, Gyrstinge, Kirke Flintstrup, Bringstrup, Benløse, Jydstrup-Valsøllille, Kværkeby, Sneslev, Sorterup, Ottestrup, Lundforlund, Gerlev (Slagelse h.), Egeslevmagle, Sørbymagle, Hyllested, Venslev, Øde Førslev, Gunderslev, Marvede-Hyllinge, Højerup, Ø. Egede, V. Egede, Hammer, Udby (Baarse h.), Elmelunde, Borre, Magleby (Møns h.), Horreby, Tirsted, Ø. Ulslev og Godsted. — Hertil svarer diagram d.

Kortet s. 317 angiver fordelingen av de til tabellerne anvendte landsogne, hvis kirkebøger indeholder baade døbte og begravede 1652—66.

Tabel I.

	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666
Døde.															
Frederiksborg amt.															
Uvelse, Lyngø h.	8	3	45	1	1	3	3	4	4	6	4	4	2	5	4
Jørlunde, —	15	20	118	12	4	13	10	19	12	14	7	7	7	5	15
Snodstrup, Olstykke h. ...	8	9	8	4	5	11	5	5	6	4	7	2	3	7	11
Gerlev, Horns h.	31	22	76	14	48	13	13	17	17	27	13	5	12	15	17
Københavns amt.															
Gentofte, Sokkelund h. ...	28	31	182	5	13	17	37	16	14	8	15	5	8	8	11
Kgs. Lyngby —	76	55	277	27	33	54	48	161	23	34	24	13	22	23	33
Høje Taastrup, Smorum h.	35	15	57	16	12	17	12	25	10	9	15	6	12	9	16
Værlose, —	29	22	52	3	74	16	14	21	6	11	6	5	9	13	22
St. Ibs, Somme h.	11	10	18	4	5	10	7	20	6	4	6	2	3	3	6
St. Jørgensbjerg —	45	10	34	12	19	11	27	32	12	22	12	6	7	8	21
Gundsemsgle —	31	21	139	10	8	15	17	24	10	11	4	4	4	9	7
Rye, Voldborg h.	40	18	8	17	15	25	17	12	12	22	17	9	4	11	22
Sonnerup, —	23	13	8	6	9	20	21	9	20	17	7	6	8	3	11
Greve, Tune h.	28	10	5	10	1	16	3	5	9	7	5	4	2	13	7
Gildebrønde —	13	8	5	9	8	8	8	7	1	8	10	3	7	5	5
Vindinge, —	8	3	12	16	10	4	5	13	7	2	9	..	7	3	7
Kalvslunde, —	30	12	14	4	5	26	6	12	5	11	6	15	7	10	9
Kagstrup —	11	10	10	4	15	16	4	17	12	9	6	9	7	8	8

Tabel I (fortsat).

	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666
Holbæk amt.															
S. Jærnløse, Merløse h.	19	17	7	11	40	15	6	..	1	7	7	4	9	6	6
Tollose,	22	4	12	14	14	29	18	22	18	26	25	16	11	13	18
Tostrup,	38	31	17	12	21	154	11	22	13	23	23	15	9	13	11
Ugerløse,	21	22	14	8	3	63	24	12	14	11	7	9	16	7	10
Søndersted,	14	8	1	6	8	10	4	2	6	5	6	7	3	1	2
Udby, Tuse h.	47	28	15	24	11	15	7	16	12	15	18	8	7	5	10
Hjembæk	15	5	11	9	54	25	3	5	6	2	8	3	6	2	9
Rosnæs, Ars h.	24	11	7	8	7	10	18	12	19	12	5	5	4	5	4
Udby,	46	29	16	135	40	63	32	11	23	26	18	9	11	15	32
St. og Ll. Fuglede, Ars h. ...	39	17	11	28	48	140	19	10	18	20	10	11	8	9	20
Brejninge, Skippinge h.	100	30	51	22	54	38	34	12	5	17	7	5	6	13	4
Bjærgsted,	17	7	7	5	33	12	10	3	..	5	2	4	2	2	1
Asnæs, Ods h.	22	23	8	17	15	124	12	15	5	8	6	5	3	5	8
Sorø amt.															
Alsted, Alsted h.	44	19	7	6	9	22	13	21	21	26	10	11	9	17	11
Fjenneslev,	17	11	5	3	5	71	4	4	5	3	4	4	3	..	4
Kirke Flintstrup,	16	7	6	3	13	21	5	6	20	3	7	10	4	3	10
Benløse, Ringsted h.	23	17	7	12	3	26	8	9	4	3	13	8	9	9	8
Jydstrup-Valsøllille	23	26	9	13	9	41	20	9	14	18	22	5	13	9	12
Vigersted,	31	20	54	22	24	12	38	19	19	10	17	7	12	5	16
Kværkeby,	14	8	12	59	19	13	13	10	8	13	9	10	8	8	7
Sneslev,	31	17	7	106	5	15	15	10	9	8	7	4	8	6	5
Sorterup, Slagelse h.	23	4	6	4	6	41	6	3	6	5	9	7	5	2	12
Ottestrup,	32	13	5	7	17	9	4	6	3	14	6	2	6	2	10

Taarnborg, —	27	13	10	6	66	16	13	11	16	12	16	10	13	7	10	
Egeslevmagle, V. Flakke- bjærg h.	56	35	19	16	39	106	24	22	22	26	14	8	14	7	14	
Sørbymagle, —	20	15	4	10	89	16	10	8	13	7	11	2	14	9	9	
Hyllested, —	17	6	4	5	15	19	12	5	6	11	12	4	2	6	14	
Venslev, —	31	15	10	13	41	61	15	12	14	9	7	11	7	11	7	
Øde Førslev, O. Flakkeb. h.	36	21	10	25	11	18	15	8	9	19	11	9	7	6	11	
Gunderslev, —	73	11	8	18	11	21	17	15	6	9	16	18	10	12	10	
Marvede-Hyllinge —	71	25	27	13	25	274	16	17	25	21	19	18	14	12	20	
Præsto amt.																
Højerup, Stevns h.	7	7	2	4	1	1	3	9	7	7	7	3	3	4	6	
Magleby, —	23	20	16	8	10	20	45	15	12	38	14	17	4	15	10	
O. Egede, Faxe h.	19	14	7	25	26	18	8	6	6	11	4	3	7	3	3	
V. Egede, Tybjerg h.	27	9	3	4	66	5	8	10	8	11	12	3	2	3	11	
Hammer, Hammer h.	42	28	17	70	13	15	22	20	28	16	7	9	8	21		
Allerslev, Barse h.	46	15	11	238	11	20	24	16	7	12	11	11	11	16	15	
Udby, —	18	12	11	173	10	24	17	15	16	7	17	16	12	12	9	
Elmelunde, Monbo h.	16	18	14	74	17	11	22	17	39	9	2	1	1	3	3	
Borre, —	39	42	12	149	30	15	26	35	94	32	13	7	13	12	7	
Magleby, —	20	36	34	140	187	17	34	44	93	16	14	5	5	6	7	
Maribo amt.																
Horreby, Falster s. h.	9	6	11	1	5	2	2	8	5	5	7	3	7	5	4	
Tirsted, Fuglse h.	31	22	11	6	6	5	10	4	5	12	9	5	5	13	10	
O. Ulslev, Musse h.	14	25	16	11	6	18	26	13	14	20	18	8	9	7	9	
Godsted, —	18	6	11	5	1	4	5	2	13	15	8	3	2	5	1	
Ialt	1869	1082	1641	1730	1537	1978	967	1011	875	859	684	451	478	512	684	

Tabel II.

	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666
Fødte.															
Frederiksborg amt															
Uvelse, Lyng h.....	4	..	3	3	2	3	3	5	3	2	6	2	5	5	2
Jørlunde, Lyng h.....	16	10	10	21	17	16	13	14	18	14	12	10	16	11	12
Snodstrup, Olstykke h. . .	7	8	7	8	6	7	8	2	9	5	4	4	6	3	10
Gerlev, Horns h.....	10	11	17	22	16	22	16	20	16	27	13	18	17	21	11
Draaby, —	10	11	12	13	16	10	12	8	10	10	11	10	24	12	18
Krogstrup, —	4	6	..	3	3	4	..	3	5	4	2	6	6	5	18
Københavns amt															
Gentofte, Sokkelund h. . .	12	7	19	29	23	25	14	8	15	18	17	15	25	18	18
Kgs. Lyngby — ...	42	36	38	39	33	41	39	32	37	36	27	30	39	50	33
Høje Taastrup, Smorum h.	17	14	26	24	17	23	26	15	22	11	19	19	12	21	15
Værlose, —	15	12	18	16	18	15	18	11	13	14	11	17	12	18	13
St. Ibs, Somme h....	6	5	3	8	5	3	9	3	11	7	5	3	4	8	5
St. Jørgensbjerg, — ...	7	12	13	14	15	14	15	12	27	14	3	11	14	11	13
Gundsemagle, — ...	14	12	11	13	16	12	7	9	6	11	8	10	12	10	8
Rye, Voldborg h.	24	18	20	22	22	15	13	19	23	14	12	17	20	13	16
Sonnerup, —	16	15	13	13	14	15	9	13	17	12	10	11	15	12	6
Greve, Tune h.	9	13	8	25	9	13	11	10	11	10	10	9	9	11	11
Gildebrønde —	4	4	12	9	8	10	9	10	10	6	9	3	9	8	12
Vindinge, —	7	6	7	11	12	8	8	8	11	7	4	1	10	6	4
Kalvslunde, —	7	7	8	12	8	12	13	11	13	12	9	12	15	14	14
Kagstrup, —	11	5	4	12	11	10	6	6	7	5	8	5	8	11	3
Holbæk amt.															
S. Jærnløse, Merløse h....	11	6	5	13	15	10	8	14	8	8	10	7	14	8	9
Søstrup, —	7	7	8	7	5	6	7	4	2	5	2	4	5	4	2

Tostrup, —	18	23	23	19	27	28	23	20	20	14	17	18	18	18	23
Ugerløse, —	9	12	13	19	15	10	19	16	15	11	9	15	14	13	8
Søndersted, —	7	2	6	7	6	7	9	2	4	9	2	4	7	9	5
Udby, Tuse h.	27	19	17	24	25	12	18	12	11	12	10	16	12	15	12
Hjembæk, —	16	5	14	14	15	13	17	8	7	9	7	10	7	12	6
Sæby, Løve h.	27	24	29	41	29	31	27	36	20	22	18	31	33	19	29
Hallenslev, —	8	6	9	8	5	4	8	7	10	8	3	8	13	9	6
Røsnæs, Ars h.	7	7	12	14	15	10	8	10	6	6	7	10	9	15	7
St. og Ll. Fuglede, —	22	17	14	13	23	23	23	23	16	13	10	23	16	16	15
Brejninge, Skippinge h.	30	24	28	32	31	21	20	19	19	12	13	13	20	24	32
Bjærgsted, —	12	11	5	7	8	2	6	9	6	5	4	9	6	8	
Asnæs, Ods h.	19	11	9	20	14	21	18	20	18	10	17	13	15	19	12
Sorø amt.															
Alsted, Alsted h. —	10	16	15	25	12	21	14	24	21	20	12	14	22	15	17
Fjenneslev, —	13	9	6	10	9	6	4	12	4	7	4	8	10	5	3
Gyrstinge, —	9	13	19	15	12	20	10	14	17	13	6	9	14	14	12
Kirke Flinterup, —	6	7	9	8	10	8	7	8	8	6	5	9	10	6	11
Benløse, Ringsted h.	6	9	7	8	10	6	11	12	6	4	6	9	10	11	13
Bringstrup, —	11	8	9	16	8	15	9	8	6	3	5	6	13	11	10
Jydstrup-Valsølle —	22	13	19	22	19	19	19	13	14	9	6	9	18	10	19
Vigersted, —	17	11	18	16	19	15	17	19	18	12	13	19	17	21	15
Kværkeby, —	13	7	11	11	12	9	8	8	8	12	7	13	10	13	7
Sneslev, —	13	9	12	11	14	18	17	14	11	14	7	7	14	10	9
Sorterup, Slagelse h.	5	5	8	9	10	5	10	11	10	5	8	11	9	7	10
Ottestrup, —	15	9	11	9	9	12	18	9	12	11	12	12	11	17	7
Lundforlund —	5	5	3	7	4	6	6	6	4	5	10	7	6	4	6
Gerlev, —	6	10	5	11	2	15	5	4	8	7	4	4	3	8	2
Taarnborg, —	23	20	16	14	16	19	21	15	15	16	16	16	19	15	22

Tabel II (fortsat).

	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666
Egeslevmagle, V. Flakke- bjærg h.	13	22	29	32	25	15	23	21	25	15	14	14	21	18	19
Sorbymagle, —	13	8	13	14	14	12	15	19	15	14	12	12	19	18	11
Hyllested, —	8	14	7	5	16	9	11	10	10	5	10	10	8	9	7
Venslev, —	12	13	17	18	10	10	15	18	21	14	9	18	12	15	11
Ode Forslev, O. Flakkebj. h.	21	12	20	22	17	16	20	12	15	18	9	17	15	11	12
Gunderslev, —	17	20	13	28	25	15	18	21	16	16	17	12	26	11	18
Marvede-Hyllinge —	30	24	37	27	24	29	34	36	27	31	27	21	33	25	23
Præsto amt.															
Højerup, Stevns h.	4	5	8	3	5	6	6	7	3	5	4	6	3	7	7
Magleby, —	16	14	22	23	27	14	22	25	12	14	22	26	16	16	20
Ø. Egede, Faxe h.	8	10	13	14	8	12	10	12	16	7	8	9	10	7	6
V. Egede, Tybjerg h.	9	7	15	8	6	11	7	5	13	4	9	7	10	11	7
Skelby, —	17	11	16	9	15	20	5	14	8	5	6	5	6	11	11
Hammer, Hammer h.	19	21	24	27	25	18	17	21	17	17	17	18	18	17	18
Allerslev, Baarse h.	17	14	14	14	15	23	23	22	16	14	10	18	14	19	14
Udby, —	14	11	22	15	22	25	13	18	15	9	11	10	14	12	19
Elmelunde, Monbo h.	11	8	15	20	13	14	15	12	3	4	3	2	5	6	4
Borre, —	13	15	24	25	26	22	28	29	18	8	14	8	12	25	18
Magleby —	28	25	38	35	24	44	29	33	12	3	8	7	15	15	14
Maribo amt.															
Horreby, Falster s. h.	10	5	11	6	12	7	9	5	7	6	10	5	12	8	4
Tirsted, Fuglse h.	17	18	14	14	13	12	14	7	5	1	4	3	19	16	13
Ø. Ulslev, Musse h.	14	8	17	18	15	21	20	15	10	3	13	12	13	15	16
Godsted, —	6	6	9	13	6	9	2	8	4	11	3	4	6	18	4
Ialt	968	848	1031	1175	1055	1060	1090	987	919	770	705	820	808	853	875

	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666
Viede.															
Frederiksborg amt.															
Uvelse, Lyngø h.	5	..	5	1	1	1	2	..	1	1	1	1
Jorlunde, —	4	3	6	14	9	3	1	1	2	4	3	5	5	2	5
Snodstrup, Olstykke h.	1	3	2	2	2	1	2	2	2	1	2	1	2
Gerlev, Horns h.	7	2	2	17	7	8	2	1	4	5	1	3	2	5	6
Draaby, —	4	3	4	3	2	4	1	..	5	8	7	5	5	8	7
Københavns amt.															
Gentofte, Sokkelund h.	5	10	11	14	5	1	6	..	6	3	2	3	2	2	6
Kgs. Lyngby —	10	8	18	17	17	8	5	8	10	4	4	7	12	9	9
Hoje Taastrup, Smorum h.	4	6	4	11	5	..	1	1	4	4	3	2	1	7	5
Værlose,	4	6	7	11	8	9	2	6	7	4	3	5	4	2	2
St. Ibs, Somme h.	1	1	3	1	1	1	1	1	3	1	..	1	2	2
St. Jorgensbjerg, —	2	2	3	10	2	3	4	8	6	2	1	3	2	2	1
Rye, Voldborg h.	3	9	6	3	2	4	6	..	6	7	4	5	3	5	4
Sonnerup	7	4	3	3	5	3	3	4	4	3	6	1	4	5	..
Greve, Tune h.	3	4	2	2	..	2	4	6	1	2	1	4	4
Gildebrønde —	3	8	2	..	1	2	2	..	5	3	..	3	1	6	2
Kalvslunde —	1	4	4	4	5	1	5	1	3	1	3	3	6	1	4
Kagstrup, —	3	1	1	4	4	2	3	..	2	2	4	2	6	..	3
Borup, Ramso h.	7	7	6	8	7	3	4	6	8	9	8	6	4	5	7
Holbæk amt.															
S. Jærnløse, Merløse h.	1	2	5	4	5	1	4	1	..	5	1	..	3	1	2
Ugerløse —	2	7	2	1	5	..	5	5	3	3	1	2	2	5	2

Tabel III (fortsat).

	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666
Sondersted, Merløse h.	2	3	2	3	2	2	1	1	2	1	1	2	3
Udby, Tuse h.	4	5	7	8	4	2	5	..	5	4	2	1	5	5	1
Hjembæk, —	2	..	5	3	..	6	4	1	3	1	3	..	1	3	2
Sæby-Hallenslev, Tuse h. ...	9	8	9	11	19	21	10	4	10	6	8	6	6	8	15
Rosnæs, Ars h. ...	5	6	4	2	1	3	6	..	2	2	2	1	3	2	4
Udby, ...	14	8	8	7	14	11	8	..	1	5	6	5	6	3	5
St. og Ll. Fuglede, - ...	10	4	5	3	11	14	10	..	8	2	2	3	3
Brejninge, Skippinge h. ...	4	10	10	9	13	6	7	2	3	9	4	3	12	6	6
Bjærgsted, —	2	2	5	4	2	4	3	1	2	2
Asnæs, Ods h.	5	6	9	5	2	12	8	5	5	3	..	1	6	..	1
Sorø amt.															
Alsted, Alsted h. ...	8	4	4	3	7	6	2	1	7	3	2	3	4	6	1
Fjenneslev, — ...	2	3	1	1	..	8	3	..	3	2	2	3	4	..	1
Gyrstinge, — ...	1	2	8	4	3	5	6	2	1	2	4	3	4	6	2
Kirke Flintstrup, — ...	4	5	2	4	1	1	..	2	4	1	2	2	3	3	4
Benløse, Ringsted h.	3	4	2	4	5	6	2	1	2	1	1	1	2	2	2
Bringstrup, — ...	1	2	2	..	2	..	4	3	1	3	4	3	3
Jydstrup-Valsølle — ...	4	5	5	2	7	5	3	4	4	9	1	3	..	3	3
Kværkeby, — ...	2	2	4	2	6	7	4	..	1	2	4	1	2	3	6
Sneslev — ...	4	2	4	6	11	4	4	1	4	4	2	3	2	3	2
Sorterup, Slagelse h.	4	2	3	4	1	8	2	2	2	4	2	3	3	1	4
Ottestrup, —	1	8	1	4	5	3	3	1	2	2	..	1	3	3	3
Lundforlund —	2	4	1	1	2	4	2	1	4	1	1	2	2

	bjærg h.	4	4	7	5	5	4	9	3	2	4	2	8	5	3	2
Sorbymagle		4	1	2	3	6	6	4	5	4	4	1	2	3	1	2
Hyllested,	—	1	2	..	4	2	3	7	..	3	1	2	6	3	2	3
Venslev,	—	4	6	4	3	5	2	1	7	4	3	4	6	5
Ode Forslev, O. Flakkeb. h.		8	2	5	5	3	2	4	..	1	2	3	4	2	2	4
Gunderslev,	—	6	10	5	6	5	3	10	..	2	6	2	3	3	5	3
Marvede-Hyllinge	—	8	10	7	5	7	13	22	6	7	8	3	8	9	13	3
Præsto amt.																
Hojerup, Stevns h.	2	3	1	2	..	1	1	2	1	1	1	..	1	5
O. Egede, Faxe h.		3	1	4	3	2	4	2	3	1	4	2	6	..	3	1
V. Egede, Tybjærg h.		5	3	2	2	3	8	1	3	1	1	3	2	3	2	1
Hammer, Hammer h.		6	6	10	5	10	3	5	3	3	4	..	3	4	2	8
Udby, Baarse h.		7	4	4	10	14	1	1	1	3	2	4	5	6	7	2
Elmelunde, Monbo h.		5	6	8	1	12	4	1	1	2	2	1	..	1	3	1
Borre,	—	4	12	8	11	20	9	3	..	11	5	1	1	11	5	3
Magleby,	—	2	2	10	10	31	17	8	3	5	4	..	2	2	3	4
Maribo amt.																
Horreby, Falster s. h.		2	3	2	7	2	2	4	3	1	2	1	2
Tirsted, Fuglse h.		2	5	3	5	2	..	3	..	2	4	1	4	5	4	0
Ø. Ulsted, Musse h.		1	6	3	4	1	1	2	4	4	4	2	1	1	2	2
Godsted,	—	1	3	5	2	1	1	2	1	3	2	1	3	2	1	1
Ialt.		240	270	280	318	351	285	246	115	216	212	139	170	210	206	208

Tabel IV.

	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666
Dode.															
Odense amt.															
Tommerup, Odense h.	13	16	11	10	8	5	17	19	60	3	13	5	6	5	3
Brylle,	15	8	3	5	5	12	14	31	41	14	9	6	6	5	7
Fravde, Aasum h.	17	18	17	9	12	8	21	33	27	8	10	8	9	9	12
Norre Soby	2	5	8	3	1	7	7	3	19	1	10	4	3	4	1
Stubberup, Bjærg h.	24	14	9	12	5	20	17	19	46	10	5	17	14	13	14
Norup, Lunde h.	9	13	8	7	5	10	14	22	61	8	6	5	2	5	5
Guldbjærg-N. Sandager,															
Skovby h.	27	13	12	10	14	13	7	17	28	3	5	3	4	1	1
Kauslunde, Vends h.	12	20	5	4	7	6	13	35	10	3	1	1	5	2	4
Norre Aaby,	11	11	5	4	..	6	8	30	41	4	4	4	1	1	2
Ingslev,	3	3	3	7	6	10	15	26	36	..	4	7	1	2	3
Svenborg amt.															
Landet-Brejninge, Sunds h.	19	31	11	9	10	9	6	114	119	18	23	14	16	8	10
Ørbæk, Vindinge h.	12	12	5	5	4	13	9	21	39	3	10	2	5	3	2
Ialt...	164	164	97	85	77	119	178	370	527	75	100	76	72	58	64

Tabel V.

	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666
Fødte.															
Odense amt.															
Tommerup, Odense h.	15	19	12	15	17	21	11	6	2	9	10	7	21	3	11
Brylle,	17	14	13	17	9	12	12	10	8	10	9	7	16	15	14
Fravde, Aasum h.	16	24	17	13	18	9	16	6	..	11	12	11	18	20	7
Norre Soby, —	8	3	7	10	8	8	5	..	5	6	5	7	3	3	9
Stubberup, Bjærge h.	16	7	9	18	7	8	21	15	11	15	14	14	20	18	18
Norup, Lunde h.	12	6	18	12	13	14	11	12	3	9	7	9	10	17	10
Lunde, —	20	11	12	16	18	14	11	7	8	13	9	8	16	11	10
Guldbjerg-N. Sandager,															
Skovby h.	12	10	9	14	9	11	12	7	2	8	12	3	12	9	11
Kauslunde, Vends h.	9	13	18	12	15	6	3	6	3	3	5	5	7	4	9
Norre Aaby —	7	6	6	8	8	8	5	6	..	5	7	15	7	6	8
Ingslev, —	8	8	11	8	9	9	7	12	..	7	8	7	10	5	12
Svenborg amt.															
Landet-Brejninge, Sunds h.	33	29	40	43	29	27	49	25	22	20	27	31	37	40	35
Ørbæk, Vindinge h.	13	3	14	8	10	8	7	10	3	9	5	5	10	9	13
Ialt ...	186	153	186	194	170	155	170	122	67	125	130	129	187	160	167

Tabel VI.

	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666
Viede.															
Odense amt.															
Paarup, Odense h.....	1	2	1	1	7	2	2	2	9	2	3	5	2	1	1
Tommerup —	1	3	3	3	5	2	5	2	2	4	..	2	3	2	1
Brylle, —	4	1	3	2	1	6	3	1	6	1	1	2	5	3	1
Fravde, Aasum h.....	1	4	2	3	9	5	3	2	12	5	3	2	2	5	4
Nørre Soby —	5	2	2	1	3	1	1	..	9	3	4	2	1	4	2
Stubberup, Bjærg h.....	6	8	7	4	2	7	4	4	12	9	5	5	3	3	2
Norup, Lunde h.....	4	8	3	3	3	2	3	1	5	5	3	1	6	3	1
Lunde, —	2	3	2	4	3	2	2	3	8	1	3	1	3	6	1
Guldbjærg-N. Sandager,															
Skovby h.....	8	5	2	5	2	1	3	1	3	5	3	2	4	2	1
Kauslunde, Vends h.....	4	10	3	1	2	..	1	3	7	2	5	..	2
Nørre Aaby —	1	1	4	2	4	..	1	..	2	3	2	3	1	..	4
Ingslev, —	4	1	2	2	1	2	2	1	..	1	1	1	3	1	3
Svenborg amt.															
Landet-Brejninge, Sunds h.	10	13	11	5	6	8	12	5	19	9	7	14	10	5	8
Ørbæk, Vindinge h.	1	2	4	2	2	5	1	2	4	3	4	3	3	2	2
Ialt...	52	63	49	38	50	43	43	27	98	51	39	45	51	37	33

Tabel VII.

	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666
Købstæderne.															
Døde.															
Helsingør Mariæ	65	58	312	24	41	45	72	96	40	28	23	21	21	27	32
Roskilde domsogn	201	122	184	80	88	64	106	101	51	40	32	45	36	42	49
Ringsted	153	35	23	121	36	107	49	73	44	25	42	31	34	18	42
Slagelse St. Peder	89	44	53	25	103	55	33	62	30	20	15	5	24	14	26
Køge	237	142	317	101	143	168	121	175	78	41	36	20	42	39	91
Næstved St. Peder	178	78	78	75	128	104	62	38	49	53	39	40	40	28	52
Nakskov	173	153	95	97	79	143	205	295	289	158	80	51	47	75	36
Aaker	22	108	430	48	15	28	46	39	31	23	27	18	26	23	60
Ialt	1118	740	1522	571	633	714	694	879	612	378	294	231	270	266	388
Fødte.															
Helsingør Mariæ	40	45	33	28	48	56	44	27	51	63	50	57	70	66	78
Slagelse St. Peder	11	20	25	33	24	40	28	30	36	17	27	23	36	25	17
Køge	72	43	78	78	88	97	78	77	91	78	64	63	55	68	75
Næstved St. Peder	60	40	80	54	40	57	31	58	52	41	46	19	22	43	31
Nakskov	70	49	87	97	92	97	76	141	78	87	69	67	66	82	79
Nysted	50	42	61	54	29	51	38	52	29	36	37	38	42	47	39
Aaker	56	50	62	68	55	65	55	48	62	48	57	44	62	55	56
Nyborg	47	36	35	57	32	48	39	27	30	39	35	50	46	60	63
Ialt	406	325	461	469	408	511	389	460	429	409	380	361	399	446	438

Tabel VII (fortsat).

	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658	1659	1660	1661	1662	1663	1664	1665	1666
Viede.															
Helsingør Mariæ	17	13	12	28	23	18	10	9	12	23	13	21	17	20	28
Slagelse, St. Mikkel	17	29	28	41	29	24	22	15	24	21	15	16	4	6	3
Slagelse, St. Peder	6	12	9	7	10	11	2	4	7	5	16	9	9	6	3
Næstved, St. Peder	11	30	20	25	20	20	14	14	17	13	10	10	12	18	10
Nakskov	26	18	57	32	36	23	31	19	46	34	19	20	20	29	19
Aaker	10	11	13	33	14	13	11	8	10	12	12	11	12	11	11
Ialt	87	113	139	166	132	109	90	69	116	108	85	87	74	90	74

Tabel VIII.

Aar	f.	d.
1652.....	875	1823
1653.....	762	1053
1654.....	929	1625
1655.....	1063	1595
1656.....	962	1497
1657.....	950	1915
1658.....	931	935
1659.....	893	970
1660.....	839	852
1661.....	702	833
1662.....	652	666
1663.....	730	442
1664.....	872	467
1665.....	871	497
1666.....	768	652

Tabel IX.

Aar	f.	d.
1652.....	166	164
1653.....	142	164
1654.....	174	97
1655.....	178	85
1656.....	152	77
1657.....	141	119
1658.....	159	148
1659.....	115	370
1660.....	59	527
1661.....	112	75
1662.....	121	100
1663.....	121	76
1664.....	171	72
1665.....	149	58
1666.....	157	64

Tabel X.

Aar	f.	d.
1652.....	309	764
1653.....	247	583
1654.....	365	1315
1655.....	315	370
1656.....	347	507
1657.....	412	543
1658.....	312	539
1659.....	381	705
1660.....	370	517
1661.....	334	313
1662.....	308	220
1663.....	273	155
1664.....	311	200
1665.....	339	206
1666.....	436	297

Tabel XI.

Aar	viede
1652.....	240
1653.....	270
1654.....	280
1655.....	318
1656.....	351
1657.....	285
1658.....	246
1659.....	115
1660.....	216
1661.....	212
1662.....	139
1663.....	170
1664.....	210
1665.....	206
1666.....	208

Skibykrønikens Kildeforhold og Affattelsestid.

AF

J. OSKAR ANDERSEN

(Slutning).

IV. Kildespørgsmaalet.

1. I Kap. 5 paabegynder Forf. sin Behandling af Spørgsmaalet om Krønikens Kilder. Man skulde unægtelig tro, at det nu først og fremmest maatte være ham om at gøre, at faa Forholdet mellem Aarbogen og Krøniken klarlagt, og Spørgsmaalet om Forfatterskabet til den første fastslaet. Imidlertid begynder Forf. Kildebestemmelsen med at undersøge, hvorfra Enkeltheder i Krøniken kan antages at stamme. Det synes, som han endnu ikke har gjort sin betydningsfulde Opdagelse (at Aarbogen som Helhed har tjent Krøniken som Forlæg), da han skriver Kap. 5. Gang paa Gang taler han nemlig her om P. H. som Forfatter til Meddelelser, som han afskriver efter den Aarbog, han intet skal have haft at gøre med efter Forf.s senere Paa-stand. Det havde været rimeligt, at Forf. havde underkastet Kap. 5 en Revision inden Udgivelsen; men bedst, at Afhandlingen var blevet gennemarbejdet, saaledes at Aarboegsspørgsmaalet var undersøgt til Ende, før Detaljsspørgsmaal vedrørende Krøniken søgtes besvaret.

Kap. 5 bringer os tre Specialundersøgelser.

Forf. eftersporer Kilderne dels til den Genealogi, som indleder Krøniken, dels til det Klageskrift mod Christiern II, som er indflettet i den, og endelig til visse Meddelelser i den indtil c. 1520.

I den første Undersøgelse hævder Forf., at den dansk-

svenske Aarbog til 1415, som P. H. »rask væk udskriver« i Kongeskriftet, ogsaa er Hovedkilden til Genealogiens ældre Slægtshistorie, og han tilføjer: »dette godtgør Berettigelsen til først at have paavist Kilderne til »Compendiosa«. At P. H. imidlertid her »rask væk« udskriver Genealogien af den Aarbog, Forf. senere tilskriver Hans Henriksen og Ove Bille, gør han ikke Læseren opmærksom paa, tværtimod anser han sig her uden videre for berettiget til at betragte P. H. som Forfatter til Genealogien. Skulde dette tyde paa, at Forf. paa et vist Tidspunkt virkelig har tænkt sig Muligheden af, at P. H. er Aarbogens Forfatter? Hans Understregning af, at Tendensen i Genealogien stemmer overens med P. H.s politiske Standpunkt i »Klageskriftet«, kunde ogsaa pege derpaa. Imidlertid taler Forf. dog ogsaa om, at det enten kan være »P. H. eller hans Hjemmelsmand«, som har hentet Motivet til Genealogien (der jo vil paavise de oldenborgske Kongers Arveret ogsaa til Sverige) fra Aarbogen til 1415; men heller ikke her gør han opmærksom paa, at denne Hjemmelsmand er Forfatteren til den Aarbog, som overalt er Krønikens Hovedkilde. Og, selv om han ogsaa taler om »P. H. eller hans Hjemmelsmand« i Anledning af, at Genealogien har en Bemærkning om Ulf Jarls Krænkelser af Estrids Kyskhed (som ikke findes i Aarbogen til 1415), fastslaaer han dog straks efter til Læserens Forbavselse, at det netop er P. H., som »rystet i sit Inderste« (!) har indflettet denne Passus i Genealogiens Tekst — skønt den genfindes enslydende i Krønikeforlægget¹.

¹ Mærkeligt lyder det ogsaa, naar P.-E. H. S. 74 skriver, at det af den senere Undersøgelse vil fremgaa, at 1. Del af H. Henriksens Aarbog er samtidig med Skibykrøniken eller maaske ældre. Forf. hævder jo senere afgjort, at den er Krønikens Forlæg og altsaa ældre; ja han sætter Paabegyndelsen af den til c. 1524 (andetsteds til Christiern II's Tid), medens Krøniken jo dateres til Vinteren 1534—35. Heller ikke Tidforholdet mellem Aarbog og Krønike synes altsaa at have været Forf. klart, da han skrev Kap. 5. Men heller ikke den formentlige Revisionsbemærkning paa S. 74 udmærker sig ved Klarhed, ti Forf.s Mening med det første Alternativ kan efter »den senere Undersøgelse« netop ikke betyde, at Krøniken er udarbejdet samtidig med, at Enkelthederne i Aarbogen nedskreves.

Ved Undersøgelsen af Genealogiens Kilder til dens svenske Kongehistorie (efter at Aarbogen til 1415 har sagt stop) taler Forf. atter udelukkende om P. H. som Genealogiens Forfatter og gør ham ansvarlig for dens Misforstaaelser. Han formoder iøvrigt, at den lille svenske Rimkrønike, hvis Indflydelse han allerede sporede i Omtalen af Kong Birgers Begravelse i Ringsted, har været P. H.s Grundlag her. Men naar han taler om »flere grove Fejl« (S. 121), fremkommet ved, at P. H. paa uheldig Maade har sammenslettet flere forskellige Kilders Meddelelser (som Forf. dog ikke kan angive), viser han, at det næppe lader sig gøre i Enkeltheder at bestemme Kilderne til dette Slægtsregister; og stor Betydning har det heller ikke. Det var maaske rimeligere kun at minde om, at P. H. havde Forbindelse med Sverige gennem Karmeliterklostret i Ørebro, og at han som ung havde haft Svenskeren Mag. Sven Jacobsson til Lærer, maaske under et Studieophold i Uppsala¹ og allerede dengang kan have erhvervet sig et vist Kendskab til sin Moders Fædrelands Historie gennem historiske Optegnelser. Eet Afsnit af den kendte han i alt Fald nøjere til paa Grund af sin Optagenhed af den hl. Birgittes Revelationer: Kong Birgers og hans ulykkelige Brødreres Tid.

Sluttelig rejser Forf. (S. 74 f.) imidlertid det Spørgsmaal, om Genealogien ikke simpelthen er et Laan fra »et svensk-politisk Flyveskrift«, udsendt for at genere Gustav Vasa i en Tid, »hvor hans Trone ikke syntes at staa altfor sikkert«. Han henviser til, at to svenske Stormænd har forfattet Genealogier, hvis Tendens maa antages at have været den samme som vor Genealogis, da de rantes af Gustav Vasas Vrede og derfor maatte forlade Sverige, den ene, Christofer Andersson, c. 1542, den anden, Jøran Gylta, allerede c. 1538. Men rent bortset fra, at vi ikke har nærmere Kendskab til disse Genealogier, har de næppe eksisteret saa tidligt, at de kunde være Forlæg for P. H.s. I Danmark kan man først c. 1548 paavise Kendskab til dem. I og for sig var det ligesaa rimeligt at formode, at P. H.s Genealogi er Forlægget for deres, navnlig da det ikke er udelukket, at

C. Paludan-Müller kan have Ret i sin Hypotese, at P. H. har udarbejdet sin Genealogi efter et Ønske fra Christiern II eller for at tjene hans Sag i Sverige¹. Vi véd, at Biskop Jens Andersen efter Sejren over Sverige hævdede, at Kongen sad inde med Arveret til den svenske Trone. Biskoppen maa altsaa allerede 1520 fra Danmark have haft Kendskab til en saadan Genealogi.

Langt vigtigere for Spørgsmaalet om P. H. som historisk Skribent (og om Kilder til Krøniken) er Undersøgelsen om Forholdet mellem det Klageskrift mod Christiern II, vi finder i Krøniken, og Indledningen til Frederik I.s jyske Haandfæstning fra Viborg. At sidstnævnte er Forlæg til det udførlige, i Krøniken optagne Klageskrift, er uomtvisteligt; men Spørgsmaalet er, om P. H. ikke alene har forfattet Kommentaren til denne Indledning, men ogsaa, som forskellige Skibykrønikere har ment, selve denne. P.-E. H. indtager et særligt Standpunkt m. H. t. dette Spørgsmaal. Ud fra P. H.s Udtalelser i Brevet til Kanniken Peder Iversen (fra Nov. 1524) hævder han (S. 83), at »P. H. til sin Bearbejdelse kun har benyttet to (af sine egne?) danske Arbejder«. Udtalelsen og Spørgsmaalstegnet er for saa vidt mærkelig, som Forf. i det foregaaende (i god Overensstemmelse med P. H.s Bemærkninger i nævnte Brev) taler om to Arbejder, som utvivlsomt skyldes Karmeliteren, men hvoraf det ene er latinsk, en Oversættelse og Bearbejdelse af »Klagefortegnelsen«, det andet en dansk Kommentar til det Brev, hvori Rigsraadet angav Aarsagerne til Fra-faldet, hvilket Forf. mener er Opsigelseshævet fra 21. Dec. 1522. Han vakler dog m. H. t., om sidstnævnte Skrift er gaaet tabt eller er den Rimkrønike, der tillægges P. H., eller snarest »den udførlige Fremstilling af Grundene til Opsigelsen, som Adel og Gejstlighed udsendte efter Kongens Flugt« (S. 81). Hvad han mener med denne »udførlige Fremstilling«, fremgaa af S. 83, hvor Teksten i Skibykrøniken siges at være en Gen-

¹ Tidligere er paavist, at Aarbogen (med Genealogien) inden P. H.s Flugt til Jylland var affattet i hvert Fald til 1518 (eller 1519). Den Passet, som omtaler Kong Hans's og Frederik I's forskellige Skæbne, maa være en senere Tilføjelse (jfr. S. 32 og 67—8).

givelse af Klagerne i den jyske Haandfæstning, udvidet, uden positivt nyt (bortset fra Beretningen om det polske Gesandtskab og visse Tillæg om forskellige Bispers Skæbne), med Tilføjelser hentet fra »Adelens og Gejstlighedens »Aarsager« til Oprøret«. Herefter maa Forf. altsaa tænke paa det i Huitfeldt II, 1213—19 optrykte Dokument, som overskrives: »Aarsager, hvorfore Biskopper, Prælater, Herrer, Ridderskab, Stæder og menige Indbyggere i Danmark haver Konning Christen deres Ed og Pligt opskrevet«. Men at opfatte dette Dokument som en Kommentar til Opsigelsesbrevet af 21. Dec. 1522 er efter Indholdet lige saa uholdbart, som at P. H. skulde have udarbejdet det, uden at der findes mindste Spor af hans ejendommelige Sprog og Synspunkter i det! Dertil kommer, at det mangler den udførlige Omtale af Kong Christierns Vold mod Lunds Kapitel, som P. H. udtrykkelig i Brevet til P. Iversen sagde, han indføjede i Kommentaren. Senere har Forf. ogsaa stærkt modificeret denne sin Opfattelse af Manifestets Tilblivelse. S. 174 f. kommer han nemlig tilbage til Spørgsmaalet om P. H.s Forhold til Haandfæstningsindledningen. Her afviser han bestemt, at de sammensvorne har indviet P. H. i deres Planer, og overhovedet, at han har været med i Viborg. Han antages dengang at opholde sig i Aarhus hos »sin Velynder Ove Bille«; her skal han ogsaa have truffet Lave Urne. Og saa hedder det: »Det blev de to Bispers Sag efter Oprørets Sejr at samle de Punkter, som det katolske Parti maatte ønske indføjet i Haandfæstningens Bestemmelser, og det har sikkert været P. H.s Hverv at redigere de forskellige Afsnit af Haandfæstningen. Saaledes kan det ogsaa forklares, at P. H., der ellers aldrig anvender Diplomer som Kilde, har kendt og anvendt Fr. I.s Haandfæstning som Grundlag for sin Bearbejdelse af Klagepunkterne mod Chr. II. I selve Manifesternes og Opsigelsesbrevenes Affattelse synes P. H. ikke at kunne have haft Del.« I denne Afvisning af E. Arups hasarderede Forestillinger om P. H.s literære Virksomhed i Oprørernes Tjeneste er jeg ganske enig med Forf. Men her tilføjes saa om »Adelens og Gejstlighedens Manifest« (og nu med udtrykkelig Henvisning til Huitfeldts Tillæg til Christiern II's Historie,

altsaa til II, 1213—19), der tidligere mentes identisk med P. H.s Kommentar til Opsigelsesbrevet af 21. Dec. 1522, at det findes baade i et tysk og i et dansk Udkast, og det sidste bærer Præg af at være forfattet inden Kongens Flugt (S. 81 altsaa efter Kongens Flugt!). Det er nu Oprørets Ledere, som selv har samlet disse Anklager mod Kongen; P. H., der opholdt sig hos O. Bille, har kun haft en Andel i Redaktionen af den jyske Haandfæstning og maaske i den endelige Redaktion af Adelens og Gejstlighedens Manifest. Dette sidste er altsaa udelukket af førnævnte Grunde.

Ogsaa her havde saaledes en Gennemarbejdelse af Afhandlingen, for at bringe større Overensstemmelse i Indholdet tilveje, været paa sin Plads inden Udgivelsen. Med Hensyn til Spørgsmaalet om P. H.s Opholdssted og Arbejde for Oprørs-partiet skal jeg bemærke: Antagelsen af, at P. H., da han 1522 følte sit Liv truet, flygtede til Aarhus og opholdt sig hos Ove Bille, er i sig lidet trolig, fordi Aarhus dengang var en kongetro By, og fordi Biskoppen især var Kongens afgjorte Tilhænger. Den eneste Støtte for Opholdet er da ogsaa H. P. Resens Oplysning i »Lutherus triumphans« om, at P. H. paa Ove Billes Opfordring i et Brev gendrev den tyske Prædikant Martin Reinhardts Teser, hentede fra Luthers »De captivitate Babylonica«. Dette nu ukendte Brev er imidlertid sikkert apokryft, da P. H. utvivlsomt ellers vilde have paaberaabt sig det i det omtalte Brev til P. Iversen, hvor han saa ivrigt søger at finde Beviser for, at han var en Modstander af Lutherdom. Skulde han da i 1524 undlade at citere en direkte polemisk Skrivelse fra c. 1522 mod Luthers voldsomste Angreb paa den katolske Kirke og dens Sakramentlære, tilmed naar han kunde henvise til, at en højt anset dansk Biskop netop havde søgt hans Assistance for at bekæmpe Lutherdommen? For Resten véd vi aldeles ikke noget om, at Ove Bille paa den Tid var P. H.s »Velynder«. — Men iøvrigt forekommer Forf.s Antagelser her mig ret forvirrede, ti hvorledes kunde det »efter Oprørets Sejr«, altsaa i det mindste efter Christiern II's Flugt i April 1523, blive Ove Billes og Lave Urnes Sag at fastslaa de Punkter,

de og »det katolske Parti« (som om ikke alle, der deltog i Oprøret dengang var gode Katoliker!) krævede optaget i den jyske Haandfæstning, naar denne jo allerede var udstedt 26. Marts! Først i April, da Frederik I kom til Aarhus, hyldede Lave Urne ham (eller rettere erklærede sig villig dertil, naar Kongen kom til Sjælland); hvorledes er det da tænkeligt, at P. H. »efter Oprørets Sejr« har gaaet de to Bisper til Haande med at redigere Punkter i en Haandfæstning, der, som sagt, forelaa udstedt og beseglet 26. Marts, inden den ene sluttede sig til Oprøret?

Det er mit Haab ved anden Lejlighed kritisk at redegøre for P. H.s Jyllandsophold og hans Virksomhed i Oprørets Tjeneste. Her skal jeg indskrænke mig til at bemærke, at, naar P. H. i sit Brev til P. Iversen kun henviser til sin latinske Bearbejdelse af Klagerne og sin danske Kommentar til »Aarsagerne« til Oprøret, har han sikkert indtil Nov. 1524 kun haft disse to Skrifter at paaberaabe sig for at bevise, at han stod fast sammen med Katolicismens Forsvarere. Ud fra sin principielle Fordømmelse af Oprør (et Spørgsmaal, man hidtil i Undersøgelserne ganske har ladet ligge) kan han heller ikke have stillet sig til Disposition for Oprørspartiet, før han ved Kongens Flugt var blevet overbevist om, at Gud havde grebet ind og vist, at dette Oprør var hans »Hævn« for Christiern II's Tyranni. Med Indledningen til Haandfæstningen og Opstillingen af dens Klagerække har da P. H. ikke haft noget at gøre; Sproget i den vidner heller ikke i mindste Maade om ham. — Hvad angaar den danske Kommentar til Rigsraadets »Aarsager« til Frafaldet, som han forfattede »*in fuga regis Christierni*«, altsaa i alt Fald efter April 1523, maa den anses for tabt, da han som sagt bestemt hævder, at han i den indflettede »et vidtløftigt Stykke« om den Vold, Kongen havde udøvet mod Kapitlet i Lund, men et dansk Aktstykke med et saadant Afsnit har vi ikke længere¹. Hvis han i sin latinske Oversættelse og Kommentar til Haandfæstningsindledningen, som han selv i

¹ Selve Aktstykket med »Aarsagerne til Frafaldet« er antagelig det ukendte Brev, P. H. omtaler i Kronikens Afsnit om Viborg-Oprøret som sendt Kongen.

Brevet til P. Iversen fra Nov. 1524 daterer ved et *nuper* (altsaa nylig skrevet), paany har benyttet Tekst fra den tabte danske Kommentar, har han i alt Fald nu udeladt Stykket om Lunds Kapitel (muligvis i saa Tilfælde som »Straf« for, at P. Iversen og de fremtrædende Kanniker i Lund nu mistænkte ham for Lutheri). Men den latinske Oversættelse af Haandfæstningens 21 Punkter¹ med de kommenterende Udvidelser har vi bevaret i Skibykrøniken, og for dette »Klageskrift« med dets Udeladelse af Stykket om Slagheck og dets Indføjelse af Aarbogsafsnittene om Nydalamunkene og om den polske Gesandt er ovenfor rede-gjort (S. 64—6 og 70¹), og særlig for, at det ved Brugen af Aar-bogen godtgør det uholdbare i P.-E. H.s Syn paa, naar denne var til Disposition for P. H. Men selv om Aarbogen saaledes kun i underordnet Forhold er Kilde til P. H.s Klageskrift, understreges saaledes ogsaa ved Forf.s anden Specialunder-søgelse det betimelige i, at han havde undersøgt Aarbogs-tekstens Forhold til Krøniken, inden han i Kap. 5 behandlede det indflettede Klageskrift. — Naar han S. 83 mener, at P. H.s Kilde til Stykket om den polske Gesandt er Frederik I's For-svarsskrift »*ad Christierni patruelis calumnias*«, er han ogsaa uheldig, da Prof. Arup² forlængst har vist, at dette Skrift først blev trykt i Febr.—Marts 1527. Da P. H. altsaa inden Nov. 1524 har benyttet dette Klagepunkt i sit Anklageskrift og har hentet det fra Aarbogen, er det i alt Fald udelukket, at nævnte Pamflet kan være Kilden dertil.

Om selve Bearbejdelsen af Haandfæstningens Klageforteg-nelse (selvfølgelig den jyske, som rigtigt paavises) erklærer alt-saa P.-E. H., at den intet positivt nyt indeholder³. Han burde dog have gjort opmærksom paa, at Stykket om Nydalamunkene

¹ P.-E. H. har S. 81—82 gengivet dens Indhold i 16 Paragraffer, hvad ikke bidrager til at tydeliggøre Forholdet til Haandfæstningsindledningen.

² Dsk. Mag. 5. R. V, 60, Note 1.

³ Altsaa bortset fra Stykket om den polske Gesandt og Beretninger om visse Biskoppers Skæbne. Han gør dog S. 82 ogsaa opmærksom paa, at P. H. har rettet Udtalelsen om, at de svenske Adelsfruer endnu er i Fæng-sel, til: »som indtil hans [Christiern II's] Flugt holdtes i Fangenskab«.

er afløst af Aarbogens Afsnit. Foruden de i Brevet til P. Iversen citerede Udvidelser af Haandfæstningsteksten (jfr. S. 65³) kan ogsaa gøres opmærksom paa følgende Tilføjelser til andre af Indledningens Punkter. Til Punkt 6 om Biskop Jens Andersens fleraarige Fængsling er tilføjet »*sub arcitissima custodia de uno carcere ad alium translatum, atque gravissimo servitutis jugo depressus, non absque maximo vitæ discrimine*«. Dette minder stærkt om Tilføjelserne i Krønikestykket (til 1527) om Jens Andersens Fængsling, hvor Fængselstederne optegnes, og hans Mishandling særlig understreges, og er vel Grundlaget herfor. Til Punkt 10 føjes et længere Stykke om, hvorledes Kongen efter Birgers Død paanødte Ærkesædet Styrere og atter afsatte dem. Punkt 18 (om Kongens »Forvandling« af Slotslovene »til hans Hustru og Børn«) forklares ved, at Kongen dermed vilde vise, at Danmark ikke længere var et frit Kaarerige. Tilføjelserne til Punkt 20 taler om Christiern II's slette Mønt, hvis Navn endnu er en Skændsel for Danmark. Her siges imidlertid ikke, at Kongen i den Anledning fik Smæde-Navnet »Kong Klipping« saaledes som i den versificerede Krønike¹, der næppe med Grund er tillagt P. H. Naar det siges, at Kongen i umætteligt Pengebegær kaldte sig Herre over alt, som fandtes i Riget, ja troede at kunne gøre, hvad der faldt ham ind, hvorfor han behandlede frie Mennesker, løskøbte ved Kristi Blod, som Slagtekvæg. mindes man Ord i Erasmus's Skrift om Fyrsten. Skriftet slutter med Indledningens Punkt 21, idet det dog erklærer, at det var »ugudeligt« længere at finde sig i Tyrannen, som jo aldrig havde forbedret sig »trods ærbødige og hyppige Paamindelser«².

¹ Skrifter I, 165—174. A. Heise (Skibykr., 90, Note 1) mener, at Bemærkningen i Klageskriftet tyder paa, at Ordene er skrevet, før Forordningen af 10. Aug. 1523 forbød Klippingernes Brug og paabød deres Indløsning. Jeg synes snarest, de tyder paa, at deres Brug var ophørt; i alt Fald er det jo givet, at P. H. skrev dette kort for Nov. 1524.

² Punkt 4 i Haandfæstningsindledningen (om Slagheck) har P. H. udeladt i Krønikes Gengivelse af Klageskriftet, fordi han allerede havde benyttet det i sin Udvidelse af Aarbogens Notits om hans Henrettelse. Selvfølgelig har det staaet i Klageskriftets oprindelige Tekst. — De to fra Aarbogen optagne Stykker (om Nydalamunkene og den polske Gesandt)

Behandlingen af P. H.s Udtalelser i Brevet til Peder Iversen giver Forf. Anledning til en Ekskurs om P. H.s Breve overhovedet; han fremsætter her Formodning om, at Karmeliteren i 1534 har paatænkt en Udgave af de interessanteste af sine Epistler. — M. H. t. den foreliggende Tekst af Brevet til P. Iversen erklærer han, at den er saa uklar, at Modtageren ikke kan have fattet Meningen; ja hele det Afsnit, der bringer Citater af P. H.s tidligere skrevne Breve, finder han »fuldkomment meningsløst« (S. 78). — Hertil maa jeg dog minde om, at Skrivelsen, som tidligere bemærket, er foranlediget ved de Beskyldninger, som rettedes mod P. H. for at være luthersksindet og en Fjende af Gejstligheden og dens Rigdom. Som Bevis for sin Uskyld i saa Henseende fremsætter han »Centoner« af tidligere Brevudtalelser. M. H. t. den første Anklage henholder han sig til en tydelig Passus i det Votum, Christiern II havde afæsket ham om Luther, men tilføjer, at han ogsaa *in quadam epistola apologetica* har udtalt sig *ut supra* til en *dominus Roschildensis*¹. Dette *ut supra* er ganske klart; P. H. kan ligefrem ordret have afskrevet Udtalelsen til Christiern II i det omtalte Brev. Den anden Beskyldning imødegaaes ved et Citat fra et Brev, som er Svar til en Flerhed (*quidam, quibus ita respondi*). Dette længere Citat, der reelt er klart nok, har den formelle Mangel, at der fattes en Eftersætning; i Stedet staar: *et reliqua, ut in epistola ad Doctorem Martinum Borup scripta*. Her faar vi altsaa ikke Indholdet af *reliqua* at vide; alligevel

genfindes i P. H.s Modskrift mod Hans Mikkelsen (Skrifter II, 80—81) i noget ændret Form. I Klageskriftet staar de adskilte, idet Stykket om den polske Gesandt er føjet til Punkt 19 med den ikke uinteressante Tilføjelse, at Kongen havde betroet Gesandten nogle Hemmeligheder. Af Ængstelse for, at han skulde røbe dem, lod han ham drukne, ti han plejede at sige: »Hvis min Hue vidste mine Planer, vilde jeg straks kaste den paa Ilden«. — Ogsaa i Stykket om Nydalamunkene er en Tilføjelse om, at disse havde gemt en Del indsamlede Fødemidler i Skoven af Frygt for Landsknægtens Plyndringer; men der var nok tilbage til at bespise Kongen og hans Soldater.

¹ Muligvis Biskop Lave Urne, muligvis en Kannik dør f. Eks. Hans Laurentsen (Kanniker tituleres jo som domini, jfr. ogsaa Skibykrøniken VI, 137, 27).

fortsættes: *hæc ad verba scripsi cuidam me falso accusanti, quod Ecclesiasticorum opes damnassem*. Er nu denne *quidam* M. Børup eller en ny Korrespondent? Fortsættelsen synes nærmest at tale for et Brev til en helt ny Korrespondent. Dets Indhold angives atter ved et *ut supra: item ad alium quendum ut supra in Epistola Magistri Johannis Laurentii*. Her kan muligvis »Hans Laurentsens Brev« være identisk med det førnævnte til en *dominus Roschildensis*; men da dettes Indhold kun var angivet som en Gentagelse af Udtalelserne til Christiern II (som jo ikke gjaldt de gejstliges Rigdom, men deres »Sæder«), er Henvisningen *ut supra* mangelfuld. Og drejer det sig om et andet, hidtil unævnt Brev, er Manglen paa Citat ligesaa følelig. — Unægtelig maa derfor Brevet (selv om Apologiens saglige Indhold, trods alt, er klart nok) have forbavset P. Iversen, hvis han har modtaget det i den foreliggende Form. Men det har han selvfølgelig ikke. Vor Tekst er en Afskrift efter en Koncept; i den nu tabte Renskrift har naturligvis de manglende Citater været indførte.

P. Severinsen, som forestod Udgivelsen af 1. Bd. af »Skrifter af Paulus Helie«, hvori dette Brev er optaget (S. 177—83), mente, at Udtrykkene *ut supra* godtgjorde, at P. H. har haft en Brevbog, hvori han indførte Udkastene til sine Breve eller Afskrifter af afsendte. Den skal da have indeholdt alle disse Skrivelser, som omtales i Brevet til P. Iversen. Naar gamle Afskrivere synes at han forefundet 3 Breve af P. H. samlet i deres Forlæg: Brevet til H. Laurentsen fra Sept. 1523, Koncepten til P. Iversen fra Nov. 1524 samt et Brev fra 1534 til Grev Christofer i Roskilde Kapitels Navn (som fra gammel Tid er tillagt P. H.¹), mente han, det pegede paa, at de har kendt

¹ Formodningen herom er imidlertid ganske usikker. P. Severinsen fandt en Bekræftelse paa den i P. H.s Udtryk i Brevet til P. Iversen: *ut supra in Epistola Mag. Joh. Laurentii*, som han forstod som Vidnesbyrd om, at P. H. havde affattet et Brev i Hans Laurentsens Navn. Altsaa har han ogsaa kunnet skrive i Kapitlets Navn! Hvad Forsvarskraft for P. H. en Udtalelse i en saadan Skrivelse kunde have, synes ret uforstaaelig (rent bortset fra, at Kanniken H. L. vel nok selv kunde skrive sine Breve). At man i Datiden meget vel kunde omtale et Brev til Johs. Laurentii som

en Levning af Brevbogen. — Tilsynsudvalget var dog betænkelig ved denne iøvrigt interessante Hypotese. Har P. H., da han skrev til P. Iversen, haft Udkast eller Afskrifter af de to Breve til Morten Børup og Hans Laurensen hos sig, saa han i sin Renskrift kunde udfylde de manglende Citater, bliver de gentagne *ut supra* fuldt forstaaelige. Men navnlig bliver Manglen paa Henvisning i Brevet til det af H. P. Resen omtalte »apologetiske Brev« fra 1521 til Ordensprovincialen, Dr. Anders Christensen (som P. H. netop skrev for at forsvare sig for Mistanken for Lutheri) uforstaaelig, naar P. H. havde en Brevbog¹. Og var de tre, os nu kendte Breve, Rester af en Brevbog med »Udkast«, maatte man vente, at ikke Brevet til P. Iversen alene bar Præg af at være Konzept. I hvert Tilfælde er givet, at Resen ikke har haft Kendskab til en saadan Brevbog.

Men medens Severinsens Hypotese har noget bestikkende ved sig, kan det samme ikke siges om P.-E. H.s. Han mener, at Afsnittet i Brevet til P. Iversen (med Henvisningerne) kun kan forstaaes, »hvis man anser Udtrykket: »Overvej du« [Teksten lyder: *tamen interim perpende*, henvendt til P. Iversen], for en Henvendelse til den fremtidige Læser af en Udgave af P. H.s Breve!! Og han tilføjer, at Henvisningerne til de forskellige Breve [altsaa Citaterne] »ogsaa kun forstaaes, »hvis man gaar ud fra, at det har været P. H.s Mening at udgive et Udvalg af sine mest interessante Breve« (S. 80). Og »dermed stemmer Indholdet i de tre Breve«, som vi har bevaret i Afskrifter (til H. Laurensen Sept. 1523, til P. Iversen Nov. 1524, til Grev

»J. L.s Brev«, viser f. Ex. H. Henriksens Paategning paa Ove Billes Brev (Nov. 1538) til Peder Ebbesen: »Copiæ(!) aff Peder Ebissens breff, som min herre sendte ham« (Rørdam: Monumenta I, 475).

¹ H. P. Resen, Lutherus triumphans omtaler 3 nu tabte Breve af P. H.: et til Dr. Anders Christensen, det tvivlsomme Brev til Ove Bille, som imodegik Martin Reinhardts Teser (hvis dette virkelig har eksisteret, bliver Brevbogshypotesen endnu mere mærkelig, ti det maatte P. H. i hvert Fald have citeret i Brevet til P. Iversen), endelig et til Franciskaneren Erasmus i Viborg. (Da dette sidste var fra 1526, kunde det selvfølgelig ikke omtales i Brevet til P. Iversen fra 1524).

Christofer Okt. 1534)¹. »Det kunde i 1534 være P. H. særdeles magtpaaliggende at overbevise sin Beskytter Ove Bille og sine andre mægtige Mæcener blandt Adelen om sit gode katholske Sindelag og om sin Misbilligelse af Fr. I.s Politik, som disse Mænd nu søgte at likvidere«². — Jeg véd ikke, om man mest skal undre sig over, at en personlig Appel fra P. H. til P. Iversen i 1524 opfattes som kun forstaaelig, hvis den er en Henvendelse til en Læser af en eventuel Brevudgave (mener Forf. altsaa, at den er et Indskud fra 1534?), eller over, at Brevet til P. Iversen opfattes som »andet og mere end en Koncept til et Brev«, fordi P. H. her synes at have »søgt at sammenarbejde de forskellige Breve, som omtales, men som ikke mere [?] har nogen Forbindelse med Brevet til P. Iversen«. (Skulde Brevbogen da ikke indeholde selve Brevene?). — Hovedargumentet for Brevudgaven er dog maaske mærkeligst. Efter at P. H. lige fra 1526 i en Række Skrifter har bekæmpet Lutherdommen og med største Energi forsvaret den »ortodokse« Kirke og Kirkelære, ja specielt siden 1530 været netop Ove Billes Medhjælper i Aarhus ved Udarbejdelsen af Forsvarsskrifter for Katolicismen og samtidig personlig bekæmpet Lutherdommen i hans Stift (i Randers), skulde han 1534 behøve at overbevise denne Biskop om sit katolske Sindelag og om, at han, hvis Orden allerede var berøvet flere Klostre, var Modstander af Frederik I's Kirkeplyndring! Det manglede

¹ Muligvis har Forf. Ret i, at disse Breve var blandt de »adskillige andre Breve«, som fandtes 1650 sammen med Kronikemanuskriptet i Skiby Kirke. Han finder det imidlertid »slaaende«, at de samme Mænd, der lod Skiby-kroniken trykke i S. R. D., ogsaa har haft de tre, nu tabte Breve fra P. H. (∴ Koncepterne til dem jfr. Forf. S. 80), til deres Raadighed. Det har de i alt Fald ikke haft. Det Manuskript, hvorefter Harboe for første Gang udgav de 3 Breve (i Dänische Bibliothec I, 1738), var, som han siger »forfattet« af P. H. (S. 34) og »meddelt ham fra en god Ven i Holsten«. Om han havde Ret i, at dette holstenske MS. indeholdt Originalerne, er imidlertid tvivlsomt. Sikkert er kun, at S. R. D. kun havde Afskrifter af Brevene i to Typer med forskellige Læsemaader at raade over.

² I 1534 efter Mødet i Ry nødtes Ove Bille til at hylde Christian III; derefter kan han i alt Fald ikke have tænkt paa at »kræve Beviser paa Misbilligelse af Frederik I's Politik«.

bare, at P.-E. H. ogsaa formodede, at »Brevudgaven« maa være sendt Ove Bille, siden denne jo netop 1534 skal have vist P. H. den Tillid at vælge ham til at affatte »Mindeskiftet« for Billeætten!

Den tredje Specialundersøgelse gælder Kilderne til en Række af Krønicens Meddelelser om Begivenheder, P. H. ikke selv har oplevet, eller som dog forefaldt i hans yngre Aar. Resultaterne af Efterforskningen for disse Optegnelser Vedkommende er udpræget usikre. Forf. peger i Virkeligheden kun paa Muligheder, som endda i flere Tilfælde maa betegnes som lidet sandsynlige. Undersøgelsen viser iøvrigt atter her det forfejlede i, at Forholdet mellem Aarbogen og Krøniken ikke er klarlagt forinden, ti i de fleste Tilfælde drejer det sig om Tekster, som Krøniken uændret afskriver efter Aarbogen. Man kan da i alt Fald ikke, som Forf., gøre P. H. ansvarlig for disse og deres Mangler og samtidig hævde, at H. Henriksen og Ove Bille er Aarbogens Forfattere. Anderledes selvfølgelig, hvis netop P. H. har nedskrevet Aarbogens Optegnelser.

Kan man imidlertid godtgøre, hvorfra P. H. her har sin mere eller mindre korrekte Viden? P.-E. H. peger først paa Rimkrøniken og bemærker (S. 85): »Behandlingen af den er typisk for P. H.; dens poetiske, blomstrende Ord visner hen i tørre Aarbogsnotitser. Kilden udnyttes ikke fuldt ud; og nøjagtigere Dateringer udelades . . . Vigtige Begivenheder i Fædrelandets Historie forbigaaes . . . Udenrigspolitiske Begivenheder berøres saa godt som ikke, derimod omtales Kometer og frygtelige Vintre.« Nu er det ganske forstaaeligt, at en Mand, som med annalistiske Formaal for Øje søger Efterretninger om historiske Fakta, maa skrive »tørt«, selv om han virkelig bruger en »poetisk« Kilde. Men da P. H. stedse, og særlig for den Tids Vedkommende, han selv har oplevet, netop viser sin Interesse for Datering og for politiske Begivenheder, ogsaa naar de har udenrigspolitisk Betydning (Forholdet til Sverige, Lübeck, de kejserlige Stæder i Nederlandene), maa man nærmest være tilbøjelig til at antage, at Rimkrøniken ikke her kan være Kilden, naar saadant er forbigaaet. Som positivt Vidnesbyrd for Brug

af nævnte Kilde kan Forf. da ogsaa kun henvise til, at Rimkrøniken omtaler visse Fakta, som Aarbogen ogsaa har Notitser om. Men af førnævnte Grunde synes disse Notitser da snarere at stamme fra en anden Kilde, f. Eks. den, som formodes at være Fælleskilde for Christiern Pedersen og Rimkrøniken¹. Iøvrigt anser Forf. senere Billederne eller deres Venner for P. H.s Meddelere til en Række Optegnelser vedrørende denne ældre Tid (jfr. Forf. S. 162—165); hvorfor saa ikke ogsaa til de Notitser, som her tillægges Rimkrøniken, naar man dog skal gætte. Endelig kan man ikke se bort fra, at, naar P. H.s Provincial, Dr. Anders Christensen, notorisk har meddelt Christiern Pedersen Træk vedrørende Christiern I's Historie², kan han vel ogsaa have fortalt sin historieinteresserede Lektor adskilligt af det, denne optegnede i sin Aarbog. — I hvert Fald er det uberettiget at nævne Omtalen af »Kometer og frygtelige Vintre« som typisk for den »naive« P. H., særlig da han overhovedet kun omtaler én Komet³ og én særlig haard Vinter og her for at forklare, hvorfor Christiern I ikke kunde komme Skaane til Hjælp, da Karl Knutsson udplyndrede Landet (Øresund var islagt og spærret for Sejlads)⁴.

Til Omtalen af Benediktinernes Fordrivelse 1476 fra St. Knuds Kloster i Odense og deres Restitution 14 Aar senere »paaviser« P.-E. H. Kilden i de Procesakter, som er trykt i

¹ Jfr. Ellen Jørgensen, Historieforskning i Danmark indtil Aar 1800, 75. — Efterretningen om Universitetets Oprettelse har P. H. let kunnet skaffe sig, senest 1517, da han holdt sin Tale mod Simoni paa Universitetet. — Naar han omtaler (til 1477) den senere Kong Hans's Trolovelse med Hertugen af »Meissens« Datter, sporer P.-E. H. Brug af Rimkrøniken, der »ligeledes« kalder Sachsen for Meisnerland«. Men det var almindeligt i Tiden at benævne den sachsiske Fyrstetæt efter dens Stammeprovinc; i den lundsenske Ærkebispeskronike, som Forf. ogsaa formoder har været P. H.s Kilde, kaldes netop Kong Hans's Svigerfader »Rex Saxonie Misnensis« (Scriptores minores ed. Gertz II, 129).

² Christiern Pedersens danske Skrifter V, 501.

³ S. 162 mener Forf. dog, at Kometen stammer fra nogle formodede Slægtsoptegnelser af en Bille eller fra en udenlandsk Krønike.

⁴ P.-E. H. sporer her ogsaa P. H.s »Naiviteten« ved »Vendepunkterne« i hans Liv[?]. Det havde været rimeligt at anføre Bevisligheder herfor.

S. R. D. VIII, og finder her et »nyt Bevis« for sin Opfattelse af P. H. som Historieskriver. Notitsen [som NB. er identisk i Aarbogen og Krøniken] skal nemlig vidne om P. H.s manglende Interesse for Diplomer og om, at han ikke »bemærker« Datoen for Kong Hans's Dom i Sagen. — Atter her er Begrundelsen altsaa negativ. Ganske vist finder P.-E. H. ogsaa »Verbaloverensstemmelser« mellem Skibykrøniken og Procesakterne. De turde dog være ret usynlige for almindelige Øjne. Antagelig maa han iøvrigt mene Realoverensstemmelser; ti P. H.s Sætning: *utrisque igitur de iure loci atque redituum certantibus* taler unægtelig ligesom Procesakterne om de to Parters Strid om Retten til Klostret; men noget Ordfællesskab findes ikke. Om det andet anførte Vidnesbyrd gælder det samme: Akterne taler om, at Kannikerne indehavde Klostret i 14 Aar; P. H. om, at det efter 14 Aars Forløb blev restitueret til Munkene. Da disse »Lighedspunkter« intet beviser, ligger det lige saa nær at antage, at P. H. aldrig har set disse Procesakter, men nedskriver sin Notits efter en eller anden os nu ukendt Aarbog, hvis han ikke simpelthen har sin Efterretning fra en Ordensbroder fra Assens, som har interesseret sig for denne Klostersag¹.

P.-E. H.s Formodning om, at P. H. har benyttet Fortsættelsen af Ærkebiskopskrøniken fra Lund til sin Nekrolog om Birger Gunnensen, er mildest talt ganske usandsynlig. Denne Krønike, hvis Fortsættelse gaar til 1501, har ganske vist det tilfælles med P. H.s Optegnelse, at den kender Birgers Fødested og véd, at han havde været Dronning Dorotheas Kansler og Ærkedegn i Roskilde; men derefter beretter den, at han forefandt Kirkens Ejendomme bortforpantet for største Delens

¹ Forf. sporer iøvrigt i Optegnelsen kun Kirkens nidkære Tjener, der forarges over Overgreb mod Klostrene, og opstiller som Modsætning de gejstlige, som har faaet Uddannelse i Kancellierne. Han glemmer saaledes igen, at han anser Ove Bille, som jo netop havde lang Kancelliuddannelse, for den egentlige Forfatter til Aarbogen. — Antagelig medtager P. H. denne Notits, baade fordi han som Klostermand virkelig var forarget over den (iøvrigt af Biskop Jens Andersen) ovede Vold, og fordi han foretrak regulære Kapitler for sekulare.

Vedkommende, og dens Klenodier næsten helt bortfjærned; aldrig havde Kirken haft værre Fjender end Forgængerens Slægt, især Niels Hack til Hikkebjerg. — P. H. omtaler ikke, som nævnte Krønike, at Birger ogsaa havde været Dronning Christines Kansler; han kender ikke til det enstemmige Valg af Birger, heller ikke til Niels Hack, og intet af de Udtryk, som bruges om, at »Sædet var *valde nuda*«, Godserne bortforpagtede, Klenodierne røvet, genfindes hos P. H. Han taler derimod om den dygtige Maade, hvorpaa Birger bekæmpede visse sacrilege Skaaninger, som kun var Adelsmænd af Navn, og om Rigsraadets Beslutning efter hans Død om, at de danske Bispesæder kun skulde besættes med adelige Mænd. Han kender Birgers Faders Navn og ringe Stilling, og beskriver os Ærkebispens ualmindelig lille Legeme (hvad Undersøgelsen af hans Sarkofag har godtgjort) og fremragende Aandskraft. Hans Kilde maa klart nok være en anden; men da han selv var fra Halland, og meget vel kan have kendt Birger personlig, behøver man vel i dette Tilfælde overhovedet ikke at spørge efter nogen skriftlig Kilde.

Med Hensyn til Aarbogens og Krønikens svenske Efterretninger søger Forf. Kilderne i den svenske Rimkrønike (1452—1520) og i Ericus Olai's Krønike. Den første beretter ligesom P. H. om Karl Knutssons 7aarige Ophold i Danzig og om hans Advarsel til Sten Sture om ikke at lade sig krone til Konge. Afsnittet hos P. H., med den samme Fejl i Omtalen af Kongens Fordrivelse og Tilbagevenden, betragter iøvrigt P.-E. H. (S. 89) som »et glimrende Vidnesbyrd om, at Skibykrøniken er forfattet efter den Tid, hvor P. H. optraadte som Kirkens Forsvarer i Ord og Skrift.« Hvorledes det? Jo, »thi dette Afsnit, hvor han faar en svensk . . . Kilde omarbejdet til et Forsvar for de danske Kongers Krav paa Sverige, er gjort med Virtuositet« (!). Da P. H., som tidligere vist, allerede c. 1527, har skrevet sin Biografi i Kongeskiftet af Christiern I ved Uddrag af Skibykrønikens Tekst, mister dette »glimrende Bevis« for Krønikens Affattelsestid sin Vægt, hvis det overhovedet har nogen. — Beretningen om Ærkebiskop Jøns Bengtssons For-

hold til Christiern I mener Forf. i Hovedsagen er hentet fra Ericus Olai; hvorimod Oplysningen om, at Isen i 1452 hindrede Kongen i at hjælpe Skaaningerne mod Karl Knutsson, skal være fra Karlskrøniken (til 1452). Til Karl Knutssons Hærgningstog 1452 har Christiern Pedersen i sin Saxofortsættelse brugt en nu tabt dansk Folkeviser som Kilde; muligvis har P. H. ogsaa benyttet den efter Forf.s Mening. — Jeg tror, man gør klogest i at sige, at P. H. rimeligvis har kendt svenske Kilder, men en nøjere Paavisning af dem er ikke mulig. Desuden kan han ligesaa vel som Christiern Pedersen have faaet Efterretninger om de svenske Forhold fra Dr. Anders Christensen. — Naar P.-E. H. finder »en svag Mulighed for, at Krønikens Beretning om Mødet i Kalmar 1477« (d. v. s. Aarbogens korte Notits derom) bygger paa Sturekrøniken og mener, at Notitsen om Gotlands Generhvervelse til Danmark 1487 delvis kan stamme fra den yngste svenske Rimkrønike, eller peger paa, at Kong Hans's Sejr over Svenskerne 1497 ogsaa omtales i den svenske Rimkrønike¹, og at Beretningen om Sveriges Frafald 1501 kan »have fulgt« den yngste, svenske Rimkrønike, understreger han i Grunden selv, at man ikke her kan naa til mere end løse Gætninger, og deri kan man vel være enig med ham.

Naar han imidlertid til sidst vil støtte sin Opfattelse, at Krøniken først er affattet i 1534—35, paa, at P. H. kan have hentet en Række af sine Meddelelser vedrørende Kong Hans's Tid fra Udgaven af den danske Rimkrønike fra 1533, som var udvidet med en »Kong Hans's Rimkrønike«, maa jeg henvise til min Redegørelse for Skibykrønikens successive Tilblivelse og til, at P. H. c. 1527 netop kunde forfatte en Biografi af denne Konge i sit Kongeskript ved Excerpter fra Krøniken.

2. Endelig i Kap. 6 naar P.-E. H. til at behandle det afgørende Spørgsmaal om Forholdet mellem Aarbogen og Krøniken. Han redegør her omsider for den skarpsindige Iagttagelse, han

¹ S. 164 skal iøvrigt Afsnittet om Sverigestoget 1497 stamme fra Op-
tegnelser af Arvid Trolle!

først af alle Historikere har gjort: at den Aarbog, H. F. Rørdam i »*Monumenta historiae Danicae*« I udgav som Hans Henriksens »Udtog af Skibykrøniken«, i Virkeligheden er dennes Hovedkilde. — Hans Argumentation mod Rørdams Opfattelse er ganske vist paa nogle Punkter kun af liden Vægt; men hans Henvisning saavel til visse Indholdsmangler i »Udtoget« som til Vidnesbyrd om dets Affattelse tidligere end Krøniken er afgørende for Spørgsmaalet.

Rørdam fandt Udtogsforklaringen bevidnet ved, at Aarbogen viste, at »Epitomatoren« (altsaa H. Henriksen) i Almindelighed har udsondret Hovedsagen i Krønikens Meddelelser fra Biomstændigheder. Dog maatte han indrømme, at det ikke altid var gjort paa den heldigste Maade (jfr. Rørdam S. 402). Men her er ikke blot Tale om dette. De annalistiske Notitser i Aarbogen gengiver ganske vist Hovedsagen i Krønikens Optegnelser, for saa vidt som de jo enten verbotenus gentager disse eller i de fleste Tilfælde deres Indledning; men det manglende i Aarbogen kan dog aldeles ikke altid betegnes som Biomstændigheder, og i visse Tilfælde mangler den endda selve Hovedsagen. P.-E. H. har saaledes kunnet henvise til fire Afsnit i Krøniken, som overhovedet ganske er forbigaaet i »Udtoget«: det til 1483 om Biskoppen af Münsters Krig med Grev Gerhard af Oldenburg, hele det store Afsnit, som gengiver P. H.s Bearbejdelse af Klagerne over Christiern II, Beretningen om den jyske Reformationsbevægelses Begyndelse 1526 og endelig Notitsen 1534 om Ærkedegnen i Lund, Niels Kortsens Død. — Jeg indrømmer, at Udeladelsen af det første meget vel kan forstaas ud fra Udtogsforklaringen: »Epitomatoren« kan simpelt hen have fundet det interesseløst for dansk Historie. Men naar det er en Kendsgærning, at »Udtoget« ganske deler Krønikens Standpunkt saavel overfor Christiern II som overfor Lutherdommen, er Udeladelsen af de to næstnævnte og særlig vigtige Afsnit ikke alene gaadeful, men ganske ubegribelig¹. Og da

¹ Særlig paafaldende bliver »Epitomatorens« Forbigaaelse af det store Afsnit, som bearbejder Klagelisten fra Frederik I's Haandfæstning, naar man dog ser, at Aarbogen ordret indeholder de to Afsnit, som P. H.

Aarbogen iøvrigt viser samme Interesse som Krøniken for Dødsfald i de østdanske Domkapitler, taler den manglende Omtale af Niels Kortsens Død ligeledes mod Rørdams Hypotese¹. Ogsaa Manglen paa Excerpt i Aarbogen af Krønikens Afsnit om den endelige Sejr for Reformationen i Malmø 1529 kunde være nævnt som klart Vidnesbyrd mod Rørdams Opfattelse; og ligeledes Forbigaaelsen af, at Christiern II sattes i Fængsel paa Sønderborg Slot, hvad Krøniken understreger som pinligt Vidnesbyrd om Holstens Overmod overfor Danmark. Da Aarbogen er præget af samme Had mod Holstenerne som Krøniken, er denne »Udeladelse« ogsaa et Indicium mod Rørdams Opfattelse.

P.-E. H.s andet og afgørende Hovedargument mod Udtogshypotesen er, at Aarbogsteksten paa flere Punkter klart bevidner sin tidligere Affattelse end Krøniketeksten. Selv om Forf. her opererer med sin uholdbare Antagelse af, at Krøniken først er forfattet i Vinteren 1534—35, og for øvrigt ogsaa her anfører Vidnesbyrd, som meget vel kan fortolkes modsat, lader nævnte Faktum sig ikke bestride. I alt Fald to af de anførte Vidnesbyrd taler tydeligt om Aarbogens Prioritet i Affattelsestid fremfor Krøniken. Aarbogen daterer udtrykkelig sin korte Beretning om Mordet paa Poul Laxmand, der skete 1502, til 1524, men Krønikens følgende Fortælling om Rigsraadsdommen, Tilbagegivelsen af Asserbo til Laxmands Arvinger m. m. har utvivlsomme, senere Tidsmærker (jfr. S. 44—45). I og for sig er allerede Forbigaaelsen af Dommen et ret tydeligt Indicium

ikke har haft Forlæg til i Haandfæstningens Indledning (Stykket om den polske Gesandt og om Nydalamunkene) jfr. ovenfor S. 66.

¹ At Aarbogen ikke viser Spor af Kendskab til, hvad der har staaet paa de tre Blade, som er udskaarret af Skibykrønike-manuskriptet, kan ikke bruges som Argument mod Rørdam, da han mener, at disse Blade var fjærnet af P. H. selv, inden Krøniken blev excerperet. Skont han ikke udtaler sig bestemt om Tidspunktet, da H. Henriksen skal have foretaget det formodede Udtog (jf. S. 398), er det klart, at han mener, det er sket efter P. H.s Død, men inden de Rettelser i Skibymanuskriptet ved »en fremmed Haand« (Peder Olai's?) er foretaget (jfr. Skrifter VI, 310—12 og Rørdams Paavisning i Noter til S. 404, 408, 409).

mod, at Aarbogen exciperer Krøniken, ti dette kan ingenlunde kaldes en »Biomstændighed«. Men den klare Tidsafstand mellem de to Skrifers Meddelelser her fælder paa afgørende Maade Hypotesen om »Udtoget«¹.

Videre S. 102 nævner Forf. »som det bedste Bevis« for, at Aarbogen er ældre end Krøniken, at Indledningen til den (Fortalen) erklærer, at den er forfattet i Christiørn II's og Frederik I's Tid². Selv om man maa forkaste Forf.s Datering af Krøniken (til 1534—35), beholder Henvisningen til Aarbogsforordet sin Bevisværdi overfor Rørdams Hypotese. Denne opfatter ganske vist Aarbogens Oplysning om Affattelsestiden som gældende Krøniken; men hvorledes forklares saa, at Aarbogens Forord er udeladt i det Krønikemanuskript, han selv paastaar, H. Henriksen benyttede, da han exciperede Aarbogen; og hvorfra har Aarbogen saa overhovedet Forordet, hvis Tidsangivelse af Skriftets Tilblivelse er et klart Dementi af, at den kan være exciperet af den færdige Krønike (hvis »Epitomator« da har tænkt ved sit Arbejde). Forholdet maa være det, at P. H. har udeladt Aarbogens Forord, som ikke længere svarende til Virkeligheden, da han begyndte paa sin Krønike med Aarbogen som Forlæg. Aarbogens Fortsættelse efter 1533 desavouerer jo iøvrigt Forordets Oplysning om Affattelsestiden.

Fra min foranstaaende Gennemgang af Tidsmærkerne paa Krønikens Enkeltheder i Forhold til Aarvogsteksten kunde fremdrages flere Vidnesbyrd om, at Aarbogen er Krønikens Kilde, men jeg skal kun her minde om de Steder, hvor P. H. foretager saglige Rettelser i Aarvogsteksten (f. Eks. i Afsnittet om Kong Hans's Pirater og i det om Søren Norbyfejden). Over-

¹ Da Forf. jo antager H. Henriksen som Forfatter til Aarbogen, maa han selvfølgelig betragte P. H.s Bevarelse i Krøniken af Aarstallet 1524 som Vidnesbyrd om Hastværk og Tankeløshed — men S. 103 antager han da ogsaa, at P. H. maaske dengang var dødssyg! (Jfr. iøvrigt ovenfor S. 44 f. om Tekstens Forstaaelse).

² Mærkelig nok erklærer Forf. kort efter (S. 103), at den er »forfattet 1524 og derefter«, og S. 98 siges, at H. Henriksen muligvis begyndte Aarbogen i Begyndelsen af Frederik I's Regering.

hovedet giver jeg P.-E. H. Ret i, at en »Kontraprøve« klart viser Forholdet mellem Aarbog og Krønike. Indstreger man Aarbogens Tekst i Krøniketeksten, træder det klart frem, at sidstnævnte er Udvidelser og kommenterende Forklaringer til en afskrevet Fællestekst. Aarbogen har med andre Ord været P. H.s Forlæg, og i det mindste for Afsnittene til 1534 snarest hans Kladde, hvad P.-E. H. dog ikke har bemærket¹.

Andre Bevisligheder, Forf. fremsætter mod Rørdam, har derimod kun tvivlsom Værdi. S. 98—99 finder han saaledes et Vidnesbyrd for, at Krøniken afskriver Aarbogen, i Indholdsforskellen mellem de to Skrifter i Afsnittet til 1485 om Oluf Mortensens Død og hans »stadig ringere Efterfølgere«. Indholdsforskellen er her jo ikke, da begge har absolut samme Tekst. Forf. mener imidlertid, at »Ordene er fuldstændig malplacerede« i Krøniken, men »fuldstændig korrekte« i Aarbogen. Denne har nemlig ikke senere den »panegyriske« Nekrolog over Lave Urne, som læses i Krøniken. Jeg har S. 35—8 behandlet Problemet og kan kun her udtale Forbavselse over, at P.-E. H. ikke har set, at den ganske identiske Tekst i de to Skrifter ikke giver os Vidnesbyrd om Tidsafstand mellem de to Indførelser; men derimod er den et stærkt Vidnesbyrd mod, at H. Henriksen kan være Aarbogens Forfatter². — Ligesaa uheldigt, forekommer det mig,

¹ I øvrigt giver Forf.s Kap. 5 Anledning til grundet Tvivl om, at han selv har fulgt sin Anvisning om en saadan Kontraprøve. Den misvisende Tale f. Eks. om »en Aarborgsnotits« som Forlæg for Afsnittet om Joachim Rønno (Forf. S. 59) tyder i alt Fald ikke derpaa!

² Ligesaa lidt beviskraftig er Forf.s Henviſning S. 99 til, at Krøniken i et Stykke om Knud Alfsens Oprør i Norge 1502 omtaler, at svenske »Forrædere« æggede ham dertil, medens Aarbogen taler om »sv. Stormænd«. Forf. mener, at P. H. i sit Had til de svenske har fundet Ordet *proditores* mere fornærmeligt end *proceres*. Forf. indrømmer dog samtidig, at dette Vidnesbyrd er for »voveligt« [i Virkeligheden kunde en Epitomator netop have skønnet, at han ramte Svenskerne stærkere ved at fastslaa, at det var Stormænd, som lokkede Kn. Alfsen til Oprør, end nogle almindelige Forrædere]. — Ligesaa, naar Forf. andetsteds hævder, at Krønikens Brug af Ordet Lutheranere, hvor Aarbogen nogle Steder har »Sværmere«, er Vidnesbyrd om, at P. H. var utilfreds med sit Forlægs »vage« Udtryk (om Tidens og P. H.s Forstaaelse af dette jfr. S. 112). Her kan man med samme

er at henvise til Tekstforskellen i de to Skrifter i Afsnittet om det jyske Oprør. Krøniken fortæller i sin kommenterende Tilføjelse til Aarbogsnotitsen, at Oprørerne sendte Kongen et Brev med Redegørelse for »Aarsagerne« til deres Frafald. Forf. finder her en »fundamental Forskel« mellem de to Skrifter, som viser, at Aarbogen har den oprindelige Tekst. At denne har den oprindelige Tekst, mener jeg ogsaa; men noget Bevis herfor giver Teksten ikke. En Epitomator kan jo meget vel have foretrukket at udelade Meddelelsen om nævnte Brev, fordi han (ligesom Kong Christiern og moderne Historikere) benægtede, at et saadant Brev virkelig var afsendt. — Heller ikke det Vidnesbyrd for Aarvogstekstens Oprindelighed, som Forf. finder i Forskellen mellem de to Skrifers Omtale af Processen 1533 mod Hans Tausen, har virkelig Vægt. Naar Krøniken mangler Aarbogens »ut fertur«, kan det (som ogsaa jeg mener) være en Rettelse; men man kan jo ogsaa forklare Aarbogens »ut fertur« som en Tilføjelse, der var Udtryk for, at »Epitomatoren« (alias H. Henriksen, som ikke antages at have været med i København 1533) tvivlede om Krønikens Berettigelse til at tale om en egentlig Domfældelse, da Tausen jo faktisk kunde vende tilbage til København med Rønnovs Tilladelse. At »Tilføjelsen« skulde være »malplaceret og unaturlig«, hvis Aarbogen var »Ekstrakt« af Krøniken (jfr. Forf. S. 100), kan jeg ikke se. Og grumme naturlig var den, hvis den i Virkeligheden først er kommet ind i Aarbogen o. 1555, da H. Henriksen som Lutheraner renskrev sin »Koncept« (jfr. ib. S. 103). Men jeg henviser iøvrigt her til min Forklaring S. 129. — Ligesaa ringe Beviskraft finder jeg i Henvisningen til, at Krøniken (ligesom Aarbogen) under Aar 1532 pludselig gaar tilbage til 1531, for at meddele Provst Kønike Jepsens Dødsfald. At Notitsen i og for sig er oprindelig i Aarbogen, mener jeg ogsaa; men jeg kan ikke se, at dens Plads er »mere naturlig« der end i Krøniken; derimod vidner den ret tydelig mod P.-E. H.s Datering af Tiden, da P. H. havde Aar-

Ret finde et Indicium for Udtogshypotesen: Aarbogens Forfatter kan i Sandhedens Interesse have foretrukket det for Begivenhederne mere korrekte Udtryk »Sværmere«.

bogen til sin Disposition (jfr. ovenfor S. 120). Endelig finder Forf., at Krønikens Gentagelse af Aarbogens Notits om Frederik I's Død »falder uhyre tungt«, hvilket skal vidne om Afskrift efter Aarbogen, — sikkert reelt rigtigt, men lidet beviskraftigt, særlig da man kan strides om, hvorvidt Notitsen virker »tungt« i Krøniketeksten.

Men det særlig afgørende Bevis for Aarbogens Prioritet i Tid kan P.-E. H. jo ikke bringe, fordi han ikke har bemærket P. H.s Brug af Aarbogsteksten allerede 1524 ved Udarbejdelsen af »Anklageskriftet mod Christiern II (jfr. S. 66) eller hans Brug af Krøniketeksten (som tydelig har Aarbogsteksten til Forlæg) til Udarbejdelse af Biografierne af Kongerne Christiern I og Hans i »Kongeskriftet« (c. 1527). — Havde Forf. ved Behandlingen af Krønikens Tidsmærker stadig sammenlignet de to Skrifters Tekst, vilde han vel ogsaa have set, at man ikke ensidigt kan tale om, at Krøniken forskelligt fra Aarbogen vidner om en »Nemesistro« (S. 104). Ogsaa Aarbogen er, som tidligere vist, paa flere Steder præget af samme Forstaaelse af Guds straffende Retfærdighed (iøvrigt et af de mange Indicier for, at P. H. er dens Forfatter). Betegnende understreges saaledes, at Sten Sture *obiit prodigiosa morte calamitosus*, da han var blevet Tyran. Om »Piraterne«, som nævnes under 1507, siges: *hi omnes male perierunt*; Christiern II flygter 1523 *mala conscientia et justo Dei judicio condemnatus ac territus*. Ikke mindst i Afsnittene til 1523 og 1534 vender Formlen »*justo Dei judicio*« gentagne Gange tilbage.

Rørdam har i Indledningen til sin Udgave af Aarbogen peget paa, at det Manuskript, han (bortset fra en manglende Slutning) optrykker efter (fordi det er skrevet med Hans Henriksens Haandskrift), har en Række aabenbare Læse- og Skrivefejl. De er for ham Vidnesbyrd om, at H. Henriksen, da han foretog sit »Udtog« af Krøniken, havde Hastværk og »gik ret skødesløst til Værk« (jfr. Monumenta I, S. 401). Saaledes forklares ogsaa, at »Meningen undertiden er blevet noget forstyrret ved Sammenlægningen af den skibyske Krønikes mere udførlige Fremstilling (se f. Ex. i Beretningen om Lage Urnes

Indvielse til Bispeembedet, under 1513)¹. Men Fejlene menes ogsaa at hænge sammen dels med, at hans Forlæg har været vanskelig læseligt (et Sted lader han endda staa en tom Plads, fordi han ikke kan læse Ordet), dels med, at han havde bristende latinske Kundskaber. Rørdam tilføjer, at Aarbogens Tekst ogsaa viser sig som Udtog ved, at H. Henriksen har mildnet Lektor Pouls skarpe Udfald mod Frederik I og Lutheranerne (S. 399). — Hertil maa nu siges, at aldeles bortset fra, at Skibykrønikehaandskriftet, som Rørdam jo mener, H. Henriksen har haft til sin Disposition, er overmaade velskrevet (det maa nærmest opfattes som en Renskrift), og at en Mand, der beklædte en Stilling som Sekretær hos en Biskop sikkert ofte har maattet læse langt daarligere skrevne Breve for sin Herre, er det givet, at de nævnte Fejl kun er yderst svage Vidner for Udtogshypotesen; ti de finder alle deres fulde Forklaring, hvis H. Henriksen skrev sin Koncept af efter P. H.s Optegnelsesbog til Aarbogen. Den har sikkert nok ogsaa frembudt særlige Læsevanskeligheder, da Teksten, som Undersøgelsen af Spørgsmaalet om Krønikens Tilblivelse har vist, flere Gange maa have været Genstand for Tilføjelser. — De »Formildelser« i Bedømmelsen af Frederik I og Lutheranerne, som Rørdam mener at kunne tale om, er jo kun tilstede, hvis Aarbogen er et Uddrag af Krøniken. De skrappe Udtalelser mod disse forekommer jo netop i Krønikens kommenterende Udviklinger. For Fællestekstens Vedkommende kan kun peges paa, at Betegnelsen »profan« om Frederik I mangler i Aarbogen; men naar denne i Virkelig-

¹ P.-E. H. nævner ogsaa (S. 101), at Rørdam i de »etc.«, som enkelte Gange forekommer i Aarbogen, har fundet en Bekræftelse paa, at Aarbogsteksten er et Udtog af Krønikens længere Meddelelser. Heroverfor gør han saa opmærksom paa, at H. Henriksen i Fortsættelsen af Aarbogen 5 Gange har et »etc.«, som tydelig nok ikke kan opfattes paa denne Maade. Han kan endda anbringe det midt i en Sætning; »etc.« synes saaledes ikke at betyde mere end et Komma eller et Punktum. — Man har virkelig Eksempler paa en saa skødesløs Brug af »etc.« (jeg nævner Gustav Trolles Brev til Christiern II af 30. Apr. 1526, jfr. Allen, Breve og Aktstykker, 409). Dermed er dog ikke udelukket, at andre Forfattere fastholdt den egentlige Betydning af »etc.«. Netop i Aarbogen synes P. H. at gøre det (jfr. S. 101²).

heden maa være Krønikens Forlæg, godtgør Tilføjelsen her sig som et Udtryk for P. H.s ændrede Syn paa Kongen. Hvad Lutheranerne angaar, behøver man kun at pege paa det i begge Skrifter fælles Stykke om P. Laurentsens Frafald for at se, at man ikke kan tale om »Formildelser« i Dommen om dem. Men da det altsaa af førnævnte Grunde er givet, at Aarbogen er Krønikens Forlæg, falder Talen om »Formildelser« *eo ipso* bort. Rørdams Forklaringer af Læse- og Skrivefejlene i H. Henriksens Tekst kan jeg derimod ganske tiltræde; men de taler unægtelig stærkt for, at Aarbogen, som vi har den, er en ukyndig Latinists Afskrift af en utydelig skrevet Tekst, og ligesaa stærkt mod, at den er »Uddrag« af Krønikemanuskriptet.

Ved sin Imødegaaelse af Rørdams Vidnesbyrd for Udtogshypotesen udfra de mange »Læse- og Skrivefejl« berøver P.-E. H. imidlertid i Virkeligheden sin Antagelse af H. Henriksen som Aarbogens Forfatter et ganske vist tvivlsomt ydre Støttepunkt, han kunde henvise til: at Aarbogsmanuskriptet (Arne Magn. Saml. 108. 8vo) er skrevet med H. Henriksens Haand. Han fremhæver, forstaaeligt nok, at denne som O. Billes »mangeaarige Kansler og en Tid Regeringssekretær« maatte have kunnet læse Skibymanuskriptet uden Vanskeligheder. Fejlene i Aarbogen maa derfor hidrøre fra, at han »enten kun har haft en uordentlig Forfatterkladde til sin Raadighed, eller selv maa være Kilden til P. H.s Krønike« (S. 102). Det første Alternativ, der kunde have ført Forf. paa ret Vej, undersøger han dog overhovedet ikke, men slaar sig til Ro med, at »alt (!) tyder paa, at det er P. H., som har rettet H. Henriksens middelmaadige Latin.« De grammatiske Bommerter og øvrige meningsforstyrrende Fejl maa, altsaa efter P.-E. H.s Mening, H. Henriksen selv bære Ansvar for. Men han forklarer dem saa ved, at det fejlfulde Aarbogsmanuskript, vi har (med H. H.s Haandskrift), er en Renskrift efter H. Henriksens egen Kladde eller Koncept (S. 103). — Unægtelig en mærkelig Forklaring! Ti, naar den mangeaarige Sekretær formodedes at kunne læse andres Skrift uden Besvær, skulde man dog antage, at han ogsaa kunde læse sin egen! Det mener Forf. vel ogsaa, men her, antager han,

forelaa en særlig Omstændighed. Disse »Afskriverfejl« viser nemlig, »at Afskriften er gjort paa et Tidspunkt, hvor Forfatteren forlængst havde mistet Kontakten med det Stof, som han for mange Aar tilbage havde indført i sin Krønike« [o: i Koncepten til Aarbogen]. »Afskriften stammer sandsynligvis fra H. Henriksens Ophold i Roskilde, hvor han tog Ophold efter Ove Billes Død 1555« (S. 104). Men rent bortset fra, om denne Tidsafstand virkelig kunde forklare visse saglige Urigtigheder i Aar bogsteksten, vidner det ikke synderligt for H. Henriksen som Forfatter til denne, at han endnu i 1550 var en saa svag Latiner, at han ikke kunde rette de simpleste grammatiske Fejl, da han renskrev sin egen Koncept. Aarbogsmanuskriptet, der jo omfatter baade Aarbogen til 1534 og Fortsættelsen til 1555, mener jo Forf. utvivlsomt er en Renskrift fra c. 1555; men H. Henriksen har forfattet 1. Afdeling »omkring 1524 og i Aarene derefter«, 2. Afdeling »enten paa én Gang eller stødvis Aar for Aar« (S. 103). Men er H. Henriksen Forfatter til Koncepten forsvinder Tidsafstanden, som skal forklare, at han mistede Kontakten med sit Stof. I denne Sammenhæng gør Forf. ogsaa opmærksom paa Stilforskellen mellem de to Afdelinger af H. Henriksens Manuskript. Fortsættelsen »adskiller sig tydelig fra første Del ved, at Forfatteren pludselig gaar over til at indflette Bemærkninger i Jeg-Stil. Ydermere kan bemærkes, at Forfatteren i dette Afsnit under 1545 nævner sig selv.« Den sidste Stiliagttagelse er nu særdeles uheldig og lidet flatterende for Forf. Den beror nemlig simpelthen paa hans egen Ukendskab til kirkelig Tidsangivelse efter Søndagevangeliets Begyndelsesord¹. — Derimod har Forf. unægtelig Ret i, at 1. og 2. Del af H. Henrik-

¹ H. Henriksen fortæller i sin »Fortsættelse« (Monumenta I, 433) om den haarde Frostvinter, der varede fra for Jul 1545 til Fastelavns Søndag 1546 (*ad dominicam Esto mihi*), dette *mihi* har, ubegribeligt nok, forledt Forf. til at tale om, at H. Henriksen »nævner sig selv«!! — I Manuskriptets 1. Afd. (vor Aar bog) forekom ganske vist ikke Eksempler paa Jeg-Stil; men P. H. har ved sin Rettelse til Afsnittet om Kong Hans's »Pirater« vedkendt sig Forfatterskabet til Aarbogen ved om de opregnede Personer at sige: »disse faa Navne falder mig ind« (jfr. S. 47). I Krøniken bruges flere Gange Jeg-Stil (jfr. Skrifter VI, 108, 6. 7. 19-21; 109. 12).

sens Manuskript adskiller sig ved, at Aarbogen afgjort bevidner sin Forfatter som renlivet Katolik, medens Fortsættelsen ligesaa klart maa have en Lutheraner til Forfatter. Det sidste forklares jo tilstrækkeligt ved, at vi véd, at H. Henriksen i alt Fald efter Ove Billes Død 1555, og vel endda før, fuldtud havde sluttet sig til de nye Kirketilstande. Men, om man af Aarbogens afgjort katolske Stade kan slutte, at den er forfattet af H. Henriksen c. 1524 og derefter, er noget andet. Man kan snarest sige, at, hvis han c. 1555, da han var nylig omvendt Lutheraner, renskrev en Konzept, han selv havde forfattet, og hvori de skarpeste og ærerørigste Domme var udtalt over de lutherske (man tænke paa Afsnittet om P. Laurentsen eller Dommen om Malmø og København), maatte han have haft alvorlige Betænkeligheder ved at vedkende sig sine hadske Ord. Saa havde det været forstaaeligt, om han »mildnede« adskillige Udtalelser. Anderledes selvfølgelig, hvis han c. 1555 renskrev en »Konzept«, han c. 1535, da han selv delte Aarbogens Synsmaade, havde afskrevet efter »en uordentlig Forfatterkladde«, nemlig P. H.s oprindelige Aarbogsoptegnelser. Forf.s sikkert rigtige Iagttagelse af, at Kodeks Arne-Magn. 108. 8vo. er en Renskrift, burde derfor have tilskyndet ham til at underkaste sit tidligere nævnte første Alternativ en nærmere Undersøgelse. — Han erkender da ogsaa, at Paastanden om H. Henriksens Forfatterkab til Aarbogen kræver ny Støtte ved indre Vidnesbyrd, og lover (S. 101) senere at paavise, at H. Henriksens første Del (vor Aarvog) hviler paa de samme Kilder som anden Del (Fortsættelsen til 1555). Hvad han mener hermed, er, at Indholdet i 1. Del vidner om samme Interesse for Billeslægten (og om Optegnelser, hidrørende fra den) som 2. Del, hvis særlige Optagethed af denne Familie allerede H. F. Rørdam paaviste.

Medens P.-E. H. ikke synes at vakle m. H. t., om de fleste meningsforstyrrende Fejl fandtes i H. Henriksens oprindelige Konzept (han taler kun om, at P. H. rettede de sproglige), har han i alt Fald m. H. t. én af Rørdam særlig paapeget Meningsløshed (som denne netop ansaa for et Vidnesbyrd om skødes-

løst »Uddrag« af Krøniketeksten) anført gode Grunde for, at den i alt Fald ikke fandtes i Koncepten. I »Renskriften« siges til 1513: »da Ivar Munk celebrerede sin første Messe, blev ikke saa længe i Forvejen Hr. Lave Urne forordnet (*non ita diu ordinatus est*) til Biskop i Roskilde i samme By Ribe, i Nær-værelse af Kong Hans og Dronning Christine og mange af Rigets Bisper samt en meget stor Forsamling af Herrer.« Selv om H. Henriksen havde nok saa megen Hast, da han renskrev Aarbogen, kunde han sikkert ikke være uvidende om, at *ordinatus est* ikke betød »bispeviet«. Han kendte saare vel den tekniske Betegnelse for Vielsen og skriver selv i sin Fortsættelse af Aarbogen i en Notits om Ove Billes Boggave 1545 til Aarhus Domkirke, at denne i 1520 var »blevet *consecratus, ut vocant*, umiddelbart efter at have overtaget Aarhus Bispesæde«. At L. Urne blev forordnet til Biskop i Roskilde i Ribe, noget før Ivar Munk læste sin første Messe, er jo i sig en saa mærkværdig Meddelelse, at man allerede af den Grund kan hævde, at der i H. Henriksens oprindelige Forlæg (hvad enten han abbrevierede Krøniken eller afskrev sin egen Koncept) stod: »*cum Ivarus Munk celebraret suas primitias, non ita diu ordinatus episcopus Ripensis, consecratus est D. Lago Wrne episcopus Roschildensis in eadem civitate Ripensi.*« Men S. 105—9 giver Forf. i en længere, interessant Exkurs gode Grunde for, at Petrus Olai, der i sin »Danorum Gesta« har den rette Tekst med de 3 understregede Ord, netop har den fra Aarbogen. En Række Steder viser nemlig, at han ikke, som man har ment, kan have haft Krøniken, men Aarbogen til Kilde. Jeg tilføjer kun, at dette selvfølgelig heller ikke beviser noget som helst m. H. t., hvem der er Forfatter af Aarbogen. — Efter P.-E. H.s Opfattelse maa P. Olai altsaa have haft Adgang til H. Henriksens oprindelige Koncept (med den rette Tekst til Stedet om Bispevielsen), antagelig før 1555, da H. Henriksen tog fast Op-hold i Roskilde og vel snart efter tilintetgjorde Koncepten, da han havde faaet den renskrevet. — Efter min Mening har derimod saavel P. Olai som H. Henriksen benyttet P. H.s Aar-bogs-Manuskript, der maa antages at have henligget i Roskilde

efter P. H.s Død og være afskrevet af H. Henriksen c. 1535. Krøniken havde vel en forsigtig Ven af den afdøde Karmeliter (Hans Laurentsen?) taget til sig og gemt.

3. Jeg vender mig da endelig til Spørgsmaalet: kan H. Henriksen være Forfatter af Aarbogen? I Fortalen til den siges jo udtrykkelig: »Denne Historie er skrevet i Kongerne Christiern II's og Frederik I's Tider«. Men er der nogetsomhelst, som tyder paa, at H. Henriksen allerede i Christiern II's Tid, altsaa i det mindste før 1523, kan antages at have sysselsat sig med et historisk Arbejde, der tilmed, som dets Forfatter med udpræget Selvfølelse betoner, var beregnet paa videnskabelig dannede Læsere, for hvem det var afgørende, om de kunde stole paa Sandheden af det meddelte (*ut eruditus quispiam posthac erudite scripturus, habeat veritatem . . . quam tuto possit imitare*). Efter hvad vi véd om Ove Billes Sekretær, synes det utroligt.

Det, vi véd om H. Henriksen, har Rørdam gjort Rede for i sin Indledning til Optrykket af »Udtoget af Skibykrøniken«. P.-E. H. har ikke formaaet at fremdrage ét eneste Træk, der føjer noget nyt til dette Billede. — Efter Gravskriften i Roskilde Domkirke var H. Henriksen en Borgersøn fra Svendborg. I denne Bys Skole havde han faaet Elementærundervisning (*grammata rudimentaue prima*). Efter Oplysningen herom gør Gravskriften et langt Spring i Tiden; den véd intetsomhelst om videre Uddannelse for hans Vedkommende; den beretter kun, »at Ove Bille elskede ham og drog ham frem blandt fremragende Mænd«. Men det første Vidnesbyrd, vi overhovedet har om Forbindelse mellem de to Mænd, er et Brev fra 1531 fra Ove Bille, som Rørdam er vis paa er skrevet med H. Henriksens Haand. Naar O. Bille dengang har brugt ham som Sekretær, maa man imidlertid antage, at han hørte til Domkirkens *clerici*, altsaa maa have faaet den almindelige kirkelige Uddannelse saavel i Domskolen som i Koret. At det alligevel stod smaat til med hans latinske Kundskaber, har han selv leveret Beviset for

i sin Renskrift af Aarbogen¹. Han har da heller ikke hørt til dem, der udsendtes til Universitetsuddannelse fra Aarhus Stift. Man søger forgæves hans Navn i Matriklerne fra de Universiteter, danske gejstlige særlig søgte til (Aarhus Klerkene saaledes fortrinsvis til Rostock); og Vidnesbyrd om, at han har været gradueret, mangler ganske. De lavere kirkelige Vielser maa han antagelig have haft i 1531, maaske endda Diakonvielse; men først 1534 omtaler et Brev fra Ove Bille til Broderen Eske »vor svorne Sekretær Hr. Hans«. Rimelighed taler for, at denne Hr. Hans er H. Henriksen, og Titlen viser da, at han nu var præsteviet. I alt Fald er det ham, som Biskoppen i et Brev fra Maj 1536 kalder »vor Kapellan Hr. Hans« (jfr. et Brev fra April 1539, hvor Fru Rigborg Tegenhus taler om »vor Morbroder Bispens Præst, Hr. Hans Henriksen«). I Mogens Billes Testamente fra 1537 kaldes han ogsaa »min Broders, Bispen af Aars, hans Cancellær«; men da var Ove Bille afsat, og Kanslerbestillingen kan næppe have betydet meget (O. Billes sidste Kansler som Biskop var Mester Jørgen Samsing). Biskoppen nøjes iøvrigt ogsaa regelmæssig med at betegne ham som sin »Tjener«. Betegnende for den beskedne Position, han endnu c. 1534 indtog, er ogsaa, at vi hverken i de talrige Pavebreve, som er udgivet i »Acta pontificum Danica« eller i danske Kilder finder Vidnesbyrd om, at han indtil da sad inde med kirkelige Præbender. Ikke saa meget som et Vikariat eller en Sognekirke, endsig et Kanonikat har Ove Bille forskaffet ham pavelig Provision paa, imens vor Forbindelse med Kurien bestod. Vel har H. Henriksen omsider faaet et Kanonikat i Aarhus, maaske efter at han i 1535—36 havde virket som Ove Billes Sekretær, da denne i Christian III's Fravær fungerede som en af Statholderne. Men det første Vidnesbyrd, vi har om, at han havde en Præbende dér, er fra 1538, da han selv i et Brev taler om, at han i Aarhus skal »bestille sin Rente«. Men først fra 1545 har vi et udtrykkeligt Vidnesbyrd om Præbendens Art, idet han i sin Fortsættelse af Aarbogen udtrykkelig kalder sig selv Kan-

¹ Jfr. ogsaa den betegnende Paaskrift paa Kopien af Ove Billes Brev 1538 til Peder Ebbesen (S. 344 Note 1).

nik i Aarhus. Sikkert har han dog i alt Fald faaet dette Kanonikat, inden O. Bille mistede sit Stift¹.

Vi kender ikke hans Fødselsaar. Rørdam formodede, at det kunde sættes til c. 1500. Efter de meddelte Data (særlig det sene Vidnesbyrd om hans Præstevielse) vil jeg snarest sætte det til mellem 1505 og 1510. Men i hvert Fald er det utroligt, at han paa en Tid, da han næppe havde fuldført sin elementære Klerkeuddannelse, endsiges var traadt i særligt Tjenesteforhold til Ove Bille, skulde have begyndt paa et annalistisk Værk (tilmed i Samvirkning med Biskoppen) for at være *eruditi* en Støtte ved deres Historieforskning! Det er nu iøvrigt ogsaa udelukket ved, at P. H. allerede 1524 kunde bruge to af denne Aarbogs Afsnit til sin Bearbejdelse af Klagerne over Christiern II.

Til Bekræftelse paa sin Hypotese har Forf. henvist til, at Hans Henriksen (som Rørdam har paavist) foruden Fortsættelsen af Skibykrøniken har efterladt sig nogle andre historiske Optegnelser. Disse spredte og ubetydelige Optegnelser drejer sig ligesom »Fortsættelsen« mest om Billeslægten. Om Tiden for deres Nedskrivning véd vi dog intet, men de er næppe ældre end »Fortsættelsen«. Noget Vidnesbyrd for, at H. Henriksen allerede inden Christiern II's Fordrivelse (Fortalen til Aarbogen siger jo, den er paabegyndt i denne Konges Tid) befattede sig med Historieskrivning, kan de i alt Fald ikke yde. Naar P.-E. H. om disse Optegnelser, der bl. a. forsikrer, at Billeslægten's Historie gaar tilbage til Oldtiden, til Fridlev den snares Tid (!), udtaler, at de vidner om »et virkeligt Studium af Slægtshistorien udfra Diplomer, Gravstene etc.«, turde han være for tillidsfuld. Med god Grund siger han derimod, at de vidner om Mangel paa stilistiske Evner. Men, naar han siger, de vidner »om samme Mangel som hans Aarvog«, maa man protestere, ti Aarbogen har virkelig adskillige Steder et livligt fortællende Præg, der minder stærkt om Krøniken (allerede saaledes Afsnittene om

¹ Desuden skaffede Eske Bille ham et Vikariat i Bergen, og i København havde han i alt Fald 1541 en lignende Stilling. Først 1557 blev han Kannik i Roskilde og Forstander for Duebrodre Hospital.

Oprøret mod Christiern II, om Norbyfejden og særlig Meddelelserne til 1532—1534)¹.

Ethvert ydre Bevis for, at H. Henriksen er Forfatter af Aarbogen, mangler saaledes. Vi er alene henvist til at undersøge, om dens Indhold tyder derpaa. I Kap. 8 mener Forf. at kunne godtgøre dette. Som Overskriften: »En Analyse af Skibykrønikens Indhold² og Udredning af Ove Billes Betydning for P. Helgesen« allerede viser, indtager dog Undersøgelsen af Aarbogens Indhold en underordnet Plads; den faar ikke sin selvstændige Behandling; »Analysen« af de to Skrifter foretages under ét. Og efter at have bestemt visse Enkeltheder af Aarbogsindholdet som stammende fra Meddelelser fra Ove Bille og »afspejlende hans Levned«, mener Forf. at have bevist, at den er »Ove Billes Aarborg«, og dermed gaar han ud fra som en givet Følge, at H. Henriksen har »forfattet« den, og at man kan se bort fra enhver Tanke om, at P. H. har haft noget med dens Tilblivelse at gøre. — Selve Krønikeanalysen markerer, at P. H. har været bunden til at bruge denne »O. Billes Aarborg« som et ufravigeligt Forlæg. Vel paa Grund af sine Undersøgelser i Kap. 4 af Tidsmærkerne gaar Forf. ud fra, at Aarbogen først efter dens Afslutning er tilstillet P. H. som et Hele. Og da Analysen videre skal godtgøre, at de tilføjede Udvidelser af Aarbogsoptegnelserne skyldes Billeslægten og dens Venner, og at de tilføjede Kommentarer er affattet efter Anvisning fra Biskoppen, fastslaar Forf. som Slutningsresultat, at Krøniken er et Minde-skrift for Billeættens Indsats i den behandlede Periode.

Allerede Kapitlets Omfang (90 Sider) viser den store Betydning, Forf. tillægger sin »Analyse« af de to Skrifers Enkeltheder. Undersøgelsen kan paa en Maade ogsaa kaldes grundig, og den vidner om Sporsans. Men ganske vist ogsaa om Forf.s udprægede Mangel paa Sans for at skelne mellem det sand-

¹ Fortsættelsen af Aarbogen behandler P.-E. H. i sit Kap. 7; men hvad han her fremfører, er kun en Gentagelse af H. F. Rørdams Undersøgelser og uden Interesse for Skibykrønikeproblemet.

² Bortset fra, hvad de tre Specialundersøgelser i Kap. 5 allerede har behandlet.

synlige, det blot mulige og ren Gætning eller Paastand; og for en overvejende Del maa Analysens »Resultater« henregnes til de sidstnævnte Kategorier. Dertil kommer, at Undersøgelsen af Aarbogens Indhold ikke fremtræder med tilstrækkelig Klarhed, fordi den som nævnt sker i Sammenhæng med Analysen af Krønikens Enkeltheder og gentagne Gange saaledes, at der sluttes til Aarbogens Kilder ud fra Formodningerne om Krønikens Meddelere. Men overhovedet er der ikke taget Hensyn til Kendsgærninger, som modstrider saavel Retten til at kalde Aarbogen »Ove Billes Aarbog« som Paastanden om, at den først 1534 har været til P. H.s Disposition. Viser disse Paastande sig uholdbare (og at den sidste er det, er allerede paavist), mister imidlertid Analysen af Krønikens Enkeltheder et Grundlag, som den ikke kan undvære, usikre som dens Resultater iøvrigt i det hele er. Men herom senere; foreløbig maa det vigtige Spørgsmaal om Forfatterskabet til Aarbogen behandles til Ende.

Nogen samlet Behandling af de Momenter, som maa tages i Betragtning for at afgøre dette Spørgsmaal, bringer Kap. 8 ikke. Forf. mener aabenbart — vel paa Basis af sin ganske utilfredsstillende Undersøgelse i Kap. 4 af Aarbogens Tidsmærker og dens Tilstedeværelse for P. H. — nu at kunne afgøre det ved sin Analyse. Men dette er et Fejlsyn (aldeles bortset fra de højst tvivlsomme Resultater af »Analysen«). Min tidligere Undersøgelse af Aarbogens Tidsmærker har vist, at Aarbogsproblemet ogsaa omfatter et Stilproblem, som ikke kan overses. Skriftet bestaar ikke alene af »tørre«, annalistiske Notitser, men har fortællende Afsnit, som Gang paa Gang bragte Krønikens Stil i Erindring. Aarbogen indeholder ikke blot Udtryk men ogsaa Tanker, som er ejendommelige for P. H. Der er endda Steder, saaledes især 3. Afsnit til 1531 om Rønno (jfr. ovenfor S. 113—14), hvor Teksten overhovedet først forstaaes, naar Krønikens Kommentar kommer til. Ligesom Krøniken fastslaar ogsaa Aarbogen, hvor Begivenhederne vidner om, at *justum Dei judicium* gør sig gældende (jfr. ovenfor S. 357). Den deler ligeledes P. H.s »kanonistiske« Opfattelse af Tyranniet og op-

fatter dette som han, som særlig bevidnet ved Foragt for Kirkens hævdvundne Rettigheder og ved Begær efter Kirkegods. Aarbogen synes endvidere fra et vist Tidspunkt ligefrem at være et Udkast til Krøniken; og den ender (for Grevefejdens Vedkommende) med i det store og hele at ligne en Kladder til det større Skrift. En enkelt Gang vedkender Krøniken sig endda ret klart Aarbogsteksten som P. H.s Værk. I Afsnittet om Kong Hans's Pirater gentager han nemlig Aarbogens Oprensning af 9 Personer og erklærer saa, at det er de Navne, som i Øjeblikket falder ham ind. Aarbogens Fremhævelse af Christiern I som Type paa en sand kristen Fyrste (*»Christianus princeps«*) bringer umiddelbart Erasmus's Skrift om Fyrstens Opdragelse, som definerer Forskellen mellem Tyrannen og den kristne Fyrste, og som P. H. oversatte, i Erindring. Aarbogens Optegnelse om Kongemødet i Malmø 1524 peger direkte hen paa Brug af P. H.s Kongeskrift, naar det siges, at Gotland har hørt til Danmark siden Valdemars og Margrethes Tider (jfr. S. 78¹), og Stykket om Rønnovs Køb af Roskilde Stift 1529 bruger Vendingen: *tyrannis non sublata, sed verius commutata*, der maa betragtes som en Efterligning af Krønikens Udtalelse om Frederik I's Valg (jfr. S. 104), saafremt Tidsbestemmelsen af de to Skrifers paagældende Tekst er gyldig. I alt Fald er denne Sætning et af de Momenter, som understreger, at ogsaa Spørgsmaalet om Aarbogens og Krønikens Tilblivelsestider, og ikke mindst Spørgsmaalet om, naar P. H. har haft Aarbogsteksten i Hænde, hører med til de Momenter, som spiller en Rolle for Afgørelsen af Spørgsmaalet om Forfatterskabet af Aarbogen. Alle disse Momenter og andre tidligere nævnte Enkeltheder, som peger paa P. H.s Indflydelse paa Aarbogsteksten, er imidlertid enten Forf. ukendte eller forbigaaede i Undersøgelsen. Men at karakterisere Aarbogen som *»Ove Billes Aarbog«* uden Hensyntagen til dem, er forhastet, ligesaa vel som Paastanden om, at Aarbogen først i 1534 er kommet P. H. i Hænde som samlet Hele, er det. Endogsaa det særlige Problem, som Aarbogens Fortale stiller, synes Kap. 8 at betragte som ligegyldigt for Spørgsmaalet om Forfatterskabet. Naar Aarbogsforfatteren her med udpræget Selv-

følelse særlig understreger, at han er en Videnskabsmand, en *eruditus*, som skriver *erudite* for Fæller med speciel historisk Interesse, viser det, at Tanken om, at Optegnelserne skulde tjene til Grundlag for en bestemt Slægts Mindebog, i alt Fald laa ham ganske fjærnt. Aarbogsforfatteren mente derimod, at de egnede sig til at være et Forarbejde for fremtidig Historie-skrivning¹. — Nu paastaar vel Forf. ikke ligefrem her, at Ove Bille allerede, da han satte H. Henriksen til at skrive Aarbogen (altsaa før 1523), havde Tanker om en saadan Slægtsmindebog. Men naar Sekretæren ikke alene arbejdede under Tilsyn af Biskoppen, men ogsaa af denne fik udpeget de Begivenheder og Personligheder, som skulde omtales, maa Skriftet selvfølgelig have faaet et Præg af personlig og Slægtsinteresse. S. 179 siger Forf. da ogsaa ligefrem, at baade Krøniken »og den Aarvog, hvorpaa den bygger, har haft til Opgave at fremstille Billeslægtsens Bedrifter i det bedst mulige Lys«². Først saaledes fortjener Aarbogen ogsaa helt Navnet »Ove Billes Aarvog«, og for saa vidt er Paastanden om P. H.s Forpligtelse til at være »bunden til den« ved Udarbejdelsen af »Mindeskriftet« forstaaelig«. Forbløffende er blot, at Navnet Bille overhovedet ikke en eneste Gang forekommer i denne Aarvog; og en Række Begivenheder og Personligheder omtales, som kun de løseste Formodninger kan sætte i et Forhold til Billeslægten (bortset fra Optegnelser om 15. Aarh. nævner jeg: Ditmarsker-toget, Knud Alfsens Oprør, Dr. Hermans Korstogsprædiken, flere Optegnelser om Karmeliterne, om Arcimbold, om Biskop Hans Mules Skibbrud og Død, Vejle Bys Brand, Bondeop-røret i Tyskland, det meste om den lutherske Bevægelse m. m.).

¹ En Udtalelse, som for Resten bringer P. H.s Angivelse i Konge-skriftets Titel af dette Skrifs Formaal (at skaffe historisk interesserede en »Huskebog«) i Erindring.

² Jfr. S. 165: »Skibykrøniken og dens Kilde, Aarbogen, som begge indeholder Billeslægtsens Historie«, og S. 183: »de Mænd, der arbejdede i Ove Billes Tjeneste, og hvis Hverv det blev at forfatte de Aarvøger, der skulde afspejle Billeslægtsens Færden ...« (der menes altsaa baade P. H. og Hans Henriksen).

Fortalens Tilkendegivelse af, at Forfatteren betragtede, hvad han havde optegnet i Christiern II's og Frederik I's Tid (altsaa inden Billeslægtens overvættets store Indflydelse i 1533 lagde sig for Dagen) som et afsluttet Hele, peger heller ikke paa, at han har drømt om at arbejde i en særlig Families Interesse. Adskillige Enkeltheder tyder desuden ligefrem imod, at Forfatteren arbejdede under Tilsyn af Ove Bille. Da han, trods Fortalens Tidsangivelse, fortsatte sine Optegnelser, blev disse kendemærket af en hel ny Tone: Hadet mod Frederik I og mod Lutheranerne. Nu er der vel ingen Grund til at tro, at Ove Bille var tilfreds med Frederik I's nye kirkepolitiske Kurs eller med Prædikanternes voksende Indflydelse; men man tør vel tvivle om, at den loyale Kongetjener vilde betegne Frederik I som »den profane Konge« i »sin« Aarbog (jfr. Afsnittet 1529 om Rønnovs Køb af Roskilde Bispestol); og naar P.-E. H. mener, at Ove Bille, af Hensyn til Slægtens delte Stilling i det kirkelige Spørgsmaal, ikke vilde, at Krøniken lagde særlig Vægt paa Bekæmpelsen af Lutheranerne, maa det samme dog gælde Aarbogen. Men, hvorledes forklares da det hadefulde Afsnit i denne om P. Laurentsens Frafald, for ikke at tale om dens Invektiver mod Lutheranerne i Malmø og København og mod Ove Billes Kolleger, Bisperne og Rigsraaderne Rønnov og Gyldenstjerne, for deres Leflen med Lutherdommen. Kan man tro, at en »Ove Bille-Aarbog« vilde hævde, at den sjællandske Adel ramtes af »Guds retfærdige Dom«, fordi den delte »Sværmeres« Had til Klerus, eller at den var værdig til Guds Straf for dens frække Ligeegyldighed overfor alt helligt. Lidet troligt er ligeledes, at O. Bille kunde billige Betegnelsen af de i Kong Hans's og Christiern II's Tjeneste staaende Søkrigere som Pirater, der fortjente at omkomme »male«. Og taler mon O. Bille gennem Aarbogens Paastand om, at Rigsraadet 1533 udsatte Kongevalget, for at man under et Interregnum desbedre kunde varetage private Interesser og forsømme de offentlige? Skulde dette saaledes være Motivet til, at han medbeseglede »Enighedsbrevet« om Udsættelsen?

Man kan vel ogsaa spørge, hvoraf det kommer, at en Aarbog,

som skal være forfattet i Aarhus og være Udtryk for O. Billes særlige Interesser, i saa udpræget Grad viser Forfatterens østdanske Horisont. Da den lutherske Bevægelse begynder, ved den intet om det jyske Røre, skønt O. Bille allerede 1526 bekæmpede det. Hele dens Interesse samler sig om Malmø og København. Trods sin Knaphed paa Navne kan den ikke nøjes med en Notits om Kirkestormen 1530 i København; den maa opremse de 10, mest ganske ukendte, Borgere, som var ledende i denne Profanation. Indgaaende fortæller den os om Grevefejden, for saa vidt den gjaldt Østdanmark, og røber særlig Kendskab til Roskildeforhold — og dog sad O. Bille lige til Efteraaret 1535 afskaaret netop fra disse Omraader¹.

Jeg har allerede nævnt, at adskilligt synes ganske uvedkommende et Skrift, som »har haft til Opgave at fremstille Billeslægtens Bedrifter«. Jeg nævner blot endnu, at Aarbogen begynder med den Genealogi, som vil bevise de Oldenborgske Kongers Arveret til Sverige. Den synes kun forstaaelig dér, hvis Forfatterens oprindelige Tanke med Skriftet var at fortsætte P. H.s Kongeskrift efter en udvidet Plan.

Og staar Ove Bille bag Skriftet, er der ogsaa Mangler ved det, som synes uforstaaelige. Saaledes forbavses man over, at et Skrift, som dog viser særlig Interesse for Kongernes Kroning, aldeles forbigaar Christiern II's Kroning 1513 saavel i København som i Oslo, skønt O. Bille netop var med ved begge Lejligheder. Ogsaa andet undrer én, naar Aarbogen er »O. Billes Aarbog«. Saaledes dens Forbigaaelse af at omtale Christiern II's nye Love, og ikke mindre, at den viser sig ganske uvidende om de Forhold, som førte til den danske Kirkes Brud med Pavestolen. Skulde dette virkelig være uden Interesse for et

¹ Trods sin Interesse for Tidens sociale Brydninger viser Aarbogen sig ogsaa paa dette Omraade ganske østdansk. Den omtaler de faretruende Forhold i Skaane under Norbyfejden 1525 (Omtalen af det store tyske Bondeoprør motiveres netop med, at »dette fælles Onde, Menigmands Had til Stormanden«, ogsaa gav sig Udslag dér) og ligesaa den sjællandske Bonderejsning 1534; men det jyske Bondeoprør 1526 er uomtalt, skønt netop Ove Bille (sammen med Mogens Gøye) fik det dæmpet.

førende Medlem af det danske Episkopat? Men intet noteres herom, heller intet om det Brud i Rigsraadet, som Aage Sparres Anerkendelse som Ærkebiskop medførte. Aarbogen har intet om Herredagen i Odense 1526, hvor Episkopatet stilledes over Spørgsmaalet om at ophøre med at betale Paven for Konfirmats af Prælater, en vigtig Etape i Afbrydelsen af Forholdet til Rom. Her optraadte ogsaa Episkopatet energisk mod Kongens Udstedelse af Værnebrevne for Prædikanter for at hindre den deraf følgende Begyndelse til en Kirkespaltning. Højst mangelfuld er ogsaa Omtalen af den anden Odenseherredag 1527, for ikke at tale om de to københavnske i 1530 og 1533. Man mærker her intet til, at dens Meddelelser stammer fra en Biskop og Rigsraad — end ikke Recesserne er jo omtalt.

Men dertil kommer Aarbogens Fejl. Man kunde dog vente, at Rigsraaden Ove Bille kendte Aaret for det stockholmske Blodbad — navnlig naar Forf. S. 173—74 oplyser, at han har faaet Oplysningerne derom fra sin Broder Mogens og sin Fætter Klaus, som begge var tilstede ved Begivenheden. Ogsaa den rigtige Dato for Christiern II's Flugt kunde man vente, var ham bekendt. — Men to Afsnit synes uomtvisteligt at vise, at O. Bille ikke staar bag Aarbogen. Den paastaar, at Sophie Gøye, som allerede 1524 blev gift med Biskoppens Broder Mogens og antagelig siden 1527 boede med Manden paa Koldinghus, var Genstand for Rønnovs Kærlighed og formidlede hans Forlig 1533 med H. Tausen. Og under 1534 har Aarbogen en Beretning om det Møde i Hamburg, hvor Lübeck opnaaede de nederlandske Stæders Tiltrædelse af en 4aarig Stilstand. Vi er saa heldige at have en autentisk Meddelelse fra Ove Bille selv om Forligets Vilkaar¹. Han hævder, at »de hollandske« udtrykkelig krævede Danmark, Norge og de to »Fyrstendømmer« (Slesvig og Holsten) medoptaget i Stilstanden. Men Aarbogen klager netop over, at Lübeck, for at kunne føre Krig mod Holsten, Danmark og Sverige, narrede de »kejserslige« til en Stilstand, som stred mod den tidligere Overenskomst [Gentertrak-

¹ I hans Brev af 20. Marts 1534 til Broderen Eske (Monumenta I, 442).

taten 1533], hvorefter Holsten, Danmark og Sverige skulde medoptages, naar eventuelle Fredsforhold skabtes. Beretningen her maa da sikkert stamme fra en anden Kilde end Ove Bille. — Overhovedet peger iøvrigt Aarbogens politiske Optegnelser ikke paa en Meddeler, som sad inde med første Haands Viden.

Til alt dette tager P.-E. H.s Undersøgelse altsaa ikke Stilling. Noget Bevis for, at H. Henriksen er Aarbogens Forfatter, giver Analysen unægtelig heller ikke. Naar Skriftet er »O. Billes Aarvog«, mener Forf. vel, at det *eo ipso* er givet. Ti i dette Tilfælde er der jo overhovedet ikke Tale om en Forfatter i egentlig Forstand, men nærmest om en Sekretær, der nedskriver Meddelelser og delvis excerperer skriftligt Materiale, givet ham af Biskoppen. Han maa derfor have været en Aarhusklerk, som stod i stadig Forbindelse med Biskoppen og havde hans særlige Tillid, netop som hans »svorne Sekretær« Hans Henriksen. Imidlertid er denne Slutning ingeniunde saa selvfølgelig, ti, som nævnt, oplyser Forfatteren udtrykkelig i sin Fortale, at han allerede er begyndt at skrive paa Aarbogen i Christiern II's Tid; og vi har jo først fra 1531 Vidnesbyrd om Hans Henriksens nære Forbindelse med O. Bille, og antagelig var han endda næppe stort tidligere færdig med sin elementære Klerkeuddannelse. Nogen Ret til at betegne sig som *eruditus* manglede han i alt Fald ganske inden 1523 — og for Resten, som hans manglende Sprogkunderskaber viser, ogsaa senere. — Men ogsaa disse Betæneligheder ser Forf.s »Analyse« bort fra. — M. H. t. Aarbogens Tilblivelse (som han iøvrigt ikke giver nogen samlet Redegørelse for) synes han at mene, at Optegnelserne (bortset fra de rent annalistiske vedrørende 15. Aarh. og de Aar, som ligger, før O. Bille som moden Mand oplevede Begivenhederne) er foretaget (modsat Krønikens) nogenlunde samtidig med Begivenhederne. Men først, da den sidste Notits om Halmstads Erobring (31. Okt. 1534) og Varbergs paabegyndte Belejring var indført, skal den altsaa være stillet til P. H.s Disposition. Men selv om man vil se bort fra det gaadefulde i, at O. Bille, der paa den Tid var bundet til sit Stift, kan have dikteret sin Skrifer de ret indgaaende og nøjagtige Meddelelser om Greve-

fejdens Forløb i Østdanmark med Forbigaaelse af Begivenhederne i Jylland, mangler man i Kap. 8 Forklaring paa det paaviste Faktum, at P. H. i 1524 i sin Bearbejdelse af Klagerne over Christiern II kunde afskrive to Afsnit af Aarbogen, som hører til de 8, der er indført ret uordnet efter en Afbrydelse af dens Førelse¹. Hvorfor afbrød O. Bille Arbejdet, og hvorledes forklares, at Krøniken c. 1527 var udarbejdet saa vidt med Aarbogen som Forlæg, at P. H. da kunde udskrive Biografierne af Christiern I og Hans af den i Tillægget til Kongeskriftet? Unægtelig er det overhovedet paafaldende, at Aarbogen, som paavist, ikke alene 1524 og 1527, men stadig lige til 1534 har været til P. H.s Disposition, saaledes at dens successivt affattede Optegnelser var ham i Hænde, efterhaanden som han behøvede dem for at affatte Krøniken. Tidsmærkerne viste, at han c. 1527 kunde bruge dens Optegnelser lige til 1526 inclusive og vel at mærke med Tilføjelser, som ikke kan have staaet i den i 1524. Og da han efter en aarelang Afbrydelse i 1531—32 genoptog Nedskrivningen af Krøniken, havde han ikke alene Forlægget til sin Raadighed ved Redegørelsen for de forudgaaende Aar, men ogsaa, da han efterhaanden udarbejdede Krøniken til 1532—34. Forlægget viste sig tilmed her oftere som et Udkast til hans Fortælling og sluttelig ligefrem som hans Kladde. — Skyldes disse Aarbogs-optegnelser da en fremmed Forfatter, maa denne i alt Fald stadig have leveret P. H. Materiale, naar han havde Brug for det. Forf. har imidlertid end ikke ulejliget sig med at undersøge, om O. Bille har stillet »sin Aarbog« delvis til P. H.s Disposition før 1534, eller om der var Mulighed for, at Krøniken for en væsentlig Del blev udarbejdet af P. H. efter Forlægget under hans lange Ophold i Aarhus 1530—32.

4. Efter saaledes at have fremført, hvad der taler for P. H.s Forhold til Aarbogen og mod O. Billes »Tilsyn« med den, maa

¹ Afbrydelsen, P.-E. H. ikke kender til, forklarer jeg ved P. H.s Flugt til Jylland i Sommeren 1522; Aarbogen indeholdt da Notitser indtil 1520. De første Optegnelser efter P. H.s Hjemkomst til Sjælland (om Aarene 1520—22) er uordentligt og annalistisk ukorrekt indførte.

jeg selvfølgelig med Skepsis se paa Muligheden for, at Forf. ved sin Analyse kan bevise, at dette Skrift alligevel er »O. Billes Aarbog«, endda saaledes, at P. H. overhovedet intet har haft med det at gøre. En kritisk Prøve bekræfter da ogsaa denne Tvivl. Som allerede (S. 366) bemærket, er Forf.s »Analyse« overhovedet kun lidet tilfredsstillende for Aarbogens Vedkommende. Han er sig aabenbart ikke bevidst, hvor vigtig dette Spørgsmaal er for den Opgave, han har stillet sig. I Stedet for en sammenhængende Undersøgelse om Aarbogens Kilder, eftersporer han Hjemmelmændene til Krønikens Enkeltoptegnelser og føjer hertil mere eller mindre begrundede Bemærkninger om Aarbogsop-tegnelserne, der har tjent den som Forlæg. Men derved faar Aarbogsproblemet ikke sin tilstrækkelige og nødvendige Behandling. Det viser sig da ogsaa tilstrækkeligt ved, at Forf., efterat have »analyseret« Krønikens Afsnit om Biskopper og enkelte kirkelige Begivenheder, ikke blot mener at kunne hævde, at denne »i sine kirkehistoriske Meddelelser afspejler Ove Billes Levnedsløb samt hans Synspunkter og Anskuelser, og at selve Aarbogsformen er hentet fra eller bygger paa hans Optegnelser eller Oplysninger« (S. 123). Med andre Ord: ud fra en, som det følgende vil vise, højst ubegrundet Paastand om Krønikens Optegnelser af nævnte Indhold sluttes generelt til, at Aarbogen, hvis Notitser jo er dens Forlæg, kun gengiver Optegnelser og Oplysninger fra Ove Bille. Dermed mener Forf. sig berettiget til i det følgende at kalde Aarbogen for »Ove Billes Aarbog« og forudsætte, at P. H. overhovedet intet har haft med den at gøre! — Ved Undersøgelsen af en Række Enkeltheder i Krøniken, som behandler Begivenheder efter 1497 (99), og som derfor saavel Ove Bille som P. H. kan have været Deltager i eller Vidne til, indskrænker Forf. sig iøvrigt til at udtale sig om, hvorvidt Sandsynligheden er størst for, at Oplysningerne skyldes sidstnævnte eller er »en Bearbejdelse af en allerede foreliggende Aarbog, forfattet under Tilsyn af O. Bille«. Ogsaa her gaas saaledes ud fra, at Spørgsmaalet om Forfatterskabet til Aarbogen allerede er besvaret og saaledes, at P. H. intet har med den at gøre!

Mig er det selvfølgelig om at gøre at faa dette Spørgsmaal drøftet til sidste Ende, og jeg vender mig da først til at undersøge, om Aarbogens kirkelige Optegnelser og særlig dens Meddelelser om de danske Biskopper virkelig kan siges at »afspejle O. Billes Liv og Meninger« og kan antages at bygge paa hans Optegnelser og Oplysninger. Dette mener Forf. jo dog er afgørende for Spørgsmaalet.

Som P.-E. H. vil jeg gaa stiftsvis frem. — Aarbogen begynder sine Optegnelser med den første oldenborgske Konges Tid (1448) og gaar til 1534. Dens kirkelige Stof genfindes uændret i Krøniken. Denne har Stof, som ikke findes i Aarbogen, men Fællesstoffet i O. Billes Aarvog maa dog »afspejle« hans Liv og Anskuelser. Det bemærkes nu hurtig, at Aarbogens Interesse for de jyske Stifter og for Odense Stift er paafaldende ringe. Slesvig Stift er overhovedet uomtalt baade i Aarvog og Krønike. Ribe Stift er kun for saa vidt medtaget, som Biskop Ivar Munk forbigaende er nævnt i Anledning af Lave Urnes Bispesvielse i Ribe. Dens eneste Notits om Børglum Stift gælder den forhenværende Biskop Niels Stygges Død — end ikke den fungerende Biskop Stygge Krumpen er nævnt. Viborg Stifts Biskop Niels Glob omtales paa Grund af hans Død 1498; men hverken hans to Forgængere eller hans tre Efterfølgere er nævnt. Iøvrigt findes Stiftet kun for saavidt berørt, som Aarbogen nævner, at Hans Tausen i 1529 blev forsat til København fra Viborg; men om de reformatoriske Bevægelser dér (eller overhovedet i Jylland) findes ikke ét Ord. Fra Aarhus Stift findes de tre første Biskopper, der styrede siden 1449, omtalt, men Ove Bille er end ikke nævnt, og ingen kirkelige Begivenheder vedrørende Stiftet er fundet optegnelsesværdige. Odense Stift er repræsenteret ved Omtale af Biskop Jens Andersens Fængsling 1517 og Omtalen af Knud Gyldenstiernes tredobbelte Forræderi; desuden omtales Ændringen af Odense St. Knuds Kloster til et Kannikestift og Genoprettelse som Kloster; videre noteres Karmeliterprædikanten, Dr. Morten Pedersens Død 1515. Han havde været Prior i Assens, og dette Karmeliterklosters senere Ophævelse efter Peder Laurentsens Frafald er

Genstand for indigneret Omtale. Iøvrigt interesserer Aarbogen sig kun for den anden Odenseherredag 1527, hvor Kongen og »de profane Stormænd« ved Trusler aftvang Bisperne deres gamle Ret til Bandsbøder.

Langt fyldigere er Aarbogen m. H. t. Lunds og Roskilde Stifter. Ærkebiskopperne Tuve Nielsen, Jens Brostrup og Birger er omtalt; men de fire Efterfølgere siden 1519 er unævnte¹. Af kirkelige Begivenheder omtales Karmeliternes Provinskapitel i Landskrona 1519 og gentagne Gange Reformationsrøret i Malmø. — Ubetinget størst Interesse har Aarbogen for Roskilde Stift. Bortset fra Oluf Daa (1449—61) er alle dets fem Biskopper omtalt, men Joachim Rønnov er Genstand for særlig Opmærksomhed — og Foragt. Tre Medlemmer af Roskilde Kapitel (en Provst og to Kanniker) er fundet værdige til Omtale samt Kantor Anders Friis i Københavns Kollegiatkapitel. Om de kirkehistorisk indgribende Herredage i København 1530 og 1533 findes Optegnelser. Ligesaa om Christiern I's Kapelstiftelse i Roskilde med det rigelige Relikvieudstyr, om Universitetets Stiftelse og første Lærere, særlig Peder Skotte, samt om Oprettelsen af Karmeliternes Studiekollegium, om P. H.s Prædiken 1526 for Frederik I, Hans Tausens Virksomhed i København siden 1529, Kirkestormen 1530 i Frue Kirke, Tausens Proces 1533 og Sværmeriet i København under Grevefejden. — Af andre kirkelige Meddelelser i Aarbogen findes: Johanniteren Dr. Hermans Afladssalg 1502, Arcimbolds Komme 1517 som Leo X's Afsending (og hans senere Flugt), den norske Biskop Hans Mules Druknedød 1524, det tyske Bondeoprør 1525 og Sværmeriet i Münster 1534.

Hvorledes »afspejler« nu disse Optegnelser Ove Billes Levned? Jo, Ove Bille maa selvfølgelig have haft særlig Interesse for Bispesædernes Indehavere. Disse behandler Forf. først. Nu fik han 1501 et Kanonikat i Roskilde. Præbenden har givet ham »rig Lejlighed til at søge Oplysning om Roskilde-

¹ Jørgen Skodborg omtales kun (inden han blev Ærkebiskop) i Anledning af Processen 1517 mod Jens Andersen; om Slaghecks Henrettelse 1523 findes en Notits, men han kaldes der kun *quidam magister*.

bispernes Data og Levnedsløb« (S. 121). Lad mig se bort fra det tvivlsomme, om O. Bille virkelig som Roskildekannik har resideret ved Domkirken. Sine Præbendeindtægter har han i hvert Fald nok sørget for at indkræve, og samtidig kan han jo have benyttet »den rige Lejlighed« til at tilfredsstille sin personalhistoriske Forskertrang. Mærkeligt kun, at den har sat sig saa faa Spor i »hans Aarbog«. Hvad O. Bille har betroet sin Sekretær om Roskildebisperne (hvis Aarbogen altsaa skal skyldes deres Samvirke), er tilmed ganske sært. For Bispegærringen har han ikke haft Interesse, men for paagældendes moralsk-religiøse Liv. Første Notits gælder Oluf Mortensens Død 1485. Om ham siges kun, at hans Adelskab ikke viste sig i Hovmod og Pragt, men i Fromhed og Gavmildhed, og saa tilføjes: »hans Efterfølgere blev stadig ringere«! Selve denne Karakteristik minder unægtelig baade om P. H.s Interesse for Fromhed, der ytrer sig i Varetagelse af de trængendes Tarv, og om hans Uvilje mod, at adelig Herkomst uden videre skal give Fortrinsret til Bispestole. Den Dom, Notitsen faktisk (da Aarbogen jo er paabegyndt i Slutningen af Christiern II's Tid) indeholder ogsaa om Lave Urne, O. Billes nærstaaende Kollega, synes dog snarest at udelukke Forf.s Forfatterbestemmelse. — Om Oluf Mortensens Efterfølger Niels Skave siger Aarbogen kun, at han ikke alene var Adelsmand af Byrd, men af Dyd, hvilket viste sig i hans Barmhjærtighed og Mildhed, ogsaa en Karakteristik, som mere bringer P. H. i Erindring end Prælaten O. Bille¹. — Om Jens Jepsen Ravensberg udtaler Aarbogen kun, at han var Adelsmand og Doctor juris og døde i stor Trang efter at have afstaaet Embedet til Lave Urne; »hele hans Liv var ødselt og nytteløst«² — en Karakteristik, som ogsaa minder om den strenge Etiker P. H. — Om Lave Urne har Aarbogen kun en Notits

¹ Krønikens Tilføjelse, at hans Fromhed var dadelfri, trods han nærmest var paatvunget Kapitlet af Kongen, har jeg ogsaa Vanskelighed ved at tro skyldes Ove Bille, der selv skyldte Kongegenust sin Udnævnelse til Biskop.

² Krønikens Tilføjelser om hans Ungdomsliv og tidligere Embedstillinger samt om hans Medskyld i Mordene paa Poul Laxmand og Knud

om hans Bispevielse i Ribe og en senere om hans Død 1529. Til den første, bemærker Forf., kan man »trygt regne med Ove Bille som Hjemmelsmand«, ti han ledsagede Kong Hans paa hans sidste Rejse til Jylland og overværede Bispevielsen i Ribe. Denne Konjektur er i alt Fald ikke usandsynlig; men selvfølgelig er der andre Muligheder, og P. H. har i det mindste i sin Professortid med Lethed kunnet skaffe sig Aarbogens Meddelelse fra Lave Urne selv, der jo var Universitetets øverste Tilsynsmand. — Formodningerne om, at Notitserne om Rønnev stammer fra O. Bille, kan selvfølgelig fremsættes; men man kan ikke se bort fra, at netop disse i høj Grad bærer P. H.s Præg; og som bosiddende i Roskilde i sine sidste Aar har han haft let Adgang til Oplysninger om denne Biskop, ikke mindst fra de af ham forurettede Kanniker. — S. 122 finder Forf. ogsaa sin »Teori« bekræftet ved den Lakune, der for Roskildes Vedkommende er i Optegnelserne for Aarene 1513—1529. Nogen Lakune i Bispelisten er der jo ikke, og Aarbogen har dog nogle Meddelelser fra Stiftet (Karmeliterkollegiets Oprettelse, Kantor Anders Friis's Død, P. H.s Prædiken paa Københavns Slot). Men de to af disse peger unægtelig mest paa P. H. som Forfatteren. Hvorledes kan Forf. heri finde sin Hypotese om »Afspejlingen« bekræftet? Jo; Ove Billes Virksomhed som Kancelliets Leder skal have hindret ham i selv i at varetage sine kirkelige Embeder, og da han 1520 blev Biskop, afbrødes hans »Kontakt med Højgejstligheden i det øvrige Land«. Hermed er altsaa endog Manglerne eller Fattigdommen paa kirkelige Optegnelser i andre Stifter forklaret; netop Lakunerne »afspejler« ogsaa O. Billes Liv! Forf. synes saaledes at mene, at O. Billes Bispeudnævnelse i den Grad isolerede ham fra Forbindelsen

Alfsen i Norge vidner ganske vist om nærmere Kendskab til hans Levned; men, som tidligere vist, tyder disse Beskyldninger mest paa Sammenhæng med P. H.s før nævnte Paastand om de stedse ringere Efterfølgere efter Oluf Mortensen. Skulde O. Bille staa bag Beskyldningerne, maa man i alt Fald undre sig over, at han ikke har ladet sin Sekretær notere noget i Aarbogen om den graverende Mistanke, der hvilede over Jens Ravensberg, men forbeholdt det til P. H.s Værk.

med sine Kolleger, at han nu ikke kunde meddele sin Sekretær, hvem der var Ærkebisper i Lund efter Birger eller var Bisper i Viborg og Børglum!

Aarborgens Optegnelser om Lunds Stiftsstyrere er ikke nogen bedre »Afspejling« af Ove Billes Levned. Forf. henviser til, at han 1510 blev Domprovst i Lund¹. »Denne Stilling har givet ham Lejlighed til personlig at lære Ærkebiskop Byrge at kende og har skaffet ham Adgang til at erhverve sig Oplysninger fra den lundske Ærkebiskopskrønike«. — Dette har i alt Fald ikke sat sig Spor i Aarbogen. Den nævnte Krønike har en udførlig og interessant Redegørelse for Ærkebiskop Tuve Nielsens bevægede Styretid²; men Aarbogen meddeler kun, at en Komet viste sig i hans Dødsaar, samt at han var fra Viborg og var teologisk Videnskabsmand (*sacré theologie professor*). Krøniken, der intet véd om Kometen, meddeler hans Embedstiltrædelsesaar, som er Aarbogen ukendt; videre, at han var Magister og Dr. theol., kronede Christiern I, oplevede Karl Knutsons Plyndringstog til Skaane 1452, da bl. a. en Række ærkebiskoppelige Gaarde og en stor Del af Lund afbrændtes; men Tuve forsvarede med Held sin Domkirke og Ærkesædets Gaard. Ogsaa hans store Byggeforetagender omtales. At denne Krønike skulde være Aarbogsnotitsens Kilde, er da lidet troligt. Særlig ogsaa, fordi den giver en Række vigtige, politiske Oplysninger: om Christiern I's Valg til svensk Konge (efter Karl Knutsons Fordrivelse) og til Hertug af Slesvig og Greve af Holsten og om den svenske Ærkebiskop Jøns Bengtsons Fangenskab i Danmark m. m. Aarbogen, der ogsaa omtaler disse svenske Begivenheder, viser imidlertid klart nok, at den ikke kender Ærkebiskopskrønikens Meddelelser. — Heller ikke Aarbogens korte Notitser om, at Jens Brøstrup efterfulgte Tuve og døde

¹ Forf. følger her W. Møllerups urigtige Oplysning (Bille-Ettens Historie I, 341). Jeg har i Dansk biogr. Leks.² III, 45 (efter Acta pontificum Danica V) meddelt det rette Udnævnelses Aar: 1507 og ligeledes rettet Møllerups fejlagtige Meddelelse om, at O. Bille 1512 blev Domprovst i Viborg (i Virkeligheden 1505).

² Gertz: Scriptorum hist. Danicæ minores II, 122—27.

1497, tyder paa Kendskab til nævnte Krønikes Fortsættelse¹. Her noteres nemlig, at Brostrup tidligere var Ærkedegn i Lund, juridisk Baccalaur og kgl. Kansler samt døde af Pest. I det mindste hans Stilling som Kongens Kansler kunde man dog vente havde interesseret Ove Bille². — Notitsen om, at Birger 1497 blev Brostrups Efterfølger efter at have været Ærkedegn i Roskilde og Dronning Dorotheas Kansler, kan Ove Bille selvfølgelig have dikteret sin Sekretær, fordi han personlig kendte Birger; men naar han havde studeret de lundske Optegnelser, var det ikke urimeligt at vente, at han efter dem havde ladet H. Henriksen optegne, at Birger fandt Stiftet i den sørgeligste økonomiske Forfatning paa Grund af dets Godsers Bortforlening og Forgængerens nepotiske Begunstigelser af sin Slægt³. — Iøvrigt peger Aarbogens Betoning af, at Birger var af obscur Herkomst, men *nobilis* ved sin Dyd og Fromhed, mere paa P. H. end paa Ove Bille som dens Forfatter (NB. denne stadige Kredsen om, hvad der betinger ægte Adelskab!). Ogsaa Notitsen om Birgers Død 1519, der nævner hans hallandske Fødesogn og Faderens Navn og ringe Stilling, tyder nærmest paa Hallænderen P. H. som Hjemmelsmanden.

Lakunerne i Odense Bispeliste kan naturligvis forsaavidt »afspejle« Ove Billes Liv, som han ikke har siddet inde med noget Embede i dette Stift! Men, naar han fortrinsvis interesserede sig for den danske Kirkes Prælater, er det dog paafaldende, at »hans Aarbog« hverken nævner Henneke Ulfeld, Mogens Krafse eller Karl Rønnov som Biskopper i Odense og Jens Andersen kun i Anledning af hans Fængsling i 1517 samt Knud Gyldenstjerne i Anledning af hans tredobbelte Forræderi.

¹ Gertz: *Scriptores hist. Danicæ minores* II, 127—30.

² Da Gertz hævder, at Kodeks H. er Hamsforts Afskrift efter et middelalderligt Haandskrift, kunde man ogsaa vente, at Ove Billes Studier af de lundske Kilder havde sat sig Spor ved at meddele, at Brostrup i Rostock modtog Kong Hans's Brud og foretog deres Vielse i København; men Aarbogens Notitser om Troløvelsen 1477 og Vielsen 1478 tyder ikke paa, at denne Krønike er dens Kilde.

³ At Krønikens Omtale heraf ikke bygger paa Ærkebispkronikens Fortsættelse, er omtalt ovenfor S. 349—50.

Værre staar det dog, som allerede nævnt, til med Ribe, Viborg og Børglum Stifter. Forklaringen, at Ove Bille efter sin Udnævnelse til Aarhus Stift 1520 var ude af Kontakt »med Højgejstligheden i det øvrige Land«, gælder i alt Fald ikke her. Ti det er en Kendsgærning, at Biskopperne i Jylland efter Frederik I's Regeringstiltrædelse bl. a. fik Samarbejde om Forsvarsforanstaltninger overfor Faren for Christiern II's Side; og da Reformationsrøret begyndte, foretog de i Fællesskab Henvendelser til de tyske Lærde, Dr. Eck og Cochlæus, om at komme dem til Hjælp i Lutheriets Bekæmpelse. Lakunerne for de tre jyske Stifters Vedkommende »afspejler« da snarest Usandsynligheden af, at Ove Bille staar bag Aarbogen. Naar denne noterer Viborgbispens Niels Globs Død 1498, henviser Forf. til, at Ove Bille 1512 (i Virkeligheden 1505, jfr. S. 380¹) fik Domprovstiet i Kapitlet dér. »Man tør maaske betragte Meddelelsen [om N. Glob] som et Levn af Optegnelser om Viborg Stifts Ledere«. Det er forstaaeligt, at Forf. her for en Gangs Skyld udtaler sig forsigtigt. Ti, har Ove Bille gjort »Optegnelser« om Bisperne i Viborg, er det dog ganske uforklarligt, hvorfor Niels Glob nævnes og ikke hans tre Efterfølgere. — Ribe havde 1448—1534 seks Biskopper, men kun Ivar Munk er omtalt og kun, fordi han bispeviede Lave Urne. — Børglum havde i samme Tidsrum fire Bisper; men kun den afgaaede Niels Stygge omtales. — Og nu Ove Billes eget Stift; her venter man dog at faa paalidelige og fuldstændige Oplysninger, i det mindste om Biskopperne, i »hans Aarbog«.

Ulrik Stygge, der allerede døde 1449, er unævnt; men hans tre Efterfølgere er omtalt, den første, Jens Iversen Lange, ret indgaaende. Hans alvorlige Karakter og sjældne Lærdom berømmes; men saa siges, at han som Ærkedegn i Aarhus blev sendt til det store Reformkoncilium i Basel sammen med den unævnte Biskop af Ribe. Det sidste er nu oplagt galt og en Forveksling med, at Ribebiskoppen Peder Lykke i sin Tid var dansk Udsending til Reformkonciliet i Konstanz (1414—18)¹.

¹ Jfr. herom P. J. Lindhardt: Danmark og Reformkoncilierne, 75.

I Baselerkonciliets Akter (1431—39) forekommer iøvrigt heller ikke nogen Ærkedegn fra Aarhus. Men her tales dog om en dansk Provst, saa Muligheden for en unøjagtig Betegnelse i Akterne er ikke udelukket. Men afgjort kompromitterende for »Ove Billes Aarbo« er det, at den udnævner Jens Iversen til »Kongens og Rigets« Repræsentant i Basel, naar det faktisk var den unævnte Biskop Ulrik af Aarhus, som var den ene af vore to officielle Udsendinge. Ligesaa, at den mener, at den daværende Ribebiskop (Christiern Hemmingsen) har været i Basel. Mærkeligt er det ogsaa, at det særlig er for Jens Iversens videnskabelige Meriter (*utriusque juris doctissimus licentiatius*), og ikke for hans biskoppelige Virksomhed, han omtales. Var Aarbogen et Aarhuskrift, maatte man dog vente hans storslaaede Ombygning af Domkirken omtalt, om ikke andet. — Hans Efterfølgere, Eiler (Stygge) og Niels Klausen er ganske vist lige nævnt; men om den første siges kun, at han »efter faa Aar« blev tvungen til at resignere til Fordel for Niels Klausen (han fungerede dog i alt Fald fra 1483—91). Om den sidste er Aarbogen ellers ganske tavs; end ikke hans Resignation 1520 omtales; men hvad er endnu mere forbavsende, er, at Efterfølgeren, Ove Bille, er unævnt. — Nu mangler P.-E. H. jo ikke Forklaring herfor, idet han, som vanligt primært taler om Skibykrøniken. Ove Bille har »ønsket« at forblive uomtalt i denne (S. 121). Unægtelig et mærkeligt Ønske, naar det gælder et Skrift, som skal være et »Mindeskrift« for Billeætten og endda være udarbejdet efter Biskoppens særlige Anvisninger. Senere, hvor Fætteren Anders Bille nævnes som en Hovedmeddeler til Krøniken (S. 141), erklæres Ønsket endog for »ganske naturligt«, fordi de »begge som Statsmænd havde maattet tage Del i Begivenheder, der maaske ikke kastede det bedste Lys over deres Karakter. De hastigt paa hinanden følgende Tronskifter... har gjort det særdeles vanskeligt at forklare, hvorledes de samme Stormænd stadig har kunnet holde sig i Stillingen som Rigsraader og Kongens fortrolige Medarbejdere. At Ove Bille, der var en af Chr. II's mest trofaste Tjenere, kunde gaa over til at tjene Fr. I ligesaa trofast, vil være forekommet de samtidige

som en Gaade [!]. At den samme Mand efter Fr. I's Død egenmægtig søgte at gennemtvunge en af Kongesønnerne som Tronfølger, og da dette mislykkedes, loyalt tjente den af Kongesønnerne, der gik af med Sejren, og af Kongen i lang Tid fik betroet Posten som Statholder i Danmark under dennes Fraværelse, vil have været Samtiden ubegribeligt [!]. Ganske de samme Kovendinger har Anders Bille maattet udføre, for at kunne bevare sin Magt og sin Indflydelse; det maa derfor siges, at det var fuldt forstaaeligt, om de to Mænd ikke ønskede deres Navn nævnt . . . Billernes Samvittighed har saaledes [!] ikke været særlig ren paa disse Punkter«.

Denne Forklaring passer særdeles vel til, at Krøniken er et saa mærkeligt »Mindskrift«, at det behøver en udpræget gættebegavet Fortolker til at paavise, at dets Motto er: »For eller mod Billerne«. Ti den almindelige Læser kan umuligt uden »Nøglen« opdage, at det henholdsvis »forherliger« og »forsvarer« Billeslægten og dens Venner; og jeg er vis paa, at selv Datidens Bille maatte behøve en indgaaende Vejledning for at fatte dette. Men som Forklaring paa de to Fætres Ønske om at være unævnt i Mindskriftet, forekommer den mig afgjort slet. I alt Fald er Forf.s Paastand om, at Ove Bille foretog »Kovendinger« for at bevare sin Magt, ikke alene en ubegrundet, men taabelig Insinuation, ti, saalænge Katolicismen var bestaaende Statsreligion, vilde en Biskop, som ikke havde vanæret sig eller havde en Tyran som Hersker over sig, netop *qua* Biskop bevare sin Magtstilling som Rigsraad, hvad enten Kongen hed Frederik eller Christian. Og noget vanærende for Ove Bille var der absolut ikke i, at han nødtvungen opsagde Christiern II sin Troskab; ingen samtidig vilde finde det gaadefuldt, saa lidt som, at han forholdt sig loyal overfor den nye Konge efter at have hyldet ham. At han som Katolik ønskede Frederik I's yngre Søn Hans til Konge, var en ærlig Sag, som ligesaa lidt kan begrunde Hemmeligholdelsen af hans Navn i et Mindskrift. Ønsket stemmede fuldt ud med det Løfte, Rigsraadet havde givet Faderen; og man kan aldeles ikke tale om nogen »egenmægtig Tvang« fra O. Billes Side, selv om han arbejdede for

denne Kandidatur. Den senere Christian III bebrejdede da heller ikke Rigsraadet, at det foretrak Broderen for ham selv; han erklærede sig netop fuldtud tilfreds i 1533, hvis det vilde vælge Hans. Hvad han senere bebrejdede Rigsraadet og særlig Biskopperne, var, at de udsatte Kongevalget, hvorved Faren for Riget, som det viste sig, blev saa stor. At Ove Bille traadte i hans Tjeneste efter Mødet i Ry 1534, var hverken ham eller nogen forstandig tænkende Patriot, som vilde redde Danmark for Lübecks Herredømme, »ubegribeligt«, og at Christian III 1535 i sit Fravær indsatte Ove Bille som Statholder, har næppe undret nogen dansk, selv ikke dem, som endnu stod den nye Konge imod¹.

Forf.s Begrundelse for O. Billes »Ønske« viser allerede, at han bygger sin Tese om Krøniken som et Mindeskrift for Billederne paa løs Grund. Men som Forklaring paa, at Aarbogen lader O. Bille uomtalt som Biskop i Aarhus, er den ganske meningsløs. Naar Forf. ikke har bemærket dette, hænger det vel sammen med hele hans umetodiske Behandling af Aarvogsspørgsmaalet. Er Aarbogen, som dens Fortale siger, paabegyndt i Christiern II's Tid, maa Forf. vel antage, at dens Optegnelser om Begivenheder indtil 1523 væsentlig var nedskrevet inden Oprøret mod Kongen², men hvorfor i al Verden skulde Ove Bille dengang ønske, at »hans Aarvog« forbigik en Meddelelse om Niels Klauzens Resignation 1520 og hans egen Tiltræden? Ja, selv om Aarbogen først i Frederik I's Tid naaede til 1520, forelaa der ingen forstaaelig Grund til denne Lakune i Aarvogens Aarhus-optegnelser. — Lakunen taler iøvrigt ogsaa mod Formodningen om H. Henriksen som Aarvogens Optegner. Hans Notits om Ove Billes store Boggave til Aarhus Domkirke 1545 i Fort-

¹ Forf., der trofast følger W. Møllerup, hvor han har urigtige Meddelelser, burde ogsaa have taget Hensyn til hans fuldt begrundede Opfattelse af O. Billes »retskafne og pletfri Karakter«, der stemmer med de samtidiges Dom. P.-E. H.s Redegørelse for Biskoppens »Mentalitet« fortjener nærmest samme Karakteristik som C. Paludan-Müller gav P. H.

² S. 126 antager Forf. i alt Fald som »højest sandsynlig«, at en Optegnelse om 1519 er nedskrevet kort efter.

sættelsen af den viser nemlig klart hans Forbavselse over dens Mangel paa Omtale af O. Bille. Ti dette maa vel være Forklaringen til, at han nu oplyser om, at denne 1520 blev Biskop, ja nævner Dagen for hans Udnævnelse og hans Indvielse¹. — Efter min Mening opdagede han Aarbogens Mangel, da han afskrev P. H.s Optegnelsesbog eller vel rettere, da han renskrev sin Koncept efter den.

Paastanden om, at Aarbogens Optegnelser om Biskopperne »afspejler« O. Billes Levned og bygger paa hans Optegnelser, mangler saaledes overbevisende Begrundelse. Med samme Ret kan man sige, at de afspejler P. H.s Liv. Som Lektor maa han nemlig efter Karmeliterskik have oplevet Forflyttelse til flere Klostre i Ordensprovinserne, og, har han tjenstgjort i Aarhus, Landskrona og Helsingør, inden han 1519 blev Styrer af Kollegiet i København, forstaar man let, at han kunde gøre Optegnelsen om Prælaterne i Aarhus, Roskilde og Lunds Stifter, og at han netop for det første og sidstes Vedkommende standse ved 1519. Viborgbispen har interesseret ham som Videnskabsmand; de øvrige Notitser (om Bisperne i Odense og Roskilde) hænger sammen med Begivenheder, som han af særlige Grunde fandt betydningsfulde.

Ikke bedre staar det til med »Paavisningen« af, at de øvrige kirkelige Optegnelser afspejler O. Billes Liv. Var Aarbogen nedskrevet i Aarhus under dennes Tilsyn og Medvirken, kunde man dog vente, at den vilde vise samme Interesse for Kapitlet der, som for Roskilde Stifts to Kapitler². Men end ikke den be-

¹ Jfr. Rørdam: Monumenta I, 432.

² Forf.'s mangelfulde »Analyse« af Aarbogens Optegnelser viser sig ogsaa her. Den bringer, som omtalt, Notitser om 3 Dødsfald i Roskilde Kapitel og ét i Københavns (Kantor Anders Friis). Forf. gætter paa, at disse var personlige Bekendte af O. Bille, hvem Efterretningerne skal skyldes. Men man kan sige det samme om P. H. I alt Fald forstaas let, at han kunde faa Efterretning om deres Død. Han var selv i København i 1526 nogen Tid efter Anders Friis's Død, og hans Forbindelse med Roskildeskikkens Hans Laurentsen forklarer hans Kendskab til de 2 Roskilde Dødsfald. Hr. Simons Død 1534 oplevede han selv i Roskilde. I Krøniken nævner han tillige dennes Efterfølger, og omtaler, at Ærkedegnen i Lund,

rømte Pædagog Morten Børups Død 1526 er opnoteret, skønt han dog sad inde med Kantorpræaturen. Mangelen paa Omtale af O. Billes Bekæmpelse 1526 af den lutherske Bevægelse i Stiftet og af de jyske Bispers Fælleshenvendelse om Hjælp fra tyske Lærde 1527 tyder heller ikke paa, at Aarbogen er et Aarhusskrift. Naar Forf. S. 123 taler om, at O. Billes »fortvivlede Forsøg« siden 1528 paa at hæmme den lutherske Bevægelse »genspejles« i Krønikens stadig rigere Oplysninger, venter man dog ogsaa at spore noget heraf i Aarbogens Optegnelser om de samme Begivenheder; men hverken den eller Krøniken fortæller os, at Ove Bille 1530 ved sin Kansler J. Samsing indkaldte Dr. »Stagefyr« og de andre katolske Polemikere og derefter satte dem i Arbejde i Aarhus, hvor deres Skrifter publiceredes i det af Biskoppen tilvejebragte Trykkeri. Heller ikke kender de to Skrifter Bispernes Klager 1533 over Hans Tausen. For ikke at tale om disses Forsøg paa 1533 at genskabe Kirkeforholdene fra før 1527. Og skulde mon O. Bille have forbudt, at Aarbo og Krønike talte om Recesserne fra 1530 og 1533? Men hvorledes kunde disse Skrifter saa afspejle hans Liv?

At fastslaa med Sikkerhed, hvorfra Aarbogens Forfatter har sin Viden om hver enkelt Optegnelses Indhold, anser jeg for haabløst. Men spørger man, som Forf., om Sandsynligheden er størst for, at Ove Bille eller P. H. staar bag Nedskrivningen af Aarbogens andre kirkelige Optegnelser, turde Svaret ikke være vanskeligt. Det er saaledes oplagt, at P. H. som Ordensmand og Universitetslærer har haft særlig Interesse af at optegne Notitser om Karmeliterne og Universitetet; og Oplysningerne herom har det ikke voldt ham Vanskelighed at faa, for

Niels Kortsen ligeledes døde 1534 og fik en nævnt adelig Efterfølger. Hvorledes O. Bille, som efter Forf. jo manglede Kontakt med andre Stifter og i alt Fald ved Grevefejden var isoleret fra Østdanmark, dengang kunde faa disse Efterretninger, forklarer han ikke, men fremhæver, at naar 4 af disse 6 roses, vidner det om, at de hørte til det katolske Partis »sikreste Støtter« og var O. Billes Medarbejdere (S. 127). Han overser ganske saavel Optegnelsernes fremtrædende etiske Bedømmelse, som at Provst Könikes »Ros« er meget betinget og efterfulgt af en Kritik af Adelens Indtrængen i Kapitlerne, som stærkt tyder paa P. H. som Aarbogens Forfatter.

Universitetets Vedkommende fra dets Matrikel. Alligevel forkaster P.-E. H. ogsaa P. H. som Hjemmelsmand her. Men det hænger ikke sammen med en virkelig Undersøgelse af Aarbogens Afsnit. Han spørger atter kun om Krønikemeddelelsens Proveniens. S. 126 siger han om Afsnittet om Provincialkapitlet 1519 (hvor P. H. blev udnævnt til det nye Kollegiums »Regent«), at det »højest sandsynligt« skyldes O. Bille, fordi P. H. 1519 »var mistænkt for at staa den reformatoriske Bevægelse nær«. Begrundelsen vilde være saa godt som meningsløs, hvis Aarbogsnotitsen skyldes O. Bille; den er heller ikke meget overbevisende, men har dog en Mening, naar den gælder Krønikens Tilføjelser. Men den viser, i hvor ringe Grad Forf. er klar over, at han netop skylder sin Læser at paavise, at Aarbogens Tekst stadfæster Talen om, at den er O. Billes Skrift¹. Vi faar da heller ingen Forklaring paa, hvorfor O. Bille har ladet »sin Aarvog« bringe Optegnelserne om Karmeliteren, Dr. Peder Mortensens Død og om P. H.s Prædiken for Kongen 1526. Skyldes Aarbogen P. H., er disse Optegnelser derimod umiddelbart forstaaelige (allerede 1515 havde iøvrigt P. H. gjort Notits om den berømte Prædikants Død i sit Saxo-Eksemplar). Det samme gælder Stykket om P. Laurentsens Frafald og Assensklostrets Undergang. Ganske vist betoner Forf., at man maatte vente, at der var lagt mere Vægt paa Karmeliterordenens Historie, hvis P. H. var den »egentlige« Forfatter til Krøniken (og denne Indvending maa selvfølgelig ogsaa gælde Aarbogen, hvis P. H. er dens Forfatter, da den jo har samme »Mangler«). Men nogen vægtfuld Indvending mod Karmeliterens Forfatterskab til de to Skrifter er det ikke. P. H. har jo ikke villet skrive Ordenshistorie². Saafremt jeg har Ret, begyndte han sine Aarbogs-

¹ I denne Sammenhæng gør han ogsaa som Vidnesbyrd for, at P. H. ikke har haft noget med Aarbogen at gøre, opmærksom paa, at P. H. har ladet Aarbogens Udtryk »*quidam frater Paulus Helie*« (her og i Stykket om Prædikenen paa Slottet 1526) blive staaende i Kroniken »for ikke altfor opsigtsvækkende at angive sit Forfatterskab«. Men Aarbogens Brug af Udtrykket kan jo forklares paa samme Maade.

² Det er derfor hen i Vejret, at Forf. her foretager en Sammenligning

optegnelser som en Slags Fortsættelse af Kongeskriptet, der dengang kun gik til 1448. Men da Kirkeforholdene undergik den store Forandring paa Grund af den lutherske Bevægelse og Frederik I's nye Kirkepolitik, har han følt det som sit særlige Formaal at optegne, hvad der efter hans Mening mest bidrog til Kirkeopløsningen. Kun for saa vidt omtaler han sin Orden.

Dermed er ogsaa imødegaaet Forf.s Paastand om, at man, hvis P. H. var Forfatteren (og atter her gælder Indvendingen begge Skrifter), maatte vente, at han havde givet de kirkehistoriske Begivenheder »Forrang«. Men med samme Ret kan man jo spørge, hvorfor Biskop Ove Bille ikke lod »sin Aarbog« lægge større Vægt paa kirkelige Optegnelser. Forf. understreger særlig, at Krøniken [ganske som Aarbogen!] »intet positivt og ingen Fakta [har] om Udviklingen i den danske Kirke i Kong Hans's sidste Tid og under Christiern II's Regering.« Men O. Bille maatte dog som Kancelliembedsmand siden c. 1504 og fra 1520 som Biskop i alt Fald have personlig Interesse for Begivenheder, der berørte Danmarks Forhold til Pavestolen, og tilmed ganske anderledes gode Vilkaar for at skaffe sig Oplysninger om de indre kirkelige Forhold end Karmelitermunken. Men, som sagt, P. H. tænkte oprindeligt ikke særlig paa at optegne kirkehistoriske Begivenheder. — Iøvrigt synes allerede Aarbogens Tavshed om Christiern II's nye Love, der greb saa stærkt ind i Episkopatets Rettigheder, mig nærmest kompromitterende for P.-E. H.s Tanker om dette Skrifts Forfatter.

Men selv om Aarbogens kirkelige Meddelelser vedrørende Tiden før Frederik I's Regering er sparsomme, vidner de dog langt tydeligere om P. H.s end om Ove Billes Interessesfære. At Odense Skt. Knudsbrødres Fordrivelse 1496 og Klosters Fornylse 14 Aar efter forekom Munken P. H. særlig minderværdig, er naturligt. Underretning herom kan han have faaet i eller fra Assensklostret (jfr. ovenfor S. 348—49). Optegnelsen om Christiern I's Kapelstiftelse ved Roskilde Domkirke (i Anl. af

med Krøniken om Franciskanerklostrenes Opøsning. Dette Skrifts Forfattere vilde jo netop udelukkende redegøre for dette sidste Afsnit af deres Ordens Historie i Danmark.

Kongens Død 1481) vidner ikke alene om P. H.s kendte Relikvieinteresse, men gav ham Anledning til at betegne Kongen som en *Christianus princeps*¹. Notitsen om Dr. Hermans Korstogsprædiken mod Tyrkerne (1502) præges af hans Forargelse over det Afladssalg, som kun bevidnede Pavestolens Pengebegær og var ødelæggende for Fromhedslivet. Notitsen om Leo X's Sendelse af Arcimbald 1517 (og den galt daterede om hans Flugt) kan ganske vist ligesaa godt tyde paa O. Bille som Hjemmelsmand, men Optegnelserne om Universitetet (Pavens Tilladelse 1474 til Oprettelsen; Ankomsten 1478 af de navngivne Lærere fra Køln til de tre Fakulteters Betjening; Petrus de Scotias Promotion til Dr. theol. 1498 og hans Død 1520 efter 42 Aars Tjeneste) peger dog tydeligt paa Universitetslæreren P. H. Alligevel finder Forf., at Ove Bille ogsaa her er Kilden til dem. Han formoder nemlig, at O. Bille har studeret ved Københavns Universitet, inden han 1499 traadte i Kancelliets Tjeneste, ja, finder det højst sandsynligt, at han »i længere Tid« har været Dr. Peters Elev, og »vel tænkeligt«, at han har overværet hans Promotion 1498 (jfr. S. 162—63). Der er meget, som er muligt; men Formodninger er ikke altid sandsynlige. Vi véd intet sikkert om O. Billes Studier, bortset fra, at han var Magister; men dermed er ikke givet, at han nogensinde har studeret Teologi². Og da han selv 1525 siger, at han har tjent i Kancelliet i 21 Aar, er i alt Fald P.-E. H.s Oplysning om³, at han 1499 »findes i det kgl. Kancelli« og derfor kan have været med til Promotionen 1498, urigtig.

¹ Den afspejler ogsaa hans andetsteds bevidnede Ærefrygt for Skt. Lucius, jfr. Skrifter II, 141.

² Det synes klart at fremgaa, at Nekrologen [i Kroniken] er forfattet af en Elev af T. Skotte, siger Forf. Saa klart er det nu ikke, da Bedømmelsen af P. Skottes Skolastik er saa afvisende. Iøvrigt er det ikke udelukket, at P. H. har studeret ved Københavns Universitet, mens Dr. Anders Christensen var ansat der; og givet er, at han i ét Aar var P. Skottes Kollega. Han havde i enhver Henseende Forudsætninger for at bedømme ham, trods Forf.s Paastand.

³ Oplysningen er hentet fra W. Møllerup: Bille-Ættens Historie (I, 300), som Forf. i det hele henter sine Bevisligheder fra (oftest uden at nævne Kilden); heller ikke der findes nogen Bevidnelse for Aarstallet.

Med Hensyn til de kirkelige Optegnelser siden Frederik I's Regeringstiltrædelse har jeg allerede gjort opmærksom paa, at Meddelelserne om Herredagene (1527, 1530 og 1533) netop forbigaar de Fakta, som et Medlem af Rigsraadet havde Kendskab til og maatte anse for det væsentlige ved disse Begivenheder. Det meddelte (det gælder ikke mindst Krønikens Udvidelser af Aarbogsnotitserne) er derimod tydeligt præget af P. H.s Opfattelse og Interesse. Det samme gælder, hvad der meddeles om den lutherske Bevægelse i København (H. Tausens Optræden, Kirkestormen 1530, Processen 1533, Sværmeriet 1534) og i Malmø¹. Jeg henviser iøvrigt her til mine Bemærkninger i Undersøgelsen af Tidsmærkerne. — Notitsen om Niels Stygges Død er selvfølgelig meddelt P. H. udefra, vel sagtens fra Prioren i Karmeliterklostret i Sæby. Nekrologen i Krøniken, der saa klart bærer P. H.s Præg, forklarer tilstrækkeligt, hvorfor han ønskede denne ene Begivenhed vedrørende Børglum Stift medtaget i Aarbogen. — Iøvrigt kan man om denne Optegnelse samt om dem om Hans Mules Død, det tyske Bondeoprør og Sværmeriet i Münster spørge, hvad særlig Interesse en Aarbog, som skulde være Grundlag for et Mindeskrift om Billeætten, havde af disse Begivenheder?

P.-E. H.s Forsøg paa at godtgøre, at Aarbogens kirkelige Meddelelser »afspejler Ove Billes Levnedsløb, hans Anskuelser og

¹ S. 180, hvor Forf. specielt omtaler Aarbogens Optegnelser til 1526—31, forklarer han dens »Sparsomhed i Meddelelserne« i Forhold til Krøniken (der menes vel Kortfattedhed, ti med en enkelt Undtagelse omtaler begge Skrifter de samme Begivenheder) ved, at »det af Billeslægten alene var Ove Bille, der aktivt tog Del i den katolske Kirkes Kamp for sine ubeskaarne Rettigheder«; og saa tilføjes: »Reformationsbevægelsens Fremgang i Danmark har tilsyneladende ikke været Stof, O. Bille fandt egnet til Omtale i sin Aarbog.« Højest mærkeligt! Hvorfor omtaler Aarbogen da foruden det Røre, H. Tausen vakte i København, og Klaus Tøndebinder og Hans Spandemager i Malmø, saa relativt inferiøre Ting som P. Laurentsens Frafald og Kirkestormen i København. Og naar hans Aktivitet i Kampen for Kirken her og andetsteds fremhæves af Forf., skulde man dog vente, at Aarbogen i det mindste pegede paa nogle Spor af hans Indsats i saa Henseende! Ogsaa her ses, hvor besynderlige Argumenter Forf. maa fremsætte for at godtgøre, at Aarbogen er »O. Billes Aarbog«.

Synspunkter« og bygger paa hans »Optegnelser« og Meddelelser, maa saaledes betegnes som mislykket. Tværtimod er det klart, at den ikke kan være »Ove Billes Aarbog,« ti selv om man ser bort fra de mange Indicier, der viser P. H.s Indflydelse paa Aarbogsteksten, og fra de Mangler, den har som Vidnesbyrd om Ove Billes Liv, Indsats og Meninger, taler i hvert Fald tre Ting absolut derimod: den afgjorte Fejl i Omtalen af Jens Iversen som Danmarks officielle Udsending til Baselerkonciliet og Udtalelserne om Sophie Gøye og om Hamburgerforliget 1534. Dertil kommer saa, at Hypotesen om H. Henriksen som dens »Forfatter« eller Nedskriver har vist sig at mangle al Grund.

Dermed er dog ikke udelukket, at P.-E. H. kan have Ret i, at adskilligt af de »verdslige« Optegnelser, Aarbogen indeholder, kan bero paa Meddelelser fra Ove Bille eller hans Slægt — (jeg kommer senere tilbage til dette Punkt, naar jeg behandler Forf.s »Analyse« af Krøniken), — men selv om dette skulde være Tilfældet, kan det ikke afgøre Spørgsmaalet om Forfatterskabet til Aarbogen. Der er i Virkeligheden kun to Muligheder: enten skyldes den en os ganske ukendt Forfatter, som maa have staaet P. H. meget nær og stadig har stillet sine Optegnelser til Disposition for denne, naar han havde Brug for dem til sin Krønike (altsaa i alt Fald allerede 1524 og siden efter successivt, efter som Krøniken blev til), eller den er P. H.s Værk, hans egen Optegnelsesbog.

Herom er jeg, efter den foregaaende Undersøgelse, ikke i Tvivl. Saaledes forklares ogsaa naturligt den hyppige Overensstemmelse i Udtryk og Stil med Krøniken, ligesaa Aarbogens etisk-religiøse Bedømmelse af de omtalte Personligheder, det stærkt subjektivt bestemte Udvalg af Begivenheder og Personer og det ligesaa personligt bestemte Syn paa, hvad der var det væsentlige ved Begivenhederne samt Aarbogens fremtrædende østdanske Horisont. Ligesaa den med Krøniken fælles nationale Indstilling overfor Svenske, Holstenere og Lübeck. Dertil kommer Fortalens Betegnelse af Forfatteren som Videnskabsmand og dens Tidsbestemmelse af Skriftets Tilblivelse (i dets oprindelig afsluttede Form) i Christiern II's og

Frederik I's Tid. Undersøgelsen af Tidsmærkerne godtgjorde ogsaa en Standsning i Arbejdet med Aarbogen, der svarede til P. H.s Flugt til Jylland efter hans Brud med Christiern II. Af afgørende Betydning for Forfatterspørgsmaalet er Paavisningen af P. H.s Brug af Aarbogsstykker (opskrevne efter Afbrydelsen) i hans Kommentar til Klagelisten over Christiern II og Fortalens Vidnesbyrd om, at Forfatteren c. 1527 betragtede sit annalistiske Arbejde som afsluttet, sikkert fordi han nu optog den større Plan om at skrive Krøniken med Aarbogsoptegnelserne som Forlæg. Brugen af dette nye Skrift til Udarbejdelsen af Biografier af Christiern I og Hans i Kongeskriftets Fortsættelse indicerede ogsaa stærkt P. H.s Forfatterskab til Aarbogen; og dens Fortsættelse (trods Fortalens Tidsangivelse) pegede ved den nye Tone (Hadet til Frederik I og Lutheranerne) tydelig paa Karmeliteren som Forfatteren, hvilket yderligere bekræftedes ved Aarbogsoptegnelsernes gentagne Karakter af Udkast og sluttelig, for Grevefejdens Tids Vedkommende, af Kladder til Krøniken. Dens afgjorte Dobbeltfront mod dem, som bidrog til Kirkens Opløsning, baade Lutheranerne, der direkte nedbrød Kirkeenheden, og de Katolske, der ved deres Forhold til Prædikanterne bidrog til Undergravningen af »den ortodokse Kirke«, er klart nok Udtryk for samme Standpunkt, som P. H. indtager i sine kirkepolemiske Skrifter.

Jeg maa altsaa anse Aarbogen for P. H.s »Optegnelsesbog«, oprindelig paabegyndt som en Slags Fortsættelse af Kongeskriftet, hvad den i Spidsen stillede Genealogi og den fremtrædende Interesse for Familiebegivenheder i den nye Kongeslæggt viser; dog saaledes, at de kirkelige og politiske Optegnelser markerer et nyt og videregaaende Formaal. Men fra c. 1527, da Krøniken blev paabegyndt, viser Aarbogen sig som et Forarbejde til denne, stadig mere og mere præget af P. H.s personlige Synspunkter, der godtgør den højst ejendommelige Forskydning i hans Forstaaelse af Grundsætningen i Fortalen: kun at opskrive »Sandheden«, saaledes at Fremtidens Historikere kan have et absolut paalideligt Grundlag for deres Arbejde. Denne Optegnelsesbog har aabenbart frembudt Vanske-

Lejlighedsskrift, forfattet paa Opfordring af en Stormand, hvis Synspunkter det har været Opgaven at drive igennem.

Denne Argumentation er desværre ret typisk for Forf. Han postulerer uden at undersøge, om Postulatet svarer til deres Opfattelse, som menes at have dikteret P. H. hans nye Mening. Naar har O. Bille, der jo er den omtalte Stormand, »svajet« i sit Syn paa Kongemagten? Hans Medbesegling af Enighedsbrevet 1533, der udsatte Kongevalget, betød dog ikke nogen Overgang til at ønske »Arveriget« indført! Og Forf. nævner os ingen anden af Billeætten, som har »dikteret« P. H. hans ændrede politiske Opfattelse. Derimod er P. H.s Motiver for sin »Svajen« oplagt klare. Naar Udsættelsen af Kongevalget 1533, som han siger, medførte en klar Forsømmelse af statsvigtige Formaal for at pleje Privatinteresser og tillige en Stigning i Herrestandens »Tyranni« overfor deres undergivne samt i deres Griskhed efter Kirke- og Klostergods, var det naturligt, at hans hidtidige Tro paa det lykkelige ved »Kaareordningen« blev rokket.

Og at den anden nævnte »Svajen« (Synet paa Adelen) skulde være P. H. dikteret af O. Bille eller en anden af Slægten, er ligesaa ubegrundet. Tror Forf. for Alvor, at O. Bille gik over til at betragte Adelen som saadan som »Rigets Ødelæggere«? Men iøvrigt er der her overhovedet ikke Tale om noget Meningsskifte for P. H.s Vedkommende. Han delte fuldtud den nedarvede Opfattelse af Stormændenes samfundsmæssige Rettigheder og regnede endda foruden Konge og Rigsraad Adelen som Stand med til »verdslig Øvrighed« i videre Forstand. Naar han forsvarede Oprøret mod Christiern II, glemte han derfor ikke at pege paa Rigsraadets forfatningsmæssige Stilling. Men ét er Ret og Magt, et andet Magtens Brug. Lige saa stærkt, som han forsvarede Højgejstlighedens Rettigheder, fordømmer han dens Misbrug deraf. Men ganske det samme gælder de verdslige Stormænd. Viser Adelen sig som »Ødelæggere« af Riget, maa der, netop fordi den er sat til at være Rigets Forsvarere, fældes en skarp Dom over den. Og Adelens Handlemaade baade mod dens Bønder og mod Kirken gav P. H. tilstrækkelig Be-

ligheder for en fremmed Læser, hvad den Afskrift, H. Henriksen antagelig c. 1536 har taget af den, tydelig bar Præg af (ligesom hans Renskrift c. 1555). Det Faktum, P.-E. H. har paavist, at Petrus Olai har benyttet Aarbogen (og ikke Krøniken) som Kilde, er endelig et tydeligt Bevis for, at H. Henriksen har forefundet sit Forlæg i Roskilde, P. H.s sidste Opholdssted.

5. Men naar Hypotesen om Aarbogen som fremgaaet af Samarbejde mellem Ove Bille og H. Henriksen maa betragtes som forfejlet og bortfalden, har P.-E. H.s Opfattelse af Krøniken som et af Biskoppen hos P. H. bestilt Arbejde til Forherligelse og Forsvar for Billeslægten mistet sin Grundstøtte. Til noget ydre Vidnesbyrd for sin Opfattelse kan Forf. jo ikke henvise. Ingen Skrivelse fra Biskoppen til P. H. foreligger derom; og ingen Udtalelse i Breve fra Ove Billes Slægt og Venner antyder, at P. H. har arbejdet som »Historiker« for Familien. Ogsaa her maa Forf. udelukkende søge Bekræftigelse for sin Tese i »indre« Grunde ved »Analyse« af Krønikens Enkeltheder, og her maa straks bemærkes, at naar Aarbogen ikke er »O. Billes Aarvog« eller Udtryk for hans Meninger, men er P. H.s Optegnelsesbog, kan den Kendsgærning, at P. H. bruger den som sit Forlæg, naturligvis ikke (som Forf. mener) bevise, at han er »bunden« til at gentage og kommentere dens Tekst.

Hvad nu de »Beviser« angaar, som Forf. ved sin »Analyse« af Krønikens Enkeltheder henviser til, for at godtgøre, at O. Bille har overdraget eller paabudt P. H. Arbejdet med den og meddelt ham de Synspunkter, som skulde anlægges, vil en nærmere Prøve vise, at Formodningen herom afgjort maa afvises.

S. 138 henviser Forf. til de »svajende Standpunkter« i Krøniken. De skal godtgøre, at »vi maa vogte os for Slutninger om P. H.s egne Synspunkter og Sympatier i Skriftet.« Man behøver blot at nævne hans [P. H.s] skiftende Syn paa Forholdet: Arverige contra Valgrige og hans Syn paa Adelen, der snart kaldes Rigets Forsvarere og snart Rigets Ødelæggere. De skiftende Synspunkter beviser, at Skibykrøniken er et

grundelse for Dommen. — Med andre Ord: de to fremhævede Vidnesbyrd om »Svingninger« tyder bestemt mod, at Ove Bille eller hans Slægt har dikteret P. H. hans Meninger. Som Bevis paa, at Krønikens Affattelse er P. H. overdraget eller paabudt, duer de ikke.

S. 151 finder Forf. Krønikens Betegnelse af Henrik Gøye, Københavns udholdende Forsvarer 1523—24, som »Kong Christians yderst trofaste Vikar« »aldeles malplaceret«. Den maa derfor skyldes en andens Indflydelse og er et »Bevis[!] paa Ove Billes Svajen mellem Taknemmelighedsfølelse og Bitterhed overfor Christiern II« — som om P. H., der stadig opfatter Troskab som en af de mest fremragende Dyder, ja et afgørende Kendemærke paa sand Kristendom, ikke skulde kunne udtrykke sin Agtelse for H. Gøye, selv om det var Christiern II, han holdt fast ved!¹ Som Vidnesbyrd om fremmed Indflydelse paa P. H. som Forfatter er det værdiløst.

S. 154 siger Forf.: »det har udelukkende været hans [P. H.s] Opgave — under Ove Billes Tilsyn — at bearbejde den Aarvog, der allerede forelaa, og at foretage denne Bearbejdelse efter de Retningslinier, som Ove Bille og hans Slægt angav«. Dette skal særlig Krønikens Skildring af Begivenhederne, som er knyttet til Christiern II's Fængsling 1532, vise. Var P. H. »den oprindelige Forfatter til Krøniken«, maatte den nemlig ganske anderledes have udtrykt hans Glæde og Tilfredshed over, at »den ugudelige Tyran« var ramt af den retfærdige Straf. »Saa meget Konsekvens var der i P. H.s Bedømmelse af de samtidige, at en Mand, mod hvem han nærede et dødeligt Fjendskab, ikke kunde vente at faa en saa medynksfuld Omtale . . . Anser man derimod Ove Bille for Redaktør af

¹ Forf.'s gentagne Formodninger om Ove Billes »Svajen« fremkalder iøvrigt det Spørgsmaal, hvorledes han egentlig har tænkt sig, at P. H., der først skal have modtaget Aarbogen i 1534, i Vinteren 1534—35 blev holdt underrettet om, naa'r han skulde »svaje«, fordi O. Bille var af en saa vaklevorn Mentalitet! Overhovedet en forbløffende Intuitionsevne Forf. røber overfor O. Billes Karakter og Mentalitet!

dette Afsnit, saa findes heri et nyt Udtryk for de Svingninger, som foregik i Ove Billes Syn paa Chr. II«. Hans Taknemmelighed, trods alt, mod Kongen skal da forklare Afsnittets skarpe Fordømmelse af den danske Regerings Optræden. — Citatet har særlig Interesse ved, at Forf. nu ligefrem udnævner O. Bille til »Redaktør« af Krønikeafsnittet; men det tyder iøvrigt ikke paa nogen opmærksom Læsning af Krøniken. Ti om nogen Medynk med Christiern II's Skæbne vidner Afsnittet absolut ikke, hvorfor P.-E. H.s fantasifulde Tale her om O. Billes sjælelige »Svingninger« ganske mangler Grund. Tværtimod understreges gentagne Gange, at der kun sker Kongen hans Ret paa Grund af hans Troløshed, Grusomhed, Ubarmhjærtighed og lutherske Kætteri; og der sluttes med, at alle er enige om, at han er den største af alle Tyranner! To Gange udtrykker Krøniken omtrent med samme Ord netop Tilfredshed med, at Guds Retfærdighed har givet sig Udtryk i, at den troløse Konge forraadtes af den troløse Skinbiskop. Derved faar vi nemlig et Indblik i Guds hemmelighedsfulde Styrelse, som bruger Menneskers Ondskab til sit Navns Forherligelse; ti Knud Gyldenstjerne (som snarere burde hedde »Blystjerne«) er afskyelig ved sit tredobbelte Forræderi (mod Gud, Forgængeren i Odense Stift og Kongen). End ikke Kongens Fængsling fremkalder nogen Medynk hos Forfatteren; han er kun forbitret over, at Fangenskabetsstedet viser Holstens Overmagt over Danmark, som derved ogsaa gik glip af Christiern II's Skatte. Noget andet er, at han samtidig er inderlig forarget over Rigsraadets og navnlig Kongens Brud paa givet Lejde. — Christiern II's Skæbne staar imidlertid for ham som en alvorlig Advarsel til de Fyrster, som paa Grund af luthersk Kætteri ledes til kirkerøverisk Vold og Grusomhed ligesom Christiern II¹. — Intet Afsnit i Krøniken er et tydeligere Vidnesbyrd om P. H.'s ejendommelige Lære om Guds

¹ Mærkeligt, at Forf. ikke her (som Vidnesbyrd for sin Paastand om O. Bille som »Redaktør«) gentager sin tidligere, grundløse Antagelse af, at Krønikens Formaningstaler har Biskoppens Tronkandidat, Prins Hans, i Sigte (jfr. ovenfor S. 118).

Forsynsstyrelse og Retfærdsudøvelse; og den indtrængende Formanings- og Truselstale, som fylder sidste Del af det omfattende Afsnit, er typisk Eksempel paa hans Form for Parænese.

Som Vidnesbyrd saavel om, at O. Bille har stillet P. H. den Opgave at bearbejde den (først i Efteraaret 1534) foreliggende Aarbog, som om, at Biskoppen »og hans Slægt« har paabudt ham »Synspunkterne« (eller at Ove Bille selv endog har redigeret dette Afsnit), er Teksten det slettest mulige. Aarbogen er jo ikke først kommet P. H. i Hænde 1534¹; og dens Afsnit om Begivenhederne 1532 er et af dem, som tydeligst bærer Mærke af P. H.s Forfatterskab (jfr. dens med Krøniken identiske Afsnit om Knud Gyldenstiernes tredobbelte Forræderi og dens udtrykkelige Pointeren af, at Kongen »*justo Dei judicio captus est*«). —

¹ Ud fra denne uholdbare Antagelse er det, at Forf. S. 153 afviser A. Heises Paavisning af, at Krønikeafsnittet er skrevet inden Grevefejden (Heise: det viser hverken virkeligt Kendskab til den Fuldmagt, Kommissionen havde til at forhandle med Christiern II, eller til Lejdebrevet, skønt disse Aktstykker blev publiceret af Grev Christofer i Grevefejdens første Dage). — Herimod siger Forf.: Aarbogens Afsnit er skrevet omtrent samtidig med Begivenhederne, men Krøniken først, efter at Aarbogen forelaa færdig. Naar den synes »ualmindelig godt orienteret«, skyldes det »samtidigens mundtlige Beretninger eller Optegnelser, der er stillet til hans [P. H.s] Raadighed« [men det var jo O. Bille, som redigerede Afsnittet!]. — S. 181 oplystes, at Tyge Krabbe og Anders Bille er Hjemmelsmændene til Oplysningerne. Her synes da Forf. at mene, at Ove Bille »først har modtaget Rapport« fra disse, ti »Aarbogen kender ogsaa til Forhandlingerne«. Dette fremgaar dog ikke af Teksten, som alene siger, at der i Rigsraadet forhandlede om, hvorledes man kunde bekæmpe Christiern II i Norge; om selve disse Forhandlinger staaer der intet og ikke ét Ord om senere Forhandlinger om Lejdebrud og Fængsling. Efter Forf.s Udvikling S. 153—54 faar man dog snarere Indtryk af, at P. H. fik de mundtlige eller skriftlige Meddelelser derom, da han »under Grevefejden« forfattede Krøniken med O. Billes (færdigskrevne) Aarbogs-Forlæg, eller rettere, da han altsaa efter O. Billes »Redaktion« nedskrev Afsnittet. Men dette Samarbejde kan jo først have fundet Sted, da Biskoppen i Efteraaret 1535 kom til Sjælland (forudsat, at P. H. da var i Live!). Men da sad Anders Bille som Fange i København, og Tyge Krabbe var i Virksomhed i Skaane! — Ganske uklar er mig Forf.s Udtalelse S. 153: at hvis P. H. er »den egentlige Forfatter« af Krøniken, »var det det bedste Bevis for, at den var affattet efter Grevefejdens Udbrud«.

Naar Forf. paastaar, at den skarpe Fordømmelse i Krøniken af Regeringens Handlemaade netop er Udtryk for O. Billes Harme, er det en Gætning, som kræver Støtte ved et virkeligt Vidnesbyrd om, at Biskoppen misbilligede Vedtagelsen af Kongens Fængsling (var han iøvrigt ikke selv nærværende ved Rigsraads-mødet og medansvarlig for Beslutningen?). — Forf. mener (S. 187), at Krønikens Kendskab til Forhandlingerne i Rigsraadet skyldes Indiskretion af Tyge Krabbe og Anders Bille og er Udtryk for, at disse Mænd ønskede Skylden for Lejdebuddet væltet over paa Knud Gyldenstierne, »der dengang var Billernes Fjende« (S. 81). — Muligheden for, at P. H. har faaet Meddelelser fra de nævnte Herrer, er selvfølgelig ikke udelukket. Tyge Krabbe stod P. H. jo i alt Fald i nærmere Forbindelse med. Men Krøniken siger udtrykkeligt, at netop Meddelelsen om det Paaskud, man brugte for at bryde Lejdet, skyldes, »hvad man fortalte« (*ut jerebatur*); og meget sandsynligt er, at ogsaa de øvrige Oplysninger om Forhandlingerne hviler paa gængse Rygter. Et er imidlertid tydeligt, at P. H.s skarpe Dom ikke alene gælder Knud Gyldenstierne, der forraadte Christiern II, men lige saa fuldt Frederik I og Rigsraadet, hvori Billepartiet var stærkt repræsenteret; og den fældes over Raadet, aldeles uanset af, hvad Paaskud det brugte for at motivere dette Lejdebud. Men netop Pointeringen af, at de greb et »Paaskud«, viser, at P. H. anser dem for reelt skyldige. Enten ligger da Tanken om at »rense Billeslægten for enhver Mistanke om Meddelagtighed« P. H. fjærn, eller han har ved stilistisk Klodsethed netop vakt Mistanke mod dem. — Men det faktiske, at Løftet blev brudt, hører efter hans Mening med til Begivenhedernes Vidnesbyrd om, at Gud kan bruge det onde for at virkeliggøre sin retfærdige Afstraffelse. Det er dette, han vil fortælle sine Læsere. Hvorfor han stempler Knud Gyldenstierne, som han gør, har han tilstrækkelig motiveret (allerede i Aarbogen) ved Omtalen af hans tredobbelte Forræderi. Forf.s Forklaring (S. 156), at Krønikens Fordømmelse af Odensebispens »ene og alene« er Vidnesbyrd om Ove Billes »afmægtige Harme« over, at denne havde sejret i en Arvestrid med Anders Bille (!), hører til de

mange løse Formodninger, som skal tjene til at godtgøre Tesen om »Mindebogen«, men som, hvis de var Udtryk for en Virkelighed, i alt Fald vilde godtgøre, at Billeslægten's Forstaaelse af en »Mindebog« har været ligefrem abnorm, og det ikke mindst, fordi Ove Bille altsaa maa have ment, at en Mindebog skal forbigaa det »mindeværdige« og skjule de omtaltes virkelige Meninger. — Forf. finder selvfølgelig i sin Forklaring »et nyt Bevis for, hvor farligt det er at slutte sig til P. H.s egne Meninger ud fra Udtalelserne i Skibykrøniken, der synes at være dikteret fra højere Sted« (!). Jeg synes, det farlige ligger i at smugle ubeviste Meninger ind i klare Tekster.

Jeg skal kun endnu nævne Forf.s »sikreste Vidnesbyrd om, at Skibykrøniken er forfattet efter Ordre fra Billeslægten«. Det hænger sammen med, at Ærkebiskop Gustaf Trolle først er nævnt i Krøniken under Grevefejden, men forbigaaet i Afsnittet om det stockholmske Blodbad. (Nu anser imidlertid P. H. Slagheck for Iværksætteren af dette, hvorfor han altsaa ikke »dækker« over Trolles Navn). »Bevisets« Tyngdepunkt finder Forf. dog i sin Oplysning om, at Gustav Trolle formidlede et [naturligvis uomtalt] Forlig mellem Grev Christofer og Anders Bille. Af den Grund maatte Trolle omtales, og dette understreges endog (S. 160) som »det smukkeste Bevis for, at Skibykrøniken er forfattet paa Opfordring af Billeslægten, men tillige som Bevis for, at Anders Billes Meddelelser har været Kilde for Skibykrønikens Meddelelser« [!]¹. — Jeg vil mene, at Datidens Biller maa have haft Vanskelighed ved at forstaa, at Krøniken verificerer sig som deres Slægts Mindebog ved forbigaaende at nævne, at Greven overdrog Trolle (som iøvrigt omtales med yderste Despekt) Roskilde Stift, dengang han afsatte Rønno, for derefter at forsætte ham til Odense Stift, da Rønno paany tilbagekøbte sit Stift. — De fleste Læsere vil dog

¹ Naar Ove Bille mente, at Gustav Trolle maatte nævnes i Krøniken, fordi han skaffede Anders Bille Forlig med Greven, forbavsnes man over, at han ikke beordrede P. H. at nævne, at Ærkebiskopen 1524 kronede Frederik I — det kunde dog godt tilføjes i Afsnittet herom, naar Krøniken først er paabegyndt i Vinteren 1534.

antagelig forstaa, at P. H.s specielle Interesse for Roskilde Bispesædes Indehavere tilstrækkelig forklarer os hans Omtale af Gustav Trolle, der desuden gav ham en velkommen Lejlighed til at haane Rønno og stemple ogsaa Gustav Trolle som uværdig Prælat.

Endnu maa jeg nævne et Par Steder, som skal belyse, at Arbejdet med Krøniken var overdraget P. H. som en Opgave, uden at det dog direkte siges, at den var ham paalagt. S. 179 nævner Forf. som et glimrende Bevis for, at Skibykrøniken (og den Aarvog, hvorpaa den bygger) har haft til Opgave at fremstille os Billeslægtens Bedrifter i det bedst mulige Lys, at Afsnittet om Kongemødet i Malmø 1524 ikke omtaler, at man overdrog Anders Bille at underhandle med Søren Norby om Gotlands Overgivelse. Grunden hertil maa klart nok være, at dette blev »en komplet Fiasko« for ham. Her kan man vel sige, at ikke alt, der glimrer (særlig efter Forf.s Opfattelse), er Guld! — Af lignende Værdi er Forf.s Forklaring af Manglen paa Omtale i Aarvog og Krønike af »Billeslægtens allervigtigste Begivenhed« ved Kroningsherredagen 1524 (der menes det Forbund, Rigsraad og udenraads Adel her indgik mod Lutherdommen, og som Forf. endda antager, Ove Bille særlig havde medvirket til at faa gennemført). »Denne Begivenhed lod sig nemlig ikke omtale i en Aarvog, der havde til Opgave at skildre, hvorledes det værgeløse, katolske Parti, alene i Kraft af den retfærdige Sag formaaede at holde Lutheriet eller Lutheranerne Stangen«¹. At tale om »det værgeløse katolske Parti« i Forbindelse med Covenantet af 1524, er nu ganske i Strid med den historiske Virkelighed. Nogen luthersk Bevægelse fandtes endnu ikke dengang. Konge, Rigsraad og Adel stod samlet i en tætsluttet og mægtig katolsk Falanks, og de proklamerede ikke alene deres usvigelige Troskab mod »den helligste Fader Pavens og Romerkirkens Lydelse og Obe-

¹ Hvad enten Forf. med Udtrykket »en Aarvog« tænker paa Aarbogen eller Krøniken, er hans Bestemmelse her af Skriftets Opgave paafaldende forskellig fra, hvad han ellers siger om de to Skrifers Formaal. Men »variatio delectat«.

dientz«, men lovpriste »den himmelske Kejserinde« Jomfru Maria og de »benedide« Guds Helgener og Danmarks Riges særlige Patroner for Frelsen fra Tyrannen Kong Christiern¹. — Hvorfor den katolske Biskop Ove Bille skulde mene, at denne »Slægtens allervigtigste Begivenhed« ikke »lod sig omtale« i de Skrifter, han »redigerede«, er uforstaaeligt. Hensynet til, at »den retfærdige Sag« ikke skulde værnes ved Magtmidler, kan i alt Fald ikke have været hans Motiv, ti hverken 1530 eller 1533 foragtede han jo at paakalde Magtindskriden mod Lutheranerne (1533 ogsaa Domsmagtens Indskriden mod Tausen). Men maaske har han efter Forf.s Mening ogsaa »svajet« her! — Havde Forf. forklaret Tavsheden om »Slægtens allervigtigste Begivenhed« ved, at flere Biller et Par Aar senere svigtede »Forbundet«, havde der dog været Konsekvens i hans Argumentation.

Disse Steder er iøvrigt ikke de eneste, hvor Forf. begrunder sin Antagelse af, at Krøniken er et »Mindeskrift for Billeætten«, med, at dette eller hint er uomtalt; dog skal Forbigaaelse ellers dække over Forhold, som var kompromitterende for Familien. Man faar derfor det Indtryk, at P. H. maa have haft mange Konferenser med Ove Bille, før han paa rette Maade kunde kommentere den Aarbog, som menes først at være tilstillet ham i Efteraaret 1534. Kun forklarer Forf. os ikke, hvorledes disse Konferenser kan have fundet Sted, naar Ove Bille faktisk først i November 1535 kan være kommet til Sjælland — altsaa efterat Krøniken (som Forf. jo siger, blev skrevet i Vinteren 1534—35) allerede var færdig!!

6. Men selvom Aarbogen er P. H.s Optegnelsesbog, og selvom de omtalte Afsnit i Krøniken hverken tyder paa, at den er forfattet efter Opfordring (eller Paabud) fra Ove Bille eller under hans Tilsyn (saaledes at Antagelsen, at vi i den har et »Mindeskrift for Billerne«, derved kan faa Støtte), er det selvfølgelig ikke udelukket, at Forf. kan have Ret i, at den faktisk indeholder en Række Optegnelser, som skyldes Meddelelser fra Ove

¹ Proklamationerne i Fr. Münter: Den danske Reformations Historie I, 526—30 og 531—33.

Bille eller hans paarørende. Men, om dette kan paavises blot med nogenlunde Sikkerhed, er ganske vist en anden Sag. Et ved vi jo, at P. H. har haft mange Forbindelser baade i gejstlige og verdslige Kredse. Allerede som Karmeliternes Provincial har han haft Mulighed for at høre Nyt fra flere danske og ét svensk Stift. Ved sin Universitetsvirksomhed kom han i Forbindelse med nye Kredse, ved sin literære Virksomhed blev han ikke mindst bekendt med adskillige ledende politiske Personligheder, og i sin sidste Levetid i Roskilde stod han særlig i nær Forbindelse med Domkapitlet dér. — Hvad Aarbogens og Krønikens Indhold fra Tiden, inden P. H. blev en moden Mand, angaar, er det jo givet, at han maa bygge paa andres Optegnelser eller Meddelelser. Men hvorvidt man kan naa til mere end Formodninger om, hvem disse har været, tvivler jeg om. Undersøgelsen af Kongeskriptet viste klart, at Forsøg paa at paavise Kilderne hertil nærmest blev Gætteværk. — Det er imidlertid ligesaa tvivlsomt, om man kan naa stort videre m. H. t. Optegnelserne om de Begivenheder, P. H. har oplevet som moden Mand, men ikke selv har været tilstede ved. Naar Arbejdet med Krøniken spænder over Aarene c. 1527—34, er Muligheden for Formodninger jo ret mangfoldige. Skal »Paavisningen« imidlertid blive mere end løs Gætning, maa Teksten i alt Fald have ganske særlige Ejendommeligheder, som kan lede paa Sporet. En sjælden Gang paaberaaber P. H. sig Øjenvidner, men hverken da eller ellers røber han eller Teksten Hjemmelsmændene. Ofte har han sikkert, som han gentagne Gange i Krøniken selv udtaler, henholdt sig til Rygter. Hans paaviselige Unøjagtigheder og paafaldende Forbigaaelse af vigtige Fakta viser imidlertid, at han som Beretter, hvad enten han har faaet Oplysninger fra andre eller ikke, lader sit rent subjektive Skøn influere stærkt paa Fortællingen om Begivenhederne (jfr. f. Eks. Optegnelserne om Herredagene 1527, 1530 og 1533). I alt Fald er det tydeligt, at, mens P. H. oprindelig, som Fortalen til Aarbogen viser, saa det som sit Formaal at registrere Fakta, undergik hans Syn paa de historiske Begivenheder siden 1526—27 en væsentlig Ændring. Omtalen af disse

og af de nævnte Personligheder røber nu Apologeten og Polemikeren, der skriver for sin kirkelige Vennekreds, og hvis han virkelig som før tænker paa Fremtidens Historikere, gør han det i alt Fald nu med en bestemt Tendens. Alt dette vanskeliggør selvfølgelig at bestemme, hvem der har været hans Hjemmelsmænd, særlig naar det har drejet sig om mundtlige Meddelelser.

Alligevel har jeg under Referatet af Krønikens Afsnit enkelte Gange paapeget, at Rimelighed kunde tale for, at denne eller hin Meddelelse hidrørte fra bestemte Hjemmelsmænd. Saaledes f. Eks. flere ældre Optegnelser fra hans gamle Foresatte, Dr. Anders Christensen, og Stykket om Processen mod Biskop Jens Andersen fra Dr. Amelung Amelungi, der har været hans Universitetskollega. Den udførlige Fortælling om Søren Norbyfejden kunde bero paa Meddelelser fra Tyge Krabbe, som P. H. notorisk siden 1526 stod i Forbindelse med; men noget kan rigtig nok lige saa vel tyde paa Underretninger fra Karmeliterklostret i Sølvborg. Har P. H. nu i større eller mindre Omfang brugt andres Oplysninger, er det selvfølgelig ikke udelukket, at disse Optegnelser er blevet farvet af Vedkommendes personlige Forstaaelse af Begivenheden. Men en Paastand herom maa forudsætte Sikkerhed om, hvem Meddelelsen er, og virkeligt Kendskab til vedkommendes Meninger.

P.-E. H. tror imidlertid at kunne paavise, at Meddelelserne og Synspunkterne saa godt som helt stammer fra O. Bille, hans Frænder og Venner. Nu maa han dog indrømme (modsat sine tidligere Udtalelser om, at P. H. overhovedet ikke selv har tilvejebragt Stof eller behandlet det saaledes, at hans »Mentalitet« kunde spores i Krøniken), at der findes Afsnit (særlig vedrørende Herredagen 1530 og Reformationen i Malmø), der hviler paa lutherske Skrifter, som P. H. har læst og polemiseret mod. S. 129 tilstaar han endda, at Kommentarerne undertiden er »saa stærke Udtryk for P. H.s personlige Anskuelse, at han slaar over i Jeg-Stilen«; og S. 138 hedder det, at det »ikke er lykkedes P. H. at skjule sine egne Meninger« eller »faa bearbejdet det foreliggende Kildemateriale saaledes, at det har kunnet harmonere fuldstændigt med de Synsmaader, som skulde være

normerende«. (Utvivlsomt burde han dog rettere sige, at, hvor Krøniken behandler Forhold, der var P. H. livsvigtige, fordi hans særprægede religiøse Overbevisning forpligtede ham til et bestemt Syn paa dem, viser Krøniken samme Stejlhed som hans øvrige Skrifter).

Men trods de nævnte Indrømmelser fastholder Forf. altsaa, at Krøniken i saa afgjort Udstrækning hviler paa Billeslægts Meddelelser og Synspunkter, at den er dens »Mindeskrift«, baade saaledes, at den forherliger dens Indsat i Periodens Historie og (jfr. S. 136) »i hele sin Opbygning er et Defensionsskrift for Billeslægten og dens Tilhængere«. Den skal nemlig helt være præget af Alternativet: »For eller imod Billerne«.

Vi maa da se nærmere paa Værdien af disse Paavisninger. Forf. deler Krønikens Optegnelser i to Grupper og behandler først de Afsnit, hvori Personer omtales med Navns Nævnelser; dernæst dem, som beretter om Begivenheder uden at nævne Navne. Under den første Gruppe behandler han først de Afsnit, som han antager maa hidrøre fra Ove Billes Oplysninger; dernæst nogle, som skal skyldes Meddelelser fra fire andre Mænd og særlig deres skriftlige Optegnelser, som skal være stillet til Disposition for P. H.; der sluttes med Afsnittene med de øvrige Navne.

Hovedparten af de Optegnelser, som særlig menes at vedkomme O. Bille personligt (hvorfor han opfattes som Hjemmelsmanden til dem), er allerede behandlet af mig i det foregaaende¹. Forf.s Bevisførelse for, at Afsnittene, som omtalte kirkelige Personligheder og Begivenheder, »afspejlede Ove Billes Levned«, faldt imidlertid ikke ud til Fordel for hans Tese². — Der er da kun Anledning til at gøre Tilføjelser om de Afsnit, som nævner verdslige Personligheder, og som Forf. mener beror paa

¹ Jfr. Referatet af Krønikens Indhold (med Undersøgelsen af dens Tidsmærker) og den specielle Undersøgelse af Berettigelsen til at kalde Aarbogen »Ove Billes Aarbog« (S. 366—73).

² Forf.'s Antagelse af, at Nekrologerne over Birger, Lave Urne og Frederik I særlig taler for, at O. Bille er deres egentlige Forfatter, er imødegaaet i Undersøgelsen af Krønikens Tidsmærker.

»Ove Billes Optegnelser« (S. 127). Det drejer sig først om Omtalen af to kongelige »Skriveres« Henrettelse (Anders Skrivers 1494 og Hans Faaborgs 1516) samt om Notitserne om Torben Oxe, Knud Pedersen Gyldenstjerne og Dyveke. Her maa det antages som sikkert, at P. H. (allerede af geografiske Grunde) ikke selv kan være Hjemmelsmand for Aarbogens og Krønikens Meddelelser. Paa den anden Side vakte de nævnte Begivenheder (navnlig alt, som vedrørte Dyveke) saa stor Opsigt i Datiden, at det er let forstaaeligt, at P. H. har kunnet gengive gængse Rygter og Fortællinger; dog paaberaaber han sig i Notitserne om Faaborgs Henrettelse ogsaa »Øjensvidner« m. H. t. en Udtalelse af Dyveke under et Ophold i Helsingør. Muligvis har da Dr. Anders Christensen været hans særlige Hjemmel for disse Meddelelser (ligesom om Anders Skrivers). Men Teksten vidner klart nok om, hvorfor P. H. særlig interesserede sig for disse Begivenheder; de bevidnede ham nemlig Guds særlige Styrelse og hans Straffedomme. Uagtet han udtrykkelig maa tage Afstand fra det berettigede i Anklagerne mod de to Sekretærer, kan han derfor stærkt understrege, at de led fortjent Straf: Anders Skrivers for sin Foragt for gejstlig og verdslig Øvrighed, Faaborg som Bagvasker og Gudsbespotter. Og med kendelig Tilfredsstillelse noterer han den sidstes skriftkyndige »Prædiken« paa Vejen til Galgen: »Stol ikke paa Fyrster, . . . hos dem er ikke Frelse at finde¹.

Mens det er ren Gætning, at Ove Bille har været nærværende i København, da Anders Skrivers henrettedes, forholder det sig anderledes ved Begivenheden 1516. Men Forf.s Forklaring af, hvorfor »Ove Billes Aarbog« og Krøniken (som Mindeskrift for Billeslægten) skulde omtale disse Begivenheder, forudsætter Godkendelse af hans ejendommelige Syn paa Biskoppens Karakter og er uden mindste Tilhold i Teksten. P.-E. H. finder det nemlig »uhyre sandsynligt«, at det har været O. Bille »en sand

¹ »Nolite confidere in principibus, neque in filiis hominum, in quibus non est salus« (Ps. 145, 2—3 efter Vulgata). Da P. H. nedskrev dette Citat, mindedes han sikkert sine egne Oplevelser med Christiern II (1522) og Frederik I (1526).

Fornøjelse at kunne berette om de to borgerlige Raadgiveres Undergang« (S. 130). Men dertil kom, at Beskyldningen for, at Dyveke døde af Forgiftning, jo medførte Torben Oxes Henrettelse og Knud Pedersens Forvisning, og begge disse var O. Billes Fætre. Altsaa var det rimeligt, at de omtaltes i Mindebogen. »Maaske har han [O. B.] samtidig følt sin Stilling truet . . . eller frygtet, at Henrettelsen af T. Oxe skulde være Indledningen til at knække Adelens Vilje«. — Men, hvorfor giver saa ikke Krøniken Udtryk for nogen Frygt for denne formodede nye politiske Kurs? I Stedet fastslaar den, at Torben Oxes mange Laster og tyranniske Sind gjorde Henrettelsen retfærdig, »naar den vejes paa Guds Forsyns Vægtskaal«. — I Sandhed et højst mærkeligt Mindeskift for Billeslægten's Bedrifter! Naar Forf. saa ofte taler om, at Begivenheder og Personligheder er uomtalte, fordi Krøniken skulde dække over, hvad der var kompromitterende for Slægten, hvorfor beordrede O. Bille saa ikke P. H. at forbigaa denne ham pinlige Affære eller i alt Fald undlade at erklære T. Oxes Henrettelse for et Vidnesbyrd om Guds retfærdige Indgriben. Og hvorfor betones, at Dommen over de to Sekretærer var uretfærdig, verdslig set? Det maa dog have svækket O. Billes »Fornøjelse« ved at berette om Henrettelsen betydeligt. — Man mærker ogsaa her tydeligt, hvor lidet Forf. interesserer sig for Vidnesbyrd om Forfatter-skabet til Aarbogen; det staar jo uden Undersøgelse fast for ham, at den er »O. Billes Aarbog«¹. Derimod maa han selv-

¹ At Aarbogen kun omtaler Dyvekes Død, virker »paafaldende« paa Forf.; det skal vise, at Ove Bille, Skriftets »Forfatter«, ikke nærede »nogen særlig heftig Uvilje« mod hende. Han har »som Kongens tro Tjener« ellers ment at burde tie paa dette Punkt, men har »med et tilfreds Suk« noteret Dødsfaldet. — Nu glemmer Aarbogen jo ikke at betegne Dyveke som Kongens Frille, og naar den kalder Christiern II »*impiissimus principis*« tyder det ikke paa, at Notitsen hidrører fra »den tro Tjener«. Men, hvis O. Bille saa saa tolerant paa den Haan mod Dronningen, Christiern II's fortsatte Forhold til Dyveke var, er det »paafaldende«, at han som Krønikens »Tilsynsmand« tillod P. H. at anke netop herover, ja at tilføje, at Kongen overgik Salomo i Frilleliv! — Iøvrigt viser Krøniken intet Had til Dyveke personligt; den ser saaledes med Sympati paa hendes fortvilede

følgelig finde en Forklaring paa Krønikens Kommentar til Kildens Notitser; men Forklaringen tager aldeles ikke mindste Hensyn til Tekstens Vidnesbyrd om, hvad der har interesseret Nedskriveren, eller undersøger overhovedet, om Teksten bekræfter Muligheden af Meddelelser fra Ove Bille.

At Aarbog og Krønike omtaler tre Ridderes (og Rigsraaders) Dødsfald: Niels Høgs 1524 og Møvrids Jepsens og Johan Bjørnsens 1534, forklarer Forf. med, at Ove Bille formentlig har gjort »Optegninger« om de Kolleger i Rigsraadet, som døde. Desuden »synes alle tre at have hørt til Anders Billes Medarbejdere eller til Slægtens Bekendtskabskreds«. Derved udvides unægtelig Betingelserne for at komme med i Slægtsmindebogen betydeligt! Men man undrer sig da samtidig over, hvor tilbageholdende Mindebogen og dens Udkast er overfor Slægtens egne. Hvorfor er ikke Hr. Sten Basse Billes Dødsfald 1521 omtalt; har Ove Bille glemt ham paa sin Fortegnelse over afdøde Raadsmedlemmer? Og hvorfor nævnes f. Eks. Ove Billes Broder Eske, der ikke mindst ved sin norske Virksomhed virkelig indlagde sig fortjent Hæder, overhovedet ikke i Aarbog eller Krønike? Har han maaske ligesom Fætteren Anders Bille haft en daarlig Samvittighed og ønsket sig uomtalt? — Omtalen af Hr. Møvrids Jepsen begrundes Forf. dog yderligere med, at han »rimeligvis« har hørt til de skaanske Billers Omgangskreds og været »hyppig Gæst« hos dem; men hertil kommer, at en Søn af ham »senere« ægtede en Datter af Anders Bille (det skete c. 1543, og kan saaledes daarlig motivere en Optegnelse fra 1534!). — Stort bedre er ikke Begrundelsen for Hr. Johan Bjørnsens Vedkommende, — han var nemlig, som Forf. oplyser, en Modstander af Billerne! Men heldigvis kan Omtalen alligevel motiveres. Aarbogen fortæller jo, at han havde sat sine Godser over Styr; og Krøniken tilføjer, at han var til Latter for alle ved den taabelige Pragt, han udfoldede. Da hans »Ødselhed ikke kan have spillet nogen Rolle for P. H.«, er Udtalelsen

Udbrud, da hun hører om Faaborgs Henrettelse. At hun har søgt Sjælepleje hos Karmeliterne, fremgaar vel af, at hun blev begravet i Klostret i Helsingør.

herom for Forf. »et tydeligt Bevis [!]« for, at Billerne maa have lidt Skade derved! »Alt [hvilket?] tyder desuden paa, at Joh. Bjørnsen langt ude [!] har været i Familie med Billerne«, eller at en Bille »har lidt Tab ved et Skifte efter ham eller er gaaet glip af en forventet Arv« (S. 133). — Den Slags »tydelige Beviser« vrimler det for Resten betænkeligt med i Bogen.

Hvorfor P. H. omtaler Movrids Jepsen, maa vistnok forblive os ukendt. Men da Mennesker efter hans religiøse Betragtning skal staa Gud til Regnskab for Brugen af deres Rigdom som en betroet »Husholdning«, er hans Fordømmelse af en Ødeland som Johan Bjørnsen fuldt forstaaelig. Og Omtalen af Niels Høg er tilstrækkelig begrundet ved P. H.s Sympati for hans Angreb paa Biskoppernes Overdaadighed, Hovmod og Misbrug af deres Rigdomme — kun er P. H. uvis om, hvorvidt den afdødes Motiv var Had til Gejstligheden eller Nidkærhed for dens Reform. — Omtalen af disse tre Mænd er unægtelig et daarligt Bevis paa Aarbogens særlige Forhold til Ove Bille eller om Krøniken som en Mindebog for Billeslægten.

Forf. vender sig derefter til fire Personer, der skal have stillet Meddelelser eller egne Optegnelser til Disposition for Aarbogen eller Krøniken: Klaus Bille, Tyge Krabbe, Mogens Gyldenstjerne og Anders Bille. — Klaus Bille er den eneste af Slægten, som er omtalt i Krøniken (i Aarbogen findes ikke hans Navn). Han anførte de 500 Landsknægte, som under Søren Norby-Fejden 1525 »som Helvedes Bødler« dræbte »alle« Borgerne i Sølvborg og plyndrede Byen; men det tilføjes ganske vist, at »efter sigende« skete dette uden Befaling fra ham eller fra Overbefalingsmanden Tyge Krabbe. P.-E. H. kan have Ret i, at P. H. her vil »værne« Kl. Billes Rygte; men Værnet er i alt Fald saa svagt, at det snarest tyder paa Mistanke om Skyld!¹ At P. H. skulde bygge sin Fortælling her paa Meddelelser fra ham, finder jeg da lidet troligt. Beretningen tyder ogsaa nær-

¹ I Anledning af dette maadeholdne Defensorat for Kl. Bille, erklærer Forf. imidlertid, at det er »ganske tydeligt, at Krøniken i hele sin Opbygning er formet som et Defensionsskrift for Billeslægten og dens Tilhængere«.

mest paa Tyge Krabbe som Hjemmelsmand. — Snarere kan Afsnittet om Kampen mod Christiern II's Tropper, som 1532 huserede i Vigen og Bohus Len, i alt Fald paa anden Haand bero paa Meddelelser fra Klaus Bille, der dengang sad som Lensmand paa Bohus Slot, og hvis Opbrænding af Christiern II's Lejr i Kongshelle Krøniken fremhæver. Skildringen af Kampene mod Christiern II i 1531—32 fremstilles overhovedet særlig som en Grænsekamp og med ensidig Betoning af Kl. Billes Fortjenester. Paa den anden Side er her næppe Tale om direkte Meddelelse fra ham, ti straks efter Christiern II's Fængsling blev han sendt til Norge og kom først i Begyndelsen af 1533 tilbage til Danmark; men da var rimeligvis Krønikens Afsnit allerede nedskrevet¹.

At P. H.s Fortælling om Norby-Fejden gengiver Tyge Krabbes Opfattelse, er jeg enig med Forf. om; og her er man i Stand til at henvise til, at P. H. i alt Fald 1526 var i nær personlig Forbindelse med Rigsmarsken. (Tilegnelsen af Skriftet om »Luthers Handel« og T. Krabbes Formidling af P. H.s Prædiken for Frederik I²). Om de Optegnelser, T. Krabbe har gjort om dette Felttog, eller mundtlige Meddelelser ligger til Grund for P. H.s Beretning, maa imidlertid staa hen. Forf. hævder, at disse Optegnelser baade har været stillet til P. H.s og hans Hjemmelsmands (sc. Aarbogens) Disposition. Det havde været ønskeligt, at han paaviste dette ved Anførelse af Tekstoverensstemmelser samt godtgjorde Tidspunktet for nævnte Optegnelser. Dette er dog af mere underordnet Interesse. Inter-

¹ S. 136 formoder Forf., at Kl. Bille er Kilde til Krønikens Afsnit om Christiern II's Tog til Sverige 1520 og om Blodbadet; »men det lader sig ikke bevise«. Men Klaus Bille, der skal have spillet en fremtrædende Rolle ved Blodbadet, maatte dog kunne erindre det rette Aarstal.

² I Aarbogens og Krønikens Afsnit herom nævnes da ogsaa T. Krabbes Navn; endnu nævner Krøniken ham senere som en af de tre Adelsmænd, der fraraadede Rønnohv hans Udpresninger af Gejstlighedens vornede. Forf. kan have Ret i, at han »var selvskreven til Omtale i en historisk Fremstilling, der behandlede de oldenborgske Kongers Historie«; men Skriftet erklæres jo ellers for Billeslægten, og saa synes Interesses for ham mindre begrundet, selv om T. Krabbe stod Billepartiet nær.

essantere er derimod, at vi her har et Eksempel paa, at en Meddeler kan paatrykke P. H. sit Synspunkt. Derfor træder det endnu skarpere frem, at P. H. netop ikke gengiver O. Billes Synspunkter, hvor man skulde vente dette, hvis denne virkelig var hans Arbejdsgiver og Krøniken Billernes Mindeskrift (jeg henviser atter til Krønikens Behandling af Herredagene 1527, 1530, 1533 og dens Afsnit om den lutherske Bevægelse). — A. Heise formodede, at P. H. af Had til Holstenerne og Lutheranerne med Forsæt fremhævede T. Krabbes Fortjenester i Norby-Fejden og ganske forbigik Johan Rantzau. Her vil jeg mene, at P.-E. H. har Ret i, at »Forbigaaelsen« udelukkende skylder hans Kildes Ensidighed og P. H.s Iver efter at sætte sin daværende Protektor et Æresminde. — Forf. gør i denne Sammenhæng opmærksom paa, at P. H. ogsaa 1526 dedicerede sin Oversættelse af Luthers Bedebog til Tyge Krabbes Svigermoder, Fru Birgitte Thott til Vallø og hendes Søn, Rigsraaden Oluf Rosenkrantz, og tilføjer saa (S. 140): »P. H. har været en Mand, for hvem Døren altid har staaet aaben hos de ledende katholske Stormænd«. Underligt da, at Forf. stadig ensidig søger hans Hjemmelmænd til Optegnelser i Aarbogen og Krøniken i Billeslægten. — Iøvrigt hævder Forf. ogsaa her som noget »sikkert«, at de selvbiografiske Optegnelser, Tyge Krabbe har paabegyndt, har været stillet til Raadighed for P. H. og »for Forfatteren til Aarbogen«. Nu skal nemlig Meddelelserne om Kong Hans's Tog til Gotland 1487 og til Sverige 1497, som tidligere (ovenfor S. 178) formentes at stamme fra svenske Kilder, »oprindelig« hidrøre fra disse T. Krabbes Optegnelser. Nogen virkelig Begrundelse for denne nye Gætning gives dog ikke. Det oplyses end ikke, om de nævnte Optegnelser er paabegyndt saa tidligt, at de kan være Kilde for Aarbogens i Krøniken gentagne Notitser om de to Felttog.

Ogsaa Mogens Gyldenstjerne, Ove Billes Fætter, formodes ved Optegnelser at have tjent Krøniken som Kilde. Hans Navn forekommer én Gang i den, i dens Afsnit om Malmø Oprør 1534. Dog er det ikke Krønikens Beretning herom, men dens Afsnit om Forhandlingerne 1532 med Christiern II,

som skal bygge paa Optegnelser fra ham. Mens Mogens Gyldenstjerne 1534 var Fange i Malmø, forfattede han nemlig en Redegørelse, der skulde forsvare ham mod Beskyldninger for Forræderi. Da denne Opsats ligesaa lidt som Krøniken omtaler den mundtlige Ordre, Kommissærerne 1532 fik fra Frederik I, formoder Forf., at den »muligvis« delvis kan være P. H.s Kilde til Krønikens Fortælling om, hvad der førte til Christiern II's Fængsling. Ganske vist indrømmer han, at selve »Redegørelsen« ikke har været Kilden, da den er nedskrevet »saa sent«; men P. H. kan have faaet Kendskab til dens Indhold gennem Biller, som har været Mogens Gyldenstjernes »Lidelsesfæller« som Fanger i Malmø — som om denne Forklaring bedre klarer Tidsspørgsmaalet m. H. t. Krønikens Afsnit. — Men rent bortset fra den problematiske Begrundelse for Formodningen, strander den paa, at Krønikens Afsnit om de omtalte Forhandlinger i hvert Tilfælde er nedskrevet 1533 før Frederik I's Død. — Iøvrigt synes det ret gaadefuldt, hvorfor Mogens Gyldenstjerne, naar han endelig skulde nævnes i »Mindebogen« paa Grund af sit Slægtskabsforhold til Ove Bille, kun omtales i Forbindelse med Malmøoprøret. At Jørgen Kock ved Svig fik lokket ham ud fra Slottet og fængslede ham, hørte dog hverken til de Begivenheder, hvorved Slægten indlagde sig Berømmelse, eller for hvilke den trængte til Defension. — At P. H. fandt det rimeligt at minde om den, har derimod sin rimelige Grund baade i, at Fængslingen var Indledningen til Oprøret og godtgjorde Lutheraneren Jørgen Kocks Troløshed.

Ogsaa Anders Bille, Ove Billes Fætter, regner Forf. til de Mænd, som ved Optegnelser har leveret Krøniken Materiale. Overhovedet betragter han ham som en af de vigtigste Hjemmelmænd baade for Aarbogen og Krøniken; og at han er det, er jo netop Grund til, at hans Navn ikke forekommer i de to Skrifter (S. 141)! — Forf. mener at kunne »paavise«, at hans skriftlige Redegørelse for, hvad han har udrettet i Frederik I's Tid, ligger til Grund for Krønikens Meddelelser om Københavns Overgivelse 1524, Kroningsdagen og Kongemødet i Malmø s. Aar, Dorotheas Brudfærd 1526 og Forhandlingerne om

Christiern II's Skæbne og Anbringelse paa Sønderborg Slot 1532; ja »hans Oplysninger [vel mundtlige] spores ogsaa som Kilde« til Optegnelserne ligefra Kong Hans's Tid til Grevefejdens første Afsnit. — Jeg har i Rigsarkivet undersøgt de Optegnelser paa nogle faa Sider, hvorpaa Forf. bygger sin »Paa-visning« af, at Anders Bille er en Hovedkilde til Krøniken. Jeg fristes næsten til at betvivle, at Forf. har læst disse Optegnelser, som drejer sig om de Tjenestekrav, Frederik I har stillet til Anders Bille, siden denne hyldede ham i 1523. De redegør nemlig for de Udgifter, han har haft paa sine Tjenesterejser til Gotland, Kiel, Skaane, Preussen og Ny-Lødøse samt til forskellige Herredage. Gram har efter sin Paategning ment, at Anders Bille har nedskrevet dette 1530. I alt Fald er der i Optegnelserne ikke ét Ord om Forhandlingerne i Norge med Christiern II eller om dennes Anbringelse paa Sønderborg Slot. Forf.s Bemærkning om, at disse Optegnelser gennem Krøniken har givet os »vigtige Bidrag til vort Kendskab om Fr. I's Regering«, er ganske vildledende. Om Kroningsrigsdagen og om Kongemødet 1524 i Malmø siges overhovedet intet, heller intet om de fem nævnte Herredage; om disse og om Kongedatterens Brudfærd 1526 noteres kun Anders Billes Udgifter. Der er i Virkeligheden ikke mindste Grund til at antage, at P. H. nogensinde har set disse Notitser. At han muligvis kan have faaet enkelte Efterretninger fra Anders Bille, tør jeg naturligvis ikke benægte. Ganske vist véd vi overhovedet intet om personlig Forbindelse mellem dem; men da den P. H. nærstaaende Fr. Wormordsen 1528 dedicerede sin danske Bearbejdelse af Davids Psalmer, som P. H. havde hjulpet ham med, til Anders Bille, har denne vel ogsaa dengang hørt til P. H.s Velyndere. Men at Anders Bille er Hjemmelsmand for Meddelelser i Aarbogen og Krøniken lige fra Kong Hans's Tid til Grevefejden, er ren Gætning. Ikke saa meget som paa ét Punkt fremfører Forf. mere herfor end Formodninger udfra den Kendsgærning, at Anders Bille deltog i nogle af disse Begivenheder. Navnlig maa man i alt Fald efter P. H.s tydelige Forbitrelse over Adelsens Frafald i 1534 til Grev Christofer mistvivle om, at han derefter vilde have noget at gøre med

Anders Bille, der jo blev Foregangsmanden til Frafaldet, eller godtage Oplysninger netop fra ham om Grevefejden.

Med Hensyn til »de øvrige Mænd, som nævnes i Skibykrøniken«, gaar Forf.s Undersøgelse i første Række ud paa at fastslaa, om de har hørt til Billeslægtens »Hjælpere og Medarbejdere« (S. 143); men samtidig fremsættes selvfølgelig Formodninger om Hjemmelsmændene til Optegnelserne. Undersøgelsen følger her den Rækkefølge, hvori Begivenhederne omtales i Krøniken. — Først behandles da Sendefærden 1499 til Rusland. Da jeg maa anse P. H. for Forfatteren til Aarbogen, finder jeg selvfølgelig det naturligst at antage, at vi maa søge hans Hjemmelsmand i Karmeliterprovincialen Dr. Anders Christensen, som var en af Sendemændene. Da Forf. tilskriver O. Bille Aarbogen, og der ikke foreligger noget Vidnesbyrd om Bekendtskab mellem ham og Dr. Anders, finder han imidlertid, at denne er »mindre sandsynlig« som Hjemmelsmand, men vakler mellem de to andre Sendemænd: Mester Jens Andersen, udvalgt Biskop til Odense Stift, og Mester Anders Glob. Da Christiern Pedersen ofte paaberaaber sig Jens Andersen som Øjenvidne, har vi efter Forf. heri et sikkert Vidnesbyrd om, at denne »var villig til at berette om sin Deltagelse i Tidens Begivenheder«. »Sandsynligvis« har han da fortalt Ove Bille, der netop 1499 indtraadte i Kancelliet, om Sendefærden. Nu mener Ove Bille selv (som før omtalt S. 40 Note), at han først c. 1504 indtraadte i Kancelliet. Formodningen om Jens Andersens Fortælling til ham 1499 svæver derfor helt i Luften; men da Aarbogen jo først er paabegyndt i Slutningen af Christiern II's Regering, har der selvfølgelig været mange Lejligheder, hvor Ove Bille kan have truffet Fyns Biskop og hørt ham fortælle. Men Gætningen er overflødig, naar Aarbogen, som paavist, ikke er »Ove Billes Aarbog«. — Dermed bortfalder ogsaa det sandsynlige i Formodningen om Anders Glob som Hjemmelsmand. At Ove Bille i sin Kancellitid har haft »stadig Kontakt« med ham, der var Rentemester, skal naturligvis ikke nægtes.

Beretningen om Knud Alfsens Mord 1502 volder Forf. forskellige Vanskeligheder, da der »tilsyneladende ikke eksisterer

den ringeste Forbindelse mellem ham og Billerne«. Vel vakte Mordet en Opmærksomhed i Datiden, som kunde begrunde Omtalen i en Aarbog — men hvorfor omtaler Krøniken ogsaa den myrdedes Sønner og tilmed rosende? Dette synes en »uløselig Gaade«. — Heldigvis har Forf. en »Teori«, som tilmed, hvis den er rigtig, er »det bedste Bevis« for, at Krøniken først er forfattet i Slutningen af 1534. I Begyndelsen af 1534 ægtede nemlig Truid Ulfstand en Enke, som var Datterdatter af Knud Alfsen; og da han hørte til Billernes Venner og ellers er omtalt i Krøniken, synes Gaaden løst. Det er tilmed »ikke umuligt«, at en »Redegørelse« fra Truid Ulfstand til Ove Bille om Ægteskabsplanen er Grundlaget for Krønikens Meddelelser om Knud Alfsen og hans Slægt¹ (S. 145)! Desværre umuliggøres »Teorien« ved, at Krønikeafsnittet allerede var forfattet i 1527. Iøvrigt maa det vel ogsaa indrømmes, at »Teorien« kun er en yderst svag Begrundelse for Afsnittets Optagelse i Billernes Mindebog. — En almindelig Læser af Aarbogen og Krøniken vil da ogsaa se, at førstnævnte overhovedet ikke omtaler Mordet, men Nordmændenes Forsøg paa det Oprør mod Kong Hans, som Knud Alfsen, hvis »Enfoldighed« svenske Stormænd havde misbrugt, ganske vist tilskyndede til. P. H.s principielle Fordømmelse af Oprør og forudgaaende Omtale af det svenske Oprør 1501 forklarer os da denne Optegnelse, saa meget mere som hans Had til de troløse Svenske her kunde faa nyt Afløb. Mordet, som Krøniken fortæller om, interesserer ham særlig som typisk

¹ Sønnen Karl Knudsen omtales ellers under 1521 som Feltherre i Slaget ved Bogesund (1520). Grunden til, at han her ligestilles med Otte Krumpen, formoder Forf., maa være Tyge Krabbes uændrede Nag mod Otte Krumpen, der 1520 fik Overbefalingen ved Toget mod Sverige i Stedet for Hr. Tyge og tillige afløste ham som Lensmand til Helsingborg. I Slutningen af 1534 skal altsaa Tyge Krabbe, der forlængst (siden 1523) atter sad som Lensherre paa Helsingborg Slot, og nu som Grev Christofers Mand var travlt optaget af Forholdene i Skaane (der truedes fra svensk Side, hvorfor Adelen beredte sig til Frafald fra Greven), efter Forf.s Mening have været optaget af at faa P. H. til at svække Otte Krumpens Berømmelse fra 1520 ved at nævne Karl Knudsen som ligestillet med ham. Man kan dog ogsaa være for skarpsindig.

Eksempel paa Ordbrud og Troløshed, og derfor stempler han betegnende nok de to danske Stormænd, som hverken holdt Tro eller Love (Roskildebiskoppen Jens Jepsen og Hr. Henrik Krummedige), som ringere end »den grumme Tyrk«. — Forf. maa naturligvis motivere Omtalen af de to Drabsmænd paa sin Vis. Det kniber imidlertid med Biskoppen, som jo 1501 havde overdraget O. Bille hans første kirkelige Præbende; men med Krummedige gaar det bedre. Desværre stod han sig ganske vist godt med Billerne; men heldigvis havde han en Godsstrid med Hans Bille. »Der har saaledes været al mulig Grund til, at Billerne ønskede hans Navn nævnt i Forbindelse med Mordet« (S. 147)!¹

Ogsaa Afsnittet om Poul Laxmands Drab, volder Forf. Besvær. Aarbogen betragter jo Drabet som en uhørt Forbrydelse, og Krøniken lovpriser Righshofmesteren og erklærer Rigsraadsdommen over ham for Højforræderi for ganske uretfærdig. Men der foreligger intet Vidnesbyrd om »intimt Samarbejde« mellem Bille og Poul Laxmand, og to Bille deltog endda i Dommen over ham. Hvorfor saa dette Afsnit i Billernes Mindeskrift? — Heller ikke her svigter dog Gætteevnen P.-E. H. Tidligere i 15. Aarhundrede var der et nært Forhold mellem Laxmand og Slægten: han har været Værge for Torben Billes (d. 1465) tre Sønner, og i Diplomer, vedrørende Forholdet til Sverige, findes hans Navn jævnsides (!) med to af disse Sønner: Bent og Sten. Nu er ganske vist netop Sten Bille en af Laxmands Dommere; men Krøniken, der kaster den egentlige Skyld paa Kongen, viser det Syn, den næste Generation af Bille anlagde paa Retssagen mod Laxmand; ti Ove Bille maa være Hjemmelsmanden for dens Beretning. Dette sandsynliggøres ved nye Gætninger om Familiens literære Tilbøjeligheder. Hans Fader, den tredje af Laxmands Myndlinge, Peder Bille, der levede tilbage trukket paa Svanholm, har nemlig »maaske« følt Trang til at nedskrive en Beretning om de Begivenheder, hvori Slæg-

¹ Det kan tilføjes, at Forf. S. 170 er blevet klar over, at Anders Bille, som var Arkelimester paa Toget 1502 mod Knud Alfsen, kan være Hjemmelsmand for Efterretningerne i Kronikens Afsnit herom.

ten særlig »udmærkede sig«; og det er »sandsynligt«, at disse (altsaa formodede) Optegnelser er gaaet i Arv til hans Søn Ove Bille, hvilket saa ogsaa forklarer, at denne i sin Aarbog har kunnet berette os om de ældste Begivenheder, den omtaler (S. 150). — Nu maa man vel antage, at Peder Bille, der altsaa hørte til den ældre Generation i Slægten, har delt Broderen Stens og det øvrige Rigsraads Opfattelse af Retssagen; men selvom han har set mere uhildet paa den, kan han dog næppe, naar han gjorde »Optegnelserne«, have regnet denne Begivenhed til de Lejligheder, hvor Billederne særlig »udmærkede sig«. At Ove Bille fandt, at Poul Laxmand nødvendigvis maatte nævnes i Bille-Slægtsbogen, synes da stadig ret gaadefuldt¹.

For en mindre fantasirig Betragter synes en anden Forklaring paa Afsnittets Indhold mere nærliggende. Karmeliteren P. H. gengiver simpelthen den gængse Opfattelse i hans Orden, for hvilken Laxmand havde været den store Velgører. Drabet giver ham desuden Anledning til at understrege, at, skønt den verdslige Domsmagt har svigtet baade m. H. t. at straffe Drabsmændene og ved den uretfærdige Retssag, har Guds Straf dog ramt Voldsmændene ved deres tidlige Død. Og ikke mindre Biskop Jens Andersen, ved hvis Forslagenhed Kongen opnaaede Dommen over Laxmand, ti han fik velfortjent Straf under Christiern II's Regering (jfr. iøvrigt om Afsnittet ovenfor S. 43 f.)².

¹ Underlig nok formoder Forf. ikke her, at Krøniken godtgør sig som »Defensionsskrift« for Billederne ved ikke at omtale Sten Billes Deltagelse i Domfældelsen af Laxmand!

² Betegnende afviser Forf., at P. H. kan staa bag Beretningen, med, at det er en ren »Tilfældighed«, at han kom til at skrive om Laxmand; ti han skulde jo kommentere »Ove Billes Aarbog«, der omtalte Drabet. Forf. er desuden ængstelig for at kaste »et grimt Skær« over P. H.s Karakter(!). Men det gør man, hvis »Lovprisningen« af Laxmand betragtes som foranlediget ved dennes Velgæringer mod Helsingørs Kloster. Laxmands pecuniære Ydelser hængte nemlig sammen med Karmeliterens »Afladshandel«; og P. H., »der hele sit Liv kæmpede mod Afladshandelens fordærlige Virkninger, var i Sandhed ikke den Mand, der ved Pengegaver lod sig bestikke til at forandre sin Dom over de samtidige« (S. 148). — Forf.s Iver for at værne om P. H.s Karakter er ganske vist rørende, men fuldstændig overflodig. P. H. behøvede ikke at ændre sin Dom over Afladshandlen,

Større Held har Forf. ikke med at paavise, hvorfor de resterende Personer, Krøniken omtaler, maatte tages med i Billernes Mindebog. Betegnende nok indlader Forf. sig overhovedet ikke paa at oplyse os om noget Forhold mellem Billeslægten og de 9 »Pirater«, hvis Navne »faldt P. H. ind«, da han skrev om Søkrigen 1507 flg. mellem Kong Hans og Sverige-Lübeck; heller ikke Christiern II's derefter omtalte og navngivne Fribyttere frister ham til Gætning. Hvorfor disse 11 Navne staar i Mindeskriptet, forbliver altsaa en Gaade. Forf. nøjes med at interessere sig for Søren Norby, Otto Rud og Jens Holgersen; men skønt han S. 151 lover senere at gøre Rede for deres Forhold til Billeslægten, har han S. 171, hvor Søkrigen atter omtales, forglemt sit Løfte. Vi maa da her nøjes med hans Oplysning S. 151, at Grunden til, at de nævnes, »synes at være den«, at Krøniken [og Aarbogen] har Notitserne om deres Bedrifter [eller som P. H. jo siger: om »deres medfødte Lyst til Rov og Plyndring«!] fra Anders Bille. Han har nemlig ønsket Søkrigen omtalt, fordi han selv udmærkede sig i den; men som vi har hørt, maatte hans Navn jo ikke nævnes! Vi har saaledes her et nyt Vidnesbyrd om Nødvendigheden af at have en Nøgle til »Mindeskriptet« for at forstaa det ret. Men mon P. H.s skarpe Dom over Piraternes Krigsførelse, som altsaa ogsaa ramte Anders Bille, egentlig har tilfredsstillet denne? — Forf.s mindre vellykkede Forsøg paa at udskille tre Stadier i Krøniketekstens Tilblivelse er belyst ovenfor S. 47 (det viser, at han ikke har undersøgt Aarbogens Tekst). Hvorfra P. H. har sine lidet præ-

fordi han forsvarede sin Ordens Velgører. Dennes store Gaver til Helsingør Kloster har i n t e t med Afladshandel at gøre. Vilh. Lorenzen, som har skildret Klosters Bygningshistorie, ser ganske vist »Gaverne« som Vidnesbyrd om, at man »ogsaa indenfor denne Orden vidste, hvad gode Afladsbreve var værd«, og Forf. følger ham heri blindt; men Karmeliterne solgte ikke Aflad. At Laxmand forpligtede Brodrene til at holde Messer for hans Sjæl, er dog ikke identisk med, at han købte, og de solgte Aflad. — Da Forf. betragter O. Bille som »Hjemmelsmanden for Beretningen«, kan det selvfølgelig ikke forbavse, at han anser Omtalen af de to Drabsmænd som Udtryk for »den yderste Grad af Hævngerrighed«. Krøniken rummer jo overhovedet for ham »et glimrende Stof til en Studie i Over Billes Mentalitet« (S. 150).

cise Oplysninger¹, skal jeg ikke udtale Formodninger om; men klart nok er Grunden til hans Interesse for »Piraterne« hans Afsky for Krig overhovedet og navnlig for »Røvere«, der plyndrer kristne Fjender, samt hans Glæde ved, at Guds Straf rammer saadanne.

Forf.s Opfattelse (S. 152) af, hvorfor Otte Stigsen findes omtalt i Krøniken, er ikke mindre betegnende for hans Argumentation for »Mindeskriftet«. Der kan intet oplyses om Ottes Slægtskabs- eller Venskabsforhold til Billerne; men hans Broder Hans var Anders Billes Slotsfoged paa Stege Slot, og han »synes . . . at have været knyttet til Billerne«. Anders Bille maa derfor være Hjemmelsmand for Meddelelserne om Otte Stigsen. De er Udtryk for en »Forbitrelse og Hævntørst«, som er »usmagelig« i en gejstligs Værk. Men Otte Stigsen var nu ogsaa sin Families »sorte Faar«, altsaa maa han med i »Mindeskriftet«!! — Atter her ser Forf. ganske bort fra den Tekst, hvis Tilblivelse han vil forklare. Den præciserer nøjagtig, hvorfor Otte Stigsen omtales. Han var den egentlige »artifex« til Bønderrøret under Norbyfejden, og P. H. interesserer sig særlig for ham, fordi han undgik sin fortjente Straf. Dette belærer ham om, at Ottes »Ondskab endnu ikke havde naaet sit fulde Maal«; »efter Guds retfærdige Dom« skulde han volde flere Ulykker endnu (jfr. ovenfor S. 83 og 15¹). — Iøvrigt mente Forf. jo tidligere, at Tyge Krabbe (og Klaus Bille) var Hjemmelsmænd til den udførlige Beretning om Skaanekrigen 1525.

Forf.s Forklaring (S. 156) af, hvorfor »Mindeskriftet« nævner Knud Gyldenstiernes Navn og fordømmer ham, er et slaende

¹ Krigen til Lands begyndte 1506. Forf. mener derfor, at det ikke er en Tilfældighed, at P. H. lader den begynde 1507; først i dette Aar udmærkede nemlig Anders Bille sig, — men naar hans Navn (eller Bedrifter) netop ikke skulde omtales, hvorfor saa det urigtige Aarstal? — Jeg ser ikke rettere end, at det urigtige Aarstal, som allerede findes i Aarbogen, hører til de mange Indicier mod, at denne skyldes Ove Bille. At Krigen med Sverige og Lübeck begyndte 1506, maatte han som Kancelliembedsmand vide. P. H. viser sig, trods sine Bestræbelser for at datere, Gang paa Gang unøjagtig; men det er ham jo mest om at gøre at udtale sin moralske Indignation over Begivenheder og her over Krigens Rædsler.

Eksempel paa en Tekstanalyse, der skyder Tekstens egne Udsagn til Side for fri Gætning. Den er tilstrækkelig belyst ovenfor S. 399—400.

Hvorfor Rønnovs Strid med sit Kapitel skal omtales i Mindeskriftet, forklarer Forf. af gode Grunde ikke; men da Krøniken nævner, at Eiler Rønnov, Tyge Krabbe og Johan Urne søgte at faa ham fra hans uberettigede Udpresninger, antager Forf., at Tyge Krabbe kan anses for Hjemmelsmand for »en Del« [hvilken?] af Beretningen om denne Strid. Da Eiler Rønnov sluttede sig til det katolske Partis Modstandere, kan han ikke komme i Betragtning. Derimod hørte Johan Urne til Partiets bedste Støtter, og som Lensmand til Borreby (der hørte til Bispestolens Godser) og samtidig som Slotsherre paa Københavns Slot maa han betragtes som »den oprindelige Hjemmelsmand« for Beretningen om Striden mellem Biskoppen og Kapitlet. — Atter her viser Teksten os tydelig, hvorfor P. H. saa indgaaende behandler denne Strid. Ved den viste Rønnov sig nemlig aabenlyst som »Lutheraner og Tyran«. Men Muligheden for, at han kunde plage Gejstligheden »værre end nogen verdslig Fyrste nogensinde havde gjort«, hængte atter sammen med, at Kongemagten (»der er Retfærdighedens Vogter og straffer Uretten«) ikke længere eksisterede. Netop Stormændenes Forlængelse af Interregnet »for frit at kunne øve Vold« belærte ham om, at et Arverige dog har det bedre end et Valgrige. — Teksten vidner saaledes klart om, at hverken de nævnte verdslige Stormænd eller O. Bille, der fuldtud havde Medansvar for Kongevalgets Udsættelse og saa lidt som disse ønskede et »Arverige«, staar bag den. Dens Indhold er iøvrigt det tydeligste Vidnesbyrd om, at P. H., som jo dengang boede i Roskilde, bygger sin Fremstilling af Striden paa Meddelelser fra de underkuede og forbitrede Känniker.

I Afsnittet om Malmøs Oprør 1534, som P. H. karakteriserer som »Forræderi mod Rigets Raad og Øvrighed« [ogsaa hele Adelen], fortælles om tre Rigsraaders Fængsling, idet Jørgen Kock ikke alene troløst forgreb sig paa Slotsherren Mogens Gyldenstjerne, men ogsaa paa Truid Gregersen (Ulfstand)

og Klaus Podebusk, som i god Tro var kommet til Byen. Omtalen af de to sidstnævnte er saaledes særdeles sagligt motiveret; og P. H. har yderligere ved i Begyndelsen af Afsnittet at karakterisere Malmøboerne som »vel kendte for Troløshed« understreget det moralske Synspunkt, han overhovedet anlægger paa den følgende Beretning. — Da Forf. jo imidlertid skal godtgøre, at Krøniken er Billeslægtens Mindebog, ser han selvfølgelig ogsaa her bort fra Teksten. Men hans Oplysning om, hvad der er den »virkelige« Grund til, at de to Mænd omtales i Krøniken, er unægtelig noget vel tyndbenet: Klaus Podebusks Fader var en af Ove Billes trofasteste Tilhængere, og Hr. Klaus, der var skaansk Godsejer, har »formentlig« hørt til den Kreds, de gæstfri Biller samlede paa deres Gaarde i Skaane! Mærkelig nok udnævnes han dog ikke til en af Krønikens Hjemmelmænd. — Det skal derimod Truid Ulfstand være, og som Fætter af O. Bille havde han desuden »Krav« paa at nævnes i Mindeskriftet — mærkeligt kun, at han saa blot omtales denne ene Gang og ligesom Fætteren Mogens Gyldenstjerne i en Sammenhæng, hvor det endog maatte være Slægten ualmindelig vanskeligt at se, at han havde indlagt sig særligt Ry eller gjort sig fortjent af Staten. Forf. bøder dog noget derpaa ved at minde om Hr. Truids senere tapre Forsvar af Varberg mod Svenskerne. Men, hvor mærkeligt, her nævner Krøniken ikke hans Navn! Oplysningerne om Belejringen og »om Krigsbegivenhederne i Omegnen« skal naturligvis alligevel »baade P. H. og Forfatteren af Aarbogen« skyldte ham. Nu er det vel ikke umuligt, at Hr. Truid, skønt Svenskerne dengang havde afskaaret ham fra Omverdenen, kan have haft Tid og Lejlighed til at afsende Meddelelser om sin Situation. Men man forbavses alligevel over, at han efter Forf. skal have sendt Bulletiner herom baade til Hans Henriksen (eller Ove Bille) og til P. H. Dog at Belejringen efter Nytaar 1535 ophørte ved et Forlig, har han altsaa ikke meddelt dem¹.

¹ Forf. kan jo ikke mene, at her er Tale om mundtlige Meddelelser, fremsat, efterat Hr. Truid i Marts 1535 maatte flygte fra Varberg (da Marcus Meyer havde sat sig i Besiddelse af Slottet), ti saa er det uforstaaeligt, at Krøniken ikke fortæller om Enden paa Svenskernes Belejring.

Iøvrigt er det ikke meget, dette sidste enslydende og ufuldendte Afsnit i Aarvog og Krønike fortæller om Krigsbegivenhederne i Omegnen af Varberg. Det eneste, som omtales, er jo Halmstads Indtagelse. Det sandsynligste er, at P. H. har disse Meddelelser fra sit gamle Kloster i Varberg. Man kan vist rolig lade Hr. Truid udgaa som Meddeler.

Naar Forf. anser Truid Ulfstand (sammen med Anders Bille) for P. H.s Hjemmelsmand til Afsnittet om Malmøoprøret, er det antagelig, fordi han mener, at dets »Udredning ligger P. H. »som Teolog« noget fjernt« (S. 158)¹. Aarsagen til Oprøret siges nemlig at være Had til Adelen og Haabet om ved et Forbund med Lübeck at bringe Christiern II til Magten igen, medens »de religiøse Faktorer er skubbet fuldstændig i Baggrunden af de politiske«. Atter her læser Forf. Krøniken paa sin Maade. Den taler aldeles ikke om et ønsket Forbund med Lübeck, tværtimod hævder den netop, at det ikke var af Hensyn til Lübeckerne, men udelukkende af Had til Adelen, man begyndte Oprøret, og saa tilføjes paa ægte P. H.s Vis, at den dybere Grund dertil (jfr. ovenfor S. 143) var de kætterske Prædikanters Forkyndelse af et Evangelium, som ikke havde Kristi Tjeneste, men Tyrannen Kong Christierns som Formaal. Denne Forkyndelse var sat i Værk, for at man, naar først Gejstligheden og saa Adelen var likvideret, kunde opnaa »den længe attraaede Kødets Frihed« under den berygtede Skinkonges [Christiern II's] Regimente. — Jeg kan ikke tro, at P. H. behøvede nogen særlig politisk sagkyndig til Hjemmelsmand for at skrive dette Afsnit, der saa ganske bærer Præg af hans Had til »Pesthulen« Malmø. For ham har det været det vigtigste netop at understrege, at den religiøse (lutherske) Belæring har været en Hovedaarsag til den Opstand, som først og fremmest blev kendemærket ved Troløshed mod kirkelig og verdslig Øvrighed, og som sigtede mod at opnaa kødelig Frigjorthed. Man mærker Hadet til Lutherdommen og særlig til de forhenværende Kar-

¹ Afsnittet omtaler dog ogsaa, at en Del adelige Børn, som var i Skole i Malmø, fængsledes, og saavel Børn af Anders Bille som af Truid Ulfstand var blandt disse.

melitere, P. Laurentsen og Frans Wormordsen, som nu var de aandelige Ledere i Malmø.

Johan Urnes Navn forekommer foruden i førnævnte Afsnit om Rønno og ogsaa i det Afsnit, som fortæller om Københavns Frafald til Grev Christofer. Her siges, at Slottets Overgivelse nødvendigjordes ved Besætningens Forræderi mod ham. Hvorvidt dette næppe korrekte »Defensorat« for ham skyldes mangelfuld Oplysning eller personlig Sympati for den Mand, som 1531 havde været med til at skaffe Katolicismen Frue Kirke tilbage og 1533 havde talt Kannikernes Sag overfor Rønno, maa staa hen. Vigtigere er, hvorvidt Forf. har Ret i at understrege det »uhyre besynderlige« i, at Krøniken ikke omtaler, at han hyldede Greven. Den har jo heller ikke fortalt om, at Anders Bille og Tyge Krabbe har hyldet ham. Overhovedet har »Krønikens Forfatter omhyggelig sørget for ikke at nævne Navne paa de Adelsmænd, der hyldede Greven« (S. 157). Dette mener Forf., at Ove Bille, trods Forbitrelse over Frafaldet, har forlangt af Hensyn til Slægten. — Nu var Frafaldet jo generelt, hvorfor der overhovedet ikke var Grund til at fremdrage enkelte Navne. Man kan vel derfor snarere sige, at hvis P. H. havde gjort det og vel at mærke havde udpeget Personer, som ikke hørte til Billepartiet, var der Grund til Formodningen. Men dertil kommer, at P. H.s Dom over Adelen har sin væsentlige Motivering i noget andet end dens Frafald til Greven. Hans politiske Syn paa Frafaldet er klart nok, men træder kun forbigaaende frem, idet han kalder Københavns Overgang til Greven for Forræderi mod Rigets Øvrighed og senere siger, at Fynboere gik over til Grevens Parti uden at tænke paa deres Lydighedspligt. Sikkert har han iøvrigt ment, at hans Læsere efter Krønikens tidligere Udtalelser ikke kunde være i Tvivl om hans Stilling til den Mand, som rejste Tyrannen Christiern II's Sag. Men det, som særlig interesserer ham ved Adelen Frafald, er dels dens Fejghed og Redebonhed til at aflægge Ed paa alt muligt, naar de kunde redde Liv og Gods, dels Frafaldets Sammenhæng med Bondeoprøret, som Grevens Landgang straks fremkaldte. Dette betragter han nemlig som tydeligt

Vidnesbyrd om Guds retfærdige Straf over Adelen for dens Tyranni overfor Almuen og for dens Favorisering af Lutherdommen. Det sidste understreges særlig stærkt, fordi det saa ofte er »forudsagt«, at Lutherdommens Frugt maatte blive Oprør og Ulydighed. Men da Billerne jo i alt Fald gennemgaaende holdt fast ved Katolicismen, vilde en særlig Fremdragen af deres Navne netop være ganske forfejlet. Iøvrigt kommer P. H.s politiske Syn paa dem for saa vidt frem, som han understreger de sjællandske Rigsraaders Ansvar for, at Grev Christofer ikke mødte nogen Modstand. Saaledes rammer han i Grunden netop ganske særligt Anders Bille, der var øverste Befalingsmand paa Sjælland. Men allerede dette viser det forfejlede i som Forf. at mene, at Krønikens Afsnit om Grevefejdens Begyndelse bygger paa Meddelelser fra denne. Naar Krøniken taler om, at de sjællandske Raader havde planlagt at gøre Modstand for København, men »efter dansk Sædvane« tøvede ved Beslutningen, til det var for sent, tyder det snarest paa, at han særlig har sine Oplysninger fra Roskilde. Rønnov havde nemlig fremsat nævnte Plan, som netop Anders Bille hindrede ved at forholde sig passivt overfor Biskoppens Opfordringer. Men samtidig glemmer P. H. ikke i denne Sammenhæng at betone, at Københavnerne var Lutheranere og ivrige Tilhængere af Christiern II samt hadede Adelen, hvis Opdrætten og Handel med Okser ogsaa skadede deres Handel, ligesom den var en utaaelig Byrde for Bondestanden. Hele Fortællingen ender derfor med at fastslaa, at de socialt modsatte Befolkningslag styrtede hinanden i Fordærvelse. — Det paagældende Afsnit viser med andre Ord, at Krønikens specielle Formaal dels er at betone det moralsk-religiøse Synspunkt, dels P. H.s Samfundsopfattelse. Her er ikke nogetsomhelst, som kan tyde paa, at Krøniken er en Mindebog for Billeslægten.

Samme religiøs-moralske Opfattelse præger Fortællingen om Grevens Afsættelse af Rønnov, som efter P. H.s Opfattelse havde faaet Roskilde Bispesæde ved Vold og Magt og havde vakt alle gode Mænds Had mod sig ved sit Tyranni og sin Pengegriskhed. Det var da efter Guds retfærdige Dom, at han

paa vanærende Maade blev afsat, og naar han fik Lov til at købe Embedet tilbage, har P. H. antagelig heri set et Vidnesbyrd om, at hans Syndemaal endnu ikke var fuldt. — P.-E. H.s fantastiske Gætning om, at Gustav Trolles kortvarige Indsættelse paa Roskilde Bispestol er »et af de sikreste Vidnesbyrd om, at Krøniken er forfattet efter Ordre fra Billeslægten«, og at dens Meddelelser her skyldes Anders Bille, er tidligere belyst (jfr. ovenfor S. 400)¹.

S. 160 ender Forf. saa sin hidtidige Undersøgelse med triumferende at fastslaa, at den har vist, »at der intet tilfældigt er over Valget af de Personer, der er fundet værdige til Omtale i Skibykrøniken. Krønikens Indhold og Form er bestemt af Billeslægten — og især Ove Billes — Synspunkter«, og Dommene er Udtryk for, »om paagældende var Tilhængere af Billeslægten's Politik eller var knyttet til den ved Venskabs- og Slægtskabsbaand«. — Efterprøven har imidlertid godtgjort, at der ikke foreligger ét eneste sikkert Vidnesbyrd for en saadan Antagelse i Krønikens Omtale af Personer. En Sum af mere eller mindre usandsynlige Formodninger kan ikke begrunde et Resultat, der tilmed er i direkte Modstrid med Tekstens Udsagn paa adskillige Punkter². Og naar Forf. tilføjer, at det ikke sætter noget Skel i Krønikens Bedømmelse, om Folk var af anden religiøs Overbevisning eller sympatiserede med andre Regeringsformer end Billeslægten (»det eneste afgørende for Dommen har været Spørgsmaalet: For eller imod Billerne?«), vidner dette om en Læsning af Krøniken, som konstant overspringer, hvad P. H. Gang paa Gang saa stærkt som muligt

¹ Krøniken karakteriserer Gustav Trolle som en »*homo levis et inconstans ac animi ferocis*, der aandede Trusler og Død mod alle, hvem han vilde skade«. Dette er altsaa skrevet »efter Ordre« af Billerne eller er i alt Fald Resultatet af den formodede Ordre!

² Iøvrigt glemmer Forf. ganske at forklare, hvorfor Personer som f. Eks. Johan Rantzau og Peder Ebbesen omtales. Hvad havde de med Billeslægten at gøre; og hvorfor nævnes det, at de reddede sig ved Flugt, da Grevens Folk generobrede Nyborg? Er dette maaske ogsaa Udtryk for O. Billes Hævngrædighed? Men fra 1534 stod han paa samme Side som disse to.

har understreget: at det afgørende for hans Dom om Personer netop er deres religiøs-moralske Værdi; ligesom han jo med særlig Iver fastslaar, naar deres Skæbne kan udtydes som Vidnesbyrd om Guds straffende Retfærdighed. — Undersøgelsen har ikke alene vist, at det er en ren Fiktion at tale om Billedernes — ja endog om Ove Billes Indflydelse paa Krønikeskriveren. Tvertimod bærer Skriftet ikke alene sin Forfatters ejendommelige religiøs-moralske Særpræg, men vidner tydeligt om hans ejendommelige Samfundsopfattelse. Politisk kan P. H. vakle i sit Syn paa Tronens Besættelse (Aarbogens Genealogi viser dog, at han forudsætter, at Valgretten er begrænset til Slægtningene af den gamle Kongeslæggt). Men hans Udtalelse om Kongen som Rettens Haandhæver (*justus ultor*) godtgør, at hans Forstaaelse af Kongemagtens Nødvendighed for at bevare et ordnet Samfund er urokket. Men den rammer netop Billederne, for saa vidt som de var med til at udsætte Kongevalget for at kunne øve »Tyranni« mod de værgeløse Befolkningslag, samtidig med at de begik Forræderi ved at aflægge Ed til den Mand, som foregav at handle paa Tyrannen Christiern II's Vegne.

7. Naar Krøniken viser en saa afgjort Mangel paa Interesse for Billeslægten, at den overhovedet kun et Par Gange omtaler én, som bærer dette Navn, og intet Sted iøvrigt saa meget som antyder, at Familien har øvet Indflydelse paa Begivenhederne ved de Lejligheder, hvor Skriftet nævner Personer, venter man unægtelig endnu mindre at finde Vidnesbyrd i den herom, hvor den intet Personnavn nævner. Imidlertid er Forf. overbevist om, at det ogsaa af disse Afsnit lader sig paavise, at Krøniken er denne Slægts Mindebog. Jeg skal derfor ikke forbigaa nogle Bemærkninger til denne sidste Del af hans »Analyse«, der iøvrigt ligesom den første udelukkende fremsætter Formodninger.

Om en Række af disse Afsnit gælder det, at Forf. end ikke som Grund til, at de er taget med i »Mindeskriftet«, kan paavise, at nogen af Billeslægten deltog i eller havde noget med de omtalte Begivenheder at gøre. Det gælder saaledes de fleste

Afsnit om Tiden inden 1500. Videre Afsnittene om Ditmarsker-
toget 1500, Korstogsprædikenen 1502 (mod Tyrkerne), Processen
mod Jens Andersen 1517, Afsnittene om Karmeliterne (1515
og 1519), om Arcimbald 1517 og 1518, om Universitetsmanden
Peder Skottes Død 1520, om Biskop Hans Mules Død 1524,
Vejle Bys Brand 1525¹, Bondeoprøret i Tyskland 1525 og Gen-
døberuvæsenet i Münster 1534, Lübecks Krig med de nederland-
ske Stæder 1533, Hamburgerfredsmødet 1534, Lübecks Krig med
Holsten 1534 og endelig Afsnittene om den lutherske Bevægelse
i Nørrejylland, København og Malmø.

Ved nogle af de resterende Begivenheder har ganske vist
Billier været nærværende; men det kniber unægtelig med at
paavise, at de har indlagt sig nogen Berømmelse ved dem.
Andre af disse Afsnit menes optaget i Mindebogen, fordi for-
modede Venner af Billeslægten var nærværende ved Begiven-
hederne eller kan være Hjemmelsmænd til Meddelelserne.
Naar Krøniken (og Aarbogen) saaledes til 1488 omtaler Dron-
ning Dorotheas Pilegrimsrejse, er det ikke, fordi P. H. havde
speciel Interesse for denne Fromhedshandling af den særlig
»kristne« Fyrstes Gemalinde, men fordi Johan Oxe var »Dron-
ningens trofaste Ledsager« (jfr. S. 166). Han er ogsaa nævnt paa
Listen over de Gæster, der i Jan. 1490 samledes paa Søholm
hos Torben Billes Enke, og var altsaa antagelig Ven af Familien
(S. 165). Betingelserne for at komme med i Mindeskiftet var
altsaa ikke haarde. Deltagelse i Slægtens Gilder er nok! — Om
flere af de to Skrifers svenske Meddelelser formodes, at de
ganske vist skyldes »Mennesker udenfor Billeslægten«, men
Venner af den (S. 163): nemlig unionsvenlige svenske Adels-
mænd, som Forholdene havde nødte til at tage Ophold paa
deres danske Godser. Forf. afviser derimod pure, at P. H. paa
Grund af sin halvsvenske Afstamning har haft svenske For-
bindelser, som skaffede ham disse Oplysninger. At Krøniken er
»gennemsyret af Had til de troløse Svenskere«, skal ogsaa tyde

¹ Her formodes dog S. 179, at et ukendt Medlem af Slægten har været
i Livsfare!

derimod. — Nu hænger P. H.s skarpe Dom over Svenskerne sammen med hans absolute Forkastelse af uberettigede Oprør, og vi møder den ogsaa i hans Kongeskrift. Ud herfra er der i alt Fald ingen Grund til at forkaste Optegnelserne som Udtryk for P. H.s egen Opfattelse, og Oplysningerne om selve Begivenhederne kan han, som Forf. selv tidligere har formodet, have fra svenske Annalister¹. Forf. mener imidlertid nu, at de exilerede svenske Stormænd »enten gennem mundtlige Meddelelser eller skriftlige Optegnelser har stillet deres Viden om Forholdene i Sverige til Raadighed for P. H.« (S. 164)². Naar og hvor P. H. (navnlig da han jo efter Forf. først fik »O. Billes Aarvog« tilstillet i Efteraaret 1534 og derefter begyndte paa Krønikearbejdet) kan have haft sine Konferencer med disse fremmede, oplyser Forf. os dog ikke om. — Til særlig Hjemmelsmand udnævner han Arvid Trolle (d. 1505), hvis Slægt har været de ældre Billers Venner, og hvis Søn Erik Trolle er opført paa den ovenfor nævnte Liste over Gæsterne paa Søholm i 1490. Erik Arup har formodet³, at Arvid Trolle har gjort Optegnelser om de svenske Begivenheder i 1497, der førte til Kong Hans's Anerkendelse som Sveriges Konge og hans Kroning i Stockholm. Nu betragter Forf. ham derfor som Hjemmelsmand ikke alene til Aarbogens og Krønikens Notits til 1497 om Sveriges »Udfrielse fra Sten Stures Vold«, men ogsaa

¹ Om han har gjort Optegnelser efter disse Aarvøger under sit Studieophold i Sverige eller senere, eller om han har Oplysningerne fra en nu tabt dansk Annalist, maa staa hen.

² Den i Aarvog og Krønike enslydende Notits om Karl Knutsons Indfald i Skaane 1452 formoder Forf. dog nu »højest sandsynligt« stammer fra Optegnelser, som et Medlem af Billeslægten har gjort om de Hærgninger, som da fandt Sted (der er »al mulig Grund til at antage, at Billederne har lidt store Tab«), og til disse formodede Slægtsbogsoptegnelser kan man »sikkert« ogsaa henregne Notitsen om Kometen 1472! Derimod er Forf. ikke mere saa sikker paa, at Afsnittet til 1487 om Gotlands Genforening med Danmark skyldes Tyge Krabbes Selvbiografi (saaledes S. 137); nu er det »ogsaa muligt, at det bygger paa Oplysninger fra de svenske adelige eller paa Dokumenter(!) fra disses Arkiv« (S. 164).

³ »En tabt kilde hos Hvitfeldt« i Hist. Tidsskr. 8. R. I, 383—94.

til Afsnittet til 1493 om Sten Stures Tyranni¹. Arup karakteriserede imidlertid Arvid Trolles Optegnelser om 1497 (som han mener gaar igen i Huitfeldts Krønike om Kong Hans) som saa livlige og nøjagtige, at de maa betegnes som et Øjenvindnes Optegnelser. Dette Præg har i alt Fald P. H.s korte Notits til 1497 ikke; dens Dato til Kong Hans's Kroning er desuden gal². Krønikens Afsnit om Sten Stures Tyranni (til 1493) er ægte P. H.sk, ogsaa ved sin Unøjagtighed. Det understreger, at Sten Sture selv udtalte, at han vilde prøve, om den gængse Tale om, at Guds Hævn rammer Mænd, som bemægtiger sig Kirkens Gods, var rigtig; »kort efter« døde han (*prodigiosa morte calamitosus*), — men han døde dog vitterlig først 1503! Arvid Trolle eller hans Søn maa saaledes have ført P. H. bag Lyset! Iøvrigt havde det været rart, om Forf. her, hvor der virkelig var en Mulighed for at konstatere, om Hr. Arvid var Hjemmelsmand, havde paavist os, at Sten Stures foregivne Udtalelse virkelig fandtes i den paastaaede Kilde. — Men selv om Forf. havde bedre Støtte for sine Formodninger om disse svenske Hjemmelsmænd, kan man vel mene, at egentlige Bidrag til en Mindebog om Billernes Indsats i Tidens historiske Begivenheder er disse svenske Afsnit ikke³.

Maaske er det derfor, at Forf. m. H. t. Afsnittet om Kong Hans's Hjemrejse fra Sverige 1498 og Afsnittet 1501 om Svenskerne Oprør forlader Formodningerne om svenske Hjemmelsmænd og vender tilbage til Billerne.

At Kong Hans's Hjemkomst fra Sverige særlig omtales, skal saaledes skyldes, at han senere paa Aaret holdt et dansk Rigsraadmøde, hvori i alt Fald Sten Bille har deltaget. Notitsen

¹ Hvorvidt ogsaa Notitsen til 1477 (o: 1476) om Kalmarmødet henføres til ham eller til andre svenske Hjemmelsmænd, er jeg ikke klar over.

² Hans Hildebrand, Sveriges Historia II, 559 har 26. Nov.; Skibykrøniken: St. Katharinas Dag (25. Nov.); Huitfeldt, der altsaa skal have brugt Arvid Trolles Optegnelser, har rigtigt »Søndagen efter Catharina« (26. Nov.).

³ Forf. oplyser dog, at Tyge Krabbe og Sten Bille var med paa Togtet 1497 til Sverige; og han gætter paa, at Torben, Anders og Hans Bille nok ogsaa har været med!

skal derfor bygge paa Oplysning fra »en Bille, der har modtaget Indkaldelsesbrev til nævnte Møde«! — Afsnittet om det svenske Oprør fortæller os mest om Dronning Christines Fangenskab efter Stockholm Slots Indtagelse og om hendes Modtagelse i Halmstad efter Frigivelsen [1503]. Særlig her er det, at P. H. udførligt udtaler sig om det »barbariske« svenske Folks medfødte Troløshed og Had til Fyrster. Naar det nu her siges, at Dronningen blev modtaget af »Rigets fornemste Herrer«, er det efter Forf.s Opfattelse ligefrem typisk. Altsaa maa nemlig nogle Biller have været til Stede; og af dengang udstedte Dokumenter ses ganske rigtigt, at Sten Bille var med. Det fremgaar derfor »med al ønskelig Tydelighed«, at én af de »fornemme Herrer« har været Hjemmelsmand for Oplysningerne (S. 167)¹. Dermed er *eo ipso* afvist, at P. H., som dog muligvis selv har overværet Dronningens festlige Modtagelse (han var jo dengang i Kloster i det nærliggende Varberg), her gengiver en Ungdomserindring. Efterretningen maa nemlig i alt Fald skyldes en fornem Mand. Forf. synes ligefrem at mene, at man ikke kan fortælle om fornemme Folk uden selv at være fornem! Dog maa jeg i Sandhedens Interesse her tilføje, at Forf. har et i hans Øjne »afgørende« Vidnesbyrd i Baghaanden: Krøniken undlader nemlig at fortælle om den mislykkede danske Expedition for at undsætte Dronningen, da hun var belejret i Stockholm. Grunden hertil er klar nok. »Hans Bille var nemlig en af Flaadecheferne« (S. 170)! Ove Bille har da antagelig fundet Omtalen af Expeditionen for kompromitterende for Slægten, men netop det beviser altsaa, at Afsnittet om Oprøret skyldes en Bille!

Min Formodning om, at P. H. oprindelig har paabegyndt Aarbogen som en Slags Fortsættelse af »Kongeskiftet«, bygger ikke mindst paa dens mange Optegnelser vedrørende Kongefamilien (Christiern I's Rejse til Rom 1474, Sønnen Hans's Trolovelse 1477, hans Bryllup 1478, Overdragelsen af Slotslovene

¹ Efter denne Bevisførelse kan det ikke undre, at Forf. ogsaa i det følgende anser det for ganske sikkert, at naar fornemme Folk overhovedet omtales i Krøniken, maa den i alt Fald særlig tænke paa Biller og have sine Oplysninger fra dem!

til ham 1482, hans Kroning 1483, Prins Christierns Hyldning 1486 [urigtigt for 1487], Dronning Dorotheas Pilegrimsfærd 1488, Kongens Sverigestog 1497 og Tilbagekomst 1498, Dronning Christines Hjemkomst [1503], Prinsesse Elisabeths Trolovelse med Joachim af Brandenburg 1499, Christiern II's Trolovelse 1514 og Bryllup 1515 samt endelig Frederik I's Datter Dorotheas Bryllupsrejse 1526). Forf. har dog selvfølgelig sine Billebestemte Forklaringer til, hvorfor disse Begivenheder omtales. Et Par er allerede omtalt. Notitsen om Elisabeths Trolovelse skal saaledes stamme fra Anders Bille, »der havde al mulig Grund til at mindes hende med Taknemmelighed«. Hun havde nemlig medvirket til, at han fik Tilgivelse for et Drab 1508 paa Rigsraaden Niels Hack. Interessen for Begivenheden selv har altsaa været secundær; Optegnelsen er primært tænkt som et Æresminde om Anders Billes Taknemlighed!

P. H. gjorde 1515 to Optegnelser i sit Eksemplar af Saxo-Udgaven fra 1514: om Christiern II's Bryllup med Isabella og om Karmeliterprædikanten Dr. Morten Pedersens Død. Lignende Notitser i samme Rækkefølge har Aarbogen; men den indføjer tillige Notitsen om Kongens Trolovelse 1514. Krøniken gentager Aarbogen med store Udvidelser i Afsnittene om Brylluppet og Dødsfaldet. Da der er visse formelle Forskelle imellem de to Optegnelser i Saxo-Eksemplaret og i Aarbogen, finder Forf. heri »et sikkert Bevis for, at P. H. ikke er den oprindelige Forfatter til Skibykrøniken« [der menes antagelig Aarbogen]. Og da Hans Bille var Chef for det Skib, som førte Dronning Elisabeth til Danmark, »har der saaledes været al mulig Anledning for Aarbogens Forfatter til at indføre disse Notitser i et Værk, som var bestemt til at afspejle Billeslægts Færden«. — Her er saaledes et af Stederne, hvor Forf. hævder, at ogsaa Aarbogen fra første Færd skulde være et Familienmindekrift. Om det umulige heri jfr. ovenfor S. 369 f. — At P. H. overhovedet ikke behøvede nogen Hjemmelsmand for at nedskrive disse Notitser om landskendte Begivenheder i Aarbogen, er imidlertid ubestrideligt; og Kommentaren til Bryllupsnotitsen med dens Udtalelse om Dyveke og om Kongens ubundne

Frilleliv godtgør sig tydelig som Etikeren P. H.s egne Dom (med Brug af Peder Svaves Forsvarsskrift for Frederik I som Basis, som Teksten jo udtrykkelig siger). Selv Udtalelsen i Kommentaren om de »vesterlandskes« skuffede Haab om Handelsfordele (paa Grund af dette Ægteskab) behøvede P. H. ikke en politisk Hjemmelsmand for at nedskrive. Herom har han sikkert ofte hørt Tale i Helsingør, hvor Øresundstolden betaltes; om ikke andre, har Frans Wormordsen kunnet berette P. H. om Nederlændernes Misfornøjelse.

Da Anders Bille og Hustru 1526 opfordredes af Frederik I til at ledsage hans Datter Dorothea paa hendes Bryllupsrejse, er det forstaaeligt, at Forf. betragter ham som Hjemmelsmand for Notitsen i »O. Billes Aarbog« herom. Uagtet Krøniken overhovedet ikke taler om dette Ægteskabs politiske Betydning, men kun udvider Aarbogens Notits med en forarget Udtalelse om Brudgommens forudgaaende Frafald fra Romerkirken) efterat han »ved Tyranni« havde ophævet den Korsridderorden, han havde været Stormester for) og karakteriserer ham som »en af de mest halsstarrige Tilhængere af det lutherske Parti«, mener Forf. dog, at ogsaa dette Afsnit maa skyldes Ove Bille selv. Andre vil tværtimod synes, at den fuldstændige Mangel paa Omtale af den politiske Baggrund i Danmark for Beslutningen om dette Ægteskab (der vakte saa stor Uvilje og Modstand i Rigsraadet¹, og som sammen med Landdagsvedtagelsen i Kiel Febr. 1526 var det afgørende Vidnesbyrd om, at Frederik I opgav den Kirkepolitik, som saa højtidelig var proklameret paa Kroningsherredagen 1524) snarest tyder imod, at O. Bille staar bag Krønikeafsnittet. Paa den anden Side røber Tekstens Vendinger netop klart baade P. H.s Stil og hans Følelser overfor dette Ægteskab.

Alle de resterende Afsnit i Krøniken (og selvfølgelig i dens Forlæg), som beretter om Begivenheder, der har spillet en særlig Rolle i dansk Historie, og for hvilke der ikke i det foregaaende allerede er gjort specielt Rede, anser Forf. Ove Bille for

¹ Jfr. herom A. Heises Afhandling om W. Utenhof i Hist. Tidsskr. 4 R. VI, 163—328.

Hjemmelsmand til eller mener, han i alt Fald har sat sit Præg paa. — Grunden til, at Ditmarskertoget 1500 kun omtales i knappe Vendinger i Aarbogen, er saaledes den, at ingen af Billederne var med. Men da Nederlaget var pinligt for den danske Adel, ønskede O. Bille ikke dette Togt nærmere beskrevet i Krøniken (S. 170). I Kommentaren, der hævder, at Nederlaget var Udtryk for »Guds Hævn« (fordi Adelen, der var smittet af Husitisk Kætteri og forblindet af Griskhed efter Kirkegods, allerede inden Indkaldelsen til Leding havde delt de bedste kirkelige Præbender og Klostre mellem sig), henholder P. H. sig imidlertid udtrykkelig til gængse Rygter dengang (*dicebatur vulgo illis diebus*). Forf. erklærer diktatorisk, at dette vidner om P. H.s Hævngrædighed; det har overhovedet intetsomhelst med Ditmarskertoget at gøre, men indblander Forhold fra 25—30 Aar senere (jfr. ovenfor S. 41 om Forf.s Datering af Afsnittet). Dog mener han, at O. Bille har kunnet billige disse Udtalelser om Adelen. — I Krønikeafsnittet ser han iøvrigt »et klart og tydeligt Bevis« for, at P. H. kommenterer en Aarvog, »i hvis Affattelse han ingen Del har haft«. Atter her tager saaledes »Analysen« intet Hensyn til Tekstens Udtalelser; men da Udtalelserne skal vidne om P. H.s Hævngrædighed, indrømmer Forf. saaledes her, at Krøniken dog ikke altid vidner om Ove Billes »Mentalitet«.

Aarbogens korte Notits om Kong Hans's Død følger lige efter et Afsnit om Lave Urnes Bispevielse i Ribe. Forf. formoder derfor, at begge disse er hentet fra en Dagbog, Ove Bille førte paa sin sidste Rejse med Kongen, en Gætning, som kun har Spor af Sandsynlighed, hvis afgørende Grunde taler for, at Aarbogen skyldes Biskoppen. — Krønikens Tilføjelser deler Kong Hans's Regering i to Perioder. I den første besværede han Gejstligheden efter verdslige Stormænds Raad; men da han opdagede, at deres Motiver var Had til Kirkens Personer og ikke Uegennytte, slog han om og blev Kirkens Mænd meget velsindet. Utvivlsomt sigtes her (ligesom i Afsnittet om Ditmarskertoget) særlig til Adelen Griskhed efter Kirkegodset. Tilsvarende Kritik af Lægmænds egennyttige Angreb paa Gejst-

ligheden er staaende Emne for P. H. i hans Skrifter. Alligevel erklærer Forf. kategorisk, at Krønikens Syn paa Adelen ikke er P. H.s, men Ove Billes. — Naar Krøniken her roser Kongen for hans kraftige Indgriben overfor Adelen indbyrdes Stridigheder, kan Forf. med sin fine Indfølelsesevne »ligefrem mærke Ove Billes Tilfredshed med Kongens Overbærenhed ved Anders Billes Drab paa Niels Hack«! Andre vil beklage, at Ove Billes »Dagbog« ikke har efterladt sig tydeligere Spor i Krøniken. Dennes sluttelige Fremhævelse af tre Anker mod Kong Hans tyder i alt Fald afgjort mere paa P. H. end paa Ove Bille. De gælder: hans blodige Krige (P. H. var som Erasmus ivrig Fredsven), Dommen, som uretfærdig ramte Poul Laxmands Arvinger (jfr. P. H.s Indignation over den i Afsnittet til 1502 og paa den anden Side Billernes Deltagen i den som Dommere, jfr. S. 416) og endelig hans Ægteskabsbrud (Forholdet til Edel Jernskæg). Da Fru Edel var gift med Torben Bille, læser Forf. ganske vist ud af denne sidste Anke Ove Billes Harme over Kongens vedblivende Forhold til hende, som han følte som en Forhaanelse af Slægten, — men hvorfor forbød han saa ikke hellere P. H. at omtale dette kompromitterende Forhold i Mindeskriftet? Iøvrigt er det usikkert, om P. H. insinuerer, at Forholdet vedvarede efter Edel Jernskægs Giftermaal.

Ligesom Aarbogen fortæller ogsaa Krøniken kun om Forhold fra Christiern II's Regeringstid, som interesserede P. H. dels som Ordens- og Universitetsmand (Dr. Morten Pedersens Død, Karmeliterkollegiets Oprettelse, Dr. Peder Skottes Død), dels som nidkær Ivrer for Kirkens Ære (Dommen over Arcimbolds Legation, Jens Andersens Proces, Nekrologen over Ærkebiskop Birger). Afsnittene om Dyveke, Torben Oxe og Hans Faaborg udtaler P. H.s Tanker om Guds Indgriben som retfærdig Dommer (jfr. S. 407). Alle disse Afsnit bærer Præget af hans Pen, og selv Forf.s Forsøg paa at godtgøre Ove Billes Indflydelse paa det sidstnævnte, kan jeg kun betegne som ganske mislykket. »Ove Billes Aarbog« kender iøvrigt ikke det bitterste til Træk, som belyser Christiern II's Tilsidesættelse af Rigsraadet eller dets Modstand mod de nye Love. Skulde O. Bille, selv om han

ikke fortsatte sin formodede Dagbog, være ganske uinteresseret herfor? Overhovedet overspringer baade Aarbog og Krønike alt indtil 1521, hvortil de urigtigt henfører Sveriges Erobring og Blodbadet. Forf. finder her, trods Aarbogens Knaphed, at den er temmelig godt underrettet om, hvad der skete i Stockholm, og mener, som før omtalt, at Oplysningerne skyldes Klaus og Mogens Bille. Den »villige Fortæller« (jfr. S. 174) Klaus Bille maa imidlertid have været særlig uoplagt, naar han ikke kunde give sin Fætter fyldigere Oplysninger (og det rette Aarstal) til hans Aarbog. Hvis han virkelig staar bag Krønikens indignerede Fortælling om Blodbadet (og dens forudgaaende Skildring af Sten Stures »Tyranni«) og om Christiern II's foregivne Iver for Pavens Sag, forbavses man unægtelig over, at vi saa intet hører om Gustav Trolles og Jens Andersens Optraeden. Hele Skildringen er imidlertid bygget op paa faa, almindelig kendte Fakta og præget af P. H.s Iver for at stemple Christiern II for Grusomhed, Hykleri og Troløshed og fastslaa Guds paafølgende retfærdige Straf over Tyrannen og hans Medhjælper, Didrik Slagheck.

For Krønikens Skildring af Begivenhederne inden Oprøret mod Christiern II og af selve Oprøret samt for Indflettelsen af P. H.s Klageskrift er tidligere gjort Rede. Forf. har unægtelig Ret i, at Indledningen til Oprørsskildringen gengiver den senere Regerings Synspunkter, og at selve Fortællingen om Oprøret viser »et meget løst Kendskab til de nærmere Omstændigheder«. Dette opfordrer nu ikke til at gætte paa nær Forbindelse med en fremstaaende Politiker. Paastanden om P. H.s Forhold til Ove Bille under hans Flugt til Jylland hviler paa løs Grund, og der foreligger ingen Sikkerhed for, at Krønikens højst utilstrækkelige Oplysninger stammer fra dette Hold. Kun hvis der forelaa noget!somhelst Vidnesbyrd om, at den Biskop, som opfordrede P. H. til at oversætte og kommentere Frederik I's Haandfæstnings Klagepunkter mod Christiern II, var Ove Bille, var der Grund til at formode Indflydelse fra ham paa P. H. i disse Afsnit af Krøniken¹. Men P. H.s Ophold i Aarhus er nærmest usand-

¹ Vedkommende Biskop kan have været Stygge Krumpen, da P. H.s Opholdssted i Jylland antagelig var Karmeliterklostret i Sæby.

synligt, og Forf.s Paastand om Ove Billes og Lave Urnes Redaktion af Haandfæstningens kirkelige Punkter med P. H. som Medhjælper er i alt Fald afgjort forfejlet. De dermed sammenhængende Formodninger om Indflydelse paa Krønikens Tekst svæver derfor i Luften. — Det generer aabenbart Forf. noget, at »Ove Billes Aarbog« ikke viser nogen Forbitrelse over Adelenes Troløshed overfor Christiern II (jfr. S. 176). Forklaringen derpaa skal være, at selv om ingen Bille var med i Sammensværgelsen, deltog dog Venner af Slægten som Tyge Krabbe, Predbjørn Podebusk og Jakob Lykke i den. »Der er saaledes al mulig Grund til, at Ove Bille ønskede at dække over de virkelige Forhold ved Oprøret«. Derfor er ogsaa Krøniken saa kortfattet herom!

Krønikens Afsnit om Kongens Flugt (med den urigtige Dato) og om hans følgende Omflakken finder Forf. umuligt kan være forfattet af en »gejstlig, stuelærd Mand«. Det maa skyldes en Statsmand og Politiker, fordi det fortæller om Kongens Vanskeligheder med at faa Lejde i Provinsen Holland; først af Hensyn til Dronningen fik han jo Lejdebrev. — Hvorvidt P. H. behøvede at faa disse brudstykkeagtige Oplysninger fra en Politiker, maa staa hen; men en saadan vilde vel have lagt Vægt paa at fremhæve Kongens faretruende Krigsforberedelser og de diplomatiske Forhandlinger om hans Restitution, efter at Lejhæren opløstes paa Grund af hans Pengemangel. Men nogen Sikkerhed for, at Ove Bille er P. H.s Hjemmelsmand her, foreligger i alt Fald ikke. Der havde været mere Grund til at fremhæve det mærkelige i, at P. H. ikke omtaler Christiern II's Overgang til Lutherdommen under hans Ophold i Kursachsen.

Vi kommer saa til Frederik I's Regeringstid. De fleste og vigtigste Afsnit herom i Krøniken er allerede tilstrækkelig belyste, da de jo enten nævner Navne, eller af Forf. menes at tie om Begivenheder, som maatte kompromittere Biller. Optegnelserne om de Herredage, der spiller særlig Rolle for den kirkelige Udvikling, viste paa karakteristisk Maade, at P. H. i alt Fald ikke havde virkeligt Kendskab til Rigsraadsforhandlingerne eller interesserede sig for deres politiske Resultater (betegnende er Manglen paa Omtale af Recesserne fra 1530 og

1533 og af Enighedsbrevet). P. H. fremhæver kun, hvad der har hans personlige Interesse. Redegørelsen for Processen mod Hans Tausen 1533 forbigaar derfor endog Biskoppernes Anklager. Overhovedet har Referatet af Krønikens Afsnit vist, i hvor høj Grad Krønikeafsnittene, især efter 1526, bærer P. H.s ejendommelige Præg.

Forf. mener imidlertid ikke mindst her at kunne spore Ove Billes Indflydelse. Saaledes skal jo Mangelen paa Omtale af Covenantet fra 1524 ved Frederik I's Kroning, »den allervigtigste Begivenhed« ved denne Lejlighed (jfr. ovenfor S. 401—2), skyldes Biskoppen. Nu fremhæver Forf. dog ogsaa, at, naar Krøniken giver os »nøje Besked« om Rigsraadets Forhandlinger med Hansestædernes Afsendinge (om Fællesoptræden mod Christiern II) og om det mislykkede Forsøg, Afsendinge fra Kejseren og den engelske Konge gjorde paa at opnaa Mægling mellem de to Konger, maa Forfatteren være en Politiker og ikke P. H. (S. 177). — Imidlertid véd Krøniken slet ikke »nøje Besked« med Forhandlingerne; den nævner overhovedet kun de to Sendefærds Formaal. Om P. H. behøvede Oplysninger fra en Politiker for at kunne berette herom, er ikke saa givet. Noget Vidnesbyrd om, at han har faaet sine Oplysninger fra Ove Bille, er det i alt Fald ikke. Gik P. H. ud og ind i mange Stormænds Huse, som Forf. jo mener, har hans Mulighed for at faa disse sparsomme Oplysninger jo været mangfoldige¹.

Som en Særegenhed ved Krønikens Behandling af Aarene 1526—31 fremhæver Forf. med Rette, at den udelukkende (bortset fra Stykket om Dorotheas Bryllupsrejse) bringer Meddelelser om kirkelige Forhold og Dødsfald. Den er »yderst velunderrettet«, mens Aarbogen er »ret sparsom«. Dette sidste forklares saa ved, at Ove Bille var den eneste af Slægten, som

¹ Naar Forf. i Krønikens Tekst tillige »sporer«, at Hjemmelsmanden ser ned paa det menige Folks Repræsentanter ved Kroningen, er det et nyt Eksempel paa overivrig Sporsans. Krøniken konstaterer kun aldeles objektivt, at foruden Rigsraad og Stormænd og Repræsentanter for de vendiske Hansestæder overværede en stor Mængde adelige Kvinder og Almue Kroningen. Ser den ogsaa ned paa disse Adelsdamer?

aktivt tog Del i Kampen for den katolske Kirkes Rettigheder; men han fandt Stoffet til Belysning af Reformationsbevægelsens Fremgang »ikke egnet til Omtale i sin Aarbog« [den var jo ogsaa tænkt som Slægtsmindebog]. Men hvorfor finder vi saa netop i denne det fanatiske Afsnit om Karmeliteren Peder Laurentsens Frafald, hans Ødelæggelse af Klostret i Assens samt paafølgende Virken i »de vanhellige Apostaters Hule« Malmø; og hvorfor det følgende Stykke om Klaus Tøndebinders og Hans Spandemagers gennemgribende Prædikenagitation i Malmø; for ikke at tale om Afsnittet om Billedstormen i Frue Kirke i København, hvor de 10 anførende Borgermænds Navne omhyggelig registreres. Hvad har overhovedet disse Afsnit, der saa tydelig understreger Aarbogens levende Harme over Reformationsbevægelsens Fremgang, at gøre i et Mindeskrift for Billeslægten? Krønikens »yderst velunderrettede« Meddelelser maa Forf. da ogsaa her indrømme vidner om P. H.s Forfatter-skab. Han sværter her »efter sin Natur« Lutheranerne saa meget som muligt [dog ikke mere end i de nylig nævnte Afsnit i Aarbogen]. Men han bidrager derved kun til at give sine Læsere et urigtigt Indtryk af, at Katolikerne var trængt langt mere tilbage, end de i Virkeligheden var, hvad Forf. (ganske vist i Modsætning til P. H. og notoriske Data i hans Tekst) navnlig mener, Beslutningen paa Herredagen 1533 viser.

Med Hensyn til alt det følgende i Krøniken er der særlig Grund til at omtale, at Forf. betoner, at Nekrologen over Frederik I maa være forfattet af en Mand, som gennem en Aarrække har haft Lejlighed til at studere Kongens Personlighed og hans Politik paa nærmere Hold (S. 182). At P. H. muligvis har faaet Tips til sin Karakteristik af Frederik I fra en Politiker, skal jeg aldeles ikke benægte. Maaske har ogsaa Udtalelser fra Ove Bille ydet ham Stof; Nedskrivningen af Nekrologen ligger jo efter hans lange Ophold i Aarhus, hvor han var literært virksom i Biskoppens Tjeneste. Siden da var det ganske rimeligt at vente Udtalelser i Krøniken, som kunde bringe Ove Bille i Erindring. Saa meget mere undrer man sig over, at Krøniken snarere synes ganske at se bort fra Biskoppens Stand-

punkter (især ved Redegørelsen for Herredagen 1533 og for Processen mod Tausen). Men af Selverfaring kendte P. H. jo en Del til den afdøde Konge. Han kunde med Sagkundskab tale baade om hans Støtte af den lutherske Bevægelse og om de Tab, Kirken og Klostervæsenet havde lidt under ham. Og hans skarpe Dom over Kongen vidner klart om, at han ikke har glemte Oplevelsen i 1526 efter Prædikenen paa Københavns Slot. Ogsaa sine nationale Følelser overfor Holstenerne har P. H. her givet frit Spil. Heri var vel Ove Bille ikke uenig med ham; men, hvis Krøniken virkelig var forfattet saa sent, som Forf. mener, vil det sige, at Nekrologen er skrevet efter Ove Billes Hyldning af Christian III, og saa kan man sikkert paastaa, at han ikke havde taalt, at »Mindeskriftet om Billeætten« i den Grad talte nedsættende om den nye Konges Fader og om Holstens Voldshandlinger mod Danmark. — Iøvrigt bærer Nekrologen jo ganske Lektor Pouls Særpræg, og man tør rolig paastaa, at den i denne Form overhovedet aldrig var blevet godkendt af Biskoppen (som for Resten sikkert aldrig har set den).

Paastanden om, at Aarbogens og Krønikens Skildring af Grevefejden bygger paa Meddelelser fra Ove Bille, er ganske uholdbar. Er der nogen Del i de to Skrifter, hvorom denne Antagelse maa betegnes som fantastisk, er det denne, hvor Aarbogen omtrent helt har vist sig som en Kladde til Krøniken, og hvor begges Fortælling vidner saa tydeligt om Forfatterens østdanske Horisont. Et enkelt indledende Afsnit, Stykket om Lübecks Forlig med de nederlandske Handelsstæder, viste sig endda at staa i direkte Modstrid med Ove Billes egne Oplysninger. Men overhovedet har Forf. her end ikke gjort mindste Forsøg paa at klargøre for Læserne, hvorledes Ove Bille, som sad afskaaret fra de af Grev Christofer besatte Landsdele, og først i Efteraaret 1535 kom til Sjælland, har været i Stand til i Vinteren 1534—35 at konferere med P. H. og suflere ham m. H. t. Nedskrivningen af disse Slutningsafsnit i de to Skrifter og iøvrigt ogsaa m. H. t. hele den øvrige Krønikes Udarbejdelse. Naar Forf. som »Bevis« for, at Meddelelserne om Grevefejden stammer fra Ove Bille, henviser til »den Kendsgerning, at de

to Skrifter har kunnet tillade sig at indføre en Beretning om Adelens Overgreb i deres Skildring« (S. 182), er det klart nok, i hvor høj Grad han her er renonce for Argumenter, som blot tilnærmelsesvist kan kaldes sandsynlige. Han sigter til en plat-tysk Pamflet, som blev trykt i Malmø 1535 (vel i Nov.) og som forsvarede Malmøs og Københavns Oprør under de voldsomste Anklager mod Adelen. At Ove Bille skulde »tillade« Aarbogen og Krøniken at benytte dette Skrift, der, som Forf. rigtigt siger, i Virkeligheden haaner hans egne Slægtninge, som Kilde, er allerede lidet troligt. Men hvorledes Forf. kan tænke sig, at Biskoppen har meddelt saavel Hans Henriksen (der jo efter ham er Aarbogens Nedskriver) som P. H. denne »Tilladelse«, saaledes at de to Forfattere netop fremdrog de samme Momenter fra Pamfleten, og den første endda et Aarstid, inden nævnte Skandskrift udkom (hvis man følger Forf.s Datering), er unægtelig en Gaade. S. 196 synes Forf. da ogsaa at nære en vis Tvivl om Rigtigheden af, hvad han S. 182 kaldte »en Kendsgerning«. Nu hedder det nemlig, at Hans Henriksen »muligvis ogsaa har kendt og brugt dette Skrift«. — Iøvrigt er de Lighedspunkter, som findes mellem P. H.s Anklager mod Adelen og nævnte Smædeskrifts, for betydningsløse til at begrunde Forf.s Paastand¹. Og da Krønikens Afsnit om Greve-

¹ Begge Skrifter omtaler visse dengang velkendte Realiteter, men paa saa forskellig Maade, at Formodningen om P. H.s Brug af Malmøskriftet allerede af den Grund maa afvises. Forf. henviser S. 197 særlig til Skriftets Omtale af Adelens for Byerne saa skadelige Oksehandel; den skal godtgøre det som Kilde for Krøniken. (Om dennes Omtale af Oksehandelen jfr. ovenfor S. 424). Men i Skandskriftet er dette kun et enkelt Led i en større Sammenhæng, der tales om Adelens Odelæggelser af Byernes Handels-erhverv. Heraf kender P. H. kun til Oksehandelen, men taler ikke (som Skriftet) om, at det drejer sig om en storslaaet Exporthandel, der omfatter mange Tusind Okser, og som drives med Adelens egne Skibe; heller ikke, at Følgen er blevet en Prisstigning, som hindrer den fattige Borger ikke blot i at købe Okser, men overhovedet i at kunne faa Kod. Adelens Konkurrencebedrift omfatter ogsaa Handel med en Række andre, nærmere nævnte Varer, som de lader deres Fogeder afpresse Bonderne for lav Pris, samtidig med at det forbydes dem at sælge til andre. Dertil kommer saa Adelens Handel med Trælast og med nedsaltet Sild og overhovedet dens Driven

fejden i alt Fald senest er nedskrevet ved Nytaarstid 1535 (jfr. ovenfor S. 141), kan P. H. ligesaa lidt have hentet sit Stof

Fiskeri i stor Stil. Ogsaa disse Varer exporteres paa Adelens egne Skibe. Men hertil kom endelig, at Adelen »for at hindre, at Borgerne bliver for rige«, foranlediger, at de plages med Indkvarteringer af Landsknægte, som endda kræver Forplejning uden Betaling. Til disse Anklager kender P. H. intet, saa lidt som til Fremhævelse af, at Byernes Privilegier krænkes. S. 196 formoder Forf. ogsaa, at Pamfleten er Kilde til P. H.s Beretning om Sjællands Overgang til Grev Christofer og »for en Del« til Beretningen om Krigen i Skaane. »I det hele er Skandskriftet godt udnyttet; dog skal det bemærkes, at P. H. klogelig undlader at omtale Tyge Krabbes Forræderi og Borgerskabets Forsvar for den berettigede Opstand«. — Disse Paastande bortfalder imidlertid, da Malmoskriftet først er affattet, efterat Skibykroniken var afsluttet. Forf. har ikke bemærket, at det Slag ved Helsingborg, hvor Tyge Krabbe handlede forræderisk, dateres i Skriftet til Skt. Agnes Dag (o: 21. Januar) 1535; Dateringen er urigtig (skal være 13. Januar, jfr. C. Paludan-Müller, Grevens Feide I, 350), men den godtgør, at Skriftet er forfattet senere end Krøniken. Dette bekræftes yderligere af, at det omtaler, at de skaanske Raader har hyldet Christian III, og at »hele Skaane« er erobret af de kongelige, samt at Malmos Belejring er paabegyndt. Ikke mindst det sidste vilde have glædet P. H., hvis han havde kendt Skriftet. I det hele havde han da ogsaa kunnet forege sin sparsomme Viden om de skaanske Forhold. — Efter min Mening forelaa Skriftet overhovedet først i No v. 1535. Man har ganske vist hidtil ment, at den bevarede højtytske Udgave, der er trykt (det menes i Tyskland) 24. Nov. 1535 (optrykt i Danske Samlinger for Historie, Topografi o. s. v. I, 269 ff.), er et senere Nytryk efter en (nu ukendt) plattysk Udgave, som omtales i et Brev af 30. Nov. 1536 fra Mogens Gøye og Erik Banner til Magistraten i Malmø (jfr. sstts S. 383—386; om Ægtheden af Dateringen jfr. C. Bruun: Den danske Literatur til 1550 II, 134—5). De to Rigsraader har »nu i disse Dage« faaet fat i dette »prentwerck« og imodegaar det skarpt. Af Brevets Gengivelse af Titlen ses, at denne Tryksags Sprog var plattysk; men foruden at omtale, at den er trykt i Malmø, meddeles udtrykkelig, at den er »udgaaet« i Borgmesters, Raadmænds og alle Borgernes Navn. (Dette er ikke Tilfældet med den højtytske Udgave, der fremtræder anonymt som et privat Indlæg). Da man næppe kan tænke, at et Skrift, som var trykt i Malmø en vis Tid for Nov. 1535, først kom de to Rigsraader i Hænde et godt Aar senere, antager jeg, at det forsvundne Malmøtryk ikke er Forlægget for den højtytske Udgave (der ikke er et Malmøtryk), men tværtimod er en senere Gengivelse, beregnet paa mere hjemlig Agitation. — Men selv om den plattyske Udgave var ældst, udelukker dens Indhold altsaa, at Skibykrøniken kan have brugt Skriftet som Kilde.

fra det senere affattede Malmøskrift som fra Ove Billes »mundtlige Meddelelser, som igen byggede paa Oplysninger fra Billeslægtens øvrige Medlemmer, der var spredt rundt i Landet« (jfr. Forf. S. 183). Forf.s Formodninger om, at Benyttelsen af Malmøskriftet giver os et nyt Vidnesbyrd om P. H.s Levetid, maa derfor afvises.

Tilbage staar egentlig kun Forf.s Formening i sit sidste Kapitel om, at heller ikke de Kommentarer (som han dog sluttelig viste sig villig til at indrømme, bærer P. H.s Præg) i Virkeligheden er saa personlige og selvstændige, som det synes. Her skal Krøniken nemlig være et Fletværk, udarbejdet paa Grundlag af flere skriftlige Kilder, ganske vist ogsaa P. H.s egne Kampskrifter mod Lutheranerne, men tillige dels Prædikanternes trykte Stridsskrifter (saaledes »Viborg-Beretningen« af 1530 om Herredagen), dels Prælaternes utrykte 27 Klager ved samme Lejlighed mod deres Modpart. Forf.s Formodninger herom har jeg tidligere i Afhandlingen afvist som usandsynlige. Her skal jeg kun endnu bemærke, at, selvom Forf. virkelig havde Ret, har han ikke dermed gjort sin Tese om Krøniken som Billeslægtens Mindebog mere plausibel. Tværtimod. — Iøvrigt gælder det samme Formodningen om, at P. H. til sin Nekrolog over Frederik I har benyttet de Optegnelser om Rigsraadsforhandlingerne i 1530, som er optrykt i »Nye danske Magazin« V, 314 flg., og til sin Beretning om Herredagen 1533 den »Protokol«, som antagelig Ove Bille har ladet nedskrive (trykt i »Nye danske Magazin« II, 199 ff. og 242 ff.). Realoverensstemmelsen mellem Enkeltheder i Krøniken og disse Tekster er ikke nok til at bevise Afhængighed, da det drejer sig om Punkter, som P. H. personlig vidste klar Besked om. Navnlig viser Krønikens karakteristiske Forbigaaelse af Recesserne fra 1533 (og Enighedsbrevet) og dens fuldstændige Ukendskab til den vigtige Dissens, som dengang opstod mellem det gammelkatoiske Parti og den Fraktion, som fulgte Rønno, klart nok, at han opbygger sin Beretning alene paa sin personlige Bedømmelse af Begivenhederne. Men selv om Ove Bille virkelig havde furneret P. H. med visse Oplysninger vedrørende de to

Herredage i København, forbliver i hvert Fald Beretningen i Krøniken om disse og dens Fortælling om Retssagen mod H. Tausen 1533 højst besynderlige Bestanddele i et Skrift, som skal være en Billernes Mindebog. Magen til parodisk Mindeskrift skal man overhovedet lede forgæves om at finde.

8. Heller ikke sidste Del af Forf.s »Analyse« viser sig saaledes egnet til at støtte hans besynderlige Formodning om Skibykrønikens Udarbejdelse og Formaal. Skulde Mottoet »For eller mod Billeslægten« være Maximen, hvorefter dette Skrift er udarbejdet, maa det siges, at P. H. har vist sig som en ussel Pennefører, og hans Arbejdsgiver som en højst forvirret Meddeler, ganske ude af Stand til en forstandig Bedømmelse af, hvad der kunde give Efterslægten et overbevisende Indtryk af Familiens Betydning for Land og Folk i den behandlede Periode. Men Undersøgelsen af Aarvog og Krønike har da ogsaa vist, at Forf.s Tese kun kan betegnes som fantastisk. Hvad Krønikens Tilblivelse angaar, har Forf. ved at paavise, at Aarbogen er dennes Forlæg, skudt Breche i den tidligere Antagelse om dens Affattelse i fire Tidsafsnit, men ingenlunde godtgjort, at dens successive Tilblivelse er en Misforstaaelse. Og Hovedsagen: at den er P. H. eget og særprægede Værk kan det foreliggende Skrift ikke rokke ved. Herpaa beror Skibykrønikens vedblivende Betydning, selv om C. Paludan-Müller med god Grund har vist dens iøjnefaldende Mangler netop som historisk Skrift. Det er som Indlæg i Tidens Kirkekamp fra den ejendommelige Karmelitermunk, at den beholder sin ubestridelige Værdi som Kilde. Men med god Grund udelod P. H. i Krøniken det Forord, han havde skrevet til Aarbogen i dens første Skikkelse; ti, rent bortset fra, at Tidsangivelsen for Aarvogens Affattelse ikke vilde passe for Krønikens Vedkommende, var hans Syn paa Historie-skrivning undergaaet en afgørende Ændring. Nu var det mere Apologeten og Polemikeren, der udfra sit særprægede religiøsmoralske og kirkelige Syn førte Pennen, end den Mand, som havde paabegyndt en Optegnelsesbog for at tjene *eruditi* og og fremtidige Historikere med dens annalistiske Optegnelser.

Forholdenes Udvikling havde paa afgørende Maade ændret hans Syn paa Historieskrivning. Dette viser sig saavel i hans Fortsættelse af den i saa lang Tid henlagte Aarbog som i det større Værk, han fik Lyst til at udarbejde.

Spørgsmaalet om Hjemmelmænd for hans Optegnelser og ganske særlig for hans politiske Bemærkninger har vist sig vanskeligt at besvare blot med nogenlunde Sikkerhed, fordi Krøniken i saa fremtrædende Grad vidner om, at P. H. i alt Fald har benyttet de Oplysninger, som stod til hans Raadighed, paa sin Maade, ikke mindst for at agitere for sine personlige Meninger. At Billeslægten i nogen særlig Grad har været blandt hans Hjemmelmænd og særlig Ove Bille, har Undersøgelsen ikke bekræftet. Men i og for sig kan det ikke forbavse, da P. H. har haft Forbindelser til mange Sider, selvom Partiforholdene vel stadig, og efterhaanden i øget Grad, henviste ham til bestemte Kredse. Men i P. H.s snævrere kirkelige Vennekreds har man sikkert dengang som nu drøftet Tidens Spørgsmaal med Iver, og Samtalerne her og de almindelige Rygter har i alt Fald for en væsentlig Del ydet P. H. de Oplysninger, som han saa gav Form efter de Anskuelser, han mente at burde hævde som god Kristen og reformivrig Katolik.

Som Bidrag til at forstaa P. H.s Personlighed er P.-E. H.s Skrift blevet langt ringere, end man skulde vente efter hans Flid og Interesse for historisk Forskning; og det særlige Lys, han efter sin Hovedopfattelse samtidig har kastet over Ove Billes Personlighed, er ligesaa utilfredsstillende. For begges Vedkommende bygger Vurderingen i for høj Grad paa de løseste Formodninger og paa Tilbøjelighed til at fastslaa »Resultater«, inden alle Forhold og Vidnesbyrd er taget i Betragtning. — Men Hovedanken, som maa rettes mod Forf.s Skrift, er dog den ganske utilstrækkelige Undersøgelse af Forholdet mellem Aarbogen og Krøniken og det metodisk forfejlede i at begynde en Specialundersøgelse af Krønikens Indhold, inden Forfatterskabet til Aarbogen er klarlagt. Den uholdbare Formodning om Aarbogen som »Ove Billes Aarbog« og Paastanden om, at den først efter dens Fuldendelse i 1534 har været i P. H.s

Hænder, har fra første Færd præjudiceret en uhildet Undersøgelse af Krøniken og ført Forf. ind paa de haabløst usandsynlige Formodningers Vej. — Iøvrigt maa det ogsaa beklages, at Bogen mangler et særligt Afsnit, som udfra P. H.s Liv og hans kirkelige Skrifter gør Rede for hans Livs- og Samfundsopfattelse. Havde Forf. virkelig fordybet sig i Studiet af P. H.s andre Skrifter, vilde han næppe have kunnet danne sig et saa ensidigt og fejlagtigt Syn paa Karmeliterens Personlighed, som hans Bog vidner om. Fra første Færd arbejder han imidlertid paa at gøre sin Læser forstaaeligt, at P. H. var en Mand, man kunde byde at være Talsmand for andres Meninger og skrive efter Diktat. Men Bevisførelsen for, at Lektor Poul i den Grad manglede Personlighed, strider for stærkt mod de Vidnesbyrd, hans øvrige literære Produktion aflægger, og mod hans kendte uforfærdede og stejle Optræden ved afgørende Lejligheder (saa-vel overfor Christiern II som overfor Frederik I). At drive ham fra hans Synspunkter, hvor det gjaldt Forhold, der berørte hans religiøs-etiske Grundopfattelse og hans kirkelige Forstaaelse, har da ogsaa Forf. maattet indrømme, ikke lod sig gøre fuldtud; men at se paa dette som Undtagelsestilfælde eller som en Slags Indsmugling paa Trods af hans Arbejdsgiveres Vilje og Ønsker, er ikke en fyldestgørende Forklaring. — Forf. har da ogsaa, for at sandsynliggøre sin Opfattelse af P. H.s Forhold til Krøniken, søgt Tilflugt i en mærkelig Skildring af P. H.s Livsforhold siden c. 1528, som jeg endnu maa omtale kortelig.

S. 125 erklærer han, at P. H. »ved den Tid mere og mere træder i Baggrunden, trængt tilbage af Lutheranerne og tilsidst henvist til en ren literær Virksomhed, fjernt fra Begivenhedernes Centrum som Medarbejder ved og Forfatter af kirkelige Stridskrifter, der udkom under Ove Billes Tilsyn«. Samtidig »erstatte man ham« endda med udenlandske katolske Lærde. — Forf. pointerer tillige her det mærkelige i, at »P. H. synes at have haft de daarligste Betingelser for at holde sig underrettet om Begivenhedernes Gang«, netop samtidig med, at Krønikens Oplysninger bliver »fyldigere og fyldigere«. Jævnfør hermed, hvad Forf. specielt paastaar S. 182 om Krønikens Afsnit om

Grevefejden: »Det kan ikke tænkes, at P. H. har haft Lejlighed til at skaffe sig Oplysninger om Begivenhederne i andre Landsdele end netop den, hvori han selv opholdt sig« — hvorefter O. Bille uden Vanskelighed kunde faa Oplysninger fra Slægtens Medlemmer, »som var spredt rundt i Landet«.

Hvad sidste Paastand angaar, synes Forf. altsaa ikke at have erindret, at Krøniken saa godt som helt kun bringer Meddelelser fra Østdanmark; og da Grevefejden udbrød, opholdt P. H. sig i Roskilde, der dengang sammen med det nærliggende Køge i høj Grad kom til at blive et »Centrum«. Iøvrigt stod Roskildekaptlet i nær Forbindelse med Kollegiatkaptlet i København, og Rønnov havde stadige Forbindelser med Lunde Stift, ligesom P. H. sikkert ogsaa har haft vedblivende Forbindelse med Ordensbrødre udenfor Sjællands Stift. Skal man endelig tale om Vanskeligheder ved at faa Meddelelser under Grevefejden, gælder det vel snarere Ove Bille, da Forbindelserne mellem Øst- og Vestdanmark dengang ingenlunde var lette. — I Tiden inden P. H.s sidste Ophold i Roskilde, opholdt han sig jo iøvrigt længe netop i Aarhus, som Forf. synes at mene var et udmærket »Centrum for Begivenhedernes Gang« eller for Underretninger om disse. Her kunde P. H. altsaa »let« skaffe sig Meddelelser — men mærkelig nok drejer disse sig jo ikke om Jylland eller Vestdanmark, men ligeledes om Østdanmark. Oplysningerne maa da vel hovedsagelig være tilstillet P. H. gennem hans Ordensfæller eller kirkelige Venner og netop ikke gennem O. Bille.

Hvad Paastanden om P. H. selv angaar, skal den naturligvis forklare, at Ove Bille overhovedet kunde byde ham at skrive en Mindebog for Slægten med paaholden Pen. Hertil er den jo ikke ueffen, hvis virkelig P. H., efter tidligere at have været en »Forgrundsfigur«, nu var saa reduceret, at han var »henvist« til literær Virksomhed. (Som Stilist havde han altsaa endnu et vist Ry og kunde derfor bruges til at føre Mindebogen i Pennen).

Der kunde være al Grund til en indgaaende Imødegaaelse af denne ganske forfejlede Karakteristik af Karmeliteren og hans personlige Forhold. Det maa imidlertid forbeholdes en

anden Lejlighed. Her skal jeg nøjes med først og fremmest at protestere mod den Opfattelse, at P. H. nogen Tid har villet spille eller har spillet en politisk Rolle eller overhovedet været »i Forgrunden« i nogen dermed sammenhængende Betydning. P. H. har aldrig villet være andet end Læreren, Prædikanten og »Sandsigeren«. Han blander sig kun i Samfundsforholdene for at retlede efter sine religiøs-moralske Synspunkter, og man kan iøvrigt sikkert paastaa, at han aldrig har været mere »i Forgrunden«, end da han skrev sine kirkelige Skrifter, hvoraf de første ogsaa vakte stor Opsigt i Sverige, og de følgende blev de betydeligste Indlæg fra katolsk Side i hele denne alvorlige Krisetid for Kirken i Danmark. — Ikke mindre fejlagtig er imidlertid Forf.s Formening om, at P. H. skrev disse Skrifter, fordi han nu var »henvist« til denne Virksomhed, som Forf. altsaa synes at betragte som noget inferiørt i Forhold til hans tidligere Optræden. Givet er i alt Fald, at P. H. selv aldrig har opfattet sit literære Arbejde som en »Henvielse« til noget mindre betydningsfuldt; og utvivlsomt har hans Indflydelse i Tiden gennem Skrifterne paa ingen Maade været ringere end den, han havde øvet som Universitetslærer. Men Skibykrøniken er dog selv den bedste Imødegaaelse af denne Formodning om, at dens Forfatter var en saa reduceret Person, at han var nødt til at stille sig til Disposition for visse Stormænd, som leverede ham Materiale og dikterede ham de Meninger, han skulde forfægte. Som vist, bærer Krøniken den særprægede og stejle Karmelites Stempel helt igennem, og den er ganske blottet for Indhold, som vilde passe til en Mindebog for Billeslægten. Netop derfor vil den ogsaa fortsat bevare sin fremtrædende Betydning som et personligt særpræget »document humain« fra Romerkirkens afgørende Krisetid inden Reformationens Sejr i Danmark.

Anmeldelser.

Sønderjyllands Historie. Fremstillet for det danske Folk (Kbh. 1930—42), I—V.

I fem store, statelige bind foreligger nu »Sønderjyllands Historie«, redigeret af Vilh. la Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund. Hermed er et stort og skelsættende arbejde i udforskningen af grænselandets historie afsluttet, og danskerne har høstet den ære at komme først i kapløbet om at give en omfattende og velfunderet skildring af det gamle hertugdømmes historiske udvikling. Tilvejebringelsen af dette værk er en bedrift, der baade tjener medarbejdere og redaktører til den største ære.

Det er første gang, det er lykkedes at føre en omfattende behandling af Sønderjyllands historie til en lykkelig ende. Adskillige tilløb er tidligere gjort, men det blev ved tilløbene. De store historiske begivenheder har givet stærke impulser til forskerne baade paa dansk og slesvig-holstensk side. Under indtryk af slesvig-holstenernes nederlag i 1850 tog Georg Waitz opgaven op med værket »*Schleswig-Holsteins Geschichte in drei Büchern*«; der kom imidlertid kun de to bind, og fremstillingen standser ved aar 1658.

Danmarks nederlag i 1864 indviede A. D. Jørgensen til gerningen som historiker; han samlede gennem mange aar materiale til en Sønderjyllands historie, men naaede aldrig at virkeliggøre denne plan; meget af det indsamlede stof udnyttede han i de »40 Fortællinger af Fædrelandets Historie«, og mange af hans særprægede synspunkter findes i spredte artikler; men det store sammenfattende værk fik vi desværre aldrig.

Mens danske historikere var førende i studiet af grænselandets fortid i aarene fra 1864 til 1914, medførte begivenhederne i 1918—20, at der blussede en kraftig historisk interesse op i provinserne Slesvig-Holsten, og et stort, planmæssigt organiseret

arbejde blev sat ind paa den historiske forskning. Et led i arbejdet var planerne om udgivelsen af en stor »*Geschichte Schleswig-Holsteins*« i 7 bind i lighed med »Danmarks Riges Historie« og »Det danske Folks Historie«. Det var oprindeligen meningen, at værket skulde foreligge afsluttet til »Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte«s 100-aarsjubel i 1933, men det viste sig snart uoverkommeligt. Først i 1933 begyndte værket at udkomme. Hidtil foreligger kun bind I afsluttet (Stenalder og Bronzealder), mens der af de andre bind er kommet en del hæfter. Det vil sikkert vare adskillige aar endnu, før værket foreligger færdigt.

Den nye »Sønderjyllands Historie« er altsaa den første i sin art. Det har været tanken med den at tilvejebringe en lettilgængelig og velunderbygget fremstilling, og det maa i det store og hele siges at være lykkedes, dog saaledes at der er lagt mere vægt paa det velunderbyggede end det let tilgængelige; noget populært værk er »Sønderjyllands Historie« ikke.

Som de fleste større værker af den art er »Sønderjyllands Historie« skrevet af mange medarbejdere. Det rummer den indlysende fordel, at det ofte bliver specialister, der behandler de forskellige perioder, men det maa naturnødvendigt gaa ud over helhedssynspunktet. Man føler det mest i sammenføjningerne, især da bindene ikke er kommet i kronologisk orden.

Alle yndere af Sønderjyllands historie maa glæde sig over det store nye stof, der er draget frem; og anmelderen vilde gerne i enkeltheder have vurderet det nye i forhold til vor hidtidige viden, men pladsen tillader det desværre ikke og heller ikke detailleret at konstatere, hvad nyt der er kommet til i den allerseneste tid, altsaa de punkter, hvor værket allerede er blevet forældet. Anmelderen har i hovedsagen begrænset sig til at følge den nationale og politiske udvikling med enkelte svinkearinder ind paa andre gebeter. Der er ikke lagt vægt paa at paavise fejl og unøjagtigheder; selv med den største omhu kan den slags jo ikke undgaas.

Naar det i hovedsagen bliver den nationale udvikling, der skal følges, er det, fordi det er den, der har givet Sønderjylland en særtstilling blandt andre danske egne. Sønderjylland har ofte været en kampens pris i rigets politik, og ingen anden landsdels historie er paa samme maade knyttet til rigshistorien; Sønderjyllands nationale udvikling er ikke et lokalhistorisk anliggende alene, det er de nærmere enkeltheder i det danske folks brydning med et andet folk.

Ved siden heraf har Sønderjylland ogsaa sin lokalhistorie, den sociale og økonomiske udvikling, der har sin særlige karakter.

Der er i »Sønderjyllands Historie« ogsaa taget hensyn til den. Maaske kunde der være aftvunget lokalhistorien noget større interesse for helheden, hvis der principielt var lagt mere vægt paa at gennemføre sammenligninger med forholdene i kongeriget; baade forskelle og ligheder vilde være med til, — ikke alene at sætte den sønderjyske udvikling i et lidt større perspektiv, men vilde ogsaa tjene som baggrund for Danmarkshistorien i almindelighed.

Sønderjyllands nationale historie begynder paa det tidspunkt, da folkeslagene vokser frem af de gamle germanske stammer ved midten af det første aartusind efter Kristus. Hvad der ligger forud derfor, skal jeg her lade ligge; det drejer sig om landsdelens geologi fremstillet af professor Knud Jessen, Marius Kristensens afsnit om sprogets historie, som jeg ikke føler mig kompetent til at bedømme, og kapitlerne om Stenalder, Bronzealder og Ældre Jernalder, der sammen med tiden op til 1241 er skildret af Vilh. la Cour.

For at have et fast grundlag kan man indlede den nationale historie med Anglernes udvandring omkring 500 da den sproglige kløft mellem tysk og nordisk opstaar. For la Cour tegner Ejderen sig som skel allerede paa et tidligere tidspunkt. De store mosefund fra Torsbjerg og Nydam vil han nærmest opfatte som vidnesbyrd om kampen mellem folkestammerne nord og syd for denne flod, og han støtter sin opfattelse paa Widsithkvadets omtale af Uffes kamp ved Ejdern.

Men de lærde er uenige baade i opfattelse og tolkning af de store mosefund. la Cour mener, det drejer sig om sonofre og tidsfæster dem til 300—325 (Torsbjerg) og 375—400 (Nydam), mens Brøndsted i »Danmarks Oldtid« gør den opfattelse gældende, at der er foretaget henlæggelse af krigsbytte gennem længere tid (2—5 aarh.), saaledes at tyngdepunktet for Torsbjergs vedkommende er det 3. aarhundrede og for Nydams vedkommende det 4. aarhundrede. la Cour gaar ud fra en kamp mellem beboerne i Slesvig og Sakserne syd for Ejderen, mens Brøndsted opstiller den arbejdshypotese, at der er foretaget mislykkede invasionsforsøg østfra; mosefundene skal da rumme de slagtes udstyr, idet dette minder om indholdet i grave paa Sjælland og Østfyn. Muligvis er det da Danerne, vi møder her første gang. Hvor stærkt meningene afviger fra hinanden fremgaar af følgende citater: la Cour: »Man har fremhævet, at der ikke findes nogen dybtgaaende Overensstemmelse mellem Fundinventaret fra Torsbjerg og de samtidige Gravfund paa Sjælland og Fyn. Hertil kan

føjes den væsentlige Enkelthed, at der blandt Torsbjergsagerne er flere Stykker, som er udpræget »sachsiske«, mens tilsvarende kun rent sporadisk — eller slet ikke — forekommer paa nordisk Grund¹ Brøndsted: »Hvis Mosefundsfolkene var Fremmede maatte deres personlige Udstyr og Bohave ventes i kendelig Grad at adskille sig fra de danske Gravfunds (og Bopladsers) Indhold, der jo bestaar af den hjemlige Befolknings Efterladenskaber. Det gør det imidlertid ikke«².

Spørgsmaalet maa overlades til arkæologerne; begge parter kan jo ikke have ret.

Fra Anglernes udvandring tegner forholdet sig imidlertid klart. Landet nord og syd for Ejderen gaar nu hver sin vej. Stednavnene viser det, som det fremgaar af la Cours udmærkede redegørelse, der bygger paa materiale, der er stillet til raadighed af dr. K. Hald.

Fremstillingen er velgørende at læse ved siden af prof. Scheels pjeces »Schleswig urdänisches Land?« (1937), hvor det hævdes, at Sønderjylland har været et »fællesgermansk« ingenmandsland længere end de tilstødende omraader i nord og syd.

Indtrykket af, at Sønderjylland organisk er vokset sammen med det øvrige Danmark, bekræftes ved de ældste administrative inddelinger og gudenavnstoffet, der indgaar i stednavnene. Muligvis kan der vindes ny bekræftelse paa denne opfattelse, naar der til studiet af hustyperne paa overgangen mellem oldtid og middelalder findes nyt materiale. For de senere aarhundreder har man ret skarpt kunnet drage skel mellem dansk og saksisk gaardtype i Sydslesvig. Det vilde være interessant at faa klarhed over, hvor langt skillelinierne kan følges tilbage. I det saksiske hus er oldtidshusets grundplan i det store og hele bibeholdt, mens konstruktionen er blevet stærkt udviklet. I Danmark gaar man omkring aar 1000 over til det tværdelte langhus, der efterhaanden udvikler sig til den firlængede gaard³. I det hele taget er bygnings-type-problemet set fra dets nationale side behandlet ret periferisk⁴.

I Vikingetiden (800—1000) er en stor del af Danmarks historie knyttet til Sønderjylland, nærmere betegnet til Danevirke-Sligegen. Sønderjyllands politiske historie svinger mellem to faste punkter: forliget mellem Karolingerriget og Danmark i 811, hvor Ejderen første gang tegner sig som skel, og overenskomsten mellem Knud den Store og Konrad II ca. 1025, da Ejdergrænsen

¹ I, 186.

² III, 223.

³ Steensberg: Den danske Bondegaard, 50.

⁴ II, 156 og III, 69.

udtrykkeligt anerkendes. Ind imellem skyder sig Svenskevældet omkring 900 og det tyske fremstød mellem 934 og 983. Udredningen af de forskellige begivenheder og forhold byder paa store vanskeligheder.

For Hedeby's vedkommende har la Cour holdt fast paa Neergaards og Sophus Müllers opfattelse, at det ældste byanlæg ved Slien maa søges paa det nuværende Slesvigs plads, og at Hedeby først er kommet til at ligge i halvkredsvolden ved Haddeby Nor under Svenskevældet, for saa siden igen at flyttes nord for Slien. Efter anlægget af halvkredsvolden er Hedeby sat i forbindelse med Danevirkes hovedvold ved forbindelsesvolden. Efter Neergaard og Müller skal hovedvoldens ældste kerne, jordvolden, være kong Godfreds anlæg fra ca. 800, mens den næste fase, kampestensmuren, skal skyldes dronning Thyra.

I de senere aar er der foretaget ret omfattende gravninger; man opfatter nu almindeligvis Kovirke, der gaar fra Selk Nor stik mod vest, som kong Godfreds vold; ligesom man mener, at det ældste byanlæg maa søges paa Hedeby's plads¹. De nye gravningsresultater har ikke overbevist la Cour, idet han ogsaa i sit afsnit om Vikingetiden i »Schultz Danmarkshistorie« i hovedtræk om end med lidt mere forbeholdne udtryk fastholder sin opfattelse².

Men hvis Kovirke er det ældste voldanlæg, og det ældste byanlæg har ligget i halvkredsvolden, opstaar der det spørgsmaal: hvorfor peger Danevirkes linieføring ind imod Gottorpengene. Forklaringen kan muligvis være den, at voldanlægget stammer fra en periode, hvor Hedeby har været paa andre hænder end landet nord for Sli og Danevirke, mens samtidig en større fare har truet fra syd. En saadan situation kan have raadet i aarene efter 934, da kong Henrik I havde underkuet den svenskættede kong Gnupa og gjort ham skatskyldig. Man kan opstille den hypotese, at Jellingekongen har villet beskytte sit rige mod Tyskerne, men ikke har turdet angribe Hedeby, hvor nu Gnupa sad som tysk vasal. Paa et senere tidspunkt har der trods alt vist sig en mulighed for at erobre Hedeby, hvis halvkredsvold ved forbindelsesvolden da er blevet draget med ind i det almindelige befæstningssystem. Det forhold, at dronning Asfrid har kunnet rejse mindsten for sin søn, tyder ogsaa paa, at Jellingekongen ikke straks er blevet fuldstændig herre over Hedebyegnen.

Om Thyra Danebods eventuelle andel i Danevirkes rejsning

¹ Jankuhn: Haithabu, 1937.

² I, 438.

har der raadet en heftig strid, som la Cour med iver har deltaget i som traditionens vogter. Men det maa jo indrømmes, at de kildekritiske indvendinger mod efterretningerne hos Saxe og Sven Aggesen er meget tungtvejende.

Ud af Vikingetidens stærke brydninger gik Sønderjylland som en anerkendt del af det danske rige; men tyngdepunktet var ved at forskyde sig bort fra Sliegnene, og landsdelen faar mere og mere karakter af grænseland. Hvornaar de tre sydligste sysler af Jylland udsondres som en særlig administrativ enhed, er det vanskeligt at faa klarhed over. la Cour gaar ikke principielt ind paa problemet. Han nævner de to høje embedsmænd fra det 9. aarhundrede, Glum og Hovi som grænsejarler, men deres embedsomraade kendes ikke. Hvis de har haft de tre sysler under sig, er traditionen i hvert tilfælde brudt under Svenskevældet og det tyske intermezzo, der ophørte i 983. Først i slutningen af det 11. aarhundrede hører man derefter om høje embedsmænd i Slesvig. Den senere Oluf Hunger skal have været jarl i Sønderjylland under Knud den Hellige. Omkring 1110 nævnes Ejliv Jarl, der efterfølges af den navnkundigste i hele rækken, Knud Lavard. Paa hans tid maa man regne med, at hertugdømmet har været afgrænset af Ejderen og Kongeaaen, muligvis har det ogsaa været tilfældet under hans forgængere. Aarsagen til, at der blev oprettet et jarledømme, kan være Venderurolighederne. Udviklingen har sandsynligvis haft følgende faser: først et militært ombud, derefter baade militært og civilt embede, idet visse indtægter fra Barved, Ellum og Isted sysler overdrages embedets indehaver, derefter er det gaaet over til at blive forsørgelse for et yngre medlem af kongehuset; Sønderjylland bliver dermed maal i sig selv i en fyrstes haand og drives bort fra den umiddelbare forbindelse med det øvrige land.

Denne overgang til fyrstedømme indledes under Knud Lavard. Han er en lysende skikkelse i dansk historie, utvivlsomt en meget betydelig personlighed; men for Sønderjyllands danske fremtid blev hans virke skæbnesvangert. Jarledømmet blev under ham til hertugdømmet med den karakter af større selvstændighed, som den sidste betegnelse rummer. Han bruger Sønderjylland som basis for en privat ekspansionspolitik, ganske som hans sønnesøn Valdemar (II) gør det omkring 1200. Knud Lavards heldige fremstød mod sydøst, der gjorde ham til vendisk knes, blev ikke til gevinst for riget; det blev en personlig magtudvidelse, der maatte gøre ham næsten uafhængig. Han er ikke længere alene den danske konges embedsmand, men kan optræde som hans

lige. Intet under, at der, som la Cour fremhæver, ved det danske kongehof opstod uvilje imod ham.

Det er dog et spørgsmaal, om Knuds politik ikke i det lange løb kunde være blevet til fordel for riget. I hvert tilfælde blev den udvikling, der indledtes efter Knuds død, til skade for os. la Cour kommer ikke ind paa denne udvikling, og den hører heller ikke i egentligste forstand Sønderjyllands historie til, men den forklarer, hvorfor det lille Holsten kunde blive en alvorlig fare for Danmark og er derfor af interesse. Mens der hidtil ved sydgrænsen havde været en dansk-slavisk-tysk treklang, forsvinder nu det slaviske element næsten helt, idet Vagrien i aarene efter 1140 erobres af Holstenerne, der indkalder vesttyske kolonister. Den holstenske adel fik i det nyerobrede omraade store lensgodser og lagde derved grundlaget til den velstand, som siden var et særkende for den; ogsaa greven vandt i magt. Under Knud Lavard havde der endnu været mulighed for, at danske interesser kunde gøres gældende i Vagrien over for Holstenerne; men nu gik det saa uheldigt, som det kunde; mens Danmark spildte sine kræfter i borgerkrig, fik Holstenerne en umaadelig værdifuld landudvidelse.

Da Valdemar Sejr prøvede paa at vinde indflydelse i Holsten, var Vagrien blevet tysk, og der var ingen muligheder for dansk kolonisation; Danskerne havde tilmed jord nok hjemme til nye torper og naaede ikke en gang at kolonisere det gamle, øde grænsebælte mellem Sli og Danevirke; her satte holstenske kolonister sig fast, som det saa udmærket fremstilles.

la Cour giver et skarpt rids af Valdemar Sejrs felttog og karakteriserer den gunstige situation, som denne udnyttede til sin magtudvidelse. Men derudover har man maaske lov til at antage, at en af drivkræfterne i hans politik var ønsket om at komme i besiddelse af den betydningsfulde handelsvej Hamburg-Lübeck, der nu havde afløst forbindelsen Hollingsted-Slesvig. Der kunde ikke være tale om at lede trafikken tilbage over dansk omraade, men herredømmet over den nye vej gav samme magt som i sin tid herredømmet over den gamle.

la Cours fremstilling er ført op til 1241; alle udviklingens forskellige sider er der taget hensyn til, og der gives et fortrinligt grundlag for erkendelsen af Sønderjyllands plads i dansk historie. Som helhed maa det karakteriseres som en ypperlig præstation.

Den følgende periode indtil 1459 er skildret af afdøde museumsinspektør Jørgen Olrik. Det er utvivlsomt værkets svageste afsnit. Overgangen føles i hvert tilfælde stærkt.

Olriks fremstillingsmaade kan karakteriseres som mosaik-

metoden; fakta og kildecitater sammenstilles til et billede, men der lægges ikke synderlig vægt paa at forklare udviklingens forløb eller at paavise de virkende kræfter. Der gives et raastof, hvis bearbejdelse i meget høj grad overlades til læserne. Dertil kommer at det trykte materiale ikke er udnyttet efter fortjeneste, bl. a. det meget rige stof fra Flensborg, som findes i Sejdelsins »Diplomatarium Flensborgense«.

Sønderjyllands historie i Senmiddelalderen er fortællingen om landsdelens tiltagende fortyskning. Den adelige overklasse skiftes ud, bysamfundene glider ind i hanseatisk kølvand, kun bondestanden fortsætter sin traditionelle tilværelse paa det gamle danske grundlag, men rykker stadig længere nedad paa den sociale rangstige. Det er den politiske udvikling, der betinger Sønderjyllands fortyskning; indtil Erik af Pommerns tid var der chancer for en dansk genrejsning; men hans politiske nederlag betød tyskhedens nationale sejr.

Tiden 1241—1286 er præget af en snart større snart mindre afhængighed af Danmark. Med Erik Glippings død vandt hertug Valdemar Eriksen en høj grad af selvstændighed, og under ham og hans søn Erik, der døde i 1325, var Sønderjylland ved at udvikle sig til en særlig politisk enhed. Valdemar III og Erik II styrede, saa vidt man kan bedømme, Sønderjylland som et dansk land med indfødte adelsmænd som raadgivere. Til de vidnesbyrd, Olrik anfører om styrets danske præg, kan man yderligere tilføje, at Valdemar III tog forbehold mod en af artiklerne i Flensborg stadsret af 1284 med den begrundelse, at den »heller ikke gælder ifølge stadsretter i andre stæder i Danmark«.

Men ved hertughoffet har tysk vel faaet en vis plads, da Valdemar var gift med en prinsesse af Sachsen¹, og Erik II var gift med en holstensk grevedatter. I 1307 vælges for første gang i lange tider en tysk mand, Johannes Bokholt, til biskop i Slesvig. Men først efter 1325 aabnes alle sluser for tysk indflydelse. Politisk bæres tyskheden frem af grev Gert, økonomisk af den holstenske adel. Olrik opregner adskillige indvandrede adelslægter, men gaar ikke ind paa aarsagerne til indvandringen. Det maa beklages, da der netop et par aar før, Olriks afsnit udsendtes, fremkom en betydelig afhandling af dr. Werner Carstens om forudsætningerne for den holstenske adels indtrængen i Sønderjylland². Carstens paaviser, at der med godsbesiddelse i Sønderjylland var forbundet

¹ Danmarks Riges Breve, 2. R., III, 378.

² Untersuchungen zur Geschichte des Adels und des adligen Gutes in Holstein im Mittelalter (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holst. Geschichte) 1935 66 ff.

visse fordele, som ikke fandtes i Holsten. De slesvigske godser var i adeligt selveje og skattefrie, mens de store østholstenske godser var lensgodser, med en mindre vidtgaende skattefrihed; men til gengæld havde de holstenske godsejere jurisdiktion over deres fæstere, mens de slesvigske var underkastet de almindelige herredsting. Det forekom ligefrem, at adelsmænd solgte gods i Holsten for at erhverve nyt i Slesvig¹. Forholdene udviklede sig i løbet af 14. og 15. aarh. saaledes, at herremændene forenede fordelene ved godsbesiddelse i begge omraaderne og slap for det, de følte som ulemper.

Efter 1325 strømmede tyske adelsmænd ind i Sønderjylland og bredte sig snart ogsaa til det øvrige Danmark. I kongeriget skete der, som Olrik fremhæver, i tidernes løb en assimilation, men i Sønderjylland var der ikke længere forudsætninger for en tilsvarende udvikling. Der savnedes et krystalliseringspunkt, hvorfra processen kunde sættes igang. Sandsynligvis skal den holstenske indvandring ogsaa ses i sammenhæng med den økonomiske nedgang for de danske herremænd i 14. aarh., saaledes som C. A. Christensen har paavist det². Holstenerne har antagelig været langt mere kapitalstærke end deres danske standsfæller. Det er endnu en opgave, der venter paa sin løsning at klarlægge den holstenske indvandrings omfang og art.

I almindelighed daterer man det slesvig-holstenske ridderskab fra 1397, da slesvigske og holstenske adelige for første gang optraadte i fællesskab, men paa det tidspunkt var den slesvig-holstenske fællesfølelse næppe nogen realitet. I Schauenburgernes kampe for at vinde Slesvig støttes de næsten kun af den holstenske adel og maatte tilmed købe støtten med betydelige indrømmelser, der lagde grunden til den holstenske adels store politiske magt. Disse indrømmelser fik senere de slesvigske adelsmænd ogsaa fordel af. Men slesvig-holstenismen er Schauenburgernes værk; ridderskabet blev deres arvtagere.

Den stand, der næst adelen, blev stærkest præget af paavirkningen sydfra, var højgejstligheden. Fra begyndelsen af 14. aarh. maa man regne med, at kapitlet i Slesvig er blevet for tysket. Det betød i praksis, at man i præsteuddannelsen anvendte det tyske sprog, hvor latinen ikke slog til. Den nationale virkning heraf begrænsedes dels ved det forhold, at store dele af Nordslesvig laa under Ribe og Odense stift og dels ved oprettelsen af kollegiatkapitlet i Haderslev, der efterhaanden overtog præsteuddannelsen for den nordslesvigske del af Slesvig stift, hvad

¹ Zeitschr. d. G. f. Schl.-Holst. Gesch., 1935, 92.

² Hist. Tidsskr. 10. R. I, 446 ff.

Olrik ikke omtaler, men som la Cour gør opmærksom paa i det følgende afsnit. Her ved man, at modersmaalet, i hvert tilfælde fra 1442, har haft en vis plads, men det var paa ingen maade eneraadende. Mellem kollegiatkapitlet i Haderslev og domkapitlet i Slesvig bestod der en vis rivalisering. Pastor Hejselbjerg-Paulsen, der har skrevet om Haderslev-kapitlet¹, mener, at der ogsaa har gjort sig nationale modsætninger gældende. Det er svært at afgøre. Men den forskel, der har været i uddannelsen henholdsvis i Haderslev og Slesvig, kan have været medvirkende til, at plat-tysk blev kirkesprog i store dele af Sydslesvig, hvor menigheden talte dansk, idet præsterne her, da parolen om modersmaalets plads i gudstjenesten blev udstedt, har grebet til det tyske sprog, fordi de slet ingen føling havde haft med det danske i deres uddannelsestid. Denne opfattelse skal ikke udgives for mere end en vag formodning; men tanken søger uvilkaarligt efter forklaring paa den mærkværdige kirkesprogsgrense; som siden fæstnes tværs over landsdelen.

I 14. aarh. naaede den tyske indflydelse ogsaa købstæderne. Mens vi i 13. aarh. har klare danske vidnesbyrd fra de fleste sønderjyske købstæder, møder vi i 14. og 15. næsten udelukkende plattysk sprog som latinens afløser. Den by, hvorom hovedinteressen samler sig, er Flensborg. Olrik regner med, at der under de holstenske grevers regimente er foregaaet en stærk indvandring sydfra (s. 137). Men en undersøgelse af det meget store navnestof, der findes opbevaret i form af medlemsfortegnelser fra gilderne, viser, at den tyske indvandring næppe kan have været saa omfattende, som antaget. Ret forbavsende er det, at man møder et vist antal frisiske navne. (I sproglig henseende har Friserne utvivlsomt styrket det tyske element). Professor F. Graef er kommet ind paa problemet i en lille artikel om Flensborgs Jordebog af 1436². Hans vurdering af navnene maa tages med megen kritik, bl. a. regner han *son-* og *søn-*navne for danske, men *sen-*navne for tyske, ligesom han uden videre regner alle erhvervsnavne for tyske (Becker, Schoemaker o. s. v.). Hans tal paa de tyske navne bliver for højt. Alligevel giver hans undersøgelse indtryk af, at det tyske element har været relativt beskedent.

Men det forhold, at man ikke skal regne med nogen dominerende indvandring, ændrer jo intet ved den kendsgerning, at de sønderjyske byers styrelse foregik paa tysk, og at de i det hele

¹ Haderslevs Betydning for Reformationen i Norden (Haderslev Samfundets Aarsskrift 1936, 7 ff.).

² Bestand und Zusammensetzung der Flensburger Bevölkerung um 1436, Die Heimat 1935, 329 ff.

taget fik et iøjnefaldende tysk præg. Forklaringen paa den stærke tyske paavirkning maa derfor søges i den anden hovedaarsag, Olrik nævner, den økonomiske og kulturelle indflydelse, der udstraaede fra Hansestæderne, især Lübeck.

Den politiske modsætning mellem Erik af Pommerns tilhængere og modstandere i Flensborg har Olrik omtalt og ogsaa nævnt Curd up de Lucht, men mærkeligt nok har han ikke benyttet Chr. Voigts afhandling om denne landsknægtetype¹. I modsætning til de fleste samtidige skikkelser kender man saa meget til ham, at der kunde gives et lille portræt af denne mand, der kom til at gribe saa skæbnsvangert ind i begivenhederne.

Det eneste samfundslag, der ikke blev synderlig paavirket af strømmen sydfra, var bondestanden, der imidlertid ikke faar nogen indgaaende skildring. En sammenligning henholdsvis med kongeriget og Holsten vilde her i høj grad have været paa sin plads.

Overgangstiden mellem Middelalder og .Nytid, perioden 1459—1544, har la Cour behandlet. Han kendetegner hovedudviklingslinien med overskriften: »Baandet mellem Moderlandet og Sønderjylland løsnes.« Denne karakteristik er for saa vidt gældende for en længere periode; thi ingsinde har baandet været saa svagt som i de foregaaende 20 aar, da hertug Adolf VIII havde magten baade i Sønderjylland og Holsten. Det er rigtigt, som la Cour fremstiller det, at rigets rettigheder i Sønderjylland fik et stadigt svagere udtryk i de statsretslige dokumenter mellem 1460 og 1533; men heroverfor maa man betone, at der i 1460 gennem kongens person knyttedes en forbindelse mellem moderlandet og Sønderjylland, som trods alt fik den allerstørste betydning. Den ulykkelige delingspolitik medførte en svækkelse af kongens betydning for grænselandet, saaledes at den først for alvør viste sig i 1720, da hele Sønderjylland igen samlede paa kongens haand. Men hvor begrænset kongens andel i Sønderjylland end kunde være, blev kontakten dog aldrig helt afbrudt.

Begivenhederne i 1460 og forholdet mellem ridderskab og kongemagt i de følgende aartier vurderer la Cour ud fra den betragtning, at det holstenske ridderskab frem for noget vilde fredens opretholdelse. Det understreges talrige steder (s. 165, 167, 173, 174 f., 186, 201 og 213). Man har fornemmelsen af, at skildringen er blevet til under indtryk af den stadige bekymring for freden, der sporedes i aarene op mod den anden verdenskrig. Det er mit indtryk, at la Cour har lagt for megen vægt paa dette syns-

¹ Zeitschrift d. G. f. Schlesw.-Holst. Gesch. 1915, 329.

punkt; hermed være ikke sagt, at det var uden betydning, men dette hensyn forhindrede i hvert tilfælde ikke adelsmændene i at indgaa forbundet af 1469 til sikring af deres rettigheder over for fyrstemagten. Alliancen mellem dette forbund og Ditmarskere og Lübeckere tyder paa, at man ikke var vejet tilbage for et krigerisk opgør.

Over for la Cours opfattelse vil jeg gerne fremhæve en anden: at ledestjernen for ridderskabet lige fra 1460 og saa at sige til 1864 var hensynet til bevarelsen, og eventuelt udvidelsen, af dets standsprivilegier af politisk, økonomisk og social karakter. Til alt held for adelen havde hertug Adolf VIII ikke faaet truffet bestemmelser om arvefølgen efter sin død. Derved blev det muligt for ridderskabet at spille en afgørende politisk rolle. Formaålet med Ribe-brevet var paa alle tænkelige maader at garantere privilegierne, og den vigtigste garanti saa man i valgbestemmelserne. Selv den berømte sætning — up ewig ungedelt — har tjent dette formaal, saaledes som la Cour fremhæver, idet en deling af landene vilde svække hvert enkelt omraades adel i bestræbelserne for at hævde sig over for fyrstemagten, kun i snævert fællesskab mellem Slesvig og Holsten kunde de vundne positioner befæstes. Som det lykkedes at forene fordelene ved godsbesiddelse i henholdsvis Slesvig og Holsten, saaledes lykkedes det ogsaa at forene den nordtyske adels stærke sociale og økonomiske stilling med det nordiske valgprincip, der gav landenes adel en afgørende politisk indflydelse.

la Cours gennemgang af Ribe-brevet er yderst interessant og virker meget overbevisende. Der skal kun gøres en enkelt indvending: Naar det — med rette — fremhæves, at Kongeaaskellet er trukket op, idet der oprettes en personalunion mellem Danmark og hertugdømmerne, saa kan der ogsaa være grund til at betone, at forholdet mellem Sønderjylland og Holsten forblev unionelt; der skete ingen sammensmeltning til een stat; det fremgaar ikke alene af det forskellige retsgrundlag, men ogsaa af bestemmelserne om, at der skulde være et landsting baade paa Urnehoved og Bornhoved, at der skulde sættes en drost over Sønderjylland og en marsk over Holsten. Disse bestemmelser gennemførtes ikke i praksis; der indførtes en fælles slesvig-holstensk landdag og indsattes ikke særskilte embedsmænd. Men det er altsaa ikke en følge af Ribe-brevet, men af den administrative praksis, som kongen selv var herre over. De danske konger havde ingen forstaaelse for de farer, der opstod ved det slesvig-holstenske fællesskab om institutioner. (Maaske danner Christian II en undtagelse.) For dem var hovedformaålet at fastholde hertug-

dømmernes karakter af arvelande, mens ridderskabet kæmpede en haard kamp for at redde valgretsprivilegiet. Hvor stærkt man end havde søgt at gardere valgretten, var der dog den svaghed ved den, at den kun gjaldt blandt Christian I.s efterkommere. De andre arveberettigede fra 1460 var affundet med penge. Det gjorde fra første færd valgretsprivilegiet næsten illusorisk, idet ridderskabet blev nødt til at vælge flere arvinger med det resultat, at landene blev delt. Ikke desto mindre bevarede ridderskabet en betydelig politisk magt, som først smuldrede bort i løbet af 17. aarh.

Det er karakteristisk, at ridderskabets privilegier var opnaaet ved behændig udnyttelse af de skiftende politiske situationer: I 1422, da Schauenburgerne kæmpede en kamp paa livet med Erik af Pommern, fik det holstenske ridderskab skattebevillingsret, i 1460 opnaaede det slesvig-holstenske ridderskab valgret, toldfrihed, forret til de højere embeder m. m. for at hjælpe Christian I til magten, og i 1524, da den slesvig-holstenske adel havde hjulpet Frederik I paa Danmarks trone, fik de slesvigske adelsmænd hals- og haandsret over deres fæstere. la Cour opfatter privilegierne af 1524 som et vidnesbyrd om, at den holstenske tankegang stadig prægede Frederik I, ogsaa efter at han var blevet konge af Danmark. De kan ogsaa opfattes som prisen for ydet hjælp.

Foruden den fulde jurisdiktion opnaaede de slesvigske adelsmænd ogsaa fritagelse for at være underkastet herredsdømme i sager angaaende marker og ornum. D. v. s. at herremændene fik den fulde dispositionsfrihed over deres fæstegods, og at sager, i de tilfælde, hvor der opstod uoverensstemmelse med kgl. fæstebønder eller selvejere om jordens afgrænsning, ikke skulde indbringes for herredstinget, men indankes for landsherren eller landsherrerne.

Naar adelen har tillagt disse bestemmelser saa stor betydning, at de er optaget i privilegiet, skyldes det utvivlsomt, at herremændene netop i disse aar begyndte at udsondre hovedgaardsjorden af markfællesskabet med bønderne og i det hele taget, at der var en voksende interesse for udvidet hovedgaardssdrift efter nordtysk forbillede. De baand, som Jydske Lov hidtil havde lagt paa herremændenes frie udfoldelse, blev nu løst, og vejen laa aaben for en godspolitik, der lagde tunge byrder paa bønderne i form af hoveri og endte med livegenskabets indførelse i Sydøst-slesvig.

Over hele landsdelen sporedes i de følgende aartier en stærk iver for udvidelse eller oprettelse af hovedgaarde, dog aftagende fra syd mod nord. Jeg tror ikke, la Cour har helt ret i denne

paastand: »Grundlaget for den højst forskelligartede Udvikling i Nord og Syd var allerede skabt, og man kunde i store Træk øjne de Linier, den vilde følge« (s. 282). Den afgørende forskel mellem nord og syd skyldes især Frederik II.s overtagelse af næsten alt adelsgods i Haderslev amt efter 1581. Før 1581 kan vi, om end i svagere grad, spore den samme udvikling i Nord-slesvig som noget tidligere i Sydslesvig. For blot at nævne nogle eksempler: Reventlowerne paa Gram nedlagde i slutningen af 15. aarh. landsbyen Nybøls 4 gaarde og oprettede avlsgaarden Nybølgaard¹. Ahlefeldterne paa Søgaard udvidede hovedgaardsdriften bl. a. ved nedlæggelse af landsbyen Vaarbjerg ca. 1550². Ogsaa Vilstrupgaard og Røddinggaard kan nævnes³.

Socialt betød udviklingen en tilbagegang for bondestanden og altsaa en yderligere svækkelse af det eneste element, der forvaltede den danske arv fra Middelalderen. Gennem sagn og viser fastholdt bondestanden traditionen, men kunde ikke paa nogen maade øve indflydelse paa landsdelens skæbne.

Ia Cours skildring af den indre udvikling er ikke saa fasttømret som fremstillingen af den politiske historie. Man savner en omtale af forskellige forhold, der ned gennem tiderne fik indflydelse paa den nationale udvikling, saaledes den økonomiske grænse ved Kongeaaen, der blev trukket op ved Christian I.s bestemmelse fra 1475 om, at danske købmænd kun maatte føre varer til Kolding og Ribe⁴. Meningen var at tvinge de tyske opkøbere til at erlægge toldafgiften i Danmark, hvad der dog kun tilsyneladende blev tilfældet. Stærkt øget betydning fik Kongeaatolden, da den i 1542 af Christian III tidobledes fra 2 til 20 sk. pr. dyr⁵. Ligeledes savner man en vurdering af reformationens betydning i sproglig henseende. Ia Cour har givet en levende og anskuelig fremstilling af senkatolicisme og reformation, men kommer ikke ind paa Christian III.s henlægning af Tørninglen under Ribe bispestol og Als under Odense stift (1540). Frk. Skovgaard omtaler disse forhold i forbigaaende i det følgende afsnit, men de fortjener at værdsættes som et led i Christian III.s politik.

Sluttelig skal jeg lige gøre en indvending imod, at Ia Cour efter at have fastsat en plov til 18 tdr. land skønner, at det sønderjyske kirkegods omfattede 25—30.000 tdr. land. Udgangspunktet for denne beregning er Domkapitlets Jordebog fra 1685, ifølge

¹ Caroline Emilie Andersen: Grams Historie, 192., 23.

² A. D. Jørgensen: Graastens ældste Historie (Saml. Afh. IV, 378).

³ Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1943, 23 f.

⁴ Arup: Danmarkshistorie, II, 1932, 260.

⁵ P. Eliassen: Kongeaaen eller den gamle Grænse. 21.

hvilken en plov i Husum amt var ca. 18 tdr. land. Man kan ikke heraf slutte, at en plov overalt er 18 tdr. land eller blot i gennemsnit repræsenterer dette areal. Plov er en skatteteknisk enhed, men ansætningen er ikke foregaaet efter maaling og bonitering, men i høj grad paa slump. En plov kan ligesaa godt repræsentere 100 tdr. land. Rent bortset herfra er maalingen i tdr. land meget vanskelig og lidet sigende i fællesskabets tid, hvor en arealberegning var vanskelig paa grund af overdrevet og hele markens indretning; en gaard bestod i relativ andel i ager, overdrev, skov, svinehold, og græsningsret. Talangivelsen har saaledes ingen værdi.

Den følgende periode til 1660 behandles af arkivar frk. Skovgaard. Desværre har dette tidsrum maattet fordeles paa to bind, tiden til ca. 1600 afslutter bd. II og tiden 1600—1660 indleder bd. III. Oprindeligt var det meningen, at frk. Skovgaard skulde have haft perioden 1544—1620, hvormed bd. II skulde slutte og arkivar F. Jürgensen West tiden 1620—1721, men hans død nødvendiggjorde en ændring, saaledes at perioden deltes ved 1660 mellem frk. Skovgaard og arkivar dr. Hjelholt. Den oprindelige plan rummede en mere organisk fordeling, men har altsaa ikke kunnet gennemføres.

Med hertugdømmernes deling i 1544 indledes en periode, der fortsætter til 1720. Delingen blev aarsag til et utal af stridigheder, især mellem den danske konge og den gottorpske hertug, hvorved der baandlagdes en urimelig stor del af den danske stats kraft. Aarsagen til dette kraftspild maa søges alene i de politiske dispositioner. Det stod allerede folk i samtiden klart, at det var lidet statsmandsmæssigt handlet af Christian III at gennemføre delingen. Aarsagen dertil maa delvis søges i kongens hæderlighedsfølelse over for sine yngre brødre, og delvis i det forhold, som A. D. Jørgensen har fremhævet, at Danmarks rigsråd, for at slippe for en forpligtelse til at forsørge de yngre brødre, foretrak, at disse fik del i fyrstendømmerne. Det var en lidet vidtskuende politik¹. Hertil kommer vel ogsaa, at kongen ved delingen mente at begrænse den holstenske adels magt.

Ved afslutningen af bd. II har frk. Skovgaard nogle sammenfattende betragtninger over tiden 1544—1600, et af de faa steder i værket, hvor der trækkes linier op paa længere sigt. Frk. Skovgaard fremhæver her med rette, at udviklingen 1460—1533 var gaaet i retning af et faktisk Slesvig-Holsten, ligestillet i personalunion med Danmark. Denne udvikling blev afbrudt ved den

¹ 40 Fortællinger, 6. oplag, 219.

definitive gennemførelse af arvedelingen og ved fyrstemagtens voksende styrke over for adelen. Ud fra dette synspunkt maa man i national henseende vurdere delingen positivt. Til trods herfor tror jeg dog, at delingen blev mere til skade end gavn for det danske samfund paa grund af den ødelæggende strid mellem kongehuset og Gottorpere og den tyskhed, der udstraalede fra de mange smaa hoffer i Sønderjylland. En helstat af 1544 kunde have vundet den fasthed, som helstaten af 1773 trods flere aartiers lykkelige kaar aldrig fik. Fyrstemagtens voksende styrke vilde have reduceret adelens betydning og dermed det tyske element.

Frk. Skovgaards skildring af den politiske udvikling 1544—1600 er noget af det bedste i hele værket. Den er klar, anskuelig og krydret med velvalgte citater og lune smaabemærkninger. Særlig vellykkede er nogle smaa portrætter af tidens ledende mænd; hertug Hans den Ældre og hertug Adolf staar over for hinanden i deres fulde modsætning. Undertiden kunde man ønske et illustrerende eksempel, som naar det f. eks. siges: »Peder Okse synes end ikke at have været uden Indflydelse paa Hertugdømmernes indre Forhold« (s. 372), saa vil man saa gerne have lidt at vide om, hvorledes denne indflydelse gjorde sig gældende.

De indviklede forhold i aarene 1586—93, da der baade i den kongelige og hertugelige del sad mindreaarige fyrster, er klart udredet. Det er ridderskabets sidste store periode. Derefter gik det hastigt ned ad bakke. Det er lidt af historiens ironi, at netop ophøret af arvedelingerne ved den gottorpske huslov af 1608 blev aarsagen til, at ridderskabets valgret sattes helt ud af kraft. Hidtil havde fyrstemagten netop hævdet arvedelingens princip for at betone arveretten, mens ridderskabet havde ønsket at vælge kun een blandt arvingerne; nu ophører paa een gang delingerne og ridderskabets indflydelse.

Et enkelt — af frk. Skovgaard forbigaaet — forhold, der kan kaste lys over karakteren af Frederik II.s godserhvervelse i Nordslesvig, skal her lige omtales. Det er en henvendelse fra rigsraadet til Christian IV, umiddelbart før han skulde underskrive haandfæstningen i 1596. Rigsraadet anmodede om, at det gods, som Frederik II havde modtaget i fyrstendømmet Slesvig for gods i riget, skulde udlægges igen til kronen, for at kronens indkomst maatte blive uformindsket. Christian IV svarede, at han lige for øjeblikket ikke kunde beskæftige sig med sagen, men lovede enten at udlægge det gods, der var erhvervet i mageskifte for krongods til kronen eller paa anden maade vederlægge det, at Danmarks krone i alle maader skal faa fyldest og Danmarks riges raad blive stillet tilfreds. Sagen blev ikke forfulgt videre;

Christian IV holdt ikke af de skarpe grænser mellem hans eget og kronens¹.

Som frk. Skovgaard fremhæver, foregik styrelsen af den kongelige del i forlængelse af linierne fra kongeriget. Dog maa man tilføje, at der i begyndelsen af 17. aarh. var forskel paa Haderslev og Flensborg by og amt; saaledes at forbindelsen med kongeriget var stærkere i Haderslev end i Flensborg. Først med enevælden blev det administrative skel mellem hertugdømme og kongerige trukket stærkere op. Det er saaledes meget karakteristisk, at da der i 1607 gennem Danske Kancelli udsendtes en missive til alle lensmænd paa de danske slotte om at stille arbejdere til befæstningsanlæg i København, sendtes den ogsaa til lensmanden paa Haderslevhus ganske som til lensmanden over Ribe og Møgeltonder, men ikke til lensmanden i Flensborg, der dog lige saa fuldt var kongelig embedsmand².

Hvor tilfældigt Christian IV.s styre var, fremgaar ogsaa deraf, at han ikke skelnede skarpt mellem Slesvig og Holsten, men fandt det rimeligt, at Slesvigerne skulde støtte Holstenerne i disses økonomiske forpligtelser over for det tyske rige, et forhold frk. Skovgaard ikke kommer ind paa, men som har en vis interesse ved at vise, at Slesvigerne selv var klare over forskellen. I 1623 anmodede Christian IV sammen med hertug Frederik III af Gottorp landdagen om penge til rustninger inden for den nedersaksiske kreds, og til trods for at Slesvig ikke hørte til riget, henstilledes det dog til Slesvigerne at gribe Holstenerne under armene, idet denne støtte dog ikke skulde have videre konsekvenser, men kun ske denne ene gang. Slesvigerne var meget lidt ivrige, men bøjede sig for den fyrstelige henstilling; men da kravet sidenhen baade i 1638 og 1652 blev gentaget, afviste de slesvigske stænder paa det bestemteste at yde tilskud³.

Det tiltagende spændingsforhold mellem kongehus og Gottorper har frk. Skovgaard skildret paa en udmærket maade og ligeledes forholdet mellem fyrstemaagt og stænder, den anden afgørende modsætning i 17. aarh.

Skildringen af den indre udvikling er der gjort meget ud af,

¹ Kanc. Brevb. 1593—96, 725.

² Kanc. Brevb. 1603—08, 514. 1605 17. 10. udsendtes gennem Danske Kancelli en forordning mod rebning og jævning i Haderslev amt omtrent enslydende med en forordning for Koldinghus amt 1585 18. 5. Secher: Forordninger og Recesser, II, 394, III, 192. Men systematik laa ikke til tiden; en forordning mod rydning og indhegning af Haderslev amt 29. 5. 1600 udsendtes gennem Tyske Kancelli (Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 58).

³ A. Ipsen: Die alten Landtage, 143, 183 og 284 f.

og der er paa mange punkter fremdraget nyt stof. Jeg skal her særlig beskæftige mig med landbrugets forhold, fordi bondestanden er det samfundslag, der holdt fast ved de danske traditioner. Nogen bevidst danskhed er der ikke tale om, men ikke desto mindre er det af interesse at studere »overvintringsforholdene«. Frk. Skovgaard gør omhyggeligt rede for landbrugets sociale, økonomiske og driftstekniske forhold. Paa mange enkeltpunkter er jeg ikke enig med hende, men jeg finder ingen grund til at gaa ind paa disse enkeltheder. Derimod vil jeg gerne prøve paa at trække en linie op af lidt mere almen karakter.

Den udvikling i retning af øget hovedgaardsdrift og dermed øget hoveri, som kunde spores i 16. aarh., blev brat standset ved Frederik II.s overtagelse af det meste adelsgods i Haderslev amt og ved de gottorpske hertugers utilbøjelighed til at føre godspolitik; mens forholdene paa Als og Sundeved under hertug Hans d. Yngre udviklede sig i retning af godssystemet. For kongen og Gottorperhertugen var fiskale hensyn afgørende. De vilde hellere holde deres bønder ved magt for at have gode skatteydere, end prøve paa at drive en haardhændet godspolitik, som Hans den Yngre gjorde. Det er baggrunden for den usædvanligt tidlige ophævelse af hoveriet i Sønderjylland, og det er igen forudsætningen for, at den sønderjyske eller rettere nord- og mellemslesvigske bondestand fik langt bedre vilkaar end dens standsfæller i kongeriget og hertugdømmernes godsegne. Hoveriafløsningen maa ses i sammenhæng med og paa baggrund af landbo-reformerne i slutningen af 18. aarh.; den betyder en foregribelse af den almindelige udvikling med mindst 150 aar. I Aabenraa amt, hvor der kun fandtes faa og smaa ladegaarde, afløstes hoveriet i 1597 paa bøndernes foranledning med en rimelig afgift, efter at det var blevet uhyre almindeligt ikke at møde til hovtjeneste, men i stedet tage den ret beskedne bøde, der var for at udeblive. I 1632—33 kom det til en generel hoveriafløsning baade i den kongelige og hertugelige del. For Aabenraa amts vedkommende blev det en klækkelig forhøjelse af afløsningssummen, og for de andre amter blev summen ligeledes sat meget højt, hvad der vakte mcgen uvilje. Frk. Skovgaard ser denne afløsning som en finansoperation, der tilsigtede at øge statsindtægterne, hvad den ogsaa gjorde; men i sine virkninger blev afløsningen trods den meget høje pris alligevel et uvurderligt gode for bondestanden, der derigennem sikredes den personlige frihed. Det er værd at betone, at de sønderjyske bønder ikke slap for byrder, men byrderne kom til at hvile anderledes. Det er en stor forskel, om man bliver ramt i sin pengepung eller i sin personlige dispositionsfrihed.

Tilbage blev kun et ubetydeligt hegnshoveri til ladegaardene, der blev afløst i den store reformtid. Den tidlige hoveriafløsning er nøglen til forstaaelsen af hele den særlige udvikling, som den sønderjyske bondestand nød godt af, mens vilkaarene forværredes for bondestanden i kongeriget.

De gode tider i slutningen af 16. og begyndelsen af 17. aarh. kom almindeligvis kun herremændene til gode, men i Nordlesvig i meget høj grad ogsaa bondestanden. Der lagdes i disse aar grunden til en velstand, som blandt andet har givet sig udslag i kostbart indbo. Denne velstand og den forholdsvis frie stilling er baggrunden for, at man i visse østslesvigske egne omkring 1600 kunde gaa igang med en anden af de reformer, der ellers hører slutningen af 18. aarh. til, udskiftningen. Den tekniske forudsætning var kendskabet til de levende hegn, som gaar tilbage til tiden omkring 1600. Det var en spredt og tilfældig udskiftning, der kom igang paa bøndernes initiativ, men der er en paafaldende forskel mellem denne villighed til selv at sætte reformen igang og den utilbøjelighed til forandringer, som paa mange maader prægede de danske bønder i reformtidens begyndelse, hvor initiativet i høj grad kom ovenfra. Naar linien fra 17. aarh.s begyndelse blev brudt, skyldes det de ødelæggende krige, der med kort tids mellemrum førte til, at landet blev besat tre gange. Først langsomt overvandt krigstidens ulykker, der havde ødelagt den gamle velstand. Men da forholdene var faldet nogenlunde i lave, begyndte udskiftningen igen fra omkring 1700. Landbo-reformerne har altsaa en helt anden karakter i Sønderjylland end i kongeriget.

Bondestanden blev kun i ringe grad berørt af overklassens tyske kultur. Med rette fremhæver frk. Skovgaard, at faren for tysk kulturpaavirkning blev reduceret med overgangen fra plat-tysk til højtysk skriftsprog; og hertil kan man vel føje, at den daarlige skole gjorde det muligt for det danske sprog at holde sig længere i Sydslesvig, end det vilde have været tilfældet med en god skole.

Efter frk. Skovgaard følger dr. Hjelholt med perioden 1660—1805, der er delt i tre afsnit: 1660—1720, 1720—1766 og 1766—1805, hvert afsnit indledes med en omtale af den storpolitiske udvikling, derefter følger de indre forhold, der indtager hovedpladsen.

Den storpolitiske kamp 1660—1720 er en umiddelbar fortsættelse af den foregaaende periodes stridigheder. Først ved aaret 1720 er der et indsnit. Dr. Hjelholt har indlagt sig megen fortjeneste ved igen at tage indlemmelsesdokumenterne fra 1721 op til

undersøgelse i en afhandling¹, hvor problemerne er trukket skarpere op end i Sønderjyllands Historie. Hidtil har man regnet med, at Erslevs afhandling var det sidste ord i denne sag, men dr. Hjelholt har utvivlsomt ret i sine indvendinger. Erslevs opfattelse gik i korthed ud paa, at i 1721 inkorporeredes den hertugelige del af Slesvig i den kongelige del, som man (fejlagtigt) troede var en del af Danmarks krone. Hjelholt er naaet til det resultat, at den hertugelige del indlemmes i kronen, mens der intet sker med den kongelige del. Særlig svag virker Erslevs paa-stand om, at man i 1721 paa tysk brugte ordet inkorporere i forbindelse med præpositionen »mit«, eftersom der adskillige steder i de aktstykker, der belyser sagens forhistorie bruges ordet inkorporere i forbindelse med en dativ. Men mærkeligt er det, at der er en lille forskel i dr. Hjelholts fremstilling i den nye Sønderjyllands Historie og i artiklen i H. T. Det første sted staar der s. 218: »og hermed blev det, men dog navnlig i Edsformularen, klart udtrykt, at Slesvig indlemmes i Kronen« og s. 223 »At det der foregik var Sønderjyllands Indlemmelse i den danske Krone, betonedes kraftigt i et Par af de kongelige Kommissærers Taler«. Her tales der, som om indlemmelsen gjaldt hele Sønderjylland, mens der i H. T. og andre steder i Sønderjyllands Historie kun tales om den hertugelige del af Sønderjylland.

Den kongelige dels stilling er det vanskeligt helt at faa rede paa, og der har været stærk uenighed om dette spørgsmaal. Muligvis kan man ved siden af den hertugelige dels indlemmelse i kronen ogsaa regne med fællesdelens indlemmelse. Godsomraaderne, der hidtil havde lydt under begge herrer, følte mere og mere som en særlig del, saaledes at ridderskabets privilegier efterhaanden indskrænkedes til at gælde paa adelsgodserne. Dette omraade kom nu helt under kronen, eftersom alle det slesvigske ridderskabs medlemmer aflagde ed paa at ville anerkende og holde hans kgl. majestæt af Danmark, Norge etc. »for vor eneste souveræne landsherre, være samme ligesom hans kgl. arvesuccessorer i regeringen efter Kongelovens lydende tro, huld og underdanig«.

Efter enevældens gennemførelse i Danmark var der begyndt en reformering af samfundslivet, som med et moderne udtryk kunde kaldes en ensretning; Sønderjylland kom paa grund af delingerne ikke med i denne udvikling. I 1720 var tiden inde til en tilsvarende reformperiode i hertugdømmet, f. eks. indførelse af Danske Lov. Men det skete ikke. Som Hjelholt fremhæver, blev Frederik IV.s plan om at lægge Sønderjylland ind under

¹ Hist. Tidsskr. 10. R. IV, 224 ff.

Danske Kancelli heller ikke virkeliggjort. Det vilde have opvejet den uklarhed, der var skabt ved statsaktens inkonsekvente formulering i 1721, og det danske sprog vilde have faaet en chance, som det aldrig kunde regne med at faa, naar der sad tyske mænd i den øverste administration; særlig Bernstorfferne holdt meget stædigt paa det tyske, hver gang et forslag dukkede op om mere plads for det danske. Mærkeligt er det ogsaa, at der ikke oprettedes en særlig stilling som biskop over Slesvig.

Sønderjylland i 18. og begyndelsen af 19. aarh. virker mærkeligt sammensat. Paa det økonomiske omraade var landsdelen blandt de mest fremskredne i monarkiet, men i administrationen fandtes de særeste middelalderlige lævn.

Det afbræk i den økonomiske udvikling, der blev forvoldt ved svenskekrigene og de vanskelige aar derefter, blev overvundet i løbet af nogle aartier, og paa den tid, da bønderne i kongeriget sukkede under voksende hoveribyrd og stavnsbaand, kunde sønderjyske bønder takket være deres personligt frie stilling helt hellige sig deres egne bedrifter. Ogsaa her ramte de vanskelige tider i 1730'erne haardt, men uden at standse tendensen til at søge jorden unddraget fællesskabet. Da man naaede frem til landboreformtiden, var problemet i Sønderjylland paa mange punkter mere en afsluttende regulering end en fuldstændig revolution som i kongeriget.

En af de vigtigste reformer var den store krongodsudstyknig, som dr. Hjelholt omtaler. Egne som Als og Sundeved fik først ved den deres nuværende karakter af bondeland; ogsaa adskillige adelsgodser udstykkedes, saaledes at bondegaardenes antal øgedes stærkt i modsætning til i kongeriget, hvor der i reformtiden nyoprettedes 60—70 godser, mens der nedlagdes 5—6000 bondegaarde, dels ved inddragelse under hovedgaarde og dels ved udparcellering til husmandsteder¹.

I national henseende er 17. og 18. aarh. kendetegnet ved en mere dybtgaaende, sproglig tysk paavirkning. Ved herredstingene i Haderslev amt og enkelte andre herreder, hvor dansk havde været retssprog, tabte det terræn, uden at befolkningen satte sig til modværge. Det var advokaterne, der gik i spidsen², troligt fulgt af herredsfogederne, der nu ikke som tidligere valgtes

¹ Dänische Wirtschaftsgeschichte, 334.

² I 1667 kom det til et sammenstød mellem dansk og tysk paa Gram herredsting, hvor en tysk sagfører fra Haderslev blev afvist, fordi man ikke forstod hans tyske indlæg, men nogen virkelig modstandsvilje mod det tyske kan man ikke spore. Troels Fink: Dansk og Tysk paa Gram Herredsting i 1667. Sønderj. Aarb. 1943, 143.

blandt egnens storbønder, men blev taget blandt de juridisk uddannede, der udelukkende kom fra tyske universiteter, og som regel tog bopæl i købstæderne.

Embedsmændene, især amtmændene, havde i den enevældige stat en meget stor magt, ikke alene som regeringens udøvende organer, men ogsaa ved at varetage egnens lokale interesser overfor staten. Amtmændene havde initiativ og kunde fremsætte forslag til love. Politisk fik embedsmændene ogsaa indflydelse paa den maade, at næsten alle lovforslag med lokalt sigte blev forelagt amtmændene til udtalelse, og de lod som regel spørgsmaalene gaa videre til herredsfogederne. Embedsmændenes betænkninger til lovforslag kunde ofte faa stor betydning. Paa en maade kan denne afhøring af lokale embedsmændene sammenlignes med udvalgsbehandling ved vore dages lovgivning. Som eksempel kan jeg henvise til behandlingen af udskiftningslovene af 1766 og 1770¹. Paa baggrund af denne tingenes tilstand bliver den forandring, der indtræder ved ständerinstitutionens indførelse saa gennemgribende.

Særlig skæbnesvanger havde embedsmændenes indflydelse paa politiske spørgsmaal været, naar det gjaldt de sproglige forhold, idet embedsmændene som regel stillede sig afvisende, naar der blev foreslaaet at give det danske sprog en bredere plads. Paa en maade vilde det for embedsmændene være det samme som at save den gren over, de selv sad paa; men karakteristisk er det, at først da en politisk repræsentation for selve befolkningen kan gøre sig gældende, bliver sprogsprogsmaalet for alvor bragt paa bane.

Aaret 1773 kom til at sætte skel i historien, fordi der ved den hertugelige del af Holstens indlemmelse blev skabt nye forudsætninger for en slesvig-holstensk særudvikling. Den tendens til administrativ adskillelse mellem Slesvig og Holsten, som til en vis grad havde gjort sig gældende i 1721, afløstes af en større tilbøjelighed til at behandle de to hertugdømmer under eet.

De to faktorer, der blev af størst betydning for genoplivelsen af den slesvig-holstenske tradition, var Kiels universitet og ridderskabet. Ved mageskiftetraktaten havde holsteneren v. Saldern, der førte forhandlingerne paa russisk side, som dr. Hjelholt skildrer det, sikret Kiels universitet det saakaldte biennium, forpligtelsen for begge hertugdømmers studenter til to aars ophold ved Kiels universitet, hvis de vilde have embeder i hjemstavnen, og yderligere havde den danske regering forpligtet sig til at garantere ridderskabets rettigheder.

¹ Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 166 ff.

Kieleruniversitetets særlige politiske betydning sporedes dog først efter 1814; i de sidste aartier af 18. aarh. var de almindelige loyale følelser fremherskende; men i visse kredse inden for ridderskabet slog tilfredsheden ikke rod. Mærkeligt nok gaar dr. Hjelholt ikke ind paa kampen mellem regeringen og ridderskabet om skatteprivilegierne, der endeligt blev skudt til side i 1802. Heller ikke nævnes Frits Reventlows forsøg paa at bringe skattesagen for den tyske rigsret, et forsøg der karakteristisk nok faldt de slesvigske medlemmer for brystet, idet der var fuldstændig klarhed over, at Sønderjylland ikke havde noget med det tyske rige at gøre. Skattesagen nævnes ganske en passant i det følgende bind af professor Fabricius, men den egentlige behandling af spørgsmaalet hører hjemme i perioden, der gaar til 1805.

Den almindeligt udbredte patriotiske stemning i slutningen af 18. aarh. fik de gamle gottorpske traditioner til at blegne baade i den gamle hertugelige del af Sønderjylland og i den i 1773 nyindlemmede del af Holsten.

Det er, som dr. Hjelholt siger, vanskeligt nærmere at følge den aftagende gottorpske stemning i Sønderjylland i løbet af 18. aarh. Hjelholt anfører uviljen mod det nye blandt de gamle embedsmænd og citerer Pontoppidans kendte udtalelse i »Memoza« om den voksende tilfredshed med tingenes tilstand i Tønder og fremhæver derefter træk fra sidste halvdel af aarhundredet, der tyder paa danskvenlig patriotisme ogsaa i gamle gottorpske byer. Der kan dog fremdrages en del stof til belysning af de gottorpske traditioner. Ludwig Andresen har skrevet en artikel, der rummer en hel del træk, men artiklen er rigtignok offentliggjort i et meget lidt kendt tidsskrift, og har tilmed faaet en titel, der ikke umiddelbart peger hen paa gottorptraditionens betydning¹.

Endnu da det trak op til krig mellem Peter III og Danmark 1762, skal der have været stærke gottorpske stemninger i Tønder, men mageskiftet i 1773 betød et afgørende vendepunkt. Rigtig nok fortæller N. Falck, at der i hans barndom omkring 1800 fandtes gottorpske sympatier i Emmerlev; ligeledes kan der spores en gottorpsk tradition i Hovslund, men det maa absolut betragtes som undtagelser. En stærk fælles patriotisk stemning beherskede

¹ »Geschichtliche Voraussetzungen, Entwicklung und Durchbruch des Nationalbewusstseins im »Schiefen Viereck« in Nordschleswig«, Deutsche Hefte für Volksforschung 1934. Artiklen er udførligt refereret i »Der Sleswig-Holsteiner« 1934, 233 ff. At Ludwig Andresen ikke har ret i sin vurdering af gottorptraditionens betydning, har jeg forsøgt at godtgøre i Fortid og Nutid XI, 1943 (Gottorperstyret som Forudsætning for Hjemmetyskheden i Nordslesvig).

næsten helt den offentlige mening i slutningen af 18. aarh., saaledes som dr. Hjelholt saa udmærket har skildret det.

Men samtidig hermed maa man dog fremhæve, at der i hertugdømmernes patriotisme ikke fandtes spor af dansk kulturbevidsthed. I det store og hele mødte dansk sprog trods de patriotiske ord uvilje fra alle sider, og de faa, der prøvede at hævde en plads for det, havde svært ved at trænge igennem. Paa dette punkt kunde dr. Hjelholts fremstilling trænge til et supplement. Et par enkelte træk skal her nævnes. Pastor Windekilde i Løgumkloster mødte stor modstand, da han vilde afskaffe den tyske gudstjeneste, der var uden betydning¹; og læreren G. H. Overbeck i Flensborg, der i 1779 androg om tilladelse til at undervise eleverne i Flensborg latinskole i dansk, fik kun lov til det uden for skoletiden, hvis det ønskedes. Hans varme danske følelse fandt først genklang sidenhen. I 1792 oversatte han til dansk en bog, der hed: »Den fromme Søfarer«. I forordet skriver han: »Overalt maa jeg sige, at det gaaer mig med det kiere danske Sprog, hvilket jeg nu i flere end 30 Aar (næsten ved daglig Flid) har æret og dyrket, ligesom en Beyler, der med al sin Omhyggelighed dog ikke aldeles har kunnet indtage den Person, hand elskede saa inderlig, og nu til Belønning for sin Troskab, i det mindste venter, at hun og hendes Familie ikke skal være vred paa ham, naar hand fremdeles ved hende forsøger at blive lykkelig, om hand end aldrig fik hende«². Blandt det danske sprogs dyrkere var ogsaa degnen i Løjt Hans Mikkelsen, der havde embedet fra 1743—96. Han skrev mange viser; de hæver sig paa ingen maade over jævnamaalet, men er rørende som et af de faa udtryk for en levende dansk bevidsthed. Hans digte er samlet og udgivet af Frederik Fischer 1860. I en saakaldt »degnevise« lader han Diogenes besøge jorden og lader ham opsøge en række degne, der alle har enten den ene eller den anden skrøbelighed. Om en af dem siger han:

Han med det danske sig plat vilde ej afgive,
Men hvad det var for Ting paa tysk han vilde skrive,
Saa meget var han fra sin Moders Sprog afvendt,
at det ham stod for slet at være det bekendt.
Diogenes af det tog til at le af Grunde
Og sagde: »Stakkels Nar, gid du det danske kunde.
Thi hvem det Landsbytysk, du skriver, faar at see,
Dig holder for en Nar og vil dig vist belee.«

¹ Sønderj. Maanedsskrift 1936—37, 39.

² Allen: Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland I, 420.

Disse vidnesbyrd om forstaaelse for det danske sprogs tarv flyder kun lidt ved siden af den tysksprogede kongelyrik og patriotisme, men de er varslere om det danske vaarbrud, der skulde komme en menneskealder senere.

Ved aar 1805 afsluttes bd. III; det følgende bind omfatter tiden til 1864. Som den eneste af samtlige medarbejdere har prof. Fabricius haft et helt bind til sin raadighed; intet under at dette bind er blevet det mest helstøbte. Afsnittet indledes med en bred skildring af samfundstilstandene i det første aarti af 19. aarh. Talrige nye træk er fremdraget til at belyse økonomiske, sociale og administrative forhold, en side af sagen der ikke tidligere har været ofret saa megen opmærksomhed. I denne sammenhæng er det særlig den nationale og politiske udvikling, der skal betragtes, og jeg skal derfor ikke gaa ind paa de mange enkeltheder, der findes i bindets første kapitler, men begynde med den moderne slesvig-holstenske tankes oprindelse og vækst. Denne proces skildres i det omfang, som værkets plan tillader med karakteristisk af Dahlmanns og Lornsens betydning. Den sidste ser prof. Fabricius i følgende perspektiv: »Det første Grundlag for den liberale Slesvig-Holstenisme var hermed lagt. Skulde det lykkes Regeringen at komme den i forkøbet? Og var nogen anden Udviklingslinie mulig? Problemet var at forvandle den dansk-slesvig-holstensk-lauenborgske Helstat fra en enevældig til en konstitutionel Stat. Nu bagefter synes den eneste Løsning at maatte være bleven en Dobbeltstat med Adskillelseslinien liggende et Sted i Mellemslesvig. I hver af disse to Halvdele maatte der saa opbygges en Slags Rigsdag med hver sit Sprog og enhver af Halvdelene maatte have sin særlige Administration. Et til Bunds og til Tops gennemført Folkestyre kunde der dog ikke blive Tale om. Centralmagten maatte beholde en betydelig Styrke (et udvidet Statsraad), og over for Omverdenen maatte Helstaten fremtræde som en økonomisk og militær Helhed. Man kan betvivle, at en saadan Løsning vilde have kunnet holde over for den mægtige suggestive Kraft, som først Liberalismen og senere Nationalismen viste efter 1830. Men det er sandsynligt, at et Tilbud fra Regeringen i denne Retning før dette Tidspunkt vilde være bleven modtaget med Glæde baade af Danmarks og af Hertugdømmernes Befolkning. Den danske Regering vilde saa have staaet stærkere over for de Stormløb, som senere fra statsopløsende Side rettedes imod den« (s. 137).

Det er fristende for tanken med kendskab til den senere udvikling at overveje, hvilke muligheder der stod aabne for den danske statsledelse, da nationalitetsbevidstheden og ideen om

folkestyret trængte paa i det danske monarki, som prof. Fabricius her har gjort det; men hovedvanskeligheden laa netop i, at selv det svageste tilløb til folkestyre maatte rejse spørgsmaalet om statens fremtidige territoriale organisation, og paa dette skær strandede alle tilløb. Næppe paa noget tidspunkt har man kunnet finde en delingslinie, der blot nogenlunde kunde tilfredsstille begge parter. Kun enevælden kunde sikre statsdelenes traditionelle samliv. I begyndelsen saa det ud til, at der vilde komme til at staa to synspunkter over for hinanden: det slesvig-holstenske (i den Lornsenske udformning) og saa helstatstanken, som den repræsenteres af regeringen. Men det nationale spørgsmaals rejsning complicerede problemet.

Der er ingen tvivl om, at den af professor Fabricius skitserede ordening havde repræsenteret een udvej, men der kom netop en saa stærk uvilje imod en administrativ grænse tværs gennem Sønderjylland, fordi man maatte regne med, at den tyske rigshalvdel før eller siden vilde falde fra. Man vilde hellere sikre hele det gamle danske omraade til Ejderen og saa straks afskrive Holsten, derved vilde det danske rige samtidig komme løs af forbindelsen med det tyske forbund, der i det lange løb kunde true landets selvstændighed.

Hurtigt fylkedes derfor det danske folk om Ejderpolitikken, der blev symbolet paa danskernes uafhængighedsvilje. Prof. Fabricius betoner stærkt, at det ikke var kongerigske mænd, men sønderjyder (Hiort Lorenzen og hans venner), der først rejste kravet om Danmark til Ejderen (1840).

Denne paastand kan dog næppe holde stik. Hiort Lorenzens ændrede standpunkttagen finder sted paa en tid, da der var et stærkt røre om sagen. Han var under paavirkning af Orla Lehmann og sandsynligvis ogsaa af jyske stændermedlemmer¹, der med herredsfoged I. P. With i spidsen tænkte paa at fremsætte forslag om, at der skulde gives en fælles forfatning for kongeriget og Slesvig. Offentligt kom dette krav første gang frem i to adresser til Roskilde stænder om skattebevillingsret, henholdsvis fra Maribo og Faaborg². Siden hen roste Fr. Barfod sig af, at han var den første, der havde skrevet om en forfatning for Danmark til Ejderen. Det skete i en artikel i Fædrelandet i Juni 1840, men censor strøg artiklen. Forholdet er da nærmest dette, at P. Hiort Lorenzen bliver overbevist om rigtigheden af de ideer, der er bestemmende for de liberale i kongeriget. For Orla Lehmann var det politisk af vigtighed, at Ejderpolitikken fandt støtte i

¹ Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie II, 269.

² Ibidem, 233.

Sønderjylland, men principielt var det ikke afgørende. Den sønderjyske befolknings tilslutning eller afvisning var ikke bestemmende. Da han den 28. 5. 1842 proklamerede Ejderpolitikken, var hans begrundelse den, at historien, naturen og retten havde sat Danmarks grænse ved Ejderen. I Lehmanns argumentation spillede statsretslige betragtninger en meget stor rolle. Mens han tidligere havde talt om, at Slesvig selv maatte bestemme, om det vilde gaa mod nord eller mod syd, blev parolen fra nu af, at Sønderjylland var Danmarks retmæssige eje, uanset hvordan befolkningen i Sydslesvig saa paa spørgsmaalet. I de nationalliberales opfattelse var Sønderjylland et objekt for Danmarks politik, mens der ikke blev tillagt Slesvigs egen mening nogen større betydning. Erik Henrichsen har paa mange maader ret i sin bedømmelse af de ledende nationalliberales forhold til Sønderjylland: »De elskede alle Slesvig, men paa en egen abstrakt Maade, som et nationalt Begreb, ikke som en praktisk Virkelighed. Ikke en eneste af dem gik derover og satte sin Person med Kappe og Krave ind midt i Kampen«¹.

Den statsretslige betragtningsmaade kommer ogsaa frem i Orla Lehmanns tale ved mødet paa Skamlingsbanke (som prof. Fabricius ikke gør ret meget ud af, maaske fordi det har været omtalt saa tit). En karakteristisk passus i Lehmanns tale er følgende: »Den dansk-slesvigske Sag er Danmarks Sag ikke blot, fordi det er dansk Nationalitet og dansk Sprog, man vil udrydde, . . . men ogsaa fordi i statsretslig Henseende, Slesvig er en uadskillelig Del af den danske Stat«, og senere: »men det skal aldrig ske, at der gøres Brud paa den saa dyrt købte, saa omhyggeligt bevogtede europæiske Retstilstand, der atter har stadfæstet Ejderen, som hvad den fra Arilds Tid har været, som Grænsen mellem Danmark og Tyskland — dog skal det aldrig spørges i Historien, at Danmark fejgt forraadte sig selv og skammelige opgav sin gode Ret«.

Lehmann var ikke bange for de store ord. Det er skæbnens ironi, at hans syn paa Danmarks ret voksede sig saa fast i den offentlige mening, at tilbagetoget derved blev ham afskaaret, da han i sommeren 1848 sammen med de øvrige Martsministre blev klar over, at Ejderpolitikken ikke kunde realiseres og Sønderjyllands deling derefter vilde være den mest tilfredsstillende løsning.

Ejderpolitikken blev den danske offentlige menings ledestjerne helt til 1864. For de nationalliberale stod uafhængigheden

¹ Mændene fra 48, 99.

af Tyskland som det væsentligste. De vilde kun afstaa det, Tyskland virkelig kunde gøre krav paa, Holsten, men ikke bygge deres politik paa nationalitetstanken.

Derfor tror jeg, der maa gøres et forbehold, naar prof. Fabricius om vaabenstilstanden 1849—50 siger: »Den nationale Stat havde aabenbart sine Fødselsvanskeligheder, og man kunde spørge sig selv, om ikke de Fordele, som et nationalt Kulturliv betyder, kunde have været erhvervede til noget billigere Pris«. Prof. Fabricius har utvivlsomt ret i, at ønsket om at sikre et nationalt kulturliv spillede en stor rolle. Men konsekvensen af dette ønske maatte være den politik, Madvig var talsmand for, en deling af Sønderjylland. Det statsretslige element i Ejderpolitikken tiilslørede for bevidstheden, at den kulturelle og nationale enhed paa langt sigt udgjorde det solideste grundlag for den danske stat.

Over for de nationalliberale i kongeriget stod de liberale slesvig-holstenere, der i mangt og meget var gjort af det samme stof. For dem var Slesvig-Holsten til Kongeaalen i nøje forening med Tyskland det politiske maal. De havde ligesaa lidt forstaaelse for nødvendigheden af den nationale afklaring i Sønderjylland som de nationalliberale. Doktrinære stod over for doktrinære.

Der er her gjort relativt mere ud af det storpolitiske spørgsmaal, end dets plads i bogen berettiger til. I fremstillingen danner disse forhold kun baggrunden, mens hovedvægten, som naturligt er, lægges paa udviklingen i selve Sønderjylland.

Prof. Fabricius har bygget videre paa det brede grundlag, der er lagt af P. Lauridsen med værket »Da Sønderjylland vaagnede«. Der er fremdraget adskilligt nyt stof, bl. a. er kniplingskræmmer Jens Wulfs dagbøger benyttet en hel del; gennem dem kommer det gamle helstatsvenlige synspunkt mere frem, end det ellers er almindeligt. Men hovedtrækkene i 1840'ernes historie er klarlagt ved Lauridsens fortjenstfulde arbejde. Dommene over personer og forhold er ikke saa kategoriske som hos Lauridsen, saaledes er karakteristikkerne af Christian VIII og Laurids Skau mere forstaaende og sikkert mere retfærdige.

Den nationale opvaagnen i Sønderjylland er et af de ejendommeligste kapitler i Danmarks historie. En stejl, selvbevidst, gennemgaaende velstillet bondebefolkning, der hidtil har levet sit liv uden større interesse for, hvad der rørte sig uden for sogn eller herred og uden sans for aandeligt liv, bortset maaske fra det, der rørte sig i kirken, vaagnede en skønne dag op til national bevidsthed, erkendte sig selv som et led af det danske folk og tog et politisk arbejde op for at tilvejebringe en nøje tilslutning til Danmarks rige.

Indtil 1842 har den folkelige rejsning et udpræget kulturøit præg, derefter faar den danske bevægelse ved Hjort Lorenzens optræden en mere udpræget politisk karakter. I aktionen for at skaffe opmærksomhed om det danske sprogs ringeagtede stilling mødes Flor og Hjort Lorenzen. Ideen til Hjort Lorenzens danske tale er Flors, og de fleste af sagens aktstykker blev udarbejdet af ham. Naar prof. Fabricius skriver: »Hvad P. Hjort Lorenzen havde tilsigtet med sin danske Tale i Stændersalen blev naaet. Den gav Genlyd overalt, hvor det danske Sprog taltes«, (s. 278) saa tror jeg, at man kan foretage en lille ændring og komme sandheden endnu nærmere: »Hvad Flor havde tilsigtet med Hjort Lorenzens danske tale blev naaet«. Hjort Lorenzen havde ogsaa et maal, som ikke blev naaet, at sprænge kredsen om kongen, vælte det siddende ministeriums tyske medlemmer. Det var ikke langt fra at lykkes; kongen blev faktisk meget vred paa Reventlow-Criminil; men selvom der i J. Reventlow-Criminils udeladelse af ordene »under Danmarks krone« i kongens sidste ord til stænderne var rig anledning til en afskedigelse, vilde kongen vel ikke give Hjort Lorenzen den triumf, at han kunde vælte ministre.

Samarbejdet mellem Flor og Hjort Lorenzen var meget heldigt for den danske sag i vinteren 1842—43; f. eks. er det takkebrev, Flor skrev for Hjort Lorenzen i Jan. 1843 et mesterstykke i politisk journalistik, men i det lange løb kunde disse to desværre ikke gaa i spænd sammen. For Hjort Lorenzen var og blev den frie forfatning det første og vigtigste, for Flor var hovedformaalet at opnaa de bedst mulige vilkaar for dansk sprog og kultur. I den henseende ventede han sig mest af den enevældige konge; i 1846 lod Flor paa Skamlingsbanke Laurids Skau udbringe et leve for kongen, »vor største Anfører til Slesvigs Frelse og Fornelse«. Flor var klar over, at en forfatning under de daværende forhold ikke kunde komme til at fremme danskheden, thi hvad enten Sønderjylland eller Slesvig-Holsten blev en politisk enhed med egen besluttende folkeforsamling vilde tyskerne faa flertallet, og der var næppe udsigt til, at der foreløbig kunde blive tale om en fælles dansk-slesvigsk forfatning, der vilde give dansk flertal. Det er meget karakteristisk for stillingen, at »Dannevirke« i almindelighed var demokratisk og frisindet; det gjaldt især presse-spørgsmaal og sociale spørgsmaal, men i forfatningsspørgsmaalet holdt bladet sig hele tiden passivt, sikkert efter Flors anvisning. Det var det, der nu og da fik Hjort Lorenzen til at harmes over Dannevirke, som han beskyldte for servilitet. Der var ogsaa en temperamentsforskel mellem de to. Mens Flor gerne vilde være med til at paavirke kongen, ogsaa, om det skulde være, ved at

skræmme ham, kunde han, og for øvrigt ogsaa de nationalliberale, ikke tænke sig at gaa til et brud med ham, hvad Hjort Lorenzen tilsyneladende ikke veg tilbage for i sommeren 1844, saaledes som det meget levende er fremstillet af prof. Fabricius. Uden kongens velvillige støtte kunde der ikke være haab om at bryde embedsmændenes modstand, derfor var Hjort Lorenzens demonstrationspolitik saa farlig.

Hjort Lorenzens død i 1845 indleder en periode, hvor landsdelens skæbne i ringere grad bestemmes af Sønderjyllands indbyggere. København og Kiel blev brændpunkterne, Sønderjylland blev som det hedder i sangen »en kampens pris«. Men selv om tyngdepunktet paa en maade laa uden for landsdelen, har udviklingen her dog den største betydning, fordi den nyvakte danskhed fæstnedes aar for aar, ikke mindst ved begivenhederne 1848—50. Til belysning af Slesvigernes holdning under treaarskrigen har prof. Fabricius fremdraget et meget stort antal petitioner. Rigtignok forekommer samme navne i adresser af modsat indhold. Prof. Fabricius tolker dette forhold (s. 395), som vidnesbyrd om et stemningsomslag, hvad det muligvis ogsaa har været, men man kan godt komme til at tvivle paa petitionernes kildeværdi overhovedet, fordi folk nu engang er ret tilbøjelige til at skrive under paa adresser, naar det blot ikke koster penge.

Det stadige uromoment i tiden mellem krigene var sprogreskripterne. Prof. Fabricius fremhæver stærkt, at ophavsmanden til sprogreskripterne var en sønderjyde, Regenburg. »Ligesom det i 1840 havde været sønderjydske Købmænd, der skabte »Danmark til Ejderen«, var det altsaa 10 Aar senere en Sønderjyde, som formede det skarpeste Konfliktstof mellem dansk og tysk« (s. 413); dette kan ikke bestrides, men i en sjælden grad var der i Danmark enighed om sprogreskripterne og ansvaret maa fordeles paa hele nationen. I bedømmelsen af reskripterne har prof. Fabricius sikkert ret. De virkede efter deres hensigt, hvor der var et sprogligt og politisk grundlag at bygge paa, og mod deres hensigt i de overvejende tysktalende egne.

For danskheden blev det en ulykke, at den sønderjyske lokalforfatning af 1854 blev saa reaktionær, som tilfældet var. Ministeriet haabede at faa støtte fra de velstillede lag, et haab der helt blev gjort til skamme, mens danskheden havde størst tilslutning i de lavere samfundslag. En demokratisk valgret havde givet mulighed for et dansk flertal i den slesvigske stænderforsamling, hvad der vilde have været af uvurderlig betydning over for omverdenen. Da de nationalliberale kom til magten, gjorde de, som prof. Fabricius fremhæver, intet for at faa en ændring gen-

nemført. De lagde hovedvægten paa en dansk-slesvigsk fællesforfatning og mente, at naar først den var gennemført, vilde alt gaa af sig selv. I en mærkeligt ringe grad var den nationalliberale politiks forskellige elementer samordnede til en organisk helhed. Den dristige udenrigspolitik ledsagedes ikke af den dertil svarende nødvendige oprustning, ligesaa lidt som man ved en frisindet indre politik i Sønderjylland søgte at vinde tilhængere for det danske styre, hvor de var at faa, nemlig i de lavere lag. Man forstod ikke tilstrækkeligt, at Danmarks bedste aktiv ud i en usikker fremtid var den størst mulige dansktalende og danskvillende befolkning. Et lille træk, der udmærket illustrerer de nationalliberales holdning over for Slesvig, skal her fremdrages. I 1863 var der tale om at gennemføre en ny valglov for Slesvig, men Hall havde ingen virkelig interesse for sagen, som det fremgaar af et brev fra P. Vedel til A. F. Krieger 8. Juli 1863: »Hall veed ikke ret Sammenhæng med den (valgloven), i alt Fald gider han ikke samle i sin Erindring, hvad der muligvis dog findes derom et eller andet Sted i hans Hoved, thi en Valglov for Slesvig hører allerede til de underordnede Spørgsmaal, der nærmest kun har Krav paa den slesvigske Ministers Opmærksomhed, i alt Fald ikke kan naae op til den Tinde, hvorpaa Conseilspræsidenten troner i sin Storhed«¹.

Prof. Fabricius slutter sit bind med en skildring af krigen i 1864; i overensstemmelse med bogens plan er der ikke lagt særlig megen vægt paa den storpolitiske udvikling, men saa meget mere paa stemningen i selve landsdelen, der belyses meget alsidigt.

Der ligger et meget stort arbejde bag prof. Fabricius' fremstilling, meget nyt stof er fremdraget, og en rolig og nøgtern vurdering præger helhedssynet. For dansk historisk forskning betyder det en væsentlig landvinding.

Mens de foregaaende afsnit af »Sønderjyllands Historie« har været delt mellem medarbejderne i tidsfølge, er bd. V delt efter saglige skel mellem Hans Lund, der har hovedafnittet om den politiske udvikling, biskop Ammundsen, der har skildret det aandelige liv og dr. Mads Iversen, der behandler de økonomiske forhold. Samtidig er der sket en geografisk indskrænkning, idet der i bd. V faktisk kun er tale om Nordslesvig, mens de foregaaende bind har omfattet hele det gamle hertugdømme (dog er der nogen forskel m. h. t. Frisland, hvis særlige forhold er skildret i bd. I, og i Olriks afsnit af bd. II, men ikke i la Cours afsnit af bd. II;

¹ Danske Magazin, 7. R., III, 145.

frk. Skovgaard har særlige afsnit om Frisland, men Hjelholt og Fabricius ikke). Det er forbundet med store vanskeligheder for en dansk mand at skrive om tyske forhold i Sydslesvig, tilmed da der kun er meget faa forarbejder, men et enkelt kapitel kunde nok være ofret paa i store træk at belyse problemerne.

I aarene 1864—66 skiftede det politiske billede fuldstændig karakter. Mens man indtil da havde regnet med den traditionelle modsætning mellem Ejderpolitikken og Kongeaa-Slesvig-Holstenismen, blev nu modsætningsforholdet mellem de danske Nordslesvigere og den preussiske stat det afgørende. Det slesvigholstenske spørgsmaal, der havde haft Europas opmærksomhed, skrumpede ind til det nordslesvigske, et ret begrænset problem mellem Danmark og Tyskland; men trods dets lidenhed blev det dog aldrig helt taget af tapetet i den store politik; nu og da dukkede det op i verdenspressen; og selv om der ikke ude omkring var meget kendskab til de faktiske forhold, forstod man dog, at der her var et og andet, som ikke var i orden. Det skyldes frem for alt § 5 og den opmærksomhed, der skabtes om den. Denne paragraf blev af uforlignelig betydning baade udad og indad, den gav en tid de danske Sønderjyder en udsigt til virkeliggørelse af deres nationale maal, en udsigt som andre mindretal i Europa ikke kunde regne med.

Biskop Ammundsens afsnit er i meget høj grad samlet om de kirkelige forhold. Det maa indrømmes, at der ikke er nogen stor sønderjysk litteratur at tale om, men skolen kunde godt have fortjent en lidt fyldigere omtale, og man vilde ogsaa gerne ved omtalen af kunsten have haft et afsnit om arkitekturen — paa godt og ondt. Det maa jo erkendes, at bygningerne fra tiden 1864—1914 har sat et stærkt præg paa de sønderjyske byer. De bestræbelser, der udfoldedes af landraad Rogge i Tønder, for indførelse af en bedre byggeskik kunde der ogsaa have været grund til at komme ind paa¹.

Den økonomiske udvikling er skildret alsidigt, men noget haandfast af dr. rer. pol. Mads Iversen. Her er i modsætning til de andre afsnit det officielle tyske materiale udnyttet til bunds.

Der er i national henseende noget vist køligt over fremstillingen. Uden fare for objektiviteten kunde der godt være lagt noget mere vægt paa de danske bestræbelser og sammenhængen med kongeriget. En fuldstændig knivskarp adskillelse mellem økonomi og politik er ikke mulig. Dr. Iversen konstaterer blot, at de fleste danske landboforeninger ikke havde noget med Land-

¹ Raadmand Thorvald Petersen i Tønder har skrevet en artikel om disse bestræbelser i *Hejmdal* 22. 1. 1942.

brugskammeret at gøre og derfor ikke fik andel i de tyske statsmidler, men forklarer ikke, hvorfor der ikke var nogen forbindelse. De danske landboforeninger stillede sig ikke principielt afvisende over for et samarbejde. I 1896 blev der under C. P. Wolfs ledelse gjort et forsøg paa at faa kontakt med det nyoprettede Landbrugskammer; men fra kammerets side blev der intet gjort for at lette de danske landboforeningers tilslutning, tværtimod krævedes det, at de store danske foreninger skulde underordne sig de smaa lokale tyske, der var blevet gjort til kredslandboforeninger. Kammeret vilde ikke staa i direkte forbindelse med de danske landboforeninger. Efter det møde, hvor denne beslutning blev taget, skrev »Kieler Zeitung«: »Der maa af de foreninger, som vil slutte sig til, kræves, at de bæres af tysk-nationalt sindelag«. Der var altsaa ikke noget at tage fejl af. Disse forhold er fremdraget af Hans Hansen i festskriftet »Fælleslandboforeningen for Nordslesvig« (s. 19 ff.). Det skal til dr. Iversens undskyldning fremhæves, at denne bog først er fremkommet, efter at hans bidrag er skrevet; men paa den anden side maa det nævnes, at kilderne til denne tids historie er forholdsvis lette at fremdrage. Et andet festskrift, der er kommet for nyligt, yder ogsaa bidrag til belysning af Landbrugskammerets fanatiske politiske holdning, det er »Sønderjydske Mejeriforening 1893—1943«, udarbejdet af Johs. Jensen. Paa mejeribrugets omraade havde der været et vist samarbejde mellem en del nordslesvigske mejerier og Landbrugskammeret, men da den nordslesvigske mejeriforening i 1910 indbød en prof. Wegemann fra Kiel til at tale sammen med konsulent Hegelund fra Ladelund, forbød formanden for Landbrugskammeret, grev Rantzau Rastorff, den tyske professor at tale; det førte til, at talrige danske mejerier brød forbindelsen med Landbrugskammeret og sluttede sig til Nordslesvigsk Mejeriforening, der satte medlemstallet op fra 38 til 90¹. Sagligt udrettede de danske foreninger et fortrinligt arbejde; som dr. Iversen nævner, tiltrak »Mejeriforeningen for Nordslesvig« sig i 1914 ved en udstilling i Hannover stor opmærksomhed. Resultatet staar som slutstenen paa arbejdet indtil verdenskrigen og fortjener at nævnes: Blandt de 10 kollektive udstillinger var den nordslesvigske en flot nr. 1. 36 0/0 af udstillerne fik første præmie, mens det slesvig-holstenske landbrugskammer kom som nr. 2 med 21 0/0 første præmier.

Hans Lunds fremstilling er fortrinlig og lettere tilgængelig end de foregaaende afsnit, hvad der maaske til dels skyldes

¹ S. 26 ff. — Ikke som Hans Lund siger s. 246, at 72 foreninger dannede den danske forening ved denne lejlighed.

emnets nærhed i tid. Sammenlignet med M. Mackeprang: Nord-slesvig 1864—1909, den første historiske behandling af perioden, har Hans Lund fremdraget og benyttet et stort brevstof, særlig for de første aartiers vedkommende, mens der tilsyneladende ikke er gjort noget for at fremdrage og benytte en anden stor kildegruppe, nemlig det officielle tyske materiale, hvoraf en del findes i Landsarkivet i Aabenraa. Det maa blive opgaven næste gang denne periode skal behandles ogsaa at inddrage dette materiale. Det skal dog fremhæves, at tyske historikere, hvem det naturligt maatte tilfalde at fremdrage officielt materiale fra de tyske arkiver, næsten helt har ladet tiden 1864—1914 ligge, bortset fra § 5 og optantspørgsmaalet, der nu og da er blevet taget op; desuden findes enkelte bidrag til historien i de første aar efter 1864. Det kan i denne forbindelse nævnes, at der ved det senest fremdragne stof gives en korrektur til den almindelige opfattelse af forskellige spørgsmaal. F. eks. har man ment, at det var Frankrigs indflydelse, der var aarsagen til, at § 5 ikke, saaledes som Bismarck vilde, blev slettet i den endelige fredstraktat. Professor Scheel har imidlertid paavist, at Østrig principielt intet havde imod at slette bestemmelsen, hvis det paa andre omraader kunde opnaa fordele; men det vilde Bismarck ikke gaa med til, og § 5 blev derfor staaende¹.

Ligeledes maa man fritage overpræsident Scheel-Plessen for noget af det ansvar, der er lagt paa ham, for den haardhændede fremfærd mod optanterne i slutningen af 1860'erne. En undersøgelse af F. Westmann: »Die Optantenfrage in Nordschleswig«² godtgør, at Scheel-Plessen var tilhænger af en mere maadeholden kurs, mens regeringen i Slesvig og landraaderne ønskede en radikal fremgangsmaade mod optanterne.

For Nordslesvigs vedkommende genoptages efter 1864 traaden fra 1840'erne, derved at det politiske arbejde kom til at ligge i befolkningens egen haand, da de danske embedsmænd, der i tiden mellem krigene havde spillet en ganske stor rolle, forsvandt. I det stille var der sket en modning af kræfter, der nu, ret overraskende for folk i kongeriget, var parat til at tage fat. I 1868 fremhævede Orla Lehmann i et foredrag, hvor godt de danske Sønderjyder havde hævdet sig »skjøndt berøvede deres naturlige Ledere og Ordførere«³.

Særlig fortjenstfuld er skildringen af brydningerne mellem

¹ Scheel: Bismarcks Wille zu Deutschland in den Friedenschlüssen 1866, 233 ff.

² Zeitschrift 1938, 239 ff.

³ Samlede Skrifter IV, 198.

edsaflæggere og edsnægtere i 1880'erne, da den vanskelige overgang fra en ren og skær protestpolitik til et langt mere vidt-favnende politisk, kulturelt og økonomisk arbejde foregik. Da der ikke længere var udsigt til en snarlig virkeliggørelse af genforeningshaabet, viste Sønderjyderne en forbavsende evne til selv at forvalte deres aandelige husholdning. Dette folkeligt kulturelle arbejde, der sikrede de danske Sønderjydere kontakt med dansk aandsliv, er en enestaaende bedrift, naar man tager i betragtning, hvilken modstander man stod over for, og hvilke midler denne modstander havde til sin raadighed.

Om udviklingen i aarene op til 1914 vil der endnu kunne fremdrages meget stof og forhaabentlig vil mange af de mænd, der har været med i dette arbejde, skrive deres erindringer og saaledes berige vor viden.

Der hviler en festlig glans over den brede fremgang, som den sønderjyske danskhed var inde i paa alle omraader i disse aar. Hans Lund sammenfatter sin opfattelse af stillingen i 1914 saaledes: »at Nordslesvigs Danskhed aldrig havde staaet stærkere end nu, ikke alene ved den talmæssige Styrke og de senere Aars erobrende Fremgang, men mest ved den indre Styrke, som den aabenbarede sig i det mangfoldigt forgrenede nationale Arbejde og i en dygtig Ungdoms bevidste Vedgaaen af Arv og Gæld«.

Der er noget paa en gang rigtigt og urigtigt i denne bedømmelse. Der er næppe tvivl om, at den danskhed, der var i 1914, var mere nationalt bevidst end tidligere generationers og i hvert tilfælde bredere forankret i dansk kultur og aandsliv, men den talmæssige styrke var svagere end den havde været, baade absolut og relativt.

Den konklusion, Hans Lund har draget, svarer heller ikke helt til hans præmisser. Den indremissionske bevægelse holdt en del borte fra det nationale arbejde, ligeledes socialdemokratiet, der trods sin lidenhed, alligevel betød en national fare for de danske arbejdere. Principielt holdt socialdemokratiet paa den folkelige selvbestemmelsesret, hvad der særlig kom frem forud for valgene, og denne holdning har vel været medvirkende til, at danske arbejdere fulgte deres naturlige interesser og gik med deres standsfæller i politisk og fagligt arbejde, men uvilkaarligt rettedes derved blikket mod syd. Dertil kom saa alle de mange sløve og ligegyldige.

For den vaagne danskheds vedkommende er der tale om en elite. Den var ganske vist talstærk, men repræsenterede kun et bestemt lag. Det var særlig den højskoleuddannede ungdom, man lagde mærke til. I stigende grad rykkede den frem paa tillidsposterne. Den danske højskole har haft en umaadelig be-

tydning for danskheden i grænselandet. De unge Sønderjyder mødte paa de danske skoler med en egen sindets friskhed; for dem var alt nyt og maatte virke stærkere end paa mange kongerigske elever. Højskolens idealer om et frit folkeligt liv uden statsindgreb og statskontrol fik større glans og dybere glød, naar de var bestemmende for opbygningen af rammerne for en national tilværelse i kamp mod den tyske stat, saaledes som tilfældet var i Sønderjylland. I kongeriget maatte virkningen være svagere, fordi man ikke stod over for en virkelig modstander. Højskolens virkning indskrænkedes ikke alene til de unge, der besøgte den, men spredtes videre gennem forsamlingshuse og møder i hjemmene. Dog maa der gøres det forbehold, at højskolens form særlig passede for landdistrikterne; i købstæderne slog den ikke paa samme maade an. I det hele taget var det her vanskeligere at holde den levende forbindelse med kongeriget vedlige. Der var ved at opstaa en kløft mellem land og by, hvad der i det lange løb kunde blive farligt.

Hans Lund slutter sit afsnit med en skildring af verdenskrig og genforening. Det afgørende, der skete i 1920 var, at Danskerne for første gang i umindelige tider opnaaede overensstemmelse mellem stat og folk. Vel blev der mindretal tilbage paa begge sider den nye grænse; men i store træk naaedes den afklaring, som under gunstigere vilkaar maaske kunde være naaet et halvt-hundrede aar før.

Sønderjyllands Historie er ikke endt ved 1920. Et nyt afsnit modnes i disse aar til historisk behandling. Derfor skal til slut det ønske fremsættes, at redaktionen, nu da krigen er forbi, igen vil træde sammen og drage omsorg for, at der udgives et 6. bind om tiden mellem de to store krige.

Troels Fink.

Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser. Udgivet af Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie ved Axel Linvald. I. 1799—1814. Kbh. 1943. XVI + 667 Sider. — Axel Linvald: Christian VIII. Den unge Prins 1786—1813. Kbh. 1943, 277 Sider.

Det er en stor Opgave, der er skænket Rigsarkivar Linvald med Christian VIII.s Papirer. Stor baade i Omfang og i det, der skal naas. Rent arbejdsmæssigt er det en betydelig Indsats, der vil kræves. Kongens Tilladelse til at benytte Christian VIII.s i Rigsarkivet bevarede Dagbøger og Papirer blev givet Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie 1929, og først

fjorten Aar efter foreligger første Bind af Udgaven og af Rigsarkivarens dermed sideordnede Monografi. Selv om Forfatteren, efter hvad han siger i sin Bog, endnu kun har naaet at gennemarbejde Materialet indtil 1814, kan der næppe bebrejdes nogen noget med Hensyn til Farten. Det er indlysende, at saa stort et Stof som det her foreliggende kræver en fast Haand og en fast Metode fra Begyndelsen, og sligt naas ikke i en Haandevending. Man tør forvente, at Resten af Arbejdet vil kunne ske i adskilligt hurtigere Tempo (hvis da ellers de unormale Tidsforhold tillader det), men givet er det, at det vil tage en stor Part af sin Forfatters Liv. Med det samme er det givet, at det, fuldendt efter Ønske, vil blive et Livs Bedrift.

Stoffet er, som sagt, stort. Det, der staar til Raadighed ud over de officielle Arkiver og andre Kilder, trykte og utrykte, overgaar langt, hvad der findes for nogen anden dansk Konge. Linvald gør Rede for det i sin Monografi S. 27—32. Der er Dagbøger fra Aarene 1799—1806, 1814 og 1819—48, for den længste Periodes Vedkommende supplerede med Brev- og Regnskabsbøger, desuden lange Rækker af større Hæfter med Optegnelser af historisk Art vedrørende bestemte Begivenheder eller Situationer, fremdeles en Mangfoldighed af halvt private og halvt officielle Akter, som for en Dels Vedkommende havde haft deres naturlige Plads i officielle Arkiver, talrige Brevkoncepter og endelig 100.000 Breve fra flere Tusinde Brevskrivere.

Dette rige Materiale, der kun spredt og i ringe Grad har været benyttet af tidligere Forskere, er som en Himlens Gave faldet i Linvalds Turban, endnu før han i Kraft af sin Stilling fik fortrinvis Adgang til det.

Men som Stoffet er uhyre, er Opgaven det ogsaa. Der kunde være Konger, for hvis Biografi selv et vældigt Materiale ikke lovede stort ud over den nøgne Sandheds Erkendelse. Ikke saadan med Christian VIII. Paa en sælsom Maade staar denne Konge midt i det 19. Aarhundredes Historie med et Janushoved — som et Fyr, der lyser baade tilbage og frem. I sit Aandsliv saa han tilbage til det 18. Aarhundredes Humanisme og frem mod det 19.s Liberalisme. Han havde selv svært ved at vælge, eller rettere sagt, han kunde det ikke og burde ifølge sine Anlæg ikke gøre det. I ham og om ham brydes Bølgerne. Historien magede det saa, at denne splittede Sjæl blev Konge i en Overgangstid og døde i de sidste Sekunder, før et Valg mellem gammelt og nyt syntes uundgaaeligt. Meget af Danmarks Historie i det sidste Aarhundrede har sin Fuldbyrder og sin Bebuder i Christian VIII. Hans Regeringstid er som den tidlige Sommermorgen, Natten er

gaet, Lys kæmper med Skumring, det dæmmer, men ingen kender endnu Sky eller Vejr, gaar det mod Sol eller mod Skygge? Hvis det er Historiens Opgave at spore Udviklingens Traade og finde dens Udspring og Virkning i Statsmandens Sind, saa er Christian VIII.s Historie et Emne blandt de største. En Sjæl og et Folk i Støbeskeen. Kampen mellem Pligt og Lyst, Historie og Fantasi, en vældig Skæbnes tunge Vinger løftende sig i Horison-ten over et smilende Land. Alle Momenter findes i Billedet — det gælder om at se og skildre dem.

Som Axel Linvald har opfattet sin Opgave, er den dobbelt. Dens leder han en Udgave af Kongens Dagbøger og Optegnelser, hvoraf første Bind foreligger, og som maa antages at ville fylde endnu fire-fem Bind, dels vil han jævnsides med Udgaven skabe en Monografi over Kongen. Dens første Bind spænder over Tiden til 1813, og det kan ventes, at der vil følge i hvert Fald tre Bind endnu. Hvis Linvald naar at fuldføre sin Plan, vil han altsaa som Forfatter høste Førstegrøden af det store Udgifterarbejde, han leder. En stor og forpligtende Lykke.

En Historiker har intet Program — ud over at sige Sandheden, som han ser den. Man tør af Hjertet advare mod at opstille alt for bestemte Synspunkter, før man har gjort sig til Herre over Stoffet. Strengt taget er derfor Linvalds indledende Afsnit risikabelt. En stor Ting, om han i sit Værks sidste Kapitel kan give os Christian VIII.s Psykologi. Det maa imidlertid erkendes, at han her i første Bind i det hele har nøjedes med en tilladelig Placering, og at den er saa kyndig og rammende, som man kan vente det af en Skribent med hans Forudsætninger — med sit Kendskab til det 18. Aarhundredes Udgang og sine slesvigske Studier fra det 19. fatter han i et solidt Greb om den Gaade, der skal løses, Christian VIII.s Personlighed og dens Indsats i dansk og nordisk Historie. Maaske er han for tilbøjelig til at give Kongen Del i senere gunstige Udviklinger. Maaske — men det er ellers netop her, man skal søge Christian VIII.s Betydning. Han skabte intet nyt, og det, han tog Tiltag til at skabe, fik Liv under andre Former end hans, men just ved sin Personligheds balancerende Venten og Tvivlen kom han til at udligne og forbinde paa Omraader, hvor andre vilde have forkludret. Det er vist, som Linvald siger, at han havde gjort ubodelig Skade — jeg mener baade politisk og nationalt — hvis han havde begyndt sin Regering med at give en fri Forfatning. Det er ogsaa rigtigt, naar Linvald erkender Kongens Berettigelse til at søge at svække Oppositionens Brød ved en »liberal Enevælde«s sociale og økonomiske Reformers, men det er uhistorisk, naar han kalder Forsøget haab-

løst. Hvad er haabløst? Er en Politik haabløs, fordi den gaar ud paa gennem Udsættelsen at jævne og forberede? Er kun det berettiget, der under vittende Faner og bragende Leveraab fører til et forud afstukket Maal? Det sidste er unægtelig lettest at eftervise. Det første kan ad hundrede smaa Veje skabe varig Historie. Det blev Venstres Lykke under Forfatningskampen, at det blev tvunget ind paa den sidste Vej. Det var Estrups Brøde, at han kun vilde slaa Bom.

Jeg vilde i Lys af de senere Begivenheder snarest give Christian VIII større Ære end Linvald. Martsrevolutionens Historie ud fra de dybeste Forudsætninger er ikke skrevet endnu. Linvald siger, at det først var Slesvigholstenernes Oprør, der gjorde det indlysende for det samlede danske Folk, at Enevælden havde mistet sin Livskraft, og at Folkestyret maatte overtage Ansvaret for dets Frihed. Ja, det nationale og det politiske spillede i disse Uger sammen i en forrygende Hasard. Begge stundede mod Forløsning, men til ulige Tid. Man kan mene alt det stolte man vil om national Begejstring — i snæver Pagt med sund Fornuft er den sjælden. Som det gik, kunde det have gaaet meget værre. Men ogsaa bedre. Vi kunde have reddet en Junigrundlov af større Rodfæstethed og Levedygtighed og undgaaet en Række beskæmmende Kampe. Det er unyttigt at sige »hvis« — men maaske var det lykkedes os under en længere levende Christian VIII.

Alt dette er Ræsonnementer og Muligheder. Men man nævner ikke Christian VIII uden at komme ind paa sligt. I og for sig er det jo ikke netop det, første Bind af Linvalds Bog skal give os. Den har da unægtelig ogsaa meget mere. Kan der i Indledningen være Steder, hvor Rigsarkivaren synes lidt for kategorisk, skal det siges, at hans Bog i øvrigt er i udpræget Grad den redelige og forsigtige Forskers. Det er dens største Ære, og den er ikke ringe. Forhaabentlig vil den bevare dette Prædikat Værket igennem — med des større Myndighed vil Forfatteren kunne trække de brede Linier op til sidst.

Linvalds første Bind har Undertitlen »Den unge Prins«. Det fortæller i tre Afsnit om Tiden 1786—1813: Barndom og Opdragelse 1786—1803, Oplevelser i Ungdommen 1803—1807 og i Krigens Aar 1807—1813. I en stofmættet, behersket Fremstilling, der giver sig Tid til Forklaring af Baggrund og Perspektiver, skildrer Linvald en begavet ung Mands Udvikling, indtil Livet gav ham den første store — og da for Alvor store — Opgave: Ansvaret for Norge. Der er meget at fremhæve og glæde sig over her. Jeg vilde nævne Undervisningens Historie, Forlovelses- og Ægteskabsskildringen, Kunst og Videnskab. I de senere Afsnit

om Prinsens politiske Udvikling og hans Forsøg paa Indgreb i Udenrigssagerne er der Paavisninger og Iagttagelser af stor Interesse, men hist og her synes Forfatteren ikke at have trukket Baggrunden tilstrækkeligt klart op til, at Læseren faar det fulde Udbytte. Saaledes synes Skildringen af det svenske Tronfølgervalg 1809 ikke helt tilfredsstillende. Men det er i Fortællingen om disse Aar ubestridelig lykkedes Linvald ved Kombination af ældre og nyt Materiale at belyse Prins Christian Frederiks politiske Udvikling i Aarene før 1813 og vise, hvorledes han modnedes til sin Opgave. Ikke alene havde han i almindelige udenrigspolitiske Spørgsmaal tilegnet sig en Opfattelse, der gik stik imod Kronprins Frederiks fransk orienterede Politik, han havde ogsaa under Carsten Ankers Paavirkning og ved Selvstudering vundet et Syn paa Norges Ret og Værdi, som kunde blive afgørende for hans Optræden der i Landet. Da Fremstillingen standser ved Prinsens Komme til Norge Maj 1813, har Linvald paa flere Punkter nøjedes med at stille Problemerne op. Det vil vise sig, om han har afgørende nyt at føje til den norske Historie-skrivnings Fremstilling af Skæbneaaret.

Første Bind af Linvalds Bog bringer en hel Del nyt, mest i Enkeltheder. Med spændt Forventning vil man afvente de kommende. Formodentlig vil især Værkets sidste Halvdel give Nyheder. Efter at Prinsen 1831 var kommet ind i Gehejmestatsraadet, giver Dagbøgerne Referater af dettes Møder, som træder i Stedet for de senere Statsraadsprotokoller, og fra Tronbestigelsen er Dagbogen maaske den vigtigste Kilde til Kongens Historie. Alle vi, der ønsker Klarhed over 1848—49, kan kun haabe, at Rigsarkivaren hurtigst muligt vil naa til disse Forberedelsens Aar eller rettere, de Aar, da noget forberedtes, som væltedes over Ende i Marts 1848.

Povl Engelstoft.

Th. A. Müller: Den unge Ludvig Holberg. 1684—1722.

Kbh. 1943. 380 Sider.

I mangfoldige Aar har alle vidst, at Lektor Th. A. Müller forberedte en stor Holberg-Monografi. Kundskaben herom har uden Tvivl holdt en og anden tilbage fra at forsøge noget lignende. Man nøjedes med Haandbogsframstillinger — som Vilh. Andersens og Francis Bulls —, smaa og populære Levnedstegninger — som Karl Mortensens fra 1925 — og Specialstudier over Holbergs Biografi og Forfatterskab. Det maa beklages. Det er bydende nødvendigt for et Kultursåmfunds Selvbekræftelse, at dets største

Personligheder behandles sammenfattende to eller tre Gange i hvert Aarhundrede. Hver Generation maa tage Standpunkt, bevidst og udførligt. Det gjorde 1858 paa sin Vis den stillfærdig fine Professor C. W. Smith i sin hyggelige Bog »Om Holbergs Levned og populære Skrifter«, og det gjorde Georg Brandes i sit friske, agitatoriske Skrift »Ludvig Holberg«, fra 1884. Allerede ved 1914 havde det 20. Aarhundrede fæstnet sine første Holberg-Billeder. I Norge med Viljam Olsvigs talrige Skrifter om Holbergs Personlighed, som præget af norsk Arv og engelsk Aandsliv, og i Danmark med Vilh. Andersens »Tider og Typer, Erasmus« II (1909) og »Kritik« (1914), der beskriver Holberg i Overensstemmelse med nyhumanistisk Psykologi. Nøjagtig paa Vilh. Andersens Linje laa Th. A. Müllers for sin Tid betydningsfulde Arbejde »Holbergportrætter, en kritisk Værdsættelse med en Karakteristik af Holberg som Personlighed« (1918) og ligger nu »Den unge Ludvig Holberg«. Aandshistorisk er den i December 1943 udkomne Bog fra før den forrige Verdenskrig.

Den har sin Tidsalders bedste Egenskaber. Th. A. Müller repræsenterer paa fremragende Maade den dybtgaaende Sans for historisk Relativitet og dermed forbundne medmenneskelige Forstaaelse af Personer og Tilstande, som er Blomsten af det 19. Aarhundredes psykologiserende Historisme. Det er denne Tidsalders inderste Overbevisning, at alting klares, naar Mennesker og deres Handlinger ses i »Tidens« Lys; Tiden forklarer Personerne og Personerne Tiden. I den Videnskab at lade Fænomenerne fra samme Periode gensidig belyse hinanden er Th. A. Müller uovertruffen. Det er denne Evne, der binder hans Forfatterskabs adskilte Dele sammen, fra de yngre Dages Behandling af primitive Kulturer over f. Eks. de fortræffelige Afsnit om Aandslivet i det 18. Aarhundrede, i Det danske Folks Historie (nu Schultz' Danmarkshistorie), til denne Holbergbiografi, hvor Træk føjes til Træk i hver Livsperiodes Fysiognomi, til vi staar Ansigt til Ansigt med Tidsalderen, indaander Tidens Luft. Overalt muntres Skildringen af Forfatterens Menneskekundskab; den landskendte Müllerske humanitas, Blikket for det menneskelige, svøber sig om Fænomenerne, gennemtrænger dem. Ganske særlig vellykkede er Præsentationen af to akademiske Milieuer, som Holberg har levet i: Oxford og København. Bogens største videnskabelige Fortjenester knytter sig til de samme to Omraader. Medens man tidligere — d. v. s. indtil Müllers Afhandling i Historisk Tidsskrift (10. R., IV, 1937, S. 1—28) — ansaa Oxford som en af de Pladser, hvorfra Holberg kunde hjemføre moderne Impulser, paaviser Th. A. Müller, at Oxford var en stokréaktionær By, Enevældens

og Ortodoksiens Højborg. Og medens Tilstandene ved Københavns Universitet paa Holbergs Tid gerne afmaledes som den mørke Baggrund for Holbergs Lys, fremhæver Müller den Kynighed og det Vidsyn, som fandtes hos de bedste af Universitetets Lærere.

Ligesom Tilstandsbeskrivelsen former sig som afrundede Dele inden for Helheden, saaledes har den kronologisk fremadskridende Behandling af Hovedpersonen en prisværdig Tendens til at skride sammen i smaa Afhandlinger, idet Perspektivet føres ud over Førstedelens Tidsgrænse; vi ser i Glimt den unge Holbergs Forhold til den senere. Eksempelvis kan nævnes Holbergs Sprog (S. 64—70), og Holberg som Dialektiker (S. 80—83). Th. A. Müller har en lykkelig Evne til paa een Gang at bevare og at overvinde Annalistikken.

Kilderne til Holbergs Levned kan deles i to Grupper: de som stammer fra Holbergs Haand og alle andre. Den første Gruppe Kilder har Krav paa Forskerens særlige Opmærksomhed, den kritiske Bearbejdelse af dem er hans Første og Sidste.

At drive Historieforskning er at tolke Efterladenskaber, disse oftest i Form af Skriftstykker. Det gaar som Regel saaledes, at der omkring et historisk Fænomen foreligger et begrænset Antal Dokumenter, tit endda kun eet, og Forskerens hele Opfattelse af det historiske Forhold hænger da i hans Tolkning af de relevante Tekster. Med Rette har man siden Kr. Erslev herhjemme regnet det for Historieforskerens første og fornemste Pligt at koncentrere Lyset om sit Emnes Dokumenter. Alle indsamlede Oplysninger maa til syvende og sidst tjene til at forstaa de afgørende Aktstykker.

I Th. A. Müllers Holbergbiografi spores en vis Ulyst til at følge Appellen fra Erslev, hvis kildekritiske Metode han tidligere bevidst overførte paa Studiet af Portrætter som historiske Dokumenter. Aarsagen kan ikke alene være den her foreliggende litterære Opgave: at skrive en sammenhængende Monografi, som ikke taaler omstændelig Drøftelse af sine Kilder. Jeg tager vistnok ikke fejl, naar jeg antager, at der blandt Müllers vidtløftige Forarbejder til Værket om Holbergs Ungdom ikke forekommer en udtømmende kritisk Analyse af alle de holbergske Tekster, der hører herhen, først og fremmest de autobiografiske Meddelelser i Breve, Fortaler og Epistola prima. Holbergs Biograf har været mere optaget af at samle ind end af at foretage samlede Analyser.

Et af de vigtigste Dokumenter fra Holbergs yngre Dage er hans Ansøgning 1714 til Kongen om Professorat. En Passage heri har væsentlig Betydning for Opfattelsen af Holbergs Forhold

i Holland under den første Udenlandsrejse 1704—05. Det er nemlig her han giver den Oplysning, at han dér rejste »med en Moskovitisk Edelmand«. Stedet har ofte været omtalt i Litteraturen omkring Holberg, men ikke i tilstrækkelig nøje Sammenhæng med Ansøgningen som Helhed og Meddelelserne i Levnedsbrevet om Holbergs økonomiske Situation under Rejsen. Heller ikke Th. A. Müller, som dog i sin Egenskab af grundig Biograf nødvendigvis har haft alle tilgængelige Facta for sig, har forsøgt at trænge til Bunds i Holbergs Skrivelse til Kongen. Om Forholdet til den russiske Adelsmand bemærker han blot, at det vel er rimeligt, »der her kun har været Tale om et flygtigt og lidet fortroligt Bekendtskab, som han i Ansøgningen lader figurere for at gøre sig interessant« (S. 91).

Vi véd fra Kilder uden for Ansøgningen, at Holberg før Afrejsen til Holland ved at realisere Arv og øvrige Eje havde 60 Rigsdaler, samt at han blev borte et Aar.

Hvor længe kunde han leve for sine 60 Rigsdaler? Vi ser, at han nogle Aar senere skal eksistere for 120 Rigsdaler om Aaret. Han har altsaa i 1704 haft Rejsepenge til et halvt Aars Tid. Hermed stemmer, at Holberg efter 14 Dages Turistophold i Amsterdam gør det Overslag, at han næppe har Midler til at blive 6 Maaneder i Holland, hvor sparsommeligt han end vilde leve. Da Pengene var ved at slippe op, og det slog fejl med at tjene nye ved Undervisning, har han da antagelig ladet sig engagere af en Russer, indtil han har faaet sin Økonomi saa vidt paa Fode, at han har kunnet slippe Konditionen og foretage en Baderejse til Aachen, et lille Stykke ind i Tyskland. Men hvorfor har han da i Ansøgningen til Kongen anført denne Biomstændighed ved sin Rejse? Det forstaar man ved at betragte Passagen i sin Helhed: siden min Eksamen har jeg, skriver Holberg, »reist 3 Gange udenlands, først med en Moscovitisk Edelmand; siden paa min egen haand opholdet mig halvtredie aar udj Engeland alleene ved mine Studia, saasom de ulykkelige ildebrander udj Bergen have totaliter skildt mig ved mine midler, og den tredie gang reist her fra med Etats Raad Windings Søn« (Holbergs Breve, 1926, 35—36).

Hovedsynspunktet for Holbergs Ansøgning er dette: Jeg er en fattig Mand, og han forklarer i denne Passus, at hans Fattigdom skyldes Ildebrande, der har skilt ham ved hans Arv. Som vi kan se af Levnedsbrevet, var dette kun delvis rigtigt, han havde haft 60 Rigsdaler til at rejse til Holland for. Da han paa den anden Side ønsker at fremhæve, at han har uddannet sig ved Rejser i Udlandet, maa han ved hver Rejse give en Forklaring paa dens

økonomiske Grundlag. Om Hollandsrejsen og Tysklandsrejsen bruger Holberg samme Udtryk: Jeg har »reist med« en anden Person. Det fremgaar af Levnedsbrevet, at han var Præceptor for Etatsraad Windings Søn. Det kan antages, at hans Stilling har været en lignende over for den russiske Adelsmand. I England har han paa egen Haand, d. v. s. uden en betalende Medrejsende, opholdt sig »alleene ved mine Studia«, d. v. s. ved i Undervisning at frugtbargøre sine Kundskaber.

Jeg tager dette Eksempel, fordi det angaar et let overskueligt Dokument. Men jeg mener rigtignok, at Th. A. Müllers Fremstilling viser, at han paa adskillige Steder ikke har eksamineret sin Tekst tilstrækkelig skarpt. Det gælder bl. a. Holbergs Meddelelser om sit Arbejde i Oxford (1706—08) og om sine Indtryk fra Frankrig og Italien (1714—16). Mine kritiske Antegnelser til disse Afsnit i Müllers Bog finder den nysgerrige Læser i Gads danske Magasin, 1944, S. 25—32, og sammesteds S. 33—37 Forfatterens Modbemærkninger.

Det ligger allerede i den ovenfor fremsatte Karakteristik af Th. A. Müllers milieuskildrende Evne, at hans Bog indeholder et Mylder af Oplysninger hentede uden for Holbergs Efterladenskab. Forfatteren har her paa mønsterværdig Maade udnyttet de mange Forarbejder, der især fra norsk Side er gjort til Holbergs Biografi, navnlig til hans norske Ungdom og Opholdet i England. Ved desuden at tillægge Resultater af egne arkivalske og litterære Undersøgelser har Forfatteren skabt en virkelig Haandbog. Over Müllers Litteraturhenvisninger i Fodnoterne kan man naa rundt til al den ældre biografiske Litteratur om den unge Holberg, som endnu har Kildeværdi. Sikkerheden i de meddelte Facta er overordentlig. Smaa Unøjagtigheder er naturligvis uundgaelige. S. 53 staar der, at Holberg blev immatrikuleret den 20. Juni 1702; efter Universitetets Matrikel (ogsaa den trykte Udgave, II, S. 274) var det den 20. Juli. — Af og til synes Forf. ikke at have presset den sidste Draabe ud af den foreliggende Litteratur. S. 56 refererer han Holbergs Udsagn om sin Prædikantvirksomhed i Voss, herunder at Tilhørerne sammenlignede ham med en veltalende forlængst afdød Magister Peder, men tilføjer ikke Ludvig Daaes Bemærkning ((Norsk) Hist. Tidsskrift II, 1872, S. 268), at der ikke har været nogen Mag. Peder som Sognepræst i Voss. — To Gange (S. 63 og 106) udtaler Th. A. Müller sin Forundring over Holbergs Karakteristik af Englænderne som et Folk af Ekstremister. I en Behandling af Holbergs Nationalkarakteristiker (Holberg som Epigrammatiker og Essayist, II, 1939, S. 84 ff.) har jeg gjort opmærksom paa, at lignende Udtryk findes længere

henne i Aarhundredet hos en fransk Forfatter. Det var vistnok en udbredt Opfattelse af Indbyggerne i det Land, som i det 17. Aarh. havde været Revolutionernes Arne, og hvorfra nu den religiøse Uro stammede. — S. 16 genfortælles Holbergs skabroese Erindring om den vælige Garver i Bergen, der »blev overbevist om at have gjort 6 Sønner paa een Nat« og under Siden noteres: »I Epigr. IV, 66 er Børnenes Antal fordoblet«. Denne Henviſning til et Parallelsted er uden Mening, naar der ikke tilføjes, at Fordoblingen er sket for at skabe Epigrammets Pointe (jf. anf. Arb. I, 1938, S. 113). — Da Noterne Bogen igennem henviser til smaa og store litterære Arbejder i Emnet, undrer man sig over, i det lange Afsnit om Peder Paars ikke at finde Hentydning til den seneste større Behandling af Holbergs Heltedigt, Hans Brix' i »Analyser og Problemer« (III, 1936, 176—203).

Bogen har mange Gentagelser, og det er der for saa vidt ikke noget at sige til. En og samme Meddelelse fra Holberg eller Tiden kan bruges til at oplyse flere forskellige Forhold. Men da der ofte mangler Krydshenvisninger, arbejder Gentagelserne ikke sammen, og hvad mere er, Læseren lades af og til i Tvivl om Forfatterens nøjagtige Stilling til Problemet. S. 42 Note 1 udtaler Th. A. Müller sig med Vaklen om en Identifikation, som Olsvig har fremsat; S. 49 fremsættes Olsvigs Hypotese som »rimeligvis« den rigtige. — S. 34 gengives et Udsagn af Holberg (om Huslæreren hos Pastor Munthe) uden Forbehold; S. 42, som en Digression i en Note (Nr. 3), kommer den Kritik af Holbergstedet, som rettelig burde staa S. 34 og helst i Hovedteksten. — Det kan ogsaa hænde, at et af Holbergs Kildeskrifter til »Anhang« (»The present State of Great Britain«) et Sted (S. 110) tillægges William Temple, et andet Sted (S. 151) kaldes anonymt, men det er fordi Müller sammenblander sine egne Meddelelser, i Afhandlingen i Historisk Tidsskrift 1937, S. 11—12, om »det anonyme Værk »The present State, etc.« og »en lille Bog af den engelske Gesandt i Nederlandene Temple: »Remarques etc.«. — Ved en anden Sammenblanding S. 81 tituleres den vikarierende Professor, Dr. Smalridge Bibliotekar; det skyldes at Holberg i den første autobiografiske Epistel (Samlede Skrifter, Bd. V, S. 21) nævner i samme Periode »Dr. Smalridge« og »Bibliotekar Hudson«. — En kuriøs sproglig Konfusion har ladet Forf. S. 42 forveksle to nymodens Termini; han bruger »psykoanalytisk« for »psykoteknisk«, det er Næsgaard i Stedet for Bahnsen. — Bagateller til Hobe, som indirekte blot viser, hvor sikker Müller er i Detaljen.

Sikkerhed og menneskeklog Myndighed, Fylde og Fasthed er Begreber, der stadig melder sig under Læsningen af »Den unge

Ludvig Holberg«, ogsaa dér hvor Forfatterens Resultater afviger fra ens egne. Th. A. Müller udtaler i sit Forord Tvivl om, at det forundes ham at føre Biografien til Ende. Det maa han gøre; vi kan simpelthen ikke undvære Resten. Det er dog let at se, at hvis Behandlingen af Holbergs Forfatterskab skal gennemføres med samme Udførlighed som i dette første Bind, bliver det et meget langstrakt Værk. Men da de fleste Omraader af Holbergs litterære Produktion efterhaanden er monografisk behandlede (Komedierne, de historiske Skrifter, Epigrammerne, Niels Klim, de danske Essays, Fablerne), kunde det synes muligt at koncentrere Fremstillingen omkring Holbergs Livsomstændigheder fra 1722 til 1754.

F. J. Billeskov Jansen.

Danmarks Malerkunst fra Middelalder til Nutid redigeret af Erik Zahle. 2. Udg. Kbh. 1943. 330 S.

For historikeren — mere end for nogen anden — viser kunsten sig med et Janushoved. Et kunstværk er præget af sin tid, og kan derfor altid tolkes som udtryk for tidsalderens kulturelle og sociale forhold. Det er nærliggende og nyttigt for historikeren at gøre det. Men han maa ikke glemme det andet ansigt: at et kunstværk har et selvstændigt liv, der har værdi ud over tid og sted. De to ansigter er imidlertid uadskillelige. Ligesom man først for alvor forstaar et kunstværks aand og form, naar man er i stand til at erkende det ud fra forudsætningerne i dets samtid, saaledes er det ugørligt at tolke det som kulturhistorisk vidnesbyrd uden at sætte sig ind i dets rent kunstneriske liv.

Kunsten er rykket historikeren ind paa livet. Historielæreren skal anvende billedmateriale i undervisningen. Og for enhver, der arbejder med historiske problemer, vil det være til stor gavn at sætte sig ind i kunsten i den periode, han undersøger, for derved at blive fortrolig med tidens aand og udtryksmaade. Endelig kan kunsten bruges direkte som kildemateriale til kulturhistorien og til kildefattige tider. — Men for at historikeren kan faa det fulde udbytte af kunsten kræves der baade specialundersøgelser og oversigtsværker.

Det kan ikke nægtes, at der tiltrænges en all-round, dansk kunsthistorie, som f. eks. Andreas Lindbloms svenske, der udsendes i disse dage. Francis Becketts *Danmarks Kunst*, der var lagt saaledes an, er kun en torso alene omhandlende middelalderen. — En oversigt over malerkunsten kom første

gang med *Kunstens Historie i Danmark*, der redigeret af Karl Madsen udkom 1901—07 som tillæg til kunstbladet *Kunst*. Men udviklingen siden 1900 og de nye undersøgelser af ældre kunst krævede efterhaanden en ny oversigt. Den kom i 1937 med *Danmarks Malerkunst* under redaktion af Erik Zahle, 1943 kom 2. udgave, der ikke adskiller sig stort fra første. Ændringerne er væsentlig stilistiske. De sidste afsnit er ført op til i dag. Billedstoffet er noget forøget, navnlig med farveplancher.

Danmarks Malerkunst er lagt an efter rent æstetiske principper. En saadan kunsthistorie har to opgaver. Den skal give en oversigt over kunstens udvikling og en indføring i kunstens aand og form. Men man kan ikke forlange, at den ogsaa skal stille kunsten i forhold til samfundslivet. — Det er nærliggende at sammenligne Danmarks Malerkunst med *Kunstens Historie i Danmark*. Den nye har større viden og giver en god oversigt, men den gamle, navnlig Karl Madsens egne afsnit, bør stadig læses, fordi de skrevet med en suggerende kraft giver mere indsigt i kunstens væsen.

De ti afsnit i Danmarks Malerkunst er skrevet af ni forfattere. Først tre museumsdirektører og een professor. Poul Nørlund: *Middelalderen*, Otto Andrup: *Renæssance og tidlig Barok*, Christian Elling: *Senbarok og Rokoko* og Leo Swane: *Sidste Halvdel af 18. Aarhundrede*. Derefter følger de unge, Jørn Rubow: *Eckersberg og hans Samtid*, Henrik Bramsen: *Romantikken*, Haavard Røstrup: *Nybarok og Realisme*, saa forfatteren Poul Uttenreiter: *Fra Philipsen til Willumsen*, værkets redaktør Erik Zahle: *Nyt Gennembrud* og til slut igen Leo Swane: *De unge*.

Danmarks Malerkunst har samleværkets styrke og svaghed. Hvert afsnit er skrevet af en ekspert, men overgangen fra periode til periode bliver let for mekanisk, og der savnes en hovedlinie, kun et enkelt sted findes en linie, der gaar fra et afsnit til et andet. — Værket er holdt meget tæt op til titlen. Det omfatter kun malerkunst, ikke tegninger og grafik, og kun malerkunst udført i Danmark. For de yngre perioder føles den faglige afgrænsning lidt snæver. Og for de ældre afsnit virker afgrænsningen m. h. t. oprindelse noget trang. Forklaringen er den, at først fra 18. aarh.s slutning findes en rodfæstet hjemlig tradition. For den tid er det i virkeligheden ofte ret tilfældigt om malerierne, der hyppigst er udført af fremmede kunstnere, er blevet til her i landet eller i kunstnerens hjemland. Det indførte kunstværk kan paa sin vis have lige saa god hjemhørighed som arbejder af indkaldte kunstnere. Billedet af de enkelte perioder var blevet

rigere, om de var blevet medtaget. F. eks. vilde de malede ud-skaarne altertavler have gjort billedet af middelalderen sandere.

Afsnittet om middelalderen omfatter særlig kalkmalerierne, der som al middelalderlig kunst er kirkelige og religiøse. De falder i tre grupper: de romanske 12.—13. Aarh., de tidliggotiske 14. aarh. og de højgotiske 15.—16. aarh. De romanske kalkmalerier er »flade«, figurerne bevæger sig kun i eet plan: væggen. I den tidlige gotik forandredes malemaaden, linierne blev blødere, formerne mere plastiske, mindre dekorative. Men Sengotikken beherskede atter det dekorative, kalkmalerierne er rige paa ornamentik og figurer, virtuost, undertiden groft sat op. — Middelalderens kulturbølger viser sig i kalkmalerierne. De romanskes fornemme stil og snævre emnevalg passer godt sammen med, at de hovedsagelig findes paa Sjælland i kirker, der har hørt under Valdemartidens mægtige adelslægter. De sengotiske kalkmalerier, der findes over hele landet, er nærbeslægtet med hanseatisk kunst. Kalkmalerierne viser i deres helhed kirkens dominerende stilling, men i form og aand viser de udviklingen fra vor tidlige middelalders fransk-vesttyskprægede adelskultur til senmiddelalderens borgerlige, hanseatiskprægede kultur.

Kun hovedlinierne er trukket op i afsnittet, pladsen tillader ikke enkeltheder, de maa søges i Becketts kunsthistorie eller i specialværker som f. eks. dr. Nørlunds fornylig udkomne *Romanske Kalkmalerier*. Men det opfylder fuldt ud de krav, der kan stilles. Det giver oversigt, gennemgaar formen, og paaviser ydermere kunstens sammenhæng med tiden. Afsnittet er desuden skrevet med en overbevisende indføling, der taaler sammenligning med Karl Madsens bedste skrifter.

Reformationen satte dybe spor i malerkunsten. Paa faa aartier gik initiativet i kunstens rige fra kirken til herregaarden, omend overgangen vel næppe var af saa brat en natur, som man faar indtryk af i *Danmarks Malerkunst*. — Renæssancens maleri domineredes af adelsportrættet, der — bestemt til anegalleriet — skulde skildre slægtsindividets storhed. Det gælder de fleste portrætter, at de er uden forsøg paa sjælelig karakteristik, men at den ydre lighed synes gengivet med omhu. Rigdommen er stillet til skue med kostbare klæder og rige smykker. — Læg mærke til, at disse øksnehandlende adelsfolk er klædt efter sidste mode: den spanske mørke hofdragt.

Forskellig fra den følgende tid er kongen ikke dominerende, kun den første blandt ligemænd. Toneangivende var Nordtyskland og Nederlandene (middelalderens kulturforbindelser var ikke

forsvundet, men havde faaet en anden karakter), hvor kunstnerne malede for smaa fyrsterne, adelen og byernes rige patricier. Kunstnerne blev indkaldt udefra. De laantes fra fremmede hoffer og laantes ud igen. Afsnittet indledes med Miziel Zittoz' berømte portræt af Christian 2. fra 1515. Derefter følger de mange adelsportrætter. De er det væsentlige, men ogsaa tidens allegoriske, dekorative maleri, der dog ikke har større kunstnerisk værdi, men saa meget mere kulturhistorisk, omtales. — Otto Andrup kan sine portrætters historie og skriver livfuldt, men naar dog ikke dr. Nørlunds skildring.

Med senbarokken og rokokoen skabtes grundlaget for en kunstnerisk kultur. Enevælden søgte efter fransk forbillede at skabe et kunstliv til kronens forherligelse. Det blev til dekorative historiemalerier og repræsentative portrætter. Men der var endnu ingen mulighed for en dansk malertradition. De fleste kunstnere var fremmede, og de faa danske var helt præget af udlandet. Til de kongelige slotte, der krævede store dekorative billeder, malede Peter Andersen, Krock og Le Coffre kongeforherligende historiemalerier eller allegoriske, dekorative billeder med Lebrun, Poussin o. a. som forbillede. Ogsaa portrætmaleriet var præget af fransk barok. — Under rokokoen, ved midten af 18. aarh. virkede to fremragende portrætmalere, begge af svensk oprindelse, Hörner og Pilo, i Danmark. Paa baggrund af barokken er deres billeder jævne og naturlige, men i forhold til senere tider præget af elegant skønhedssøgen og hensynsfuldhed overfor modellen. — Det er tydeligt, at det er hoffet, der dirigerede smagen i denne periode.

Professor Elling, der har skrevet afsnittet, er den lærde mand i *Danmarks Malerkunst*. Hans afsnit er det eneste, der har vedføjede noter. Men det er ogsaa det, der bringer mest nyt baade m. h. t. stoffet og dets gruppering. Det er forøvrigt skrevet mere tørt, end vi nu er vant til fra professor Elling.

1754 fik kunstakademiet, der var blevet oprettet i 1740'erne, sin endelige udformning. Akademiet fik en afgørende betydning for kunstens udvikling. Det opnaaede ret hurtigt en ikke ringe anseelse og søgtes f. eks. af enkelte tyske kunstnere. Til akademiet knyttedes guldmedaljerne med tilhørende rejsestipendier. — Fra denne tid stammer studierejserne, der lige til den dag i dag hovedsagelig har gaaet til Italien. Italien er dansk kunsts andet fædreland. Det er grunden til at man gennem 19. aarh. træffer italienske motiver sideordnet med danske. — De to betydeligste malere i 18. aarh.s slutning var N. A. Abildgaard og Jens Juel. Abildgaard arbejdede i en »stor«, heroisk stil med frie figurkom-

positioner, dvs. figurkompositioner ordnet uafhængigt af naturen efter billedets dekorative krav. Juel er en af vore fornemste portrætmalere, maaske ikke altid lige dybtgaaende, men altid malerisk sikker i sine nænsomme, lyse portrætter. Abildgaards fornemste opgave blev at male de 12 billeder til riddersalen paa Christiansborg. Paa nær tre gik de til grunde ved slottets brand 1794. Juel malede baade kongelige og borgerlige, men først og fremmest var han borgerskabets maler. Det er den gamle enevælde og det nye borgerskab, der er baggrund for de to store malere fra den glimrende handelsperiodes gyldne aar. — Leo Svane har skrevet dette afsnit lidt tørt uden rigtig at faa det passet ind i værkets populære form. Han er hist og her forfaldet til det kunsthistorikernes frimurersprog, der virker afskrækkende paa den lægmand, bogen er bestemt for.

19.—20. aarh. fylder ialt seks afsnit. — Med C. W. Eckersberg kom fransk kunst ind i dansk paa en helt anden maade end tidligere. Nu kunde der endelig grundlægges en egen dansk kunsttradition. — I afsnittet om Eckersberg og det følgende om romantikken forekommer det mig, at det monumentale maleri fremhæves lidt for meget. Constantin Hansens universitetsdekorationer trækkes til en vis grad frem paa bekostning af Chr. Købkes og Jørgen Roeds malerisk fortrinlige, yndefulde biedermeiermaleri, for ikke at tale om C. A. Jensens ypperlige portrætkunst. Paa samme maade synes Jørgen Sonnes monumentalmaleri alt for meget fremhævet. Hans bedste arbejde, frisen paa Thorvaldsens museum, der forøvrigt kun omtales kort, er som bekendt blevet til under M. G. Bindsbølls auspicier.

Romantikken i Malerkunsten skildres meget indgaaende. Gennem sammenfatning af mange træk søgtes det typiske afbildet. Hele den store redegørelse synes jeg, passer bedre paa periodens tyske maleri end paa det danske. Eckersbergs undervisning paa akademiet, hvor der blev lagt megen vægt paa naturstudiet, har mærket hele generationen og gjort den forskellig fra tidens tyske malere. Det vilde sikkert have været mere frugtbart at se tidens malere — de bedste var vel P. C. Skovgaard og J. Th. Lundbye — i forhold til N. L. Høyen, der i mange aar var øverste dommer og vejleder i dansk kunst. Det vilde i hvert fald have interesseret historikere at faa Høyen placeret i kunsten, saa kunde de selv sætte ham paa plads i tidens nationale og liberale bevægelser.

Høyens ideal var det nationale historiemaleri. — Her var han vist, som det ogsaa siges i Danmarks Malerkunst, inspireret af tysk kunst. — Som forskole tilraadede han kunstnerne at dyrke folkelivsmaleriet. Og han fraraadede dem at rejse ud. Folkelivs-

maleriet blev dyrket med iver, og grundlaget for en tradition i dansk maleri blev lagt. Men de færreste kunstnere blev hjemme, kun Chr. Dalsgaard rettede sig efter Høyen. — Den danske kunstverden delte sig i de nationale og de internationale. De nationale var de bedste, de internationale er glemt, men har kulturhistorisk betydning og burde nok have været omtalt noget mere. — Men de nationale holdt ikke deres sti ren. Den vidtspændende Wilhelm Marstrand, der havde stof i sig til en Daumier, hørte til de nationale, men var nok saa internationalt præget i sin kunst. Og skæbnens ironi vilde, at Lorens Frølich, der havde faaet sin uddannelse i udlandet, og som levede en stor del af sit liv i Paris, var den eneste, der fik malet nordiske, historisk-nationale billeder af kvalitet. Og ham betragtede Høyen med skepsis.

I sidste halvdel af aarhundredet samlede den stokkonservative kammerherre Meldahl en kreds af kunstnere om sig for at fremme et historiemaleri til det af ham genopbyggede Frederiksborg. Til denne kreds hørte Carl Bloch, Otto Bache o. fl. a., der naaede megen popularitet i samtiden, altsaa er af en ikke ringe kulturhistorisk betydning, men kunstnerisk uden interesse i dag. — Overfor denne kreds stod andre mere betydelige malere, f. eks. Kr. Zahrtmann, der dog havde større betydning som lærer end som maler. Hans Smidth, der arbejdede alene i Jylland og fandt frem til en malerisk fornyelse uden at kende til fransk impressionisme. L. A. Ring, der forenede interessen for enkelthederne med evnen til at smelte dem sammen i een stor billedvirkning.

I 80'erne skete det store omslag. Fransk impressionisme holdt sit Indtog i dansk kunst med Laurits Tuxen, P. S. Krøyer, Julius Paulsen o. fl. Det var bl. a. denne nyorientering, der gav stødet til oprettelsen af de frie kunstscoler, hvoraf Zahrtmanns blev den berømteste. De unge malere vilde gøre sig fri af akademiets konservative undervisning og søgte i lære hos de kunstnere, de havde tillid til. — I forbindelse med nyorienteringen kunde man have ønsket Karl Madsens stilling fremhævet. Han var det nye kunstsyns pennefører og forkæmper. I malerkunsten havde han en stilling, der næsten svarede til Brandes' i litteraturen.

I slutningen af aarhundredet vandt P. C. Skovgaards sønner Joakim og Niels Skovgaard sig position indenfor malerkunsten. Bedst kendt og vel ogsaa den betydeligste kunstner var Joakim Skovgaard. Begge har interesse ud over det rent kunstneriske, idet de gav malerisk udtryk for grundtvigianismen.

I de sidste kapitler, der behandler de nyere malere, træffer vi stadig fransk kunst som inspirationskilden. Interessen samler

sig om Fynboerne (ca. 1900, Fritz Syberg, Peter Hansen, Johannes Larsen o. a.), gruppen om Harald Giersing, der indførte ekspressionismen i dansk kunst, og som var sjælen i dannelsen af Grønningen (1915). Kunstnersammenslutningerne er karakteristisk for nutidens danske kunst. Ældst er Den frie Udstilling (1891). Nu er de utallige med blomstrende navne.

I kavalkaden af malere fra 19.—20. aarh. er det ofte vanskeligt at se den enkelte malers sammenhæng med samfundslivets udvikling. Forskellige retninger og kunstnernes personlige anlæg krydser hinanden. Som helhed er det borgerskabet, der er malernes kunder, og det er borgerskabet, hvorfra de fleste udgaar, og som de i hvert fald alle tilslutter sig. Maaske tør man sige, at det er den national-liberale embedsmandskultur, der præger kunsten indtil 80'erne, mens en nyere, mindre akademisk og mindre ensartet kultur præger maleriet efter det store gennembrud.

De sidste afsnit af Danmarks Malerkunst er stærkt personligt skrevet. Det er der intet at sige til. Læseren skal blot være klar over, at der findes andre meninger og at det ikke er bibelord, der fremsættes.

Man bør ogsaa gøre sig bekendt med Henrik Bramsens *Dansk Kunst fra Rokokoen til vore Dage* (1942). Den omfatter særlig malerkunst, men omhandler ogsaa skulptur og strejfer arkitektur. Den kan virke lidt overfladisk, men er skrevet med fin sans for kunst; den er paa ingen maade populær. Billedvalget er overraskende nyt. Ved siden heraf virker Danmarks Malerkunst traditionelt repræsentativt i sit billedvalg. Bramsen har gjort forsøg paa at sætte kunsten i forhold til samfundet. Det er dog ikke rigtig lykkedes, fordi han har for ringe kendskab til samfundslivet. — Som helhed er bogen bedre end hans afsnit i Danmarks Malerkunst.

Til sammenligning kan anbefales at læse Preben Wilmanns lille, populære *Dansk Kunst*. Den har — ligesom Henrik Bramsens bog — den fordel at være skrevet af een mand. Den omfatter malerkunst, grafik og skulptur fra ca. 1750 til vore dage. Den er en analyse af kunstens sammenhæng med den sociale udvikling. Bogen, der ikke er uden følelse for kunst, er livligt skrevet. Men Preben Wilmann har stillet sig en uhyre vanskelig opgave. Og naar han ikke har kunnet smelte det fastslaaede politiske synspunkt — han er socialdemokrat — sammen med kunsten, har han lidt letkøbt blot stillet faktorerne sammen. — Sagen er den, at spørgsmaalet, der har saa stor interesse for historikeren, kræver at gennearbejdes fra grunden. Dette forlanger specialundersøgelser og filosofisk-sociologiske behandlinger.

Foreløbig maa enhver lade sig nøje med sine egne tanker og kombinationer og være tilfreds med en omhyggelig skildring af udviklingen paa traditionelt, æstetisk grundlag, som Danmarks Malerkunst byder. En saadan vil altid have den afgrænsede sagskundskabs store værdi.

Danmarks Malerkunst afsluttes med en oversigt over kunstsamlinger og biblioteker og en udmærket bibliografi indeholdende selvstændige værker og tidsskriftsartikler; den er ført à jour i den nye udgave.

Savner man noget i Danmarks Malerkunst? Historikeren læser bogen uden at savne et par linier historiske data over hvert kapitel som i R. Hamann: *Geschichte der Kunst*. Men for den lægmand, bogen er bestemt for, vilde det sikkert have været udmærket. Man savner under alle omstændigheder korte oversigter over de store europæiske kunstbevægelser, f. eks. forklaringer paa begreber som impressionisme og ekspressionisme. Derigennem vilde læseren kunne placere dansk kunst, der under hele sin udvikling har været afhængig af udlandet. Det er ligesom lidt tilfældigt, hvad der er kommet med af den slags. — Men brugt med varsomhed og kritik er Danmarks Malerkunst en gave til historikeren.

Hans Lassen.

Om de danske Domstoles Uafhængighed under Enevælden.

1. Bemærkninger til en Anmeldelse.

Dr. Bagge har i sin Egenskab af Redaktør stillet sig saa villig til en juridisk Intervention i det af ham foran S. 190—97 drøftede Spørgsmaal om Domstolenes Uafhængighed ved Behandlingen af Trykkefrihedssager i 1799—1848, at jeg gerne vil søge at give hans Udtalelser et efter min Mening tiltrængt Supplement.

Virkede Domstolene den Gang i fuld Uafhængighed? Dr. Bagge vil have dette prøvet dels i Forhold til Regeringen (Anklagemyndigheden), dels i Forhold til de Kræfter, der støttede de tiltalte. I begge Henseender regner han med Muligheder dels for specielle Pressioner, dels for Virkningen af Dommernes politiske Anskuelser. Naar det derefter i Almindelighed udtales, at Forhaandsformodningen maa være for, at Domstolene i politiske Sager viser slige politiske Udsving (jeg foretrækker ikke at bruge det ikke tekniske engelske Ord *bias*)¹ antager jeg, der ikke herved ogsaa

¹ Å propos engelske Begreber: »Fædrelandets« Fremdragen af et Antal navngivne Dommere som særlig konservative, alias urigtig indstillede, og Retsformandens paastaede Benyttelse heraf, se S. 194, vilde i England have indbragt Domfældelse for contempt of court.

sigtes til specielle Pressioner — da jeg i saa Fald maa protestere og forlange Bevis — men kun til Virkningen af Dommernes personlige politiske Anskuelse. Ogsaa under denne Forudsætning maa jeg vende mig imod Udtalelsen, forsaavidt der dermed begrundes en Kritik af Afgørelserne, udtrykt ved at Dommerne under disse Omstændigheder ikke var »uhildede« (S. 192) og Afgørelserne til en vis Grad »vilkaarlige« (S. 196).

Jeg kan herved tage Tilknytning til Højesteretsjustitiarius Niels Lassens Udtalelser ved Universitetsfesten i 1911, se S. 192 Note 2, om den Virksomhed at dømme i Retssager. N. L. udviklede ved denne solenne Lejlighed, at det ikke var nogen let Sag at dømme, og at det navnlig ikke var gjort med at læse i Loven. Han tager et Par Eksempler fra det politiske Liv og siger: lad os sætte, at Argumenterne fra Lovens Ordlyd holder hinanden Stangen, og at bindende Argumenter ikke kan hentes fra Grundlovens Forhistorie. Hvad skal der ske? Vi kan jo ikke erklære, at vi hverken ved ud eller ind. En Afgørelse skal træffes. Men hvor skal vi finde Afgørelsesnormen? Ja, herpaa er intet andet Svar end hos os selv. Vi maa overveje, hvad der maa anses for den fornuftigste med Statens Tarv bedst stemmende Ordning. Denne lægger vi da ind i Loven, thi Loven maa jo forudsættes at ville det fornuftige . . . Vore egne politiske Anskuelse bliver saaledes bestemmende for Afgørelsen. Da N. L. i 1891 skrev sin Afhandling i Tidsskrift for Retsvidenskab om Dommene over Struensee og Brandt, bemærkede han, at han fra A. D. Jørgensen havde modtaget Tilskyndelse til at underkaste disse Domme en Undersøgelse, for at de kunde blive belyst fra juridisk Side. Her er vistnok et nyt Tilfælde, hvor han som Jurist har noget at sige Historikerne.

Naar han tog sine Eksempler fra politiske Sager, kunde han ligesaa vel have hentet dem fra mere dagligdags Egne af Retslivet, f. Eks. hvor der er Spørgsmaal om god Handelsskik eller godt Sømandsskab, og hvor Afgørelsen indenfor visse Rammer, eller hvor der er lovgivningsmæssige Huller, maa træffes ved Dommerpersonlighedens egen Indsats og ikke har nogen anden Begrundelse. At Dommeren i denne Situation skulde kaste sine Anskuelse overbord for at opnaa Anerkendelse som »uhildet«, er ikke blot psykologisk men — hvad det her kommer an paa — stridende mod sund Opfattelse af hans Pligt og Kald. Ligesaa lidt bør det betegnes som »vilkaarligt«, om Afgørelsen paavirkes af Forskelligheden i Dommerkollegiets Sammensætning. Hvis N. L. har talt over Temaet »Ogsaa Dommere er Mennesker«, er det ikke af ham opfattet som en Undskyldning men som et Krav

om Forstaaelse og Tolerance overfor Domstolenes Arbejde. Han gaar som anført ud fra, at der er foretaget en Overvejelse over den med Lovgivningstilstanden bedst stemmende Ordning. Han godkender altsaa ikke, at Dommeren efterat have konstateret, at Sagen levner ham en vis Handlefrihed, figurlig talt lægger Dommerkappen og ordner Sagen paa bedste Beskub. Spørgsmaalet skal være set objektivt i hele sin Udstrækning, og den konkrete Afgørelse skal være tænkt i Reglens Form.

Saa meget om det principielle. Naar det ikke er et Angrebspunkt mod en Dommer, der skal dømme i en politisk Sag, at han har visse Anskuelser om sit Lands politiske Forhold, har det vel nok noget mindre Interesse at faa Oplysning om disse Anskuelser. Men jeg er enig i, at paalidelige Oplysninger herom har deres Interesse, særlig om Dommeren er aktiv Politiker, hvad jeg derfor i nogle af mig omtalte politiske Sager har redegjort for. Dette Forhold, der tidligere var ret almindeligt¹, anses i Nutiden ikke for heldigt i politisk betonedede Sager — for Udseendets Skyld. Reelt behøver det ikke at betyde noget. S. 194 Note 2 anføres et Eksempel herpaa; et andet er Højrepolitikeren Chr. Rimestads Votum for af Bevisgrunde at frifinde Chr. Berg i Holstebro-sagen. En Ting, der gør, at Forskeren paa dette Felt let vil komme til at befinde sig i det Mørke, der gør alle Katte graa, er Problemet her i Reglen kvantitative Karakter: Udmaaling indenfor en Strafferamme eller Grænsedragning for Frisproget. Skal en given Dommer føles paa Pulsen med Hensyn til Eftergivenhed overfor sine politiske Tendenser, maa der sammenlignes med hans Dommertendenser i andre Retssager: en meget vanskelig Opgave. S. 196 er derimod fremdraget et kvalitativt karakteriseret Moment. Stillet overfor et saadant, vil Dommeren reagere ud fra Synspunkter, der let skyder en mulig politisk Tendens i Baggrunden for ham. Dr. Bagge taler saa sikkert om »Grænserne for det juridisk forsvarlige«, men det drejer sig om det vanskelige at finde, hvad der i en forsvunden Periode var det rigtige Dommerstandpunkt. En Dommer kunde udmærket være varmt liberalt sindet men samtidig nøjeregnende med Journalisternes Tone. Iøvrigt maa der jo ogsaa reserveres en Plads og vel den største for de politisk farveløse Dommere. Jeg tror derfor ikke, Vaaddragningen for at komme bag om Voteringerne vil give paalideligt Udbytte. Det samme gælder sandsynligvis Slutninger fra Udtryksmaaden i Voteringerne, jfr. S. 193 nederst. Med hvilke Udtryk

¹ A. F. Krieger skriver i Marts 1868 til Dunker: »Det er iøvrigt virkelig en Mangel ved den nuværende norske Højesteret, at saa faa af dens Medlemmer have været Storthingsmænd« — (Rigsarkivet).

andre end det almindelige Sprogs skal Dommerne egentlig udtrykke deres juridiske Vurderinger, naar de prøver at overbevise deres Kolleger?

Til Slut to i og for sig selvfølgelig Ting: Ogsaa naar det drejer sig om Udsving paa Grund af Dommerens personlige politiske Anskuelse, er Bevisbyrden herfor hos Kritikerens. Baggrunden for, at Fremlæggelsen af et Antal frifindende Afgørelser er bevisende med Hensyn til en uafhængig Holdning hos Domstolene ogsaa i de domfældende, er, at Dommerpersonalet har været det samme.

Troels G. Jørgensen.

2. Svar til fhv. højesteretspræsident, dr. jur.

Troels G. Jørgensen.

Når jeg gav mine bemærkninger om domstolenes uafhængighed (ovenfor s. 190 ff.) en mere almen formulering, end det måske var naturligt i en recension, skyldtes det bl. a. et håb om derved at fremkalde et indlæg fra juridisk side. Det kan derfor kun glæde mig, at min anmeldelse har givet en erfaren dommer og kyndig retshistoriker anledning til betragtninger over dette både for jurister og historikere betydningsfulde spørgsmål, selv om jeg langt fra på alle punkter kan bøje mig for højesteretspræsidentens opfattelse.

Det er også efter min mening en ganske naturlig sag, at dommernes politiske anskuelse spiller en rolle ved afgørelsen af politiske sager. Jeg brugte udtrykket »til en vis grad vilkårlige« i forbindelsen »set fra den anklagedes standpunkt«, og deri ligger ikke nogen kritik af domstolene. Når jeg (s. 193) siger, at man ikke på forhånd kunde vente absolut uhildethed hos domstolene i trykkefrihedssager, mener jeg dermed, at visse af dommerne i kraft af deres politiske overbevisning må have haft en forhåndsinteresse i et bestemt udfald af sagerne. Hvorvidt denne interesse er kommet i konflikt med de juridiske hensyn og eventuelt har besejret dem, hvorvidt den politiske bias¹, som jeg mener at have sandsynliggjort for den københavnske overrets vedkommende, er gået ud over grænsen for det juridisk forsvarlige skøn, er som jeg fremhævede et andet spørgsmål, der kun kan besvares gennem en analyse af den enkelte sag. I alle tilfælde vil en udredning af sammenspillet mellem det juridiske og det politiske, som alt hvad der kan belyse årsagsforholdene i et betydningsfuldt historisk be-
givenesskompleks, have stor interesse for historikeren.

Niels Lassens og højesteretspræsidentens betragtninger over

¹ Om definitionen af dette begreb se ovenfor s. 191 f.

politiske sager gælder de tilfælde, hvor lovens bogstav og dens forhistorie ikke afgiver tilstrækkeligt grundlag for en dom, og hvor dommerne ud fra deres bedste, naturligvis af deres politiske anskuelse prægede overbevisning om hvad der er den fornuftige, med statens tarv bedst stemmende ordning tænker deres afgørelse i reglens form. Historikeren tør ikke uden nærmere prøvelse gå ud fra, at det altid går sådan til i en politisk proces. I trykkefrihedssagerne er der endda efter min mening noget, der tyder på, at enkelte dommere ud fra deres politiske interesse nu og da har truffet en afgørelse, der ikke blot som forudsat i Niels Lassens betragtninger »supplerede loven« i lovens ånd. Jeg tænker her bl. a. på de voteringer for frifindelse, som — skønt der i samme sag forelå motiverede vota for domfældelse — ikke var ledsaget af motivering (ovenfor s. 194, note 1), og som derfor i hvert fald hos den ikke juridisk kyndige læser vækker en mistanke om, at de pågældende dommere har fundet det vanskeligt at give en holdbar begrundelse for deres standpunkt. Om mistanken er uberettiget, må en analyse af vedkommende sager afgøre. Jeg indrømmer gerne, at opgaven ikke er let, men jeg kan ikke se, at vanskelighederne her principielt adskiller sig fra dem, der i andre tilfælde møder historikeren, når han skal søge at sætte sig ind i svundne tiders tankegang. Da Niels Lassen i sin af højesteretspræsidenten omtalte undersøgelse kom til det resultat, at »der ikke vederfaredes Struensee andet, end hvad Lov og Retfærdighed under de daværende Forhold påbød«¹, mente han jo åbenbart at have bestemt, hvad der i Struenseesagen var »det rette Dommerstandpunkt«. Og så længe den tilsvarende opgave ikke er løst for trykkefrihedssagernes vedkommende, er man efter min mening ikke berettiget til at hævde, at domstolene i disse altid »fældede Dom i Overensstemmelse med gældende Lovgivning«².

Hvad specielt domstolenes uafhængighed af regeringen angår, siger højesteretspræsidenten, at »Baggrunden for, at Fremlæggelsen af et Antal frifindende Afgørelser er bevisende med Hensyn til en uafhængig Holdning hos Domstolene ogsaa i de domfældende, er, at Dommerpersonalet har været det samme«. Selv om man ser bort fra, at der i periodens løb skete ikke uvæsentlige personskifter blandt dommerne, og at det voterende kollegiums sammensætning ved den københavnske overret ændredes fra sag til sag, kunde dette ræsonnement kun være rigtigt, hvis det drejede sig om en række analoge situationer, overfor hvilke den samme dommer måtte ventes at reagere analogt. Forholdene var imid-

¹ Tidsskrift for Retsvidenskab 1891, 303.

² Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmaalet, 312.

lertid langt mere komplicerede. Trykkefrihedssagerne var af meget forskellig indenrigs- og udenrigspolitisk betydning, regeringens interesse i et for anklagemyndigheden gunstigt udfald — og dermed fristelsen til at øve pression på domstolene — følgelig højst varierende, der var modsætninger indenfor cancellikollegiet og mellem cancelliet og kongen eller hans nærmeste rådgivere. Tør man under disse forhold virkelig gå ud fra, at regeringen har fulgt en fast linie, således at princippet domstolenes uafhængighed, der i praksis var trængt igennem siden 18. århundrede, men som ikke var formelt sikret, altid blev respekteret? Tør man gå ud fra, at enhver dommer, der i en politisk betydningsløs sag havde truffet sin afgørelse efter sin bedste juridiske overbevisning, også kunde bevare sin uafhængige indstilling, hvis det underhånden blev betydet ham, at vigtige statsinteresser, måske landets gode forhold til en stormagt, stod på spil i den næste sag, han skulde pådømme? Hvad der hidtil er oplyst om domstolenes forhold i trykkefrihedssagerne, tillader os efter min mening ikke at benægte muligheden af enkelte heldigt gennemførte pressionser af denne art, der sandsynligvis vil være umulige at påvise direkte, og hvis virkning ofte ikke vil kunne skelnes fra virkningen af dommernes politiske anskuelse (jfr. ovenfor s. 191). Netop fordi forholdene er så komplicerede, fordi man i domsafgørelserne må være forberedt på udsving snart til den ene, snart til den anden side, er en analyse af de enkelte sager den eneste farbare udvej. Og kun hvis det kan konstateres, at der ikke foreligger bias i retning af anklagemyndighedens standpunkt, tør man se bort fra muligheden for en effektiv pression fra denne side.

Dr. Harald Jørgensen har i diskussionen om domstolenes uafhængighed endnu en fremragende meningsfælle. Professor Poul Johs. Jørgensen skriver til mig, at efter hans mening »Materialet, som det foreligger, viser, at Datidens Domstole har kunnet træffe deres Afgørelse i fuld Uafhængighed, naar man forstaaer dette Udtryk paa den sædvanlige Maade, altsaa saaledes, at Dommerne har kunnet dømme efter deres bedste Overbevisning om, hvad Loven i den enkelte Sag førte til, uden at behøve at frygte Ubehageligheder, fordi deres Opfattelse afveg fra Regeringens. Dette fremgaar allerede af det ret betydelige Antal Frifindelser, thi mange af de rejste Sager var selvfølgelig velbegrundede i den da gældende Lovgivning, naar denne forstodes, som den var ment fra Lovgiverens Side.« Professor Jørgensen, der har tilladt mig at citere ovenstående, siger mig, at han med »Ubehageligheder« tænker på afsked på gråt papir o. l., og det er rigtigt, at vi ikke kender sensationelle afskedigelser af dommere af politiske grunde i

perioden. Men dels udelukker dette jo ikke, at eventuelle pressio-
ner fra regeringens side er lykkedes og at følgelig repressalier
mod dommerne har været overflødige¹, dels forekommer det mig
ikke så sikkert, at de liberale dommere aldrig har måttet lide for
deres overbevisning. Den enevældige regering besad overfor gen-
stridige dommere et både diskret og virkningsfuldt magtmiddel.
Højesteret var dengang næppe i samme udstrækning som nu
faktisk selvsupplerende og den højere dommervirksomhed ikke
en i alt væsentligt isoleret karriere². Af de 10 ordinære højesterets-
assessorer, der blev besat 1830—48, var kun 3 blevet
ledige ved dødsfald og 1 ved at indehaveren var afskediget uden
at overtage nyt embede, medens 3 af de afgående dommere blev
amtmand, 2 kancellideputerede og 1 nationalbankdirektør. I
samme periode afgik fra den københavnske overret 24 assessorer,
deraf 4 uden at overtage nyt embede, medens 6 kom til højesteret,
3 til kriminal- og politiretten, 3 blev professorer, 3 underdom-
mere, 1 borgmester i København, 1 rådmannsst., 1 amtmand og
2 kommitterede i rentekammeret. At de højere dommerembeder
således i vid udstrækning betragtedes som gennemgangsstillinger
til anden juridisk embedsvirksomhed, gav regeringen, hvis handle-
frihed ikke var hæmmet af grundlovsparagraffer til beskyttelse
af domstolenes uafhængighed, rig mulighed for på en lidet op-
sigtvækkende måde at fjerne oppositionelle dommere eller at
hindre deres overgang til anseligere eller bedre aflagte embeder.
En særlig, omfattende undersøgelse vil være nødvendig for at
afgøre, i hvilken udstrækning denne mulighed er blevet udnyttet.
Jeg maa nøjes med at omtale to tilfælde af embedsbesættelser
indenfor den egentlige dommerkarriere, som delvis er kendt fra
litteraturen, og iøvrigt blot i almindelighed understrege, at vi
heller ikke, hvad dommerens avancement angår, kan regne med
ensartede forhold, men tværtimod må være forberedt på stærkt

¹ Når man fremhæver de mange frifindelser i trykkefrihedssagerne, må
man på den anden side ikke glemme, at det politiske resultat af de poli-
tiske retssager i 1830'erne og 1840'erne taget som helhed ikke var utilfreds-
stillende for regeringen. En frifindelse betød jo ikke, at man for fremtiden
opgav at anlægge sag mod den pågældende, og efter at David havde vundet
sin sag (og trods dette var blevet afskediget som professor) fik regeringen
før eller senere gennem domstolene ram på så at sige alle de førende liberale
journalister eller politikere, mod hvilke der blev rejst anklage. Lunge,
Johs. Hage, Giødwad, Rosenhoff, J. P. Grüne, Monrad, Balth. Christensen,
Goldschmidt, Carl Ploug, J. A. Hansen, Lehmann — alle måtte de under-
kaste sig flere eller færre bødestraffe med tilhørende censur eller vandre i
fængsel.

² Sml. for højesterets vedkommende Troels G. Jørgensen: Danmark-
Norges Højesteret 1790—1814 (1930), 90 ff.

vekslende resultater af sammenstødet mellem divergerende interesser; navnlig er kongen og hans private rådgivere en uberegnelig faktor.

Blandt ansøgerne til det ved A. G. Müllers død 1833 ledigblevne embede som højesteretsassessor var overretsdommerne N. M. Spandet, L. J. Holm og C. M. Rottbøll. Spandet var allerede på dette tidspunkt kendt for sine liberale anskuelser på det kirkelige og andre områder; som dommer i trykkefrihedssager havde han vist usædvanlig mildhed¹. Hans anskuelser havde to gange skaffet ham ubehageligheder. 1826 havde han offentlig fralagt sig andel i trykkefrihedsdommen over Grundtvig. Forinden havde han skriftlig spurgt sine kolleger i retten, om de havde noget imod, at han offentlig ytrede sin mening, og de havde stillet ham frit. For sin optræden i denne sag fik han efter kancelliets indstilling tilkendegivet kongens mishag². 1832 lod han som kongens fageden for en trykkefrihedsforseelse dømte syge litterat Blok Tøxen afsone sin straf på en meget lempelig måde. Der forelå nemlig attest fra fire læger for, at almindelig fængselsstraf vilde være livsfarlig for arrestanten, og kancelliet havde derefter overladt til Spandet i samråd med stadsfysikus at modificere afsoningen, hvilket han havde gjort. Også dette forhold indbragte ham en kongelig misbilligelse; det ses dog af kancelliets votering i sagen, at den deputerede Bentzen under hensyn til lægeattesten ikke ønskede Spandet tildelt nogen irettesættelse, og kancelliet indstillede ham heller ikke direkte til en sådan³. — I sin forestilling om embedet i højesteret nævnede kancelliet Spandet først, fremhævede, at han besad »almindelige Kundskaber, en sjelden Forretningsduelighed og Flid forenet med den strengeste Retsindighed«, og at man, hvis han ikke to gange havde modtaget kongens misbilligelse, uden betænkning »bestemt« vilde have foreslået ham, der desuden var den ældste kandidat blandt ansøgerne, medens man nu måtte nøjes med at nævne ham først og udtale, at han uden tvivl vilde varetage embedet i højesteret på bedste måde, hvis han blev foretrukket.⁴

¹ Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmaalet, Bilag I Nr. 21, 28, 29.

² RA. Danske kanc. 2. dept. forestilling ²⁰/₁₂ og resolution ²⁷/₁₂ 1826 med indlæg til brevbog 1827 Nr. 2; Landsark. f. Sjælland. Landover- samt hof- og stadsrettens arkiv, justitskontorets korrespondanceprotokol nr. 23 ⁴/₁₁ 1826; Spandets selvbiografi, trykt i Folke I (1859), 169 ff.; Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmaalet, 110 f.

³ RA. Danske kanc. 2. dept. forestilling ²³/₁ 1833 og resolution s. d. med indlæg til brevbog 1833 nr. 278; selvbiografien.

⁴ RA. Danske kanc. 2. dept. forestilling ²⁰/₂ med resolution ²³/₂ 1833; indlæg til registrant 1833 nr. 210.

Til belysning af det spørgsmål, om den formelle side af Spandets optræden i de to ovennævnte sager, uanset til fordel for hvem han optrådte, var diskvalificerende, tjener hans kollegers og Bentzens holdning. Øjensynligt anså ikke engang kancelliet ham for diskvalificeret til embedet i højesteret, medens det formodentlig ikke gik an direkte at foreslå kongen en mand, som umiddelbart forinden havde modtaget hans irettesættelse. Hvad der kunde anføres mod Spandets udnævnelse var med andre ord noget, som man efter behag kunde se bort fra — og som der ifølge hans kvalifikationer var god grund til at se bort fra — eller benytte sig af til at forbigå ham. Ved forespørgsel hos Stemann, Ørsted og højesteretsjustitiarius Bornemann erfarede Spandet, at han ikke kunde vente tilladelse til at prøvevotere; som grund angav man foruden de to nævnte forhold hans kirkelige anskuelse¹. Ved den kgl. resolution fik derefter Rottbøll, der af kancelliet var nævnt som nr. 3, efter Holm, tilladelse til at prøvevotere for at beskikkes som højesteretsassessor. Han blev i trykkefrihedssagerne en pålidelig støtte for regeringen, en af de to strengeste dommere i højesteret². I sin selvbiografi bemærker Spandet, at det efter nogen tids forløb var ham kært, at han var blevet i overretten. »Da Pressesagerne blev hyppige, var det ikke sjældent, at jeg var misfornøiet med det Udfald, de fik i Høiesteret, og det vilde da have været ubehageligt for mig at være Medlem af denne Ret, hvor jeg ikke kunde antage, at min Stemme vilde have kunnet bevirke et andet Udfald. Især maatte det gjøre et ubehageligt Indtryk paa mig, at Høiesteret for hvad der stod i Skrifter, som ikke vare udgivne, idømte Straffe, som Loven kuns havde fastsat for, hvad der stod i udgivne Skrifter, uden at Retten fandt sig foranlediget til enten ved Præmisser eller paa anden Maade at oplyse Folket om Grunden til denne Besynderlighed.« Den skarpe modsætning indenfor dommerstanden i trykkefrihedsspørgsmålet træder klart frem i disse ord. 1838 gav Spandet endog offentlig³ udtryk for sin »Kjerlighed til Trykkefrihed og [sit] Had til Censur« (selvbiografien). Om hans forhåndsindstilling til trykkefrihedssagerne kan der ikke være tvivl.

Spandet må vel anses for den liberaleste af dommerne i overretten. Som en af hans nærmeste meningsfæller, hvad behandlingen af trykkefrihedssagerne angår, kan formentlig overretsassessor C. A. Flensborg betragtes (jfr. ovenfor s. 195). Da kri-

¹ Selvbiografien. Bornemann bebrejdede ham bl. a., at hans navn på en ansøgning om tilladelse til at danne frimenighed stod mellem skrædderes og skomagere navne.

² Harald Jørgensen: anf. skr., 264.

³ Fædrelandet ¹⁷/₃ 1838.

minal- og politiretten blev oprettet 1845 og trykkefrihedssagerne overgik dertil, ansøgte Flensborg om at blive flyttet til den nye domstol. Kancelliet indstillede til de to førsteklases dommerembeder ved denne (med 1800 rdl. i årlig gage)¹ en af assessorerne fra den gamle politiret (A. L. Drewsen) og Flensborg, til to andenklasses embeder (årsgage 1600 rdl.) overretsassessorerne A. C. Meyer og Gudenrath, som havde væsentlig ringere anciennitet end Flensborg; de tilhørte, såvidt jeg kan skønne, i trykkefrihedssagerne nærmest overrettens centrum. I kancelliets forestilling, der var underskrevet af Ørsted, Holm og Bentzen, blev det fremhævet, at Flensborg var den eneste af overretsassessorerne, der havde søgt om forflyttelse. Ikke destomindre blev han som den eneste af de fire nævnte forbigået i den kgl. resolution, og i hans sted udnævntes den formentlig mest konservative af de københavnske overretsassessorer, Casse, der siden fik en dominerende indflydelse på behandlingen af trykkefrihedssagerne ved kriminal- og politiretten². Forbigåelsen af Flensborg til fordel for Casse og andre påfaldende forhold ved udnævnelserne til den nye domstol blev indenfor oppositionen betragtet som oplagte tilfælde af politisk embedsbesættelse³.

Naturligvis er det ikke hermed bevist, at politiske hensyn har været afgørende for behandlingen af Spandet og Flensborg, men muligheden er unægtelig tilstede. Jeg vilde endda mene, at den er nærliggende, og at tilfælde som de nævnte må have virket som en advarsel til dommerne mod at vise altfor stor liberalitet i politiske sager. Også dette er en form for pression. Den udstrakte anerkendelse af princippet domstolenes uafhængighed og den karrieresolidaritetsfølelse mellem kancelliets embedsstab og den højere dommerstand, som må have været en følge af, at det store flertal

¹ Flensborg havde i sit gamle embede iflg. finansreglementet 1845 ligesom Casse og A. C. Meyer en gage på 1400 rdl., som dog ved indførelsen af nyt gagerglement for overretten, der skulde bringe lønningerne der i overensstemmelse med kriminal- og politirettens, blev forhøjet til 1600 rdl. (resolution ¹⁰/₁₁ 1845). Gudenraths gage i overretten var 1200 rdl. Eventuelle sportelindtægter er det ikke lykkedes mig at bestemme.

² RA. Danske kanc. 2. dept., forestilling ³⁰/₅ og resolution ¹⁹/₆ 1845 med indlæg til registrant nr. 360 b; Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmaalet, 222.

³ Se f. eks. Fædrelandet ⁵/₁ 1847, jfr. ⁷/₅ 1845, og Københavnspostens artikel ²¹/₆ 1845 »Besættelse af en Assessorpost«, der handler om nepotisme ved en dommerudnævnelse til Svea hovrätt under Gustaf III, men som åbenbart har allusion til de samme dag bekendtgjorte udnævnelser til kriminal- og politiretten. Oppositionens opfattelse blev i meget forsigtige vendinger refereret af Réé i Viborg stænder ¹⁸/₁₂ 1846 og som rimeligt var afvist af Ørsted i hans egenskab af kommissarius (stændertidende sp. 2283 f., 2300 f.).

af overretsdommerne kom direkte fra kancelliet, og at en del af dem endte deres løbebane der, turde have virket i retning af at gøre dommernes avancement afhængigt af anciennitet. Alligevel vilde jeg på forhånd betvivle, at en regering, som afskedigede David efter hans frifindelse, helt har givet afkald på at anvende de magtmidler overfor domstolene, som reelt og formelt stod til dens rådighed, og Spandets og Flensborgs tilfælde forekommer mig at støtte en sådan skepsis. Ihvertfald må jeg, indtil spørgsmålet er grundigere undersøgt, finde det uberettiget kategorisk at hævde, at domstolene i trykkefrihedssagerne virkede »i fuld uafhængighed«, og må nøjes med at tiltræde den mere forbeholdne formulering, at domstolene »viste megen Uhildethed i Anskuelse og [megen] Uafhængighed overfor Justitskollegiet«¹. Forskellen mellem alt og meget er jo her afgørende. Det er sikkert, at den danske enevælde i mange henseender og ikke mindst m. h. t. retsplejen adskiller sig fordelagtigt fra absolutismen i andre lande, men den havde sine skyggesider, og man bør ikke lukke øjnene for dem.

Den foregående diskussion synes mig at have speciel interesse ved at vise, hvor stor forskellen kan være på en retshistorisk kyndig jurists og en almindelig historikers principielle indstilling til historiske problemer. Højesteretspræsidentens argumentation for domstolenes uafhængighed ud fra de mange frifindelser vil de fleste historikere finde ufyldstgørende, fordi den lader forskellen mellem sagerne og de politiske situationer, i hvilke de hører hjemme, ude af betragtning. Og hvis der bag højesteretspræsidentens bemærkning, at »naar det drejer sig om Udsving paa Grund af Dommerens personlige politiske Anskuelse, er Bevisbyrden herfor hos Kritikerne« skulde ligge den opfattelse, at en påstand om at domstolene var afhængige og hildede i højere grad skulde kræve bevis end den modsatte påstand, må jeg som historiker bestemt protestere. En juridisk domstol kan og bør betragte den anklagede som uskyldig, indtil anklagen er bevist. For historieforskningen gælder ikke den slags ensidige hensyn. I det foreliggende tilfælde må påstanden om, at de enevældige domstole i trykkefrihedssagerne virkede i fuld uafhængighed af regeringen, stå hen som en ubevist hypotese, indtil så åbenbare muligheder for det modsatte som de ovenfor nævnte er prøvede og har måttet afvises. Det er et rimeligt metodisk krav. Hvis en sådan prøvelse ikke kan gennemføres, må historikeren overfor vort problem som han har måttet det overfor talrige andre problemer lade sig nøje med et non liquet.

Poul Bagge.

¹ H. Ploug: Carl Ploug I, 213.

Jens Arup Seip: Sættargjerden i Tunsberg og Kirkens Jurisdiksjon, 1942, 232 S. (Det norske Videnskaps Akademi i Oslo).

I det Ydre er det ikke nogen stor Bog, den unge norske Historiker Jens Arup Seip her har skrevet, men af Indhold er den vægtig, idet den paa en i mange Maader ny og selvstændig Maade behandler en Række af de centrale Spørgsmaal i det norske Middelaldersamfunds Historie, først og fremmest Forholdet mellem Tingmøde, Kirke og Kongemagt. Hovedlinien og Resultatet af Udviklingen blev naturligvis i Norge som i Danmark. »Folket, Kongen og Kirken — det var de tre Faktorer, som betød noget, men det blev Folket, som maatte betale den Magtforøgelse, de to andre Parter opnaaede« (Schultz' Danmarkshistorie p. 553). Men selv om det endelige Resultat omtrent blev det samme, forbavsnes man alligevel over at se, hvor forskellige norske og danske Forhold har formet sig. Og det næsten lige fra Begyndelsen. Tænk blot, hvilken Forskel det gør, at Tingmødet og dets Lovgivning — i hvert Fald saa vidt vi kender dem — her i Landet aldrig har dristet sig til at lovgive for Kirkens Sager; de var ordnet ved Kirkens egen kanoniske Ret, som man — iflg. Saxos Ord — aldrig maa sætte sig op imod; i Norge er derimod Kristenretten overalt en Balk indenfor den almindelige Lovgivning, vedtaget paa Tinge. Derfor forstaar man ogsaa at den danske Kirke meget tidligt og som noget næsten selvfølgelig kunde erobre sig sin frie Jurisdiktionsret; thi Lovgivning og Domsmagt hører nu engang sammen som to Sider af samme politiske Suverænitet. I Norge, hvor Kirken ikke havde egen Lovgivning, var det lige saa selvfølgelig, at det maatte holde haardt for den at hævde sin uafhængige Domsmagt. Det er om dette centrale Spørgsmaal i Kirkens Historie, at Seip samler sin Fremstilling, men herudfra falder der Lys over en Vrimmel af andre Enkeltheder. Det er i det hele taget næppe for meget sagt, at den foreliggende lille Bog er et af de værdifuldeste Bidrag til norsk Middelalderhistorie, som i lange Tider er fremkommet.

I Opfattelsen af den norske Middelalderkirke har der indenfor Forskningen gjort sig to hinanden modsatte Anskuelser gældende. Den ældre Forskning (Keyser, P. A. Munch o. a.) hævdede, at Kirken vel var suveræn indenfor Bødsdisciplinen (forum internum), men at den i den egentlige Strafferet (forum externum) var underordnet verdslig Domstol. Ogsaa Biskoppen maatte søge sin Ret for Bøndernes Domstol paa Tinge. Vel blev der i Slutningen af 12. Aarhundrede gjort et Forsøg paa at hævde Kirkens juridiktionelle Immunitet, men Forsøget strandede og efterfulgtes af

Sverres reaktionære Styre. Saaledes blev de gamle, primitive Tilstande ved at bestaa helt op til Konkordaterne i Bergen 1273 og i Tunsberg (Tønsberg) 1277. Disse to Konkordater — og navnlig det sidste — betegnede Hierarkiets pludselige Fremstød og fuldstændige Triumf — men en Triumf af kort Varighed. I Løbet af faa Aar var Konkordatet sat ud af Kraft, og man naaede aldrig til en Gennemførelse af en kirkelig Jurisdiktion efter kanoniske Retskrav. I direkte Modsætning hertil har først Kolsrud og siden Bull og Koht hævdet, at Udviklingen er forløbet helt anderledes. Allerede de gamle Straffe, der idømtes efter Kristenretterne, blev ifølge Kolsrud paalagt i Kraft af kirkelig Myndighed og videre hævder han, at »den norske kirke fra den ældste tid har besiddet en forholdsvis selvstændig kirkelig jurisdiktionsmyndighed i straffesager, udøvet af biskoppen og hans ombudsmænd« (Seip p. 10). I Fortsættelse heraf fastslaar Koht, at Tønsbergerkonkordatet — »Sættargjerden«, som det rettelig bør kaldes — er den naturlige Afslutning paa en langsom Vækst, ikke et pludseligt Fremstød, og at det da heller ikke fører nogen væsentlig ny Tilstand med sig. Ligeledes mener han, at dets Bestemmelser forbliver i Kraft i hele den følgende Tid.

Denne Uenighed drejer sig — som man ser — om et meget centralt Spørgsmaal, Forstaaelsen af Tønsbergerkonkordatet, ja, om en afgørende Hovedlinie indenfor norsk Middelalderkirkehistorie. Men Traadene gaar herfra til hele det norske Samfunds Historie. Jurisdiktionen er et Kærnepunkt i Forstaaelsen af Samfundets Struktur og Fordelingen af den politiske Magt. Meget rammende indleder Seip sin Bog med følgende Ord: »Rettshandhevelse er i middelalderen den vesentlige udtryksform for politisk magt. Formene for dom og straff er derfor et vigtigt ledd i den historiske analyse av den gamle samfundsdannelse«. Ikke mindst er de betydningsfulde for at forstaa Samspillet mellem de to vidtspændende og samfundsskabende Organisationer, der i Middelalderen levede Side om Side, Kongemagten og Kirken.

Gennem tre Kapitler fører Seip sin Undersøgelse til Ende. Først klargør han Kirkens Stilling til Tingmødet og belyser herudfra Præsteskabets Stilling indenfor Retsplejen i den ældste Tid. Dernæst giver han et Billede af det administrative Apparat, som Kirken byggede op for at haandhæve Retsplejen — ofte skabt efter verdsligt Forbillede. Endelig bringer Bogens tredie og længste Kapitel en Analyse af selve Tønsbergerkonkordatet og en Redegørelse for Jurisdiktionen i Tiden før og efter 1277. Fremstillingen afrundes med en bred Fremstilling af Kirkens Jurisdiktion i Senmiddelalderen.

Saa vidt det rent formelle. Vi skal i det følgende se paa de Resultater, Forfatteren kommer til og fremhæve nogle af Enkelthederne.

Afsnittet S. 13—26 fører et i mine Øjne uomtvisteligt Bevis for, at den ældre Forskning havde Ret i sin Paastand om Kirkens juridiske Uselvstændighed. Ikke blot er Kirkelovene — som allerede nævnt — en Balk indenfor den verdslige Lov, men de ældste Love viser overensstemmende, at Kristenretssagerne laa under verdsligt forum, hvor Bønderne dømte, ikke Biskoppen eller hans Ombudsmand. Spørgsmaalet bliver da, hvorledes Udviklingen er foregaaet fra dette ældre Stade til den Afslutning, som er kodificeret 1277. Der er her et dobbelt Forhold af fæste Opmærksomheden ved. Kirken har selv ønsket at udvide sin Bodsdisciplin, forum internum (ganga til skripta ok bæta við guð), saaledes at ogsaa de egentlige Kirkeretssager blev draget herind under. Hertil kom imidlertid en gensidig Paavirkning mellem de to Straffesystemer (Bodsdisciplinen for Kirkens forum og Kirkeretssagerne for Tinget), og at de gensidig brugtes som Støtte for hinanden. Man benægtede ikke Tingets Kompetence i Kristenretssager, men der var en Tendens til fra Kirkens Side at ordne hele Sagen, at lade Bodsdisciplinen opløse den ydre Jurisdiktion. Vigtigere var det dog, at der fra gammel Tid var en fast Tendens til at ordne Sagerne ved frivillig Overenskomst («saatmaal», «sættargjerd») i Stedet for at søge til Tinget. Ved disse Overenskomster kom naturligt Kongens eller Biskoppens Ombudsmand i Sager, hvor Konge og Kirke var indblandet, til at spille en fremtrædende Rolle og fik efterhaanden Karakter af Dommer. Derved opstod en Art kirkelig (og kongelig) Jurisdiktion ogsaa paa det ydre Omraade (forum externum), som erstattede Tingets Domstol.

Denne Jurisdiktion ligger i Ombudsmandens Hænder. Derfor er det ganske naturligt, at Afhandlingens andet Kapitel er viet Undersøgelsen af dette kirkelige Embedes Oprindelse og Funktion. De norske Forhold adskiller sig her paa forskellig Vis fra f. Eks. danske, der er mere konforme med den almindelige europæiske Udvikling. Ældst er »årmanden« (årmaðr), der var en Lægmand. Senere, navnlig i Aarene umiddelbart efter 1277, dukkede Provsteembedet op — lagt i en gejstligs Hænder, men med omtrent samme Funktion. Denne nye Ordning trængte dog kun igennem i Oslo Stift. Andre Steder blev Provsteembedet sækulariseret, saaledes at Præposituret kunde bestrides af Lægmand. Ovenover Ombudsmænd og Provster dannes Embedet som Biskoppens officialis, hans Stedfortræder indenfor den kirkelige

Retspleje. Denne officialis var en lønnet og afsættelig Embedsmand, der derfor ganske var afhængig af Biskoppen. Her var ingen Mulighed for Kompetencestrid. Des vanskeligere blev Forholdet Kapitel og officialis imellem, idet det førstnævnte ønskede at være Biskoppens Stedfortræder og sikre sin Selvstændighed. Med Tiden lykkedes det da ogsaa Kapitlet at blive medvirkende i Udøvelsen af den kirkelige Jurisdiktion. Det er ganske tydeligt, at denne Organisation har udviklet sig i tro Efterligning af den verdslige Organisation. Ombudsmandsembedet er ældgammelt; Provsten svarer til den senere opdukkende Sysselmand, og hans Opgaver fastslaaes i Analogi med Sysselmandens. Officialen har en Stilling, der nøje svarer til den kongelige »lagmanns«. Denne Efterligning er ikke tilfældig.

Udgangspunktet har været de gamle folkelige Domstole, Tingene. Udfra Tendensen til at naa Overenskomst før Tinget (Saatmaal) faar de kongelige Ombudsmænd en større Indflydelse og nye Organer vokser frem under Kontrol af Kongemagten: sysselmannen og lagmannen. Samtidig taber Tingene i Indflydelse og kommer under Ombudsmændenes Indflydelse. I samme Grad det sker er det umiddelbart klart, at Kirkens Trang til en selvstændig Jurisdiktion stiger tilsvarende. Derfor kan man med en vis Ret sige, at det er Sysselmand og Lovmand, der har provokeret Provst og Official frem.

Efter disse forberedende Undersøgelser vender Seip sig i Kap. III mod den egentlige Opgave: Det er uden videre klart, at den i det foregaaende skildrede Udvikling maatte medføre et Modsætningsforhold mellem Konge og Kirke. Denne belyses bedst gennem Konkordatet af 1277, sluttet mellem Magnus Lagabøter og Ærkebiskop Jon Raude. Dette vigtige Dokument underkastes S. 99—119 en mønsterværdig Analyse. Afgørende er de to første Artikler, hvor Ærkebiskoppen giver Afkald paa Magnus Erlingsøns Privilegiebrev (Ofring af Kronen i Nidaros Kirke) og paa Tronfølgeoven af 1164, medens Kongen giver Afkald paa al Jurisdiktion i kirkelige Sager. Art. 3—11 stadfæster væsentlig ældre Privilegier, medens 12—17 udvider Kirkens økonomiske Immunitet og berører en enkelt Side af Jurisdiktionen. For Besvarelsen af det afgørende Spørgsmaal, hvorvidt den kirkelige Jurisdiktion (baade i Klerke- og Kirkeretssager), som her opnaas, er en Innovation eller den naturlige Afslutning paa en længere Udvikling, er det en betydelig Vanskelighed, at næsten alle ældre kirkelige Privilegiebreve er gaaet tabt. Deres Indhold maa rekonstrueres gennem Analyse af Pavebreve fra Sverretiden og Referatet af Forhandlingerne med Kardinal Vilhelm af

Sabina 1247. Ud fra en saadan Analyse og ud fra de nye Recensioner af Kirkelovene mener Seip at kunne godtgøre — i Mod-sætning til Kolsrud, Koht o. a. — at Tønsbergerkonkordatet betød et vældigt Fremstød for Kirken baade med Hensyn til Økonomi og Jurisdiktion. Jon Raude fik her bekræftet Kirkens allerede tidligere de facto anerkendte Domsret i Klerke-Sager (Sager mellem gejstlige eller anlagt af Lægfolk imod gejstlige). Noget lignende gælder Domsretten i Sager angaaende Pilegrimme. Ny var derimod Kirkens Domsret i alle Kirkeretssager (∴ Lovbrud omtalt i Kirkeretterne) og ved de Lovbrud, som blev begaaet af Ærkebiskoppens Mænd. Sammen med Bekræftelse af Skattefrihed — og andre økonomiske Fordele — samt et nyt Tienderegulativ maa dette betegnes som en vældig Vinding for Kirken. Og for alt dette var Ærkebiskoppens Betaling kun den, at han gav Afkald paa de mere end tvivlsomme Rettigheder fra Magnus Erlingsøns Tid, som aldrig havde haft virkelig praktisk Betydning, og som ingen Biskop for Alvor havde vovet at gøre Krav paa.

Var saaledes Tønsbergerkonkordatet et virkeligt Nybrud, maa man dog ikke glemme, at Selvstændiggørelsen af den kirkelige Jurisdiktion til en vis Grad var forberedt gennem den Nedbrydelse af Tingets Domstol, som allerede havde staaet paa i flere Menneskealdrer dels til Fordel for Kongens dels for Kirkens Ombudsmænd. Men selv naar man tager dette i Betragtning, var Jon Raudes Fremstød 1277 noget mere end »at plukke en fuldmoden Frugt«. Det viser ikke mindst den Reaktion mod Sættargjorden, som satte ind efter 1280. Striden antog Former, man ikke havde set Magen til siden Sverres Dage, og Ærkebiskoppen endte sit Liv som Landflygtig i Sverige 1282. Formynderregeringen for haardt frem. Man ønskede bevidst at gaa bag om Konkordatet til Tiden før 1273, ja, til endnu ældre Tilstande, og i det store og hele maatte Kirkens Mænd give efter. Sættargjorden og den dermed skabte kirkelige Jurisdiktion havde været en Sejr for Kirken, som gik langt ud over hidtidig Praksis, ogsaa udover hvad Folk var beredt til at tage imod. Den norske Kirke stod ved Midten af 13. Aarh. langt tilbage for Udlandets, ogsaa for Danmarks Kirke med Henblik paa Gennemførelsen af den kano-niske Rets Krav. Ærkebiskop Jon mente ved sin stædige Stejlhed gennem et voldsomt Fremstød at kunne indhente det for-sømte. Takket være Kongens, Magnus Lagabøters, Mildhed og Føjelighed saa det ud som om dette dristige Tiltag skulde lykkes, men inden der var gaaet ti Aar havde »Reaktionen« sejret over hele Linien.

Hvorpaa beror denne for Norge ejendommelige kirkehistoriske Udvikling? Den norske Kirkes Fremstød imod sin fulde Suverænitet foregik paa et meget sent Tidspunkt. Endnu i Midten af 13. Aarh. var den kirkelige Strafferetspleje bundet til Former, som var vokset frem af den gamle nationale Rettergang; den kanoniske Rets Krav havde endnu ikke sat sit Præg paa Forholdene. Kirken selv naaede først frem til Kravet om økonomisk og juridisk Suverænitet paa et Tidspunkt, hvor Statsmagten, Kongedømmet havde vokset sig stærkt. »Den norske kirke og den norske stat naaede frem til modning ved samme tid.« Derfor havde Statsmagten — baade under Formynderregeringen og siden under Hakon V — Kraft til at slaa Kirkens Fremstød tilbage. Det var Stormændene, der førte Kampen, men det blev Kongemagten, der drog Fordelen deraf. »Således kom spliden mellem det verdslige og gejstlige aristokrati til å tjene kongedømmets sak«.

Der er god Grund til at fæste Opmærksomheden ved denne Afhandling af Jens Arup Seip. Den er ganske vist noget tung at fordøje. Stoffet er i sig selv genstridigt, og Fremstillingen maa bygges op paa mange spredte Enkeltheder. Men Undersøgelsen er klart lagt an og føres igennem med en straalende Sikkerhed og Logik. Efter mit Skøn vil Seips Grundkonception ogsaa vise sig holdbar m. H. t. Hovedspørgsmaalet om Tønsbergerkonkordatets principielle Stilling. Dertil kommer imidlertid, at Afhandlingen faar en særlig Interesse ud fra et andet Synspunkt. I den sidste Menneskealder har Stykken i den nordiske kirkehistoriske Forskning vel bl. a. været den, at man i stigende Grad forstod, at de nationale Kirker var et Led af en stor international Organisation, og at deres indre Liv kun kan forstaaes ud fra denne internationale Baggrund. At dette er rigtigt bestrider Seip i og for sig ikke; men indenfor visse Rammer betegner hans Undersøgelse dog en interessant Reaktion imod denne Betragtningssmaaede. Kirken er jo nemlig ogsaa, siger han, en Del af det norske Samfund, den er en Kult-Organisation, hvis Vækstbetingelser ligger i norsk Jord, og Præsteskabet er bundet af det Milieu, det virker i. Derfor har for ham Undersøgelsen Sigte fra Kirken ind over det norske Samfund, og Hovedvægten ligger paa Samspillet mellem kirkeligt og verdsligt Liv. Man maa ikke overdrive den katolske Kirkes Evne til at forme alt efter sin egen Læst, hverken i Organisation eller Kultus; denne Evne var faktisk langt mindre end Kirkens egne Prætensioner, og man skal ikke lade sig vildlede af det ofte camouflerende Begrebsapparat, som Præsterne arbejdede med.

Der er i disse Tanker noget forfriskende og belærende. Indrommes maa det ganske vist, at de har større Gyldighed for Norge end for Danmark. Ikke for intet laa vort Land nærmere baade ved Rom og Centraleuropa. Den danske Kirke var allerede fra Begyndelsen af 12. Aarh. i langt højere Grad end den norske nogen Tid blev det, en Provins af den store internationale romerske Kirke. Men selv saa bør man ikke glemme det andet Synspunkt: at Traaden ogsaa gaar fra det hjemmegroede og nedarvede til Kirkens Organisation og Livskaar. Og hermed være saa Seips Bog paa det varmeste anbefalet alle, som interesserer sig for Studiet af Middelalderens Historie.

Hal Koch.

Kay Stenberg: Sverige-Norges skandinaviska allianspolitik 1863. Det officiella skedet. Akademisk avhandling. Helsingfors 1943. 287 Sider.

Engang i 1892 udgav den tidligere svenske Statsminister Louis De Geer sin Erindringsbog: »Minnen«. Den Redegørelse, man her finder for »Danska frågan 1863—64«, blev bestemmende for næsten et kvart Aarhundredes Opfattelse af disse Tildragelser. Kort og unuanceret gengivet, gaar den ud paa, at Alliancepolitikken i 1863 var Karl XV's og Henning Hamiltons Værk, men at deres Bestræbelser mødte uovervindelig Modstand hos de svenske Ministre, og at Forbundsforløbet følgelig blev gravlagt med Konferencen paa Ulriksdal den 8. September; derefter tilfaldt det Udenrigsminister Manderström at maskere Sagens Afvikling diplomatisk, at gennemføre en (saakaldt) »anständig reträtt«, hvad der ogsaa lykkedes.

Hvordan man med Kendskab til det Brev, Finansminister Gripenstedt 16. November 1863 tilskrev sin Hustru¹, nogensinde har kunnet tro, at Alliancespørgsmaalet var bragt ud af Verden for den svenske Regering allerede den 8. September unddrager sig Eftertidens Forstaaelse. Men faktisk er det De Geer's Memoirer, som har præget saavel Neergaard's som Halvdan Koht's Fremstilling af Begivenhedsforløbet i Efteraaret 1863. Først 1914 paaviste Sam Clason i Svensk Historisk Tidsskrift, at Ulriksdal-Mødet kun er en Etape paa Alliancespørgsmaaltens lange Vej og højst betyder en Udsættelse af Beslutningerne. Men Sam Clason førte aldrig sin Undersøgelse af Spørgsmaalet videre end til de første

¹ Tre episoder af konung Karl XV:s lif. Ur kommandör Axel Adler-sparres efterlämnade papper (1893), 43—44.

September-Uger 1863, og selv om svenske Historikere¹ herefter har taget deres Udgangspunkt i hans Betragtninger, har de hidtil ikke draget den fulde Konsekvens af hans rigtige Iagttagelser og maaltbevidst fortsat hans Forskning.

Dette er nu sket med den »Akademiske Afhandling«, som denne Anmeldelse gælder. Kay Stenbergs grundige Arbejde med Perioden var allerede velkendt gennem hans Artikel i »Historisk Tidsskrift för Finland« 1937 vedrørende Karl XV's Tilsagn om Militærhjælp i December 1863, og han har nu paa fyldestgørende Maade redegjort for, hvorledes Overvejelserne angaaende Alliancepolitikken paa svensk Side føres videre efter Ulriksdal-Mødet uden nogen endelig Afgørelse i hvert Fald til sidste Tredjedel af November Maaned, og hvorledes Udenrigsminister Manderström her uomtvisteligt hele Tiden har arbejdet for — paa den ene eller anden Maade — at støtte Danmark.

Resultatet kommer næppe overraskende for dem, der, i hvert Fald delvist, kender det mægtige utrykte Materiale til Belysning af svensk Udenrigspolitik i det 19. Aarhundredes første Menneskealdre, som findes i vort østlige Genboland. Kay Stenberg har udnyttet dette i vid Udstrækning, dels den officielle diplomatiske Korrespondance, dels forskellige private Arkiver, naturligvis den meget omtalte Hamilton-Manderströmske Brevveksling, men ogsaa de forskellige Samlinger, Manderström har efterladt. Imidlertid er det ogsaa lykkedes ham at inddrage værdifuldt Stof fra norske Brevgemmer, navnlig Ministrene Fr. Stangs og Sibberns Papirer. Helt nyt er dette Materiale dog ikke; vi har i hvert Fald paa anden Haand kendt Dele af det gennem »Aug. Chr. Manthey's Dagbøger«, og, fraset enkelte Aktstykker saaledes Sibberns Referat af Meningsudvekslingerne paa Ulriksdal, drejer det sig alligevel mest om Enkelttræk til Billedet, der forøvrigt heller ikke rummer den Bibelsandhed, som tillægges dem af Kay Stenberg. Og samtidigt har han ikke til Fulde udnyttet de omfattende svenske Kilder saaledes ikke den store manderströmske Samling i det svenske Rigsarkiv, ikke heller synes han at kende Kabinetssekretær Palmstiernas Dagbogsoptegnelser fra Efteraaret 1863, Bernhardt Beskows Dagbøger og andet mere. Men navnlig Ludvig Manderströms skriftlige Efterladenskaber stiller unægteligt Forskerne overfor næsten uløselige Opgaver. Der er en Rigdom, som uvilkkaarligt minder danske Historikere om Bernstorffernes og Reventlowernes Tidsalder sammenlignet med vort — paa dette

¹ Se f. Ex. »Sveriges historia till våra dagar« XII (1928). Spørgsmaalet er ogsaa behandlet i den »statsvetenskapliga« Literatur saaledes navnlig: Leif Kihlberg: Den svenska ministären (1922).

Omraade — saa kildefattige 19. Aarhundrede. Det er i hvert Fald forstaaeligt, at Kay Stenberg ikke er kommen igennem alt. Hvad man derimod kan gøre Indvendinger imod er hans Benyttelse af Akterne. Han underkaster dem samme, i mange Maader ganske skarpsindige Analyse, som vi kender fra Artiklen i »Historisk Tidskrift för Finland«, men hans Fortolkninger er ofte haartrukne, hans Slutninger med et mildt Ord vovede, og hans Argumentation alt for tit rent formalistisk. Selvfølgelig maa en Forfatter vælge og vrage sit Stof, men det er farligt i den Grad at forflygtige positive Udtalelser, som det her sker, naar de ikke passer i Konstruktionen; hos andre ser Kay Stenberg klart det betænkelige herved (f. Ex. S. 162).

Lydeløs er Bogen i det hele ikke. Som mange andre Doktorander har Kay Stenberg alene naaet at grave sig ned i sit eget begrænsede Tidsafsnit og Emneomraade. Han beklager (S. 5), at han, paa Grund af Verdensomstændighederne, ikke har kunnet gøre sig bekendt med »depeschväxlingen mellan stormaktsregeringerna och deras representanter i Stockholm« — forstaaeligt nok. Men hvad med de nye omfangsrige Dokumentpublikationer angaaende mellemstatslige Forhold i den paagældende Periode? En enkelt Henviisning til »Origines diplomatiques« og til »Archives diplomatiques«; ikke engang de danske Aktsamlinger fra Samtiden lader det til, at han har læst. Det er Neergaards, Kohts og Sybels Værker, han citerer; hans Kendskab til Pressen bygger tilsyneladende paa Bille: »Tyve Aars Journalistik« og Bilagene til Kohts Bog. Lad være, at de urolige Forhold, man har levet under i Finland, kan have vanskeliggjort Arbejdet; Følelsen af herhenhørende Mangler har i alt Fald ikke stemt Forfatterens Selvsikkerhed ned. Han udtaler sig uforbeholdent som Kender af den store Politik; han ved, at Bismarck »hade från början inriktat sig på annexion af hertigdömena« (S. 29). Og jævnsides hermed taler han om, at Hertugen af Augustenborg havde »avsagt sig sina rättigheter i hertigdömena« (S. 177), og at det tyske Mindretal udeblev fra Rigsraadets Møder (S. 24)¹. Han forstaaer ydermere ikke at veje sine Ord. Den tilstræbte Alliance betegnes som »en hörnsten för Danmarks såväl utrikes som inrikespolitik« (S. 137) — man sammenligne hermed Halls Udtalelse til Bille 3. September 1863² — og for Sverige-Norge er det i samme Forbindelse »rikets vara eller icke vara«, der stod paa Spil (S. 41). Han behager sig

¹ Det svarer helt hertil, naar det danske Udenrigsministeriums Førstemand kaldes: Paul Vedel (S. 20), naar Lord John Russells Navn konsekvent staves: Russel, og den preussiske Understatssekretærs: Thiele i St. f. Thile.

² »Tilskueren« 1893, 415 flg.

ogsaa i rene Talemaader: »Man kan därvid utgå från, att all politik bör vara realpolitik« (S. 58—59), og det hedder, at for mange Forskere har »politiken . . . varit ett i det stora hela främmande område« (S. 273). Maaske. Selv er Kay Stenberg helbefaren her, som naar han forklarer: »Ej heller är det överensstämmande med diplomatisk smidighet att som Hamilton tillämpa den personliga moralens begrepp på politiken . . . För umgänget mellan stater gälla nu en gång helt andra lagar än för umgänget mellan enskilda personer« (S. 127) — en ren Heinrich v. Treitschke. Formodentlig er denne Betragtning Forklaringen paa, at han altid regner med Underfundighed hos de handlende Personer, mest hos Henning Hamilton, men ogsaa hos Manderström (S. 139—40), som han ellers stræber »att rentvå« (S. 274).

Sagen er nemlig den, at Forfatteren tilsyneladende mindre bestræber sig paa at forstaa og forklare end paa at dømme og forsvare, og hans Bog er derved bleven et fuldkommen Partsindlæg for Manderströms politiske Optræden. Egentlig staaer han herved sig selv i Lyset; thi hans Fremstilling af selve den historiske Udviklingsgang er derigennem bleven overbelæsset og uigennemskuelig. Men selv naar man lykkeligt naaer ind til Kærnen af det, han vil sige — klart er det nemlig ikke altid — viser det sig, at Billedet, han tegner af Dramaets Hovedpersoner langt fra svarer til Virkeligheden.

Først er der Ludvig Manderström, som Forfatteren ganske har forgabet sig i. Nogen Ven af Danskerne var han ikke¹, men der var lang Tradition for den politiske Betragtning, han hyldede, at Danmarks Bestaaen som selvstændig Stat havde afgørende Betydning for Sverige. Han saa derfor allerede fra Efteraaret 1858 med Bekymring Udviklingen af den dansk-tyske Strid², og efterhaanden naaede han til den Overbevisning, at Løsningen laa i en Udskillelse af det danske Monarkis til Forbundet hørende Besiddelser og Indrømmelser til den tysksindede Befolkning i Slesvig. Det blev slaæet fast med en Depeche til Gesandten i København af 14. Marts 1862³; først naar saadanne administrative Skridt var foretagne, vilde Sverige-Norge virkelig kunne yde Danmark Støtte. Hvori denne Hjælp skulde bestaa — ud over at skrive diplomatiske Noter — er aldrig klart; selv da den danske Regering med Marts-Kundgørelsen af 1863 traf én af de ønskede

¹ Se f. Ex. Brev til Wachtmeister 29. VI. 1859 (Mndrstrm. Smlgn. — Sv. R. A.).

² Depeche til Gesandten i Kbhvn. 1. X. 1858 (Sv. R. A.) og Circulærdepeche af 2. X. 1858 (H. T. 3. III 680 flg.).

³ Diplomatiske handlingar rörande den danska frågan (1863), 1—3.

Foranstaltninger, var Manderström ikke umiddelbart stemt for Alliance. Naar han alligevel havde vovet sig saa langt ud, skyldes det efter De Geers Mening »en ädel ifver att försvara, hvad han ansåg vara rätt«¹, forhaabentlig, men umiskendeligt ogsaa en Undervurdering af Tysklands Magt og den Fare, der truede Danmark; han skriver saaledes 13. Januar 1861 til Adelswärd, at han ikke kan tro les Prussiens assez dépourvues de sens pour vouloir commencer une danse, à la fin de laquelle ce serait eux qui payeraient les violons². Oprigtigt talt: Nærmer vi os ikke med alt dette til, hvad Forfatteren kalder »samtidens politiska diletanter och opraktiska idealister« (S. 273), — ganske vist om andre end Manderström.

Og dette Billede af den svenske Udenrigsminister skifter ikke i Løbet af Efteraarsmaanederne 1863. Han skriver endnu 12. December, at Tyskerne sikkert vil betænke sig to Gange paa at angribe Slesvig, og 22. December mener han, at »konsten för Danmark är att kunna hålla ut, ty i längden bär det sig ej för Tyskland«³. Men nu møder man ogsaa foruden hans Kortsyn og Holdningsløshed, det, som Forfatteren ved en enkelt Lejlighed selv kalder: Afvigelse »från den absoluta ärlighetens väg«. Manderström forsikrer saaledes 26. Juli 1863⁴, at han ikke aner ce dont le Roi aura pu convenir ces jours ci avec le Roi de Danemarck paa Skodsborg, men mange Forhold gør det i højeste Grad usandsynligt, at han virkelig var saa uvidende. Hverken Sam Clason eller Hallendorff⁵ ja egentlig ikke Kay Stenberg selv (S. 31) tror paa det, hvorfor da senere stole saa klippefast paa Manderströms Forsikringer om, at han ikke var bunden af Traktatudkastet fra København. Forfatteren mener udfra sit Kendskab til Diplomatiet »finaste distinktioner«, »att han ingalunda bundit sig vid traktatudkastet, ehuru han genom sina antecedentier ansåg sig bunden vid allianspolitiken« (S. 43). Kendsgerningen er imidlertid, at Manderström egenhændigt har indført Rettelser i det af Hamilton skrevne Traktatudkast⁶. Der maa utvivlsomt de fineste,

¹ Minnen II, 74.

² Manderström. Smlng. Sv. R. A. Smlgn.: Ur Henning Hamiltons brefsamling II, 9—10.

³ Hamilton-Manderström. Brevveksling. Universitetsbibliotheket i Upsala.

⁴ Depeche til Gesandten i Kbhvn. Sv. R. A.

⁵ Henholdsvis i Svensk Hist. Tidskr. 1914, 69 og »Sveriges historia« XII, 323—24.

⁶ Selve det paagældende Aktstykke har ikke mere kunnet findes i svenske Arkiver. Det er i Foraaret 1864 indsendt til Gesandtskabet i København af Henning Hamilton, for »att de handlingar, som inför eftervärlden

de allerfineste diplomatiske Distinktioner til at frigøre sig fra, hvad man engang har skrevet, og Manderström tog ogsaa selv noget mere haandfast paa Sagen, da han samtidig med sin kendte Depeche af 5. Oktober betror Hamilton: »Det är min anabasis«¹.

Forfatteren har paa sin Side forelsket sig i en Promemoria med et andet Udkast til en Overenskomst, som Manderström satte op under Forhandlingerne mellem de svenske Ministre i Begyndelsen af September (S. 50—51), og som han (Kay Stenberg) har fundet mellem det norske Arkivmateriale². Det var med den, at Manderström erklærede, at han vilde staa og falde (S. 52), og Forfatteren mener nu, »att endast i den mån, man kan påvisa, att han vek tillbaka från denna, kan man tala om ett återtog för hans vidkommande« (ib.). Man forstaar ikke rigtig den Hellighed, der tillægges dette Papir, og som bekendt opgav Manderström ogsaa dette Standpunkt i Slutningen af November, egentlig vel allerede i Slutningen af Oktober; han faldt altsaa ikke med det, og der er følgelig absolut ingen Grund til at tage hans evige Klager i Brevene over, at han ikke har søgt Afsked, saa tragisk som Forfatteren gør det udfra en Forklaring om Manderströms Beredvillighed til »att offra även sitt anseende, om fäderneslandets bästa så fordrade« (S. 134 jfr. 136). Da han endelig i December 1863 virkelig indgav en Afskedsbegæring, idet han atter vilde »stå och falla med en rättvis sak«³, o: med Ordlyden af en bestemt Depeche, ser vi af Palmstiernas Optegnelser, hvorledes han midt under Samvittighedstriden ganske forretningsmæssigt forbereder Afsendelsen af den paagældende Depeche til Paris med ændret Tekst⁴.

Det vilde imidlertid være uretfærdigt at gaa haardt i Rette med Manderström for denne Svingen og Svajen. Hans Stilling var vanskelig under Bestræbelserne for, trods sine Kollegers Modstand og uden sikker Hjælp fra Kong Karl, at redde i hvert

skola rättfärdiga mig, må finnas i offentligt förvar« (Privatbrev til Oscar Björnstjerna af 21. IV. 1864 i det Björnstjernaske Familiearkiv paa Almara Stäket. — Den officielle Følgeskrivelse findes i: Besckickningens i Köpenhamn arkiv / ankomna skrivelser II — ankomna från enskilda personer, 1864. Sv. R. A.).

¹ Hamilton-Manderström. Brevveksling. Forfatt. søger (S. 70—71) at bortforklare det.

² Findes iøvrigt ogsaa mellem reserverede Akter i det sv. utrikesdepartm.s Arkiv.

³ Beskows Dagbog under 16. XII. 1863. Kungliga biblioteket, Stockholm.

⁴ Palmstiernas Optegnelser under 17. og 18. XII (Sv. R. A.). Smlgn. Scheel-Plessens Depecher af 18. og 19. XII (D. R. A.). Forfatteren, der ikke kender Beskow og Palmstierna, skildrer (S. 250—51) den Sjælekamp, han mener Manderström har staaet i.

Fald noget af den overleverede Støttepolitik i Forholdet til Danmark. Kay Stenberg maa da ogsaa indrømme, at hans Forklaringer til Tider kan virke »vilseledande« og »förbryllande« (S. 163 og 164), at de kan være »svårbegripliga och åtminstone skenbart . . . motsägande« (S. 225—26). Det er en simpel Følge af Forholdene; fik den danske Regering ingen klar Besked, var Skylden ikke, som Forfatteren mener, Henning Hamiltons (S. 166). Sammenhængen var, at klar Besked ikke kunde gives under den politiske Tovtrækning i Stockholm. Og samtidig gør han i sin Fremstilling Sagen værre endnu ved ikke at kunne se Skoven (den egentlige svenske Politik) for bare Træer — Manderströms forskellige Udflugter og Undskyldninger; de tiltaler aabenbart uvilkaarligt hans formalistiske Sind, og han svømmer i sjæleglade Distinktioner mellem Marts-Kundgørelsen og November-Forfatningen (S. 126). Disse er ikke altid umiddelbart indlysende for andre, men Forsøg paa at udrede selve Forholdet vilde føre alt for vidt i en Anmeldelse; saa meget kan dog siges, at det næppe forholder sig rigtigt, naar Manderström i Brev til Hamilton (cit. S. 96) vil hævde, at »vi vetat intet« om de danske Forfatningsplaner. Denne Forklaring, som er bleven gentaget offentlig af andre svenske Ministre, stemmer ikke. Et »allerhøieste Budskab« til Rigsraadet gav, saa tidligt som 22. April 1863, Forhaandsmeddelelse herom. Dets Ordlyd oversendtes allerede den 23. af Hamilton til Stockholm. Senere giver Åkerhjelm, som Chargé d'affaires, nærmere Oplysninger om Rigsraadsdebatterne¹, der tydelig viste, i hvad Retning Udviklingen gik. De svenske Blade modtog samtidig Efterretninger om, at Forfatningsforslag i Overensstemmelse hermed vilde blive forelagt². Ingen, som forstod Forholdene, kunde være i Tvivl om, hvor det bar hen. Havde Manderström været virkelig bekymret for den Vending, Tingene her tog, havde han haft al mulig Anledning til at fremdrage Sagen under sit Besøg i København den 29. August. Paa det Tidspunkt vidste Hamilton tilmed god Besked om, hvad der vilde komme³ — men Manderström saa tvært imod en yderligere Udskillelse af Holsten som Forudsætningen for en Alliancetraktat⁴ og rettede ved nævnte Lejlighed med egen Haand i Udkastet til den.

Den gennemgribende Ændring i Stillingen, der efter Mander-

¹ Depecher af 2. V. og 15. V. 1863 (Sv. R. A.).

² Se f. Ex. »Aftonbladet« 8. V. 1863.

³ Hamilton til Wachtmeister 31. VIII. 1863 (Universitetsbiblioteket i Upsala).

⁴ Manderströms confidentielle Depeche til Kbhvn. 7. VIII. 1863 (Hamilton: Anteckningar S. 18 flg.).

ströms og Forfatterens Forklaring skal være indtraadt med Hertugen af Augustenborgs Optræden efter Frederik VII's Død, springer heller ikke umiddelbart i Øjnene. En Optimist kunde maaske tro, at der nu var større Mulighed for at faa Stormagterne til at optræde, men Sammenhængen med det stærke Indtryk, Begivenheden gør, er ene og alene, at den Fare, som truede Danmark, var bleven mere og mere indlysende i Efteraarets Løb. Manderström havde ikke troet paa Brud i August; her saa de danske Dilettanter og Idealister adskilligt klarere. Nu lod Sandheden sig ikke tilsløre længere; Manderströms Kolleger blev mere og mere betænkelige, og han maatte følge dem ud af den store politiske Løvekule. Kay Stenberg mener, at Alliancen nu vilde gavne Danmark »litet eller icke alls« (S. 225). — Lige saa meget eller lige saa lidt som i August.

Han hævder følgelig, at det var som »realpolitiker«, at Manderström trak sig ud af Alliancepolitikken i December (S. 273), maaske. Men som hvilken Slags Politiker indlod han sig saa paa den i August?

Alt dette maa nu staa ved sit Værd, men fordi en Forsker føler sig kaldet til at forsvare én historisk Person, er det ikke en nødvendig Følge, at man skal kaste sig over andre. Noget saadant synes Forfatteren imidlertid at mene; det Ansvar, som Manderström uforskyldt har baaret, »måste åvälvas andra« (S. 274), og disse andre bliver Hall og Hamilton. Navnlig maa sidstnævnte holde for, dels har han stadig drevet Politik paa egen Haand, dels var for ham — modsat Manderström, som ofrede alt for Fædrelandet — »den personliga hederskänslan ett högsta rättesnöre även i hans politiska handlande« (S. 134). Da dette maaske af Idealister kunde opfattes som en Kompliment, bliver Forfatterens Forklaringer i denne Sammenhæng virkelig psykologisk udstuderede. Hamilton var som Privatmand »en djärv hasardspelare«, og hans deraf følgende Bevidsthed »om en partiell moralsk svaghet«, skabte hos ham »en förträngd mindrevärdekänslas pervertering i mervärdeskänsla på ett angränsande område« (S. 277—78); det er derfor han stod saa stikkent paa sin personlige Ære.

Alt for »psykoanalytisk«. — Ganske vist: Henning Hamilton havde i mange Aar maattet drages med privatøkonomiske Vanskeligheder, men der foreligger intet som helst om bedrageriske Forhold, før den sidste Katastrofe, da han var legemlig nedbrudt og pekuniært ruineret. Forklaringen om hans Spillelidenskab findes hos De Geer¹, men hans egne Breve tyder afgjort i anden

¹ Minnen II 250. Anti-Marcus (H. Schönbeck), som ikke lægger Fingrene imellem under sit Angreb paa Hamilton i »Ur dagens krönika« VI er i Henseende til Beskyldningen for Spil meget mere forsigtig l. c. 502—03.

Retning. Han skriver saaledes 7. April 1862 til Manderström, at han har forladt Tornérhjelm's Selskab paa Vrams Gunnarstorp, »då jag icke kan skjuta morkullor, icke orkar äta och icke vill spela« om Summer, som det dér gælder; en meget fornem Gæst har Aftenen før tabt 900 Rbdlr. I Breve fra Wiesbaden til sin Hustru¹ (Maj samme Aar) fortæller Hamilton ogsaa om Spil, men det drejer sig kun om Smaabeløb, og Methoden i Spillet er det, som fængsler ham. Dette maa nu være, som det vil, men under alle Omstændigheder nød Hamilton lige til det sidste en Anseelse og en Tiltro, som sikkert kunde neutralisere alle tænkelige Mindreværdskomplekser. Man behøver her blot at læse, hvad hans samtidige tilskrev ham efter Demissionen 1860², og han overvældedes vedblivende med Tillidshverv.

Imidlertid kommer vi paa fuldkommen sikker Grund, naar det gælder de kendte Forklaringer om, at Hamilton overførte sine formentlige Spillertilbøjeligheder til det politiske Omraade. Vi kender nu hans Synsmaader og Standpunkter fuldt ud fra hans omfattende Korrespondance. Der er intet om, at han vilde slaa sig selv op paa en skandinavisk Politik gennem Sendelsen til København³, og rent ud urimeligt er det, naar Kay Stenberg ikke kan finde anden Forklaring paa hans saakaldte »egendomliga förfarande« end »fruktan för, att hans anseende (i danske Kredse) skulle få en allvarlig stöt« (S. 127—28), — han, der stod paa Springet til ofre hele sin Stilling i København.

Henning Hamilton var under sin Gesandtvirksomhed blevet positivt indstillet overfor Skandinavismen — han var det ikke oprindeligt — men ventede aldrig disse Ønskers Virkeliggørelse i en overskuelig Fremtid; da Karl XV gav Frederik VII og Hall Tilsagn om en Alliance i Sommeren 1863, kom det ham politisk ubejligt og personligt ubehageligt; han prøvede, med Held, at begrænse disse Løfters Rækkevidde, saa meget som muligt, men et Kongeord var givet, og et Kongeord var ikke noget, man løb fra. Karl XV havde i og for sig heller ikke overskredet sin grundlovsmæssige Ret med sin Optræden paa Skodsborg. I Følge Regeringsformen fra 1809 var det ham, som »äger att allena styra riket«; til Beslutning om ydrepolitiske Spørgsmaal krævedes ganske vist Medvirken af Utrikesstatsministeren og endnu én af

¹ De paagældende Breve — over Tusind Numre fra Aarene 1842—79 — findes nu paa Barsebäck. Slottet var lukket for Sommeren under mit sidste Studieophold i Sverige, men fhv. Generaldirektør, Grev Adolf Hamilton gav mig med stor Imødekommenhed Lejlighed til at gennemgaa hans meget fyldige Uddrag af Brevene.

² Se: Ur Henning Hamiltons brevsamling I.

³ Smlgn. Danmarks Riges Historie VI II, 129—30.

Statsraaderne, men Manderström var gaaet ind paa at forhandle om en Alliance med Danmark, og man havde antageligt ogsaa Louis De Geers noget tøvende Tilslutning¹. Sagen var altsaa, saadan set, i Orden. Forhandlingerne i August kan næppe betegnes som halvofficielle (S. 34 jfr. S. 32).

Alt dette er nu, formelt taget, godt nok; paa den Maade havde endnu Kong Oscar ledet Sveriges Udenrigspolitik efter sine egne Ønsker. Men her var der siden Tronskiftet eller endnu før umiskendeligt foregaaet en afgørende Ændring i Forholdet mellem Kronen og Statsraadet. Den statspolitiske Virkelighed svarer ikke mere til de forfatningsretlige Bestemmelser; Grundloven virkede ikke mere, som den lød. Det Ministerium, der har faaet Navn efter De Geer, havde Gang paa Gang ved Demissions-trusler tvunget Kong Karl til at bøje sig for sin Vilje. Men denne konstitutionelle Magtkamp var endnu staaende. Meningsstriden om Alliancepolitikken indgik som Led heri. Forfatteren ser det nok paa en Maade, men drager ikke Konsekvenserne heraf; for i denne Styrkeprøve maatte Henning Hamilton² med hele sin konservative Indstilling principielt komme paa Kronens Side og stille sig paa de bogstavelige Forfatningsbestemmelers Grund. Han kunde altsaa mene at være i sin gode Ret til at arbejde for Alliancen, i hvert Fald, da Manderström var gaaet ind for den, og efterhaanden naaede han ogsaa til Overbevisning om dens politiske Rigtighed. Han tog næppe Instruktioner af Karl XV; thi det personlige Forhold mellem dem var ikke godt. Men han blev den tillempede Kongepolitikals Talsmand — saa længe den varede, — og for den manderströmske Udvandning af den kunde han i det højeste føle Medlidenhed. Den 2. December skriver han saaledes, at naar gennem Angreb paa Slesvig »det för oss dyrbare interesse, hvarom vi sedan Konung Oscars tid aldrig upphört att

¹ De Geer havde været paa Bäckaskog under Frederik VII's Besøg i Juli, hvor Drøftelserne af Forbundsspørgsmaalet førtes videre (smnlgn. officios Beretning i »Berl. Tidn.« 30. VII Aften og Hamilton til Manderström 27. VII). De Geer forsikrer i en noget forvirret Fremstilling (Minnen II 83—84), at disse Planer var ham ganske fremmede; faktisk har Hamilton talt med ham paa Bäckaskog om Sagen (Hamilton til Manderström 27. VII og Manderström til Hamilton 1. VIII), og Palmstierna skriver i Indledningen til sine Optegnelser (Sv. R. A.), at De Geer, med hvem man »så småningom confererer«, formentligt er vundet for Alliancen (cit. Sv. H. T. 1914 S. 39—40).

² Angaaende Hamiltons Opfattelse se en Redegørelse »om förbund mellan Sverige-Norge och Danmark« blandt hans Papirer paa Universitetsbiblioteket i Upsala. Om det statsretlige Spørgsmaal: Leif Kihlbergs anft. Bog og Gunnar Heckscher: Konung och statsråd. Smlgn. Dalman: Några anteckningar från våra ständsriksdagar VI, 250 f.

tala och att skrifva, trampes så under fötterna«, ser han deri »för oss en sådan fara, att jag icke kan vara redskap åt en Regering, hvilken har af ställningen en uppfattning så rent afstridande mot min«¹. Han tog, som bekendt, Konsekvensen af sin Opfattelse, og han var icke ene om den; den 12. noterer Kabinetssekretær Palmstierna saaledes Manderströms »frisägande sig från alliancen — men icke brytande underhandlingarne: Jag begriper ej nuan- cen = Fallacium!«² Overfor Hamiltons Fordömmelsesdom an- fører Kay Stenberg de svenske og norske Ministres Billigelse af Manderströms Politik (S. 113), »så många ärans män«. Men Tallet er vel ikke afgørende i en saadan Sammenhæng; det minder alt for meget om Per Degns Henviisning til »saa mange brave Folk her i Byen«, der delte hans mening³. Manderström var selv heller ikke nær saa sikker i sin Sag som Kay Stenberg; han skriver 5. December til Hamilton, at hans Bekymringer ikke er bleven mindre, »så mycket mera som jag i mångt och mycket ej kan gifwa Dig orätt«⁴.

Nok om Henning Hamilton. Som nævnt er det ogsaa dryppet paa Hall fra Kay Stenbergs Dommens Skaaler. Men alt vel over- vejjet: renvasker Kendskabet til det virkelige Begivenhedsforløb ikke i nogen Maade ham saa vel som Manderström? Saa længe man mente, at Alliancepolitikken var falden, endeligt og afgørende, med Ulriksdal-Mødet, kunde der være Mening i Neergaards milde Bebrejdelse for, at han ikke havde søgt at skaffe Klarhed⁵, selv om det kunde befrygtes, at man i saa Fald vilde have sagt, at han havde ødelagt det hele ved utaalmodig Paatrængenhed. Men naar alt indtil Slutningen af November endnu var flydende indenfor svenske Regeringskredse, blev Tilbageholdenhed den eneste rigtige Politik. Den var det ogsaa i Sommermaanederne 1863, skønt Forfatteren mener noget andet (S. 270—71); de danske Ministre havde nemlig fra Efteraaret 1857 og Sommeren 1860 deres bitre Erfaringer for, at der intet Udkomme var med Sven- skerne, naar de ikke selv gjorde Tilbud. Og hvis man ikke nød- vendigvis vil optage alt i den værste Mening, hvis man faar de »realpolitiske« Djævlesplinter ud af Øjnene, mon det saa virkelig er nødvendigt at opfatte Halls Erklæring den 9. November som afgivet »åtminstone i viss mån mot bättre vetande« (S. 174)? Egentlig siger Forfatteren jo selv noget andet S. 274.

¹ Hamilton-Manderström. Brevveksling.

² Palmstiernas Dagoptegnelser.

³ Erasmus Montanus. IV Act 2. Scene.

⁴ Hamilton-Manderström. Brevveksling.

⁵ Under Junigrundloven II, 703 jfr. Kay Stenberg, 275.

Et nærmere Kendskab til Kildematerialet maatte nødvendigvis føre baade til en anden Fremstilling og en ændret Opfattelse af den svenske Politik i Efteraaret 1863. Det var denne Omvurdering Sam Clason begyndte i 1914, og det er den, Kay Stenberg har ført videre i 1943; i saa Henseende vil hans Disputats altid betyde en blivende Indsats i nordisk Historieforskning. Men han har draget alt for vidtgaende Slutninger heraf for Manderströms Vedkommende; han har ikke gjort det samme for Halls, og han har slet ikke forstaaet Henning Hamiltons Stilling. Det er her denne Anmeldelse har skullet retlede. Den indrømmer fuldt ud, at meget af det, der har været sagt om den svenske Politik, er uberettiget. Men naar Dommen er falden saa haardt ud, staar det ogsaa i Forbindelse med, at Svenskerne baade i Samtid og Eftertid har villet lægge Ansvar for det, der skyldtes deres egne Ministres Ubeslutsomhed og Uenighed, over paa de danske Statsmænd.

Erik Møller.

Sundtoldsregnskabernes kildeværdi og transitbalancen i Sundet. Afsluttende svar til dr. phil. Astrid Friis.

Dr. Astrid Friis's svar til mine bemærkninger gør det desværre nødvendigt for mig endnu engang at vende tilbage til min disputats, og denne gang beklageligt nok heller ikke saa meget for at diskutere principielle og saglige divergenser som for at rette den misvisende fremstilling af min bogs indhold. Indledningsvis skal jeg fastslaa, at jeg ikke kan se, at jeg paa noget punkt har misforstaaet min anmelder — i hvert fald ikke hvis der skal tillægges hendes skrevne ord mening. Dr. Friis's svar er taktisk behændigt. Hun indrømmer blankt sine fejltagelser paa et par underordnede punkter, søger at bortforklare et par andre og gaar saa ind paa et par hovedspørgsmaal med tilsyneladende svært skyts, mens langt de fleste punkter i min retledning lades uomtalt — hvad der er klogt, eftersom mine paavisninger gør hendes fejltagelser evident.

Først et par bemærkninger om de underordnede spørgsmaal. Holder man sig til dr. Friis's skrevne ord, kan der ikke være tale om misforstaaelse i spørgsmaalet om skibs- eller skipperhjemsted. Til noten (s. 229 n. 3) om, at hun kun citerer Nina Bang, skal jeg blot anføre, at paa den angivne side (s. 168 i Hist. Tidskr. 9. R. IV) i lin. 4 og 6 fra oven taler dr. Friis uden »anførselstegn« og helt for egen regning. Den der paa dette punkt følger mine henvisninger, vil faa et godt indblik i frk. Friis's polemiske form.

Selv om det er et prekært emne for en forfatter at diskutere sine kundskaber med sin anmelder, vil jeg dog paapege, at dr. Friis's eget bidrag i anmeldelsen kun angik mangler i min litteraturliste; nu gør hun dette punkt underordnet og har kun en stærkt subjektiv udlægning af mine indledningsord om min kilde- og litteraturbehandling som argument for mit mangelfulde »kehdskab til litteraturen«. Jeg kan indrømme dr. Friis, at »sammenlignende prøvning [af resultater fra de enkelte lande] er meget frugtbar for historisk forskning«, men maa samtidig pointere, at den ikke hører hjemme i mine specielle studier; derfor konstaterer jeg nok, at den hollandske kommissionshandel »i flere henseender er forskellig fra de omgivende landes« og søger at forklare hvorfor (s. 201), men jeg føler mig ikke af den grund forpligtet til at efterprøve Arups og senere forskeres resultater, saa meget mindre som disse ikke har anvendt hollandsk materiale.

Jeg har heller ikke forpligtet mig til at udnytte enhver kilde, jeg anvender, til bunds, heller ikke »Stora sjötullen« i Stockholm, som dr. Friis nu i en lang note (s. 229 n. 2) karakteriserer som meget utilfredsstillende behandlet. Dette materiale, der i første række er benyttet til at dokumentere, at chartrede skibe imod tidligere antagelse ogsaa var delbefragtede (kap. IV § 5), viser samtidig, at den mærkelige dobbelte skiften i befragtertallet (§ 6) harmonerer med søassurancens fremvækst (§ 7—8) og en ændring i søfartsorganisationen (§ 9). Til begge formaal er min benyttelse tilstrækkelig; tabellerne i min bog s. 166 f. viser saa grundlæggende ændringer, at dr. Friis's indvendinger (større skibe og evt. ændret varesammensætning) ikke kan faa nævneværdig indflydelse; den øgede skibsstørrelse modsvares iøvrigt af større kapitalkraft i 17. end i 16. aarh.

Lad os saa vende os til hovedspørgsmaalene. Først den ulyksalige transitbalance. Hvilken dristighed udviser dr. Friis ikke, naar hun trods mine tydelige ord fra bogens indledning og afslutning og min energiske benægten i mit svar alligevel tør indlade sig paa at føre bevis for, at jeg allerede har behandlet transitbalancen. Dristigheden er da ogsaa en dumdristig og forblindet selvraadighed, der har Nemesis i sit umiddelbare følge.

Jeg skal dog straks begynde med en indrømmelse til dr. Friis: jeg har virkelig anvendt glosen »transit balance« før den afsluttende side. Men hvilken indrømmelse! Begge de anførte steder anvender jeg ogsaa udelukkende ordet for at afvise behandlingen af problemet: lastetolden kan »by no means« bruges til vurdering af transitbalancen i Sundet (s. 367), og den egentlige behandling af fragtraterne »er udeladt her, da den naturligt hører hjemme

under en samlet behandling af rentabilitet og transitbalance« (s. 369) — altsaa udenfor den foreliggende bogs rammer.

Det afgørende led i dr. Friis's bevis synes at være, at hun mener at have fundet ud af, at jeg et enkelt sted bruger glosen »turnover« synonymt med »trade balance« (cit. s. 235 f. efter min bog s. 292 f.). Dette er imidlertid forkert. »Turnover« dækker det danske »omsætning«, og som bekendt kan en forretnings eller et lands omsætning maales paa forskellig maade, men dog navnlig i værdi og mængde (volumen); jfr. Statistisk Aarbog 1944 tab. 95: Vareomsætningen mellem Danmark og udlandet, der anfører mængde og værdi parallelt. Til overflod har jeg — som ogsaa af frk. Friis citeret s. 236 n. 1 — udtrykkeligt skrevet, at »a turnover may be expressed on the one hand in value, on the other in volume«. — En handelsbalance (trade balance) er noget ganske andet: et fast elementært handelsteknisk begreb, der udtrykker et lands (eller en bys, et omraades) vareomsætning med udlandet (omverdenen), maalt i værdi — og kun i værdi — ved toldgrænsen, saaledes at eksportens værdi stilles op imod importens. Man kan sige, at en »trade balance« er en speciel værdimaaling af en »turnover«, men de to udtryk er paa ingen maade identiske. Det citerede stykke kræver netop den her angivne nuance mellem »the Dutch trade balance« i den teoretiske drøftelse overfor »the Dutch foreign turnover« ved behandlingen af de faktiske kildeforhold, og det er mig ubegribeligt, at det kan opfattes paa anden maade. For frk. Friis's vedkommende saa meget mindre som hun jo har fulgt min henvisning og opdaget, at Heckscher i sin teoretiske behandling af balanceproblemerne »kun indbefatter 'value' ikke 'volume'«. Mon ikke min henvisning skulde betyde, at jeg heri var enig med prof. Heckscher, og at det ikke strider mod, at jeg lader »turnover« dække baade værdi og volumen?

Efter at have klaret begreberne i den elementære terminologi, gaar vi over til det næste, ikke mindre overraskende punkt: de af dr. Friis anførte steder angaar slet ikke farten gennem Sundet, men dels Hollands udenrigshandel i almindelighed og dels teoretiske betragtninger om maaling af en vareomsætning! Jeg anvender slet ikke »turnover« paa varetransporten gennem Sundet! I bevidstheden om, at ordet har for nære associationer med selve handelstransaktionerne har jeg forkastet det til fordel for udtryk, der understreger, at sundtoldsregnskaberne registrerer en varetransport, ikke en varehandel (jfr. anvendelsen af »transit balance«, ikke »trade balance«). Jeg anfører en tilfældig buket: transport of goods (commodities) (s. 313, 318, 359, 422), goods transport

(s. 313, 316, 318, 360), goods traffic (s. 359), east-western traffic (s. 361), (east-western) exchange of goods (s. 314, 359), »the two meeting streams of goods (commodities)« (s. 293, 362, 365, 366) og lign. Men naar det forholder sig saaledes, hvad værdi vilde det da have haft for det diskuterede spørgsmaal, selv om »turnover« stod synonymt med »trade balance« i det anførte citat, naar dog ingen af gloserne anvendes paa trafikken gennem Sundet?!

Vi vender os derefter til realiteterne: mit stadig lige »mislykkede forsøg paa at maale 'Østersøhandelens balance'«¹ med »anvendelse af lastetolden« (s. 236). Jeg kunde nøjes med at gentage, at jeg ikke har behandlet noget balanceproblem i min bog og altsaa heller ikke kunnet bruge lastetolden som redskab hertil. Men da dr. Friis her tillægger mig meninger, som jeg ikke har (men tværtimod udtrykkeligt tager afstand fra) for derefter at polemisere imod dem, bliver jeg nødt til at dokumentere denne forvrængning af min bog — for at anvende et mildt udtryk. S. 236 anføres, at jeg »til at bestemme 'the two meeting streams in the Sound' [for at maale dem mod hinanden], standser op ved lastetolden, skal vi sige, som det lettest tilgængelige surrogat-middel«. Paa den næste side synes dr. Friis at have opdaget, at jeg har gjort forbehold, og vil »retfærdigvis indskyde«, at jeg »selv gør opmærksom paa, at lastetolden er 'inconsistent' med hensyn til 'valuations' baade for 'value and volume'«. Dette sønderskaarne citat — uden henvisning og uden mening² — staar i min bog s. 367 og lyder: »Decidedly inconsistent with this [lastetoldskurvens fremstilling af baltisk import gennem Sundet overfor eksporten] are valuations according to both value and volume«, hvad der i sig selv er noget ganske andet og bliver det end mere i sammenhængen, hvor jeg fuldstændig kasserer lastetolden som middel til at maale denne import og eksport imod hinanden³. Jeg skriver udtrykkeligt: »Imidlertid er det en tilsnigelse, der hænger sammen med lastetoldstariffens særlige sammensætning, naar lastetolden [i diagram

¹ Dette er dr. Friis's udtryk, som jeg aldrig kunde tænke mig at anvende. Naar jeg har kaldt det »dette uklare begreb« er grunden den, at man ikke kan tale om en handelsbalance ved maaling af en varetransport paa et vilkaarligt sted af en sammensat trafikrute. Det er en transport- eller transitbalance. Jfr. paany Heckschers udførlige redegørelse i (Svensk) Hist. tidskr. 1942 s. 172 ff.

² Inconsistent kræver et andet sammenligningsled til lastetolden; dr. Friis synes fejlagtigt at oversætte glosen med »unøjagtig«, »upaalidelig« el. lign.; jfr. det følgende.

³ Naar dr. Friis s. 237 konkluderer: »til at maale den hollandske værditransit i Øresund er lastetolden langt daarligere egnet end til at maale 'volume'«, staar dette helt for hendes egen regning. Jeg forkaster lastetolden til begge de nævnte formaal. Jfr. min bog. s. 359 f. og nedenfor.

XV] tillægger import og eksport omtrent samme betydning. Det skyldes, at tolden gennemgaaende var langt højere paa de baltiske importvarer end paa eksporten. . . I afgjort modstrid hertil staa vurderingen saavel efter værdi som efter volumen«. Derefter refererer jeg en løselig beregning fra et foredrag i 1937, der viste at værdien af eksporten fra Østersøen gennem Sundet gennemgaaende beløb sig til mere end det dobbelte af importen, henviser til den følgende behandling af »volumen« ind i og ud af Østersøen og slutter: »Ved vurderingen af transitbalancen i Sundet kan man paa ingen maade lægge lastetoldens angivelser til grund«.

At en habil handelshistoriker har kunnet gøre sig skyldig i denne kinesiske æske af fejltagelser og misforstaaelser, er en lige saa stor psykologisk gaade for mig, som det lyder utroligt for læseren, der uvægerligt vil spørge om, hvad jeg da har brugt lastetolden til, og hvorledes jeg i det hele har forsøgt at maale varetrafikken i Sundet. I citaterne s. 235—36 har dr. Friis allerede anført brudstykker af min tankegang, men jeg skal her i al korthed forsøge at skitsere mine synspunkter og fremgangsmaader i sammenhæng. Vil man skaffe sig udtryk for en vareomsætnings udvikling gennem en periode, anvender man i regelen kurver eller tabeller over dens værdi eller (og) volumen. Hver metode har sine mangler: værdikurven indbefatter ogsaa prissvingninger, og er derfor misvisende for registreringen af vareomsætningen i sig selv (en prisstigning paa 30 % faar kurven til at stige de samme 30 % uden at varernes mængde og betydning derfor er blevet større). Paa sin side er volumenkurven ogsaa utilstrækkelig, dels fordi det er vanskeligt at finde et enhedsmaal, og dels fordi der ikke tillægges kostbare varer større betydning end grovvarer. Økonomer og handelshistorikere har da ogsaa lagt saa stor vægt paa at faa et enhedsindeks for en vareomsætnings betydning, at man har opstillet forskellige formler, der samler de i sig selv inkommensurable værdital og mængdetal til enhedstal. Som anført er heller ikke disse metoder indvendelsesfri. Man diskuterer, hvilken formel der er den mest hensigtsmæssige, og om alligevel ikke værdikurve (evt. med reduktion af prissvingningerne) og volumenkurve parallelt er at foretrække.

Med denne teoretiske ballast kommer vi til sundtoldsregnskaberne. Jeg fastslaar (s. 313), at disse ikke indeholder materiale, der umiddelbart kan anvendes til værdi- og tonnagestatistikker, men at saadanne kun kan konstrueres efter uhyre omfattende og meget usikre beregninger. Jeg griber da til at bruge den erlagte lastetold til en kurve, der aar for aar giver udtryk for betydningen af den samlede vareomsætning, for saa vidt den var lastetolds-

pligtig. Det er en umiddelbar registrering af toldmaterialet, og »i mangel af parallelle indeks for værdi og volumen er dette lastetoldsindeks det bedste til en samlet vurdering af vareudviklingen gennem Sundet«. Det er afstemt efter volumen og værdi i overensstemmelse med den uforandret gældende lastetoldstarif, saaledes som der nøje er redegjort for det i de foregaaende paragraffer. Derved maales hvert aars varetransport paa nøjagtig samme maade og uafhængig af prissvingningerne. Det fremgaar af min bog, at jeg ikke anser denne maaling for ideel, men som det eneste umiddelbare enhedsudtryk for transporten maa der tildeles den den allerstørste opmærksomhed, og den er brugbar i den udstrækning jeg anvender den. Forøvrigt er anvendelsen af toldbeløb som indeks for en vareomsætning en gængs metode; for Holland anvender Becht »convoyen en licenten« 1579—1715 (jfr. min bog s. 251 ff.) og selv op i det 19. aarhundrede bruges tolden som grundlag for handelsstatistikken.

Jeg understreger, at lastetolden kun er brugt som indeks for den samlede varetransport ind i og ud af Østersøen, hvad der ogsaa fremgaar af de to citater, som dr. Friis s. 236 anfører fra min bog¹. Jeg forsøger nok at dele den i baltisk import og eksport, men som anført forkaster jeg straks resultatet som misvisende. Naar det gælder at maale de to modgaaende varestrømme mod hinanden, staar der ikke anden udvej aaben end at benytte sundtoldsmaterialet til beregninger over volumen og værdi og forsøge at begrænse fejkildernes misvisninger mest muligt. Begge dele indgaar da ogsaa i min plan, og volumenvurderingen behandler jeg straks. I kap. VII § 6—7 viser jeg paa forskellig maade (gennem fragtrater, tonnageberegninger og ballastproblemet), at den ladede tonnage er flere gange større ud af end ind i Østersøen. Ved tonnageberegningen har jeg ment det mere formaalstjenligt at holde mig til »de varer, der blev bestemmende for Hollands 'shipping' mellem øst og vest« (salt og sild ind i Østersøen og korn ud af Østersøen, der altsammen direkte maales i læster) fremfor en samlet opgørelse med tvivlsomme omregninger af angivelser i styk- og rummaal, og viser til sidst, at korntransporten var bestemmende for den i ballast udsendte hollandske tonnage (§ 8)².

¹ Dels fra min konklusion s. 423: »as an exponent of the total development of the transit have been preferred the amounts of lastage«, dels fra s. 313 (citeret ovenfor): »for want of parallel indexes for value and volume the index of lastage is the best for a total valuation of the development of the goods transport through the Sound«. Jfr. s. 357: »the curve of lastage as an exponent of the total development of the Baltic trade.«

² Dr. Friis's fremstilling s. 237 øverst er altsaa misvisende; »en ren opgørelse af 'volumen'« er foretaget, selv om den af gode grunde ikke er

Værdivurderingen udskyder jeg derimod til fremtidig behandling, nemlig til opgørelsen af transitbalancen i Sundet. Denne kræver meget omfattende beregninger, ikke blot en fuldstændig prisstatistik og værdiberegning paa grundlag af de originale sundtoldsprotokoller (værdideklarationen af det uprivilegerede engelsk-skotsk-franske gods), men ogsaa en vurdering af dette prismaterials kvalitet (ved sammenligning med engrospriserne i Vesteuropa og de baltiske havne samt med kongens indkøb i Sundet, der er opført i toldernes udgiftsregnskaber); endvidere maa prisstigningen fra eksporthavn til importhavn samt fragts størrelse og indvirken undersøges og vurderes. Det er et arbejde, der fuldt gennemført overstiger enkeltmands kræfter. Og selv om jeg vilde søge genveje og nøjes med stikprøver, har krigen alligevel hindret gennemførelsen af denne plan. Sundtoldsmaterialet er der, og jeg besidder ogsaa saa nogenlunde det eksisterende hollandske prismateriale — endda delvis bearbejdet, men jeg savner stadig prisoplysninger fra en række baltiske havne, navnlig Danzig og Königsberg.

Derefter er der det andet hovedpunkt: min vurdering af den virkelige transport gennem Sundet i forhold til den af tolderne registrerede, af dr. Astrid Friis aktualiseret derhen, hvorfor man skal foretrække Delfterskibenes deklaration af korn paa 40% som »almengyldig« fremfor Hullskibenes 75%. Paa dette punkt har min anmelder taget min handske op og »nødsages til at gaa dokumentarisk frem«. De 7 Hullskibe i det engelske toldregnskab sammenstilles »in extenso« med sundtoldsregnskaberne, og dermed er det næsten gjort: »De vil af ovenstaaende liste se, at disse tal ikke kan afvises«.

Demonstrationen synes bestikkende, og jeg forstaar de mange læsere, der har ladet sig besnære. Men den, der fæster sig ved en passus i mit svar (s. 224): »men mit skøn lader sig ikke rokke saa let, forankret som det er i beregninger over mine eksemplers almengyldighed«, eller har undret sig over, hvorledes jeg har kunnet udtale mig om mit tilsyneladende eneste materiales almen-

ført til bunds. Trods dr. Friis's benægten er det ogsaa (s. 369) præciseret, at denne opgørelse har særlig værdi for shipping trade. I forlængelse af det allerede anførte citat skal anføres: »considered from the point of view of the shipping trade the question of tonnage used is decisive. The streams of goods with the greatest volume and weight must determine the number of ships or rather the volume of carrying capacity to be taken in use. It is obvious to all historians as to all observers of the time that the Dutch merchant marine was directed by the Baltic goods in bulk«. Derefter indleder jeg »a closer determination« med en omtale af fragtraterne, der tillader »the best valuation of conditions of tonnage«.

gyldighed (som citeret af dr. Friis s. 230), og som maaske er fundet frem til min afsluttende vurdering af toldsvigen (kap. VI § 19: The revised curve of lastage), ja, han vil sikkert forstaa, at jeg endnu ikke nærer ængstelse for min konklusion. Dr. Friis's dokumentation har nemlig ikke mere med virkeligheden at gøre end et illusionistnummer. Hun har taget et enkelt element ud af en samlet argumentation, og det skönt hendes anførte citat om almen-gyldigheden er taget midt i denne.

Dr. Friis har resolut taget det punkt i mine kvantative bestemmelser, som jeg selv karakteriserer som det mest usikre¹, men da det er led i et fundamentalt spørgsmaal, skulde jeg intet have haft at indvende, hvis mine resultater var fremstillet nogenlunde korrekt. — Min vurdering af sundtoldsregnskaberne afvigelser fra virkeligheden er identisk med mit forsøg paa at fremstille den reviderede lastetoldskurve, dvs. en kurve over den told, der burde være betalt for det passerede gods, mens selve lastetoldskurven registrerer det gods, der faktisk deklareredes. De dertil benyttede midler anføres s. 357 at være: 1. kurven over lastetold pr. skib; 2. udviklingen af gennemsnitsstørrelsen for chartrede skibe siden 1594; 3. undersøgelser over toldsvigen i de forskellige perioder; og 4. ændringer i toldadministrationen, dvs. dens effektivitet. Altsaa allerede her angives ladningssammenligningen (nr. 3) kun som een af flere metoder, og jeg vurderer den endda ikke særlig højt².

For perioden 1574—93 anfører jeg saa (s. 358), at Delftregnskaberne er mit eneste sammenligningsmateriale. Det er det eneste hjælpemiddel, jeg kan give talmæssigt udtryk. Det fundne resultat sluger jeg derfor ikke raat, men stiller straks spørgsmaalet: »Men er denne lille gruppe af skipperne repræsentative for hele den hollandske skibsfart?« Derefter foretager jeg en række verifikationer, idet jeg undersøger, hvorledes mine Delfterskipperes lastetold, skibsstørrelse og ladning svarer til gennemsnittet af hele den nederlandske sundtrafik og kommer til det resultat, at Delfterskipperne snarest har været noget mere svigagtige end gennemsnittet (citeret af dr. Friis s. 230). Det er dette omhyggeligt afvejede »skøn« jeg har vovet at kalde »fast forankret«, saa at det

¹ Jeg skriver udtrykkelig (s. 357): »det foreliggende materiale tillader ikke nogen sikker konstruktion, kun en skitsering af det sandsynlige forløb [af kurven]«, og angiver specielt perioden 1574—93 som særlig usikker.

² S. 357: »The last help, the confrontation with other (and surer) specifications of the cargoes sporadically applies to the whole period, but to a different, often small extent and with quantitative sources of varying quality«.

ikke slaas over ende af frk. Friis's eller andres tilfældige eksempler. Og først derefter tillader jeg mig, under nøje hensyntagen til den faste kurve over den gennemsnitlige lastetold pr. nederlandsk skib og det løsere skøn over den gennemsnitlige skibsstørrelse, at vurdere, at fortoldningen antagelig har udgjort omkring 50—60% af det toldpligtige beløb¹, og at trække en kurve i overensstemmelse hermed. Slet saa letsindig som af dr. Friis fremstillet har jeg altsaa ikke været².

Det er en kendt sag, at statistisk materiale skal harmonere med livets almene love, fra hvilken side man end betragter det, og at en ændring paa et enkelt punkt faar konsekvenser paa hele materialet. Saa vidt jeg selv kan overskue konsekvenserne, har jeg fundet en saadan harmoni og enhed i mine kvantitative resultater, om ikke i alle detaljer, saa dog i de store linjer. Hvis dr. Friis havde forsøgt at generalisere sine resultater fra Hullskibene, vilde hun hurtigt have opdaget, at det vilde føre ganske usandsynlige og selvmodsigende konsekvenser med sig.

Jeg kunde standse her, da mit forsøg paa at forklare aarsagerne til Hullskibenes afvigelser heroverfor er ganske underordnet. Men for en ordens skyld skal jeg vende tilbage til spørgsmaalet og gaa ind paa dr. Friis's modargumenter, ogsaa fordi de er karakteristiske for min modparts form for polemik. Det eneste nye i den store skibssammenstilling er opgivelsen af skibsstørrelserne³. De viser, at skibene var fuldlastede, og dermed er en af mine underordnede og hypotetiske forklaringer gjort betydningsløs. Men mens dette punkt er behandlet i teksten, er mit »afgørende« argument puttet ned i en note (s. 232 n. 2), som det er vanskeligt at finde mening i. Mine positive oplysninger om strengere toldbehandling af engelsk end af hollandsk gods⁴ afvises med en almindelighed om, at »selv de strengere fortoldningsformer, hvor viljen var til stede, ingen hindring var for toldsvig i stort omfang«; derfor

¹ Det fremgaar af tab. 24 (s. 355), at Delfterskippernes samlede besvigelse var 48% af det pligtige beløb, altsaa en del mindre end for kornet alene, 60% (tab. 23 s. 352).

² Det er disse metoder dr. Friis affejer med betegnelsen »konstruktiv kunst« (s. 233). — Naar det i samme forbindelse hævdes, at Delfter-sammenstillingen af mig »deklarerer som almenyldig«, er det forkert; min vurdering og min konstruktion afviger jo netop herfra, om end ikke meget.

³ Dertil rettelsen af skibe, der er deklareret som nederlandsk gods: 1 i anmeldelsen mod 2 i replikken. Rettelsen er ikke noteret, men det sidste tal er det rigtige.

⁴ Det kan tilføjes, at dr. Friis i 1927 selv var af samme mening. I Alderman Cockayne's Project s. 229 staar: »It must be noted, however, that the percentage of error for textiles carried in Dutch ships was no doubt considerably larger than for those carried in English ships«. Det er ganske vist tyve tyve aar senere og andre varer, men alligevel!

kunde effektiviteten vel dog godt være af forskellig grad¹! Nu gælder det at bevise denne nye paastand, og det gaar let: det er hovedindholdet af afhandlingen fra 1925. Yderligere oplyses det nu, at for 1614 viser sundtoldsregnskaberne »lige saa mangelfulde oplysninger« for Hullskibenes ladninger fra de baltiske havne som for klædetransporterne dertil, af hvilke kun 47% noteredes i Sundet. Men det er jo netop den størrelsesorden jeg har fundet i Delfterregnskaberne: 52% sammenlagt og 43% alene for varerne fra Østersøen (tab. 24 s. 355). At effektiviteten skulde være gaaet saa meget tilbage siden 1587 anføres ikke og er lidet trolig — selv vurderer jeg, at effektiviteten efter en anelig forbedring paany efter Kalmarkrigen bliver næsten lige saa ringe som i 1580erne (min bog s. 358). Hvad vil dr. Friis da have vi skal tro?

I denne forbindelse maa jeg ogsaa protestere mod den beskyldning, at jeg skulde mene, at »undersøgelsen af Øresundtoldregnskaberne kildeværdi med hensyn til vareopgivelser for den ældre periode stort set kan betragtes som afsluttede« med min bog, og at jeg tager afvigende meninger »højest ilde op og afviser dem« (s. 229). Jeg afviser kun et tilfældigt og daarligt valgt eksempel og hævder, at det ikke kan influere paa mine resultater. Men at jeg ikke betragter disse som udtømmende og endegyldige, fremgaar dog — skulde jeg tro — evident af den i mit svar (s. 226) citerede passus fra konklusionen i min bog. Dertil kommer, at jeg netop der, hvor jeg taler om midlerne til at verificere lastetoldskurven (s. 357), tydeligt fremhæver, at selv om det næppe vil være muligt at finde vigtigt supplerende sammenligningsmateriale i de hollandske arkiver, findes der vigtige uanvendte toldregnskaber i en række baltiske havnebyer og henviser specielt til Danzig, Königsberg og Elbing, bl. a. den Danziger Pfahlkammerbuch fra 1583, som dr. Friis savner saa haardt, at hun bruger en hel side til at beklage det. Selvfølgelig maa jeg ogsaa selv beklage, at min planlagte bearbejdelse af denne kilde ikke blev virkelighed, da den dog ganske givet paa forskellige punkter vilde have vist sig af stor værdi². Jeg har dog grundet formodning om, at den ikke i nærværdig grad vilde have forrykket min vurdering af sundtoldsregn-

¹ Iøvrigt viser det sig jo, at visitationen efter 1618 og det strengere eftersyn derefter faktisk bevirkede en meget nøjagtig deklARATION, helt væsensforskellig fra den tidligere periodes.

² Naar der lægges saa stor vægt paa denne kilde, havde det dog været rimeligt at meddele min der anførte note, at »professor W. Vogels død (1938) tilintetgjorde en planlagt bearbejdelse af den bevarede Pfahlkammerbuch 1583 skib for skib sammenlignet med STR« i samarbejde mellem Vogel og mig; i stedet konkluderer dr. Friis (s. 235): »skydes til side som uforudset kan den i hvert fald ikke« — som om jeg nogetsteds havde antydnet dette.

skabernes paalidelighedsgrad. Naar dr. Friis har gjort sig den ulejlighed at beregne og anføre Danzigs korneksport efter sundtoldstabellerne, havde det dog været nærliggende at sammenligne dette tal med det tilfældigvis eksisterende tal for Danzigs korneksport i netop dette aar; det findes saavel i Naudé's monografi over kornhandelen (1890) som i Simsons Danzig-historie fra 1918. Det havde været saa meget lettere, som jeg har foretaget sammenligningen (min bog s. 414 f.) og som resultat faaet, at tallene i Sundet udgør 48⁰/₀ af tallet i Danzig — altsaa atter i den af mig antagne størrelsesorden¹.

Endelig maa jeg protestere, naar dr. Friis hævder, at naar hun samarbejder Hull- og Delftresultaterne og finder en fællesprocent, sker det følgende »Deres (dvs. min) metode«. Jeg troede dog, at det maatte fremgaa af mine arbejder, at jeg altid analyserer hvert enkelt materiale for sig og bestemmer resultaterne hver for sig, og at konklusionen ikke fremkommer som et mekanisk beregnet gennemsnitstal, men som resultatet af en omhyggelig samlet prøvelse, efter at hvert tilfælde bærekraft er undersøgt og vejet. Det er netop kærnepunktet i min metode, der er beregnet paa at finde enhed i et saa splittet og heterogent kvantitativt materiale, hvor mulighederne for verificering er saa spinkle, at man ikke paa normal statistisk maade kan finde middelfavgivelser. Eksisterede der et saa omfattende kontrolmateriale, at der kunde skaffes antagelige middelfavgivelser, ja, da havde grundideen og store dele af min bog været overflødig — og sundtoldsregnskaberne vilde være degraderet til en sekundær kilde af ringe betydning.

Dr. Astrid Friis har kaldt sit svar »Øresundstoldregnskaberne kildeværdi«; det synes at fremgaa af det, at hun ikke er enig med mig, derimod er det neppe muligt at skaffe sig en fast forestilling om hendes egen vurdering af dette spørgsmaal, nu saa lidt som i de tidligere arbejder, hvor hun i sine kritiske anmeldelser (1925 og 1935) kun har konkluderet i en almindelig opfordring til at vise »den største forsigtighed«², mens hun i sin egen udnyttelse af dem for den engelske klædeeksport (1927) har anvendt tabellernes tal raat, endda parallelt med engelske toldregnskaber af en ganske anden paalidelighedsgrad, blot med en generel reservation for deres karakter som værende minimumstal af skiftende paalidelighed³.

¹ Ved den detaljerede sammenligning kan procenten blive noget anderledes, men næppe meget. Hvad Danzig kan have eksporteret til andre østersøhavne, vil sikkert opvejes af de skibe, der forinden havde indtaget deladning i fjernere havne.

² Hist. Tidsskr. 9. R. IV, 166 og 182; Scandia VIII, 146.

³ Alderman Cockayne's Project, 225 ff. og 231 f.

Naar dr. Friis konkluderer som sin mening, at resultatet af mine studier over sundtoldsregnskaberne kildeværdi »ikke rækker videre end til at skabe en fuldstændig usikkerhedsfølelse over for Øresundstoldregnskaberne« (s. 230), tror jeg gerne, at dette foreløbig har været min anmelders personlige udbytte. Men allerede det noterer jeg som et resultat. Tænk om Weibull'erne havde faaet Steenstrup til at blive usikker overfor Sakse! Af hensyn til det paany bebudede saa vigtige arbejde om den engelske østersøhandel med sundtoldsregnskaberne som en hovedkilde er det dog at haabe, at denne usikkerhed maa blive overvundet, og at vor forstaaelse af denne enestaaende, saa vigtige, men tillige saa vanskelige kilde yderligere kan blive uddybet. Eet er i hvert fald sikkert: sundtoldsregnskaberne lader sig ikke mere benytte med et almindeligt forbehold om, at de er udprægede minimumstal.

Jeg har ikke saa meget rettet dette afsluttende svar til dr. Astrid Friis, som jeg anser det for formaalsløst at diskutere yderligere med i dette emne, som til tidsskriftets læsere som en dokumentarisk protest mod, at en bog af en anmelder kan forvrænges i den grad som her er sket. Med den haardnakkede gentagelse har det fjernet sig for langt fra undskyldelige fejl og misforstaaelser. Jeg maa gentage, at jeg staar fuldstændig uforstaaende over, at noget saadant kan hælde en specialist i handelshistorie, der har indlagt sig saa store fortjenester i dette og beslægtede emner.

Aksel E. Christensen.

Slutbemærkninger.

Selv om de i ovenstaaende indlæg rejste spørgsmaal paa flere punkter kunde foranledige fortsat diskussion kan jeg dog af pladshensyn i nedenstaaende kun tage nogle af disse op til drøftelse. I øvrigt kan flere kun besvares gennem fortsat forskningsarbejde.

Generelt skal jeg dog om Øresundstoldregnskaberne værdisom kilde til europæisk økonomisk historie sige, at saa vidt det paa forskningens nuværende trin kan overses, er de gennem et langt og saare vigtigt tidsafsnit med hensyn til vareopgivelser saa defekte, at de ikke kan staa alene.

Øresundstoldregnskaberne paalidelighedsgrad før visitationens indførelse 1618 har siden min undersøgelse fremkom 1925 været et aabent spørgsmaal. Dette er med de af Dr. Aksel E. Christensen i »Dutch Trade« fremlagte undersøgelser ikke blevet lukket. — Dr. Christensens udtrykkelige betoning i ovenstaaende indlæg af, at han heller ikke anser dette for at være tilfældet, kan ikke andet end glæde mig. Jeg skal beklage at maatte sige, at

et af de mest værdifulde bidrag, der i »Dutch Trade« er ydet til spørgsmaalets løsning (Adrichemsammenstillingerne) forekommer mig at være af ren negativ karakter, og at dr. Aksel E. Christensens forsøg paa at udnytte dette positivt forekommer mig at vise, at hans jugement i dette tilfælde har svigtet. Af mere positiv karakter er sammenstillingerne med notarialregistre, men hvad disse kan give for tiden op til 1618, er i nogen grad begrænset (se ndfr.).

Dr. Aksel E. Christensen afæsker mig en udtalelse om, hvad jeg mener om, hvad der i øvrigt af ham fremføres til støtte for rekonstruktionen. Et Svar herpaa fører til lastetolden. Det i »Dutch Trade« appendix B (s. 441—443) fremlagte materiale afgiver, skønt det i høj grad har supplement nødtigt — om korn- og saltprisernes variable karakter giver det fremlagte materiale (hentet fra fru Bangs tabeller) saaledes kun en ringe forestilling — i mine øjne et utvetydigt bevis for, hvor daarlig en maalestok for varenes indbyrdes værdiforhold, lastetoldens satser er. Alligevel udnyttes tallene for lastetoldens provenu og tal udregnet efter dens satser for hovedgrupper af varer i udstrakt grad i de to nært forbundne kapitler »Extent and Development of the Turnover« og »Composition of Commodities«, som fællesnævner for »volume og value«. Af den anførte begrundelse herfor skal følgende citeres: »In the case of the goods liable to pay lastage the duty paid is a direct exponent of the importance of the goods in conformity with the composition of the tariff, and the tariff, as we have seen, was comparatively constant and attuned to the customs officer's estimate of the mutual importance of the various groups of articles according to value and volume. For want of parallel indexes for value and volume this *index of lastage* is the best for a total valuation of the development of the goods transport through the Sound, — as originating from the contemporary customs officers' insight it is an organic exponent of the goods transport, much to be preferred to a mechanically prepared index on the basis of some mathematical formula, which in spite of all theoretical insight is still imperfect and characterized by chance« (Dutch Trade, s. 313).«

Inden jeg nærmere kommenterer den anvendelse, der gøres af lastetolden, skal jeg med hensyn til »turnover« gøre dr. Aksel E. Christensen en uforbeholden undskyldning. Min realitetssans har svigtet mig. Naturligvis burde jeg have holdt mig for øje, at her forelaa en oversættelse, og i stedet for at søge forklaringen paa, hvortil dermed sigtedes i kapitlets indledende betragtninger, hvor jeg særligt fæstede mig ved de af mig i mit foregaaende svar

anførte citater, burde jeg have søgt vejledning i resuméet, hvorved jeg vilde have faaet opklaret, at »turnover« stod for omsætning. Naturligvis kan det i moderne dansk sprogbrug om den samlede udenrigske handel meget anvendte udtryk omsætning ikke være mig ubekendt. Derimod skal jeg udtale min tvivl om, at »turnover« almindelig anvendes i denne betydning paa engelsk og her henvise til det store *Oxford Dictionary*, hvor intet eksempel paa brugen af »turnover« i denne betydning gives, medens det anvendes i ikke faa andre betydninger end det danske omsætning (*A new English Dictionary* ed. Sir James A. H. Murray etc. Ti—Tz (1926), 501). Jeg skal videre som eksempel anføre artiklen »Great Britain. External commerce« i *Encyclopædia Britannica* X (14th ed. 1929), 711, hvor udtrykket »the aggregate value of the imports into and exports from« bruges om Storbritanniens samlede udenrigshandel, samt artiklen: »Trade« (*Encycl. Brit.* XXII (1929), 348), hvor det f. eks. om U. S. A. hedder: »but while the external trade per head of population has been comparatively small, the aggregate value of the trade has increased enormously owing to the rapid rate of the growth of population«. Eller om »the World's Trade 1866—1913« (ibidem, 350): »imports and exports have been added together so that the value of the goods actually passing in the trade is about half the figures shown«.

Ligeledes skal jeg ytre min tvivl om, hvor almindeligt det er, naar det drejer sig om at maale udenrigshandel — eller udenrigsk omsætning — at omregne den til enhedsmaal f. eks. i skibslæster — dette gælder dog naturligvis ikke skibsfartens forhold (saaledes professor Walt. Vogels undersøgelser) — selv om man naturligvis ikke kan lade sig nøje med alene at opgive værdien, fordi den er et kompleks udtryk baade forsvingninger i priserne og i mængden, saaledes at man for at faa viden om handelens omfang (volume) ad forskellige veje maa søge at borteliminere indvirkningen af prisvekslinger. Man finder saaledes forholdet mellem værdi og omfang udtrykt paa følgende maade i den citerede artikel: »The World's Trade« (*Encycl. Brit.* XXII, 350): »Between 1874—75 and 1905, the gold value of the world's trade rather more than doubled and, allowing for the fall in prices, its volume probably trebled«. Hvor det gælder et mere ukompliceret tilfælde som f. eks. vor baconeksport til England, der i aarene før krigen baade i henseende til kvantum og pris var stærkt svingende, kan man dog lade sig nøje med at anføre værdi og mængde for den aarlige eksport jævnsides.

Skønt jeg beklager, at jeg har overset den betydning, der maa tillægges »the revised curve of lastage« som udtryk for omsæt-

ningen, saa maa jeg dog samtidig sige, at lastetolden forekommer mig lige uegnet til at maale »the meeting streams in the Sound«, hvad enten det gælder balancen mellem dem eller den totale sum heraf (»turnover« eller »omsætningen«). Mine indvendinger skal jeg formulere gennem et eksempel. I kapitlet »Composition of Commodities« skriver dr. Aksel E. Christensen i sine indledende bemærkninger, at det vel er muligt ad forskellig vej at bestemme »the relative importance of the various commodities and groups of commodities between them, both for volume and value* (* a roughly sketched construction of value on the basis of the crude figures of SStab. is behind my *Riga lecture*, (p. 398 ff.)). The check test stated in Ch. VI also give certain clues for a verification«, men slutter med: »In this connexion it will not be attempted to carry through these calculations«. Derefter skrives til indledning i dette kapitels § 2 »Mutual Relations of the Groups of Commodities according to Lastage Due«: »The technically most reliable determination of the proportions of the various groups of commodities may be constructed on the basis of the tariff of lastage. As the construction actually consists in a dissolution of the amounts of lastage, a distribution to the individual sorts and groups of commodities, it must consequently be directly connected with the curve of lastage for the total goods transport. The commodities appear with the same weight here as there, as they follow the adaptation of the same tariff according to volume and value« (Dutch Trade, s. 359 f.).

Dette er ganske logisk og rigtigt. Men det kan ogsaa udtrykkes saaledes: at de fejlvisninger, som lastetoldens satser foraarsager dels med hensyn til volume, dels med hensyn til value i lige grad giver sig udtryk i begge. Hvad saadan fejlvisning kan række til med hensyn til værdien, skal jeg her give et eksempel paa.

Af Appendix G i Dutch Trade (s. 465) fremgaar, at lastetoldens beløb for 6 grupper af varer, der omfatter den totale import til Østersøområdet paa hollandske skibe og det procentuelle forhold mellem disse udregnet paa basis heraf fordeler sig paa følgende maade for aaret 1625:

1625	Salt	Sild	Vin	Krydderier Kolonial etc.	Teks- tiler	Bland. Varer	Ialt
Lastet.: dr..	19100	10600	6500	6000	3600	2000	47800
I pCt.....	40	22	14	12	8	4	100

Men efter en raat ansat (der gives ganske uforbindende blot for at bibringe nogen forestilling om varernes indbyrdes værdiforhold) værdi er den procentuelle fordeling saaledes:

I pCt. af værdien 16 22 17 20 16 9 100¹

Lastetoldens procentdel af værdien for de forskellige varegrupper er følgende:

5,5 2,1 1,7 1,4 1,1² 1³

Imidlertid, da forf., som oven nævnt, har valgt at se bort fra varernes indbyrdes værdiforhold og alene basere sin redegørelse for »the composition of commodities« paa lastetoldens satser er det naturligvis logisk rigtigt, at varesammensætningen, saaledes som den fremtræder paa denne basis, alene udgør udgangspunktet for hans kommentarer og reservationer. Saaledes naar det i § 3 »The Misleading of the Diagrams of the Lastage Amounts« om »spices and textiles and a few expensive articles under the heading of »Other commodities« anføres, at der for disse før visitationens indførelse forelaa mulighed for særligt store toldbesvigelser, og at de »certainly also did take place«, men at det dog maa anses for givet, at »spices, (textiles,) and the non-specified commodities according to the valuation of the tariff of lastage in the 16th and the beginning of the 17th cent. together amounted to at most 10 or 15, but never above 20 per cent. It seems most reasonable to reckon with a doubling — a little above, a little below — of the statements of the diagram« (Dutch Trade, s. 363). Da det imidlertid af ovenstaaende beregning fremgaar, at disse tre varegruppers andel paa 24 0/0 af den samlede lastetold paa importvarer til Østersoomraadet 1625 svarer til omtrentlig 45 0/0 af den samlede værdi heraf, vil det forstaaes, at heller ikke i aar, hvor disse varegruppers andel af den samlede lastetold var betydelig mindre, kan de afvises som værende uden betydning, naar det gælder en helhedsbedømmelse.

Det er selvfølgelig rigtigt, naar det anføres, at navnlig »the transport of spices through the Sound was actually the object of a very vigorous expansion during the last part of the period«

¹ Der er efter opgivelser i tabellerne regnet med 18 dr. pr. læst af saltet (fransk), 46¹/₂ dr. pr. læst af sild, vin efter de opgivne priser, tekstiler ligeledes. For krydderier, kolonial etc. er opgivelserne mindre sikre. Bl. a. er prisangivelser for 1615, da prisniveauet vel snarest var lavere, og prisangivelser andetsteds fra taget i betragtning. Peber er beregnet til ¹/₄ dr. pr. pd. (RA. Øresundstoldregnskab 1624, s. 489, 492, 494 f.); sukker til en gennemsnitspris af ¹/₆ dr. pr. pd. For en del mindre poster har det ikke været muligt at ansætte priser.

² Det store kvantum helt billige stoffer (navnlig thirumtej) giver en væsentlig højere procent end for engelske tekstiler, for hvilke lastetolden i almindelighed kun androg 0,3 til 0,5 0/0 af værdien (jfr. Dutch Trade, 441).

³ For disse varer er regnet med, at lastetolden kun udgjorde 1 0/0 af værdien.

(Dutch Trade, s. 363), d. v. s. efter at Hollænderne selv havde aabnet direkte handelsforbindelse med Ostindien fra slut. af 1590erne. Men det giver dog et spand af aar, inden visitationen indførtes 1618. Dette gælder for de egentlige og særlig kostbare krydderier, som dog kun udgjorde en del af denne varegruppe. Det maa endelig anføres, at for disse var prisudviklingen den modsatte af den for de fleste andre varer, idet Hollændernes og Englændernes direkte handelsforbindelse med Ostindien medførte et meget betydeligt prisfald, saaledes at selv en ringere kvantitet rent værdimæssigt kan have haft betydning i tiden indtil 1600. At de tre varegrupper »spices«, tekstiler og blandede varer allerede i 17. aarh.s første aarti beregnet efter deres værdi ikke udgjorde en ringe del af den totale hollandske import til Østersøomraadet vil fremgaa, ved en ganske vist løselig beregning heraf for aaret 1605 (udgangspunktet er at lastetolden udgjorde den samme procentdel af værdien af disse varer som i 1625). Efter dr. Aksel E. Christensens beregning udgjorde lastetolden for disse tre varegrupper tilsammen i dette aar: 2400 dr. eller 9% af det samlede lastetoldsbeløb for importen til Østersøomraadet, medens lastetolden paa salt androg 13200 dr. eller 51% af den samlede lastetold paa importvarer (Dutch Trade, s. 465). Værdien af saltet androg: 264.000 dr.¹ og af de tre varegrupper, efter en dog usikrere ansættelse: ca. 190.000 dr., regner man med en eventuel fordobling ca. 380.000 dr.

Hvad tekstiler angaar, hvor spørgsmaalet om udviklingen af den hollandske import heraf til Østersøomraadet nærmest lades aabent, kan der være grund til at fremhæve, at der her foreligger mulighed for en udvikling af denne fra et noget tidligere tidspunkt end med hensyn til »spices«. Dels ved reekspport af engelske stoffer efter farvning og appretering i Nederlandene for hvilken der forelaa muligheder fra 1580erne, da Englænderne fik stapel i Middelburg og for hvilken forholdene laa særligt godt i aarene umiddelbart efter det kejserlige mandats udstedelse 1597. Dels ved eksport af nederlandske tekstiler efter genopblomstringen af den leidske tekstilindustri, der kan dateres til slutningen af 1570erne og 1580erne². Antagelig har den nederlandske tekstileksport til Østersøomraadet dog først antaget større proportioner hen i 1590erne.

Selv om nu den meget høje sats for salt, 1 dr. pr. læst —

¹ Beregnet efter en pris af 20 dr. læsten (Dutch Trade, s. 443) mod 18 dr. læsten 1625. Forskellen i prisen andrager for de ialt 13.200 læster salt 26.400 dr.

² N. W. Posthumus: De leidsche Textielnijverheid 1574—1610 (Rijks. Geschiedkundige Publicatiën XVIII (1912), VIII f.).

prisen bevægede sig vistnok i den overvejende del af det behandlede tidsrum mellem 10 og 20 dr. (om nogen jævn prisudvikling var der ikke tale)¹ — omtales af forf., holder han ogsaa kritiken heraf inden for lastetoldens satssystem, idet det s. 363 n. 1 anføres: »the natural rate for salt in relation to the other goods would be half, $\frac{1}{2}$ dr. per last«. Dette gaar paa forholdet til de øvrige importvarer til Østersøen, men har naturligvis ogsaa gyldighed, hvor det drejer sig om det samlede provenu af lastetolden af den øst- og vestgaaende varestrøm. Saaledes giver hver læst salt sig heri det dobbelte udslag af en læst rug, for hvilken lastetoldens sats var $\frac{1}{2}$ dr. I forhold til værdien med større skel, da den registrerede rugpris gennemgaaende laa betydeligt højere end saltprisen.

Skønt en mere indgaaende drøftelse af lastetoldens egnethed som maaler af Østersøhandelen (og med betydeligt større materiale) kunde være paakrævet, er dette ikke nu gør ligt; men det fremførte maa tjene som en foreløbig begrundelse for min skepticisme overfor lastetoldens vide anvendelse af dr. Aksel E. Christensen. Dette gælder ogsaa udregningen af det gennemsnitlige lastetoldsbøbeløb pr. skib, hvor forholdet yderligere kompliceres ved, at de ballastede skibe medregnes, hvilket da heller ikke lades uomtalt af forf. Hermed skal naturligvis ikke siges, at lastetoldens udslag overhovedet intet viser. Den voksende effektivitet efter visitationens indførelse 1618 kan tydeligt aflæses, selv om en kombination af de ovenfor nævnte momenter bevirker, at forskellen pr. skib 1617 til 1618 sikkert kun kan betragtes som en daarlig maalestok for bedringen i deklARATIONERNE. Ligeledes er det utvivlsomt rigtigt, at springet fra 1597 til 1598 for lastetolden pr. skib maa forklares ved, at deklARATIONERNE er væsentlig bedre det sidste aar. Et forhold, som dr. Aksel E. Christensen har æren af først at have paavist, men at formulere besvigelsernes omfang og forbedringerne i deklARATIONERNE med bestemte procenttal paa basis af den skævt visende lastetold, foruden hvad i øvrigt foreligger, maa jeg afvise. Ligeledes vil jeg mene, at det maa staa aabent gennem hvor mange aar forbedringen i deklARATIONERNE fra 1598 vedvarer. Da det ikke er lykkedes dr. Aksel E. Christensen at paavise nogen reform i toldadministrationen, er det muligt, at bedringen her blot skal ses i sammenhæng med den generelle skærpelse inden for alle administrationens grene, der fulgte efter Kristoffer Valkendorfs udnævnelse til rigshofmester.

¹ Under enkelte aars særlige vanskelige forhold for tilførslen af salt kunde prisen stige op til 50 dr. læsten (Dutch Trade, 443).

Inden jeg vender mig til en omtale af notarialregistrene og deres betydning for vurderingen af Øresundstoldregnskaberne, skal jeg gøre opmærksom paa, at dr. Aksel E. Christensen vel i sin fremstilling medinddrager, hvad der foreligger af oplysninger om Danzigs korneksport fra anden kilde end Øresundstoldregnskaberne, men at han ikke kobler sine betragtninger herover sammen med sine konfrontationer og samlede vurdering af Øresundstoldregnskabernes kildeværdi (i kap. »Turnover«). Behandlingen heraf er henlagt til kap. IX »The Corn Market of Amsterdam and the Transport of Corn through the Sound« i § 6 »The Connexion between the Amsterdam Market and the Baltic Exports of Corn about 1560—1650«. Ved en sammenstilling af tallene for Danzigs totaleksport af korn (heri inkluderet Østersøomraadet) med tallene for korneksporten fra Danzig i Sundtoldtabellerne for aarene 1583, 1608, 1618, 1619, 1649, 1662, 1670 og 1684 konstateres — om tallene svarer til virkeligheden — at Østersøomraadet andel i det fra Danzig eksporterede korn 1583 procentmæssigt laa langt højere end i 17. aarh.

At toldbesvigelser i Sundet spillede en rolle i 1583, kan jeg meget vel være enig med dr. Aksel E. Christensen i, men aabenbart ikke om den betydning, der kan tillægges en skibsvi konfrontation af Danzig toldregnskabet for dette aar med Øresundstoldregnskabet for samme aar, en sammenstilling, som ogsaa prof. Walter Vogel nærrede et stærkt ønske om at faa foretaget til nøjere bestemmelse af omfanget af Danzigs søforbindelser i og uden for Østersøomraadet (jfr. ogsaa Dutch Trade, s. 414, n. 2). Naar dr. Aksel E. Christensen herom videre skriver »To be equivalent with the export figures in the 17th cent. the transit figure of 1583 in the Sound must be increased by about 60—70 per cent., and to a corresponding extent the curve according to STTab. will underrepresent the corn transport through the Sound for this period« (Dutch Trade, s. 415 ff.), saa holder dette dog kun ganske stik, naar man regner med procentdelen, derimod ligger det absolutte tal for 1618, det aar da visitationen i Øresund indførtes, næsten paa højde med tallet for 1583. Henholdsvis: 30.900 læster og 32.800 læster (Dutch Trade, s. 415). Besvigelsernes forskellige omfang i Sundet i disse 2 aar taget i betragtning — en bemærkning, der er tilladelig, uanset om der opereres med en bestemt procent — har kornkonsumet i Østersøomraadet i virkeligheden 1618 været større end i 1583. For øvrigt har dette naturligvis ogsaa i Østersøomraadet været svingende og næppe just altid haft de samme udsving som det vesteuropæiske kornbehov. Endelig vilde en undersøgelse af hvorledes disse gamle beregninger over Danzigs

kornekспорт er foretagne — for de aar, hvor ingen Pfahlkammerbuch nu eksisterer — sikkert være paa sin plads¹:

Hvad endelig angaar notarialregistre skal jeg først bemærke, at naar dr. Aksel E. Christensen og jeg, som det fremgaar af den førte diskussion, har en afvigende opfattelse af den betydning, der kan tillægges disse som middel til at bestemme besvigelsernes omfang i Sundet, saa beror det paa, at jeg tillægger det større betydning end dr. Christensen at faa besvigelsernes omfang konstateret for de forskellige betydelige varegrupper særskilt og tillægger det en tilsvarende ringere betydning at konstatere deficitet i læstetal uden nærmere bestemmelse. For øvrigt forekommer det mig, for saa vidt besvigelser konstaterede i læstetal influerer paa revisionen af lastetoldskurven, at der maa have været særdeles store vanskeligheder, idet besvigelser for varer, hvoraf der betales 1 dr. pr. læst i lastetold, giver det dobbelte udslag af besvigelser for de varer, hvoraf kun erlagdes $\frac{1}{2}$ dr. pr. læst.

Naturligvis betyder dog en sammenstilling af de i notarialregistre indførte certepartier i større tal med indførsler i Øresundstoldregnskaberne en vis afgrænsning af toldbesvigelsernes omfang. Saaledes naar det for aarene 1594 og 1595 konstateres, at der for henholdsvis 41 og 41 skibe kommende fra Østersøen paa henholdsvis 3002 og 3070 læster tilsammen (ifølge notarialreg.) i Øresund er opgivet varer, der gennemsnitligt pr. skib dækker henholdsvis 71 og 74 % af »the carrying capacity«. Men medens sammenstillingen for de henholdsvis 10 og 12 skibe, der var chartret for rene kornlaster, og ogsaa i Øresundstoldregnskaberne registrerede med saadanne (dækkende henholdsvis 73 og 78 % af »the carrying capacity«) maa siges at være fyldestgørende, saa er sammenstillingens resultat iøvrigt, saaledes som ogsaa fremhævet af dr. Christensen selv, hvor det gælder at kontrollere opgivelserne ved tolden i Øresund for de enkelte varer »very meagre«, idet den sædvanlige formel i certepartier er fuld ladning af »(goederen) waeren ende coopmanschappen«, og der, naar endelig en bestemt vare opgives, i reglen lades mulighed aaben for at substituere med en anden vare (Dutch Trade, S. 345 f.). Heraf følger, at de slutninger, der kan drages af sammenstillingerne, bliver

¹ Dr. Aksel E. Christensen har som angivet S. 414 n. 2 taget tallene fra opgivelser hos Simson: Geschichte der Stadt Danzig, II, (1916) 269, 516, og Naudé Getreidehandelspolitik I (1896) 345, 373, 379, der atter bygger paa Baczko: Über die verminderte Fruchtbarkeit in Preußen (Beitr. zur Kunde Preußens (1818), 160) og Löschin: Geschichte Danzigs (1822), 397. Det er forkert, naar dr. Aksel E. Christensen s. 414 skriver »extant Pfahlkammerbücher«, idet af de anførte 8 aar kun den for 1583 nu eksisterer. Derimod kan opgivne toldbeløb udgøre basis for beregninger.

usikre, selv om det kan ses, at varer med lavere lastetoldssats ofte i større eller mindre mængde ved opgivelserne til tolderne i Øresund er traadt i stedet for de certepartiet stipulerede. I det hele er spørgsmaalet om, i hvilken udstrækning en saadan substituering har fundet sted ved opgivelserne til Øresundstolderen endnu langt fra løst, et spørgsmaal, som dr. Akxel E. Christensen har været den første til at rejse (allerede i afh. i Hans. Geschichtsbl.), og som han nu atter i Dutch Trade kaster nyt lys over (bl. a. Adrichemsammenstillingerne). Imidlertid kan man dog naturligvis paa dette punkt ikke lade sig nøje med et løsere skøn, som naar det »Dutch Trade« S. 356 skrives »especially during the lastage in the 16th cent. the actual cargoes at the clearance were to a great extent supplanted by imaginary goods of lower rates of duty«, men fortsatte undersøgelser er stadig paakrævede bl. a. nøjere analysering af Øresundstoldregnskaberne selv. Jeg skal saaledes bemærke, at min gennemgang af Øresundstoldregnskaberne engelske afdeling for aarene 1608 og 1609 — indenfor en tidsperiode for hvilken dr. Christensen regner med forholdsvis moderate toldbesvigelser — har vist at et meget stort antal nederlandske skibe har de for denne art besvigelser typiske blandingsladninger af korn og evt. andre varer og et vist kvantum trælaster. Endelig maa naturligvis ogsaa kundskab indhentes til det skiftende marked for netop substitutvarerne. Dette spørgsmaals løsning kræver saaledes sikkert en række monografier over enkelte varer eller af lignende art som Arthur Attman: »Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik«.

Langt bedre dækkende er dog sammenstillingen mellem notarialregistre og Øresundstoldregnskaberne, hvor de i disse sidste registrerede varemængder nærmer sig de virkelige gennem Øresund førte varemængder, d. v. s. efter visitationens indførelse 1618. Da jeg udarbejdede min afhandling om Øresundstoldregnskaberne, var jeg med det til raadighed staaende materiale kun i stand til paa basis af selve Øresundstoldregnskaberne tal — og sammenstilling med 3 Londontoldregnskaber og et Ipswichtoldregnskab, for hvilke byer besvigelserne netop før 1618 ikke havde været særlig store, for saa vidt angik den engelske klædeimport til Østersøen — at konstatere den store virkning som denne administrative reform fik. Her kan nu sammenstillingen med notarialregistre i grovtal give en uafviselig bekræftelse. Medens der for 12 skibe paa tilsammen 1320 læster i 1617 kan konstateres, at Øresundstoldregnskaberne vareangivelser dækker 71 % af »the carrying capacity« (for 7 rene kornskibe paa tilsammen 780 læster, 72 %) er dækningsprocenten 1618 steget til 83 % (for 53 skibe paa

tilsammen 5450 læster) med en tilsvarende procent for rene kornlæster (39 skibe paa tilsammen 3774 læster). Endelig maa sammenstillingen for 1639 — 76 skibe paa tilsammen 10.084 læster — hvor certepartiernes opgivelse af skibsstørrelse næsten dækkes af varernes samlede lastetal i Øresundstoldregnskabernes opgivelser, yderligere have den virkning, at man, naar effektiviteten ved fortoldningen i Øresund paa dette punkt er blevet saa stor, saa ogsaa kan regne med, at de falske vareopgivers tid i det store og hele er forbi (Dutch Trade, s. 346 f.).

Der kan være andre punkter i dr. Christensens fremstilling — vedrørende hollandsk shipping trade — som af ham betragtes under synspunktet bidrag til vurdering af Øresundstoldregnskaberne — men af mig er blevet betragtet under synspunktet bidrag til oplysning af hollandsk shipping trade. Saaledes hvor de af notarialregistrene udvundne oplysninger om væksten i skibsstørrelsen afløser de tidligere af Hagedorn givne, væsentlig paa Øresundstoldregnskaberne baserede (paa et tidspunkt, da man endnu nærede blind tillid til disse) oplysninger herom, men alle saadanne er naturligvis allerede indbefattede i mine komplimenterende bemærkninger om de i »DutchTrade« indeholdte betydelige bidrag til hollandsk »shipping trade«s historie.

Astrid Friis.

Nyt fra historisk Videnskab.

En i mange Henseender ejendommelig Historikerpersonlighed er gaaet bort med Dr. phil. Hans Jensen, der efter et kort Sygeleje døde den 6. Febr. 1945, knap 55 Aar gammel. Han var en Gaardmandssøn fra Slagelseegnen, blev mag. art. i Historie 1915, Dr. phil. 1936, var fra 1927 Medarbejder ved Institutet for Historie og Samfundsökonomi, men levede i øvrigt af sin Pen som Videnskabsmand og Populærskribent. Hans Studiecentrum laa i det halve Aarhundrede mellem Bondefrigørelsen og Grundloven, og efterhaanden trak han Linierne baade tilbage og frem. Ved sin Død havde han en fyldig Produktion bag sig. En hel Del var Populærskildring og Journalistik; blandt hans videnskabelige Arbejder fortjener at nævnes *Lars Bjørnbak og den bjørnbakske Bevægelse* (1919), Afhandlingen om Bondecirkulæret 1845 i »Historisk Tidsskrift« 1922, hans Afsnit i »Det danske Folks Historie« (1928—29), gentagne og udvidede i »Schultz Danmarkshistorie« (1942—43), Jubilæumsskriftet *De danske Stænderforsamlings Historie 1830—1848* (I—II, 1931—34), hans Disputats *Dansk Jordpolitik 1757—1919* (I, 1936; II forelaa i det væsentlige færdig ved hans Død) og hans Afhandling i »Kirkehistoriske Samlinger« 1943 *Brud og Sammenhæng i dansk Aandsliv. En Studie med Henblik paa Grundtvigianisme, Indremission og andre Retninger*.

Grundstammen i dette Forfatterskab danner Ungdomsarbejdet om Lars Bjørnbak, en frisk og kyndig Studie, der straks viser Hans Jensens herskende Evne, den frugtbare Sammenknytning af politiske og kulturelle Synspunkter, den smukke Undersøgelse om Bondecirkulæret, det store Værk om Stænderne, der trods visse Mangler giver en grundlæggende Fremstilling af Enevældens Skumringstid, og Afhandlingen i »Kirkehistoriske Samlinger«, hvor den modnede Aandshistoriker fletter Person- og Aandshistorie, Stands- og Meningsanalyse sammen i træffende og levende Perspektiver. Dette sidste Arbejde var et betydningsfuldt Skridt paa Vejen til det, som mere og mere var blevet Hans Jensens videnskabelige Maal: gennem Studiet af Bondefrigørelse, Stændertid og Junigrundlov at naa frem til en vel underbygget Syntese af Tiden efter 1864.

Hans Jensen var en mærkelig Blanding af indbyrdes modstridende Elementer. Han havde den sjællandske Bondes Realitetssans og lune Humor, en spillende Intelligens og en spekulativ Karakteriseringstrang, som gav rige Løfter. Men sensitive Ejendommeligheder, en urimelig Følsomhed over for Livet og en deraf følgende hyperkritisk Indstilling til Omverdenen gjorde ham ensom i Tilværelsen. I sin Tanke var han skarp og indtrængende, men som Forsker var han alt for tilbøjelig til at stole paa sit Instinkt og sine ofte blændende Ideer; han gav derfor ikke mindst i sine agrarhistoriske Arbejder Kritikken for mange Holdepunkter. Han naaede videst der, hvor Forskningen tjente journalistiske og populærhistoriske Maal; der mærkede man ogsaa mest til den sprudlende Tankefyldte, der karakteriserede ham i Samtale. Trods alt har den fredløse og hjemløse Vandrer naaet at berige dansk historisk Litteratur med Resultater og befrugtende Udsyn, som vil bevare hans Navn for Eftertiden. *Pool Engelstoft.*

I riksarkivarie Helge Almquist, der afgik ved døden 29. februar 1944, har Sverige mistet en af sine lærdeste og mest alsidige historikere. H. A., der var født 17. dec. 1880 i Stockholm, blev dr. og docent i Uppsala 1908 og professor i Göteborg 1915, i hvilken stilling han — med en kort afbrydelse i 1917, da han beklædte posten som legationsraad i Petrograd — virkede, til han 1926 overtog ledelsen af det svenske arkivvæsen. 1925—28 var han medlem af andra, 1934 af första kammaren som repræsentant for det liberale parti. Af fødsel tilhørte han en borgerlig embeds- og kulturslægt, som gennem flere generationer har skænket sit land fremragende personligheder. Farfaderen var den kendte frisidende biskop Erik Abraham A., en farsætter den geniale og ulykkelige digter Carl Jonas Love A. Under sine studier i Uppsala prægedes H. A. i synet paa historieforskningens opgaver og metode stærkt af Harald Hjærne, fra hvem han dog afveg ved sin liberale stats- og samfundsopfattelse. Her synes, ved siden af slægtens traditioner, historiker-politikeren Nils Edén at have øvet indflydelse paa ham. Under paavirkning af Hjærne rettede han i ungdommen sit blik mod forholdet mellem Sverige og Østeuropa i 16. og 17. aarhundrede og gennemførte de studier i russiske, baltiske, danske, tyske og østrigske arkiver, som satte frugt i den vægtige disputats »Sverige och Ryssland 1595—1611« (1908). Det er et værk af Hjærnes skole, bygget paa omfattende og grundige kildestudier, præget af kritisk sans og kombinationsevne. De samme egenskaber udmærker H. A.s senere arbejder. Blandt

disse er en række afhandlinger inden for den tidsalder, som par excellence var hans studiemark, oftest om emner fra Sveriges ydrepolitiske historie, bl. a. den fine undersøgelse »Tsarvalet år 1613. Karl Filip och Mikael Romanov« (i Hist. Studier tillägnade Harald Hjärne 1908) og den indholdsrige redegørelse for »Holstein-Gottorp, Sverige och den nordiska ligan i den politiska krisen 1713—1714« (1918). Sin dybe fortrolighed med Vasa- og Stormagtstidens svenske historie viste han ogsaa i det af ham forfattede afsnit »Reformationstiden och stormagtstidens förra skede« (til Christinas tronfravigelse) i »Svenska folkets historia« (1922), en overlegen syntese med flere ny og frugtbare synspunkter. Ogsaa senere tidsrum ejede dog hans interesse, hvorom bl. a. afhandlingerne om »Karl XIV. Johan och den begynnande Skandinavismen« (Svensk Hist. tidskr. 1914) og om Aug. v. Hartmannsdorff (sst. 1916) bærer vidne. En udvidelse af hans studiefelt, som hidtil aldeles overvejende havde omfattet den politiske historie, fandt sted, da han paatog sig at skrive den bys historie, hvor han i 10 aar virkede som professor. Det lykkedes ham, trods riksarkivarieembedets mange pligter, i to digre bind at fuldføre skildringen af den store vestsvenske handelsbys udvikling fra dens grundlæggelse til den store nordiske krigs sidste aar: »Göteborgs historia 1619—1718«, I—II, 1929—34. Det er et værk, som rager meget højt op blandt de i dette aarhundrede fremkomne nordiske købstadshistorier. I fortællerevne og friskhed naar det vel ikke Edv. Bulls Kristianiahistorie eller Jens Clausens bidrag til »Aarhus gennem Tiderne«, og det spores hist og her, at den økonomiske historie ikke var forfatterens oprindelige domæne, men det er uhyre solidt underbygget — mere end vistnok noget andet tilsvarende arbejde — og rummer en fylde af oplysninger til baade erhvervs-, udenrigs-, forvaltnings- og personalhistorien.

Med danske historikere kom H. A. bl. a. i berøring som medlem af den paa professor Aage Friis' initiativ oprettede Kommission til fælles nordisk Udforskning af russiske Statsarkiver. Det var et forskningsarbejde, som han omfattede med varm interesse, og de i Sovjetstaten virkende unge medarbejdere nød i høj grad godt af hans kyndighed i østeuropæiske forhold, hans fremragende organisationsevne og hans velovervejede raad. Den, der skriver dette, vil stedse mindes hans opmuntrende breve og hans fine og kloge smil.

C. O. B.-A.

I fortalen til første bind af *Andreas Frederik Kriegers Dagbøger 1848—1880* (1920) bebudede udgiverne, Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch, udarbejdelsen af en række hjælpemidler for benyttede af værket. 1925 udkom syvende og sidste bind af teksten, og i de følgende år arbejdede forskellige historikere på det videnskabelige apparat. Nu afdøde landsarkivar Holger Hansen affattede person- og sagregister, men nåede ikke til ende med arbejdet, dr. Eiler Nystrøm tilvejebragte en oversigt over danske diplomater i udlandet og fremmede i Danmark, og disse og et par andre hjælpemidler har i korrektur i en årrække været tilgængelige for interesserede. Derimod har man måttet savne noter, rettelser og tekstkritiske bemærkninger, indtil værkets bind VIII (1—2, XIV + 431 + 333 sider), indeholdende oplysninger, oversigter og registre, 1943 forelå, besørget af C. O. Bøggild-Andersen og C. Rise Hansen.

Oversigterne og registrene har professor Bøggild-Andersen og Arkivar Rise Hansen arvet fra deres forgængere. De har foretaget visse ændringer og tilføjelser, men har ikke kunnet gennemføre en fuldstændig revision, som især for personregistrets vedkommende var tiltrængt. Realkommentaren, tilføjelserne og rettelserne, der optager bindets større halvdel, har de i alt væsentligt udarbejdet fra grunden. Resultatet er, såvidt man uden at have adgang til de håndskrevne dagbøger kan skønne, mønstergyldigt. I de knappe og fyldige noter findes alle de realoplysninger til teksten, man med rimelighed kan forlange, hentet med betydelig lærdom og sporsans fra et mylder af trykte og utrykte kilder¹). Rettelserne korrigerer talrige fejl i den trykte tekst, flertallet uden væsentlig betydning, men adskillige alvorligt meningsforstyrrende; som man med kendskab til Kriegers fluebensskrift måtte vente, er især personnavne ofte urigtigt gengivne: »Gallay« forekommer for Galenga, »Lalaing« for Leuning, »Steemann« for Steinmann, »Howitz« for Havin etc. Jævnside med korrigeringen af teksten har arkivar Rise Hansen, så godt det har kunnet lade sig gøre uden fototekniske og kemiske hjælpemidler, ud fra notaternes placering, blækkets farve etc. søgt at fastslå de forskellige stadier i de enkelte dagbogsoptegnelser tilblivelse. I betragtning af Kriegers og A. D. Jørgensens absurde bestemmelse om, at de originale dagbøger skulde tilintetgøres, når udgaven var afsluttet, vil alle forskere, der nødes til at studere Kriegers text i detaljer,

¹ En enkelt tilføjelse: Laur. Skaus plan om en rejse til slesvig i begyndelsen af 1849 for at berolige stemningen der, som kommentator (VIII, 15) ikke har fundet omtalt i litteraturen, kan man få oplysning om i et brev fra Skau til H. V. Fiedler ³⁰/₁ 1849 (RA).

være særlig taknemlige for denne del af kommentaren og beklage, at der ikke har kunnet indrømmes den større plads.

Udgiverne var, da de publicerede dagbøgenes text, naturligvis på det rene med, at udarbejdelsen af noter og registre vilde åbenbare forskellige fejllæsninger og nødvendiggøre tilføjelser og rettelser; de har dog næppe gjort sig klart, at det vilde ske i så stort omfang. Det foreliggende tilfælde viser, hvor betænkeligt i udgiverteknisk henseende det er at publicere en så vanskelig text, inden det tilhørende videnskabelige apparat er udarbejdet. Udgiverne har imidlertid, hvad adskillige afhandlinger fra den sidste snes år vidner om, ydet forskningen en virkelig hjælp ved at gøre dagbøgerne offentlig tilgængelige så tidligt som det er sket, og denne fortjeneste kan vel veje op mod textens mangler, som jo desuden nu i det væsentlige er afhjulpet. Danske historikere skylder derfor udgiverne tak, og ikke mindre taknemlighed fortjener de to kommentatorer, hvis lærdom, flid og skarpsindighed først har gjort denne vigtigste privatarkivalske kilde til Danmarks politiske historie i sidste halvdel af 19. århundrede ret brugbar.

Povl Bagge.

Blandt afdøde direktør Marius Vibæks papirer fandtes et næsten fuldstændigt manuskript til en fortsættelse af den omfattende Tietgen-biografi, som han i 1929 havde indledet med sin bog om »Den unge Tietgen«. I 70-aaret for direktør Vibæks fødsel er nu hans sidste værk blevet udgivet af overlærer Jens Vibæk, der har afrundet sin faders manuskript — det sidste »Tilbageblik«-kapitel var ikke afsluttet — og forsynet det med noter og henvisninger.

Nogen egentlig Tietgen-biografi er det ikke. »*C. F. Tietgen og hans Samtid — Krisen i 1857*« (Kbh. 1943, 228 sider) bevæger sig ikke ud over det aar, hvor det foregaaende binds fremstilling standsede, og kun den mindste del af bogen handler om Tietgen. Allerede i »Den unge Tietgen« havde Marius Vibæk følt behov for at give en bred skildring af dansk handels vilkaar i 1800-tallet; i andet bind er Tietgens person skudt i baggrunden, og i stedet har man faaet den til dato mest fyldestgørende skildring af krisen i Danmark i 1857. Der er formentlig kun grund til at være glad ved det resultat, selv om bogen altsaa bærer sin hovedtitel en smule med urette.

Vibæks værk adskiller sig fra tidligere fremstillinger især derved, at han gennem sit arbejde med forretningsarkiver (Tietgen, D. B. Adler) har kunnet give en langt mere indtrængende rede-

gørelse for krisens forudsætninger i Danmark selv. Det gælder navnlig forholdene i provinsen. Med udgangspunkt i Tietgens brevveksling med Nyborgkøbmanden Ludvig Aarslef skildres, hvorledes provinsens købmænd har købt ind under højkonjunkturen før 1856 og senere søger at ride stormen af, idet de har støttet sig til den hamburgske kredit og samtidig »udnyttet deres københavnske Forbindelser til det yderste«. Dertil kommer de nyoprettede provinsbankers virksomhed; det er Vibæks opfattelse, at de nye provinsbanker gjorde en værdifuld indsats ved at skaffe kapital til provinsens erhvervsliv, men at M. L. Nathanson ikke havde ganske uret, naar han hævdede, at de havde fremmet spekulationen og ført en i forhold til deres egenkapital temmelig dristig diskonteringspolitik.

Mens man tidligere stadig har skildret, hvorledes krisen i 1857 kom til os fra London og Hamburg, vil Vibæk saaledes fremhæve, at krisen tillige i høj grad var bestemt »indefra«. Baade i København og provinsen var det regel, at pengemarkedet laa meget stramt om efteraaret, og det fremhæves, hvorledes der var trykket stemning og betydelig pengemangel allerede 1856. I provinsen var der alle symptomer paa en alvorlig krise, længe før bølgen fra udlandet naaede os i december 1857; men man erkendte ikke situationens alvor, fordi man var vant til »kriser« og vanskeligheder med at faa sine vekslers diskonteret op mod terminen. Derfor troede man ogsaa i begyndelsen, da man fik meddelelse om katastroferne i udlandet, at det kunde klares med beroligende ord; det var den almindelige opfattelse, at ulykkerne i udlandet skyldtes voldsomme fondsbørsspekulationer og ubesindige »crédit mobilier«-foretagender, som Danmark havde holdt sig lykkelig frit for. Naar aviserne i efteraaret stadig vilde dæmpe uroen og med nogen selvgothed understregede, hvor solidt vi stod, kan det for saa vidt have været i god tro. Afgørende blev — ved siden af vanskelighederne med de danske tilgodehavender i det kriseramte udland — at landbrugseksperten gik i staa, fordi landboerne holdt kornet tilbage under de ugunstige prisforhold, og at der var foruroligende mange usolide vekslers. Samtid¹ og eftertid har moraliseret meget over »den letsindige Blanco-Credit«, men det var dog ønskeligt at faa undersøgt flere provinsforretningers forhold — baade blandt dem, der faldt, og dem, som stod krisen igennem — inden man tør regne et saa grelt tilfælde som Aarslef for typisk.

¹ Toldembedsmændenes aarsberetninger giver et fyldigt og ganske morsomt billede af, hvorledes embedsstanden i provinsen opfattede situationen.

Gennem sin analyse af krisens aarsager hæver Vibæk sig højt over Schovelins skildring i »Fra den danske Handels Renaissance« II. Derimod adskiller hans vurdering af de ledende personer sig ikke meget fra Schovelins. Vibæk fremhæver naturligt Tietgens indsats, først ved opgøret nede i Hamburg hos Pontoppidan, senere da han gav sit berømte tilbud om at lade Privatbanken klare millionudbetalingerne; men ligesom hos Schovelin kommer C. A. Broberg til at staa som den centrale skikkelse i den københavnske handelsverden, det er ham, der kan gennemføre de nødvendige forholdsregler, mens Alfred Hage trods al virkelyst og gode presseforbindelser er en outsider baade paa Rigsdagen og paa Børsen. Nationalbankens ledelse angribes: hvis banken havde anvendt sine foliomidler, og hvis den havde rettet sig efter de stadige ønsker om, at den skulde modtage almindelige indskud til forrentning, vilde den bedre have kunnet imødekomme behovet for vekseldiskontering; og den stillede sig unødvendig uvilligt over for Pontoppidan, især til slut, da den ikke vilde udbetale hjælpen inden den formelle vedtagelse, skønt Rigsdagen paa forhaand havde tilkendegivet sin vilje til at hjælpe og der ikke kunde være mindste tvivl om udfaldet. Det er hvad Vibæk kalder »Sabotering af Hjælpen til Pontoppidan«. Axel Rubows defensorat i »Nationalbankens Historie« imødegaaes med nogen skarphed. Et morsomt og tiltalende træk har Vibæk draget frem: Grundtvigs udtalelser i Rigsdagen, der vidner om en meget klar og sikker forstaaelse af krisens aarsager, som Vibæk ser dem.

Billedet af Andræ er ganske mærkeligt. Schovelins fremstilling slutter sig i hovedsagen til de nationalliberale blades kritik: Andræ var i denne sag officeren og bureaukraten, der ikke vilde forstaa, at krisen 1857 var andet og mere end nogle dumdristige spekulanter velfortjente nemesis. Ogsaa Vibæk kritiserer ham skarpt; Andræ levede endnu i enevældens tankegang og fattede ikke, at »Samfundets Tarv gaar forud for en fyldt Statskasse«, — en ytring der forøvrigt ikke er helt retfærdig mod enevælden. Henimod bogens slutning (s. 173—74) skitserer Vibæk imidlertid en ganske anden forklaring paa Andræs optræden. Han anfører en notits fra Kriegers dagbøger (31. dec. 1857), der omtaler, at Andræ under krisen har hjulpet firmaet Smidt & le Maire, der var nøje knyttet til finansernes højt betroede mand i London, Hambro; og paa det grundlag fremsættes den hypotese, at Andræ skulde have engageret statens midler i farlige spekulationer, med det resultat, at han maatte afslaa Grosserersocietetets krav om mere hjælp og dækkede sig bag en holdning af pligttopfyldende forsigtighed. At der fra Andræs side er ydet hjælp til danske forretningsfolk

ud over, hvad der ydedes ad de almenkendte veje, er altsaa givet; men der foreligger ikke noget om, hvorledes denne hjælp blev ydet eller hvor meget det drejede sig om, og Vibæk anfører heller intet andet tegn paa, at der skulde have været vanskeligheder for finanserne, end at Andræ optraadte med den afvisende bedreviden, der nu engang var hans egenart. Hvor interessant end tanken er, turde den dog, efter hvad der hidtil er fremført til underbyggelse af den, være en temmelig løs formodning. — Naar udgiveren (s. 207) skriver, at »Andræs Udnyttelse af sin Magtstilling til at forlange Aagerrenter indføjer et hidtil upaaagtet Træk til hans Karakteristik«, er det ikke korrekt. Forholdet blev skarpt angrebet allerede i samtidens aviser (Dagbladet og Flyveposten 16. Dec. 1857); og hvor spinkelt Schovelins kildemateriale end maatte være, saa har han dog gennemgaaet de vigtigste hovedstadsblade, og det skulde ligne ham meget daarligt at forsmaa en saadan effekt. »Aagerrenterne« findes i bedste velgaaende hos Schovelin s. 425.

Man kan indvende mod Vibæks bog, at det kun er en rede-gørelse for krisen, som den forløb i den danske handelsverden, og dens forudsætninger; hvad krisen betød f. eks. for industrien, behandles ikke, dens eftervirkninger og almindelige betydning i det danske samfund heller ikke. Vibæk har kun villet analysere og forklare de meget indviklede begivenheder i krisedagene; og det er gjort med stor klarhed og omhu. Mens Schovelin har givet en næsten rent kronologisk fremstilling, har Vibæk valgt at udskille forhandlingerne om Pontoppidans forhold i en række kapitler for sig og først derefter skildre de øvrige krisebegivenheder i København. Han har opnaaet en langt mere overskuelig fremstilling paa den maade, og vanskelighederne ved at fastholde de to begivenhedsrækker og deres indvirken paa hinanden er udmærket afhjulpet ved den kronologiske oversigt, som udgiveren har anbragt bag i bogen.

Handlingen er godt fortalt, i samme livlige sprog og forholdsvis populære form som »Den unge Tietgen«. En del udtryk vækker til modsigelse, som den gentagne understregelse af, at det var et stykke »Middelalder«, der faldt med næringsloven og øresundstoldens ophævelse, og at der maatte en politisk nytid til for at »rydde op i de middelalderlige Former«. Det virker upraktisk, at Frederik 7.s indgreb i Pontoppidansagen ikke er behandlet i sammenhæng med denne; ligeledes, at Andræs støtte til banken 1. dec. først behandles efter børsrådet 2. dec. Men naar et værk er udgivet efter forfatterens død, og det ikke vides, hvor meget han endnu kunde have ønsket at ændre ved det, er det ikke rimeligt at fortabe sig i detailkritik; især ikke i dette tilfælde,

hvor værket ubestrideligt betegner en væsentlig forøgelse af vor viden. Bogen er et smukt vidne om Marius Vibæks levende interesse for dansk økonomisk historie. *Kjeld Winding.*

En ung Historiker, Georg Hansen, har fattet den dristige Plan at ville behandle vigtige Sider af Danmarks Kulturhistorie i det 18. Aarhundrede i et større Værk, saaledes at de enkelte Dele deraf skal fremstille Tidens forskellige Mennesketyper: BARNET, BETLEREN, KRÆMMEREN, TJENESTEKARLEN o. s. fr. Som første Bind er udsendt »*Degnen. Studie i det 18. Aarhundredes Kulturhistorie*« (Kbh. 1944, 230 Sider). Efter en — temmelig svag — Indledning om Degneembedets Oprindelse og almindelige Historie indtil ca. 1700 behandler Forf. det 18. Aarhundredes Degneskikkelse set under en Række forskellige Synspunkter: Uddannelse, Lønningsvilkaar, Degnehjemmene, Embedsforretninger, Degnens Plads i Samfundet, derunder særlig Forholdet til hans nærmeste overordnede, Præsten, Degnens »Sjæl«.

Der er nedlagt et stort Arbejde i Forstudierne til denne Bog, og ganske særlig bør det fremhæves, hvorledes Forf. paa Grundlag af meget flittige og omfattende Arkivundersøgelser har kunnet fremdrage en Mængde Træk til at belyse Degneskikkelsen i de ovennævnte Relationer. Jævnlig formaar han ogsaa at fremsætte træffende Bemærkninger om Forhold eller Tilstande eller at paa-pege Sammenhænge, der hidtil ikke har været tilstrækkeligt paa-agtede. Som Eksempler kan nævnes hans Omtale af de topografiske Forskelle, der gjorde sig gældende med Hensyn til Løbedegneinstitutionen (S. 14), og hans Betragtninger over Modsætningen mellem de faktiske beskedne Kaar, hvorunder Degnene levede, og den Velstandsfølelse, de ikke desto mindre kunde give Udtryk for (S. 108). Vellykket er ogsaa Afsnittet om Degnehjemmene med deres indre og ydre Udstyr (S. 94 ff).

Som Helhed kan det dog næppe siges, at det er lykkedes Forf. at tilvejebringe et væsentligt nyt Billede af Tidens Degneliv. Bogens Styrke ligger snarere i at illustrere (og uddybe) det hidtil kendte ved en Række nye Eksempler, men hermed staar ogsaa dens Svagheder i Forbindelse. Trods det meget nye Stof, Forf. kan fremlægge, har han ikke evnet at tegne et virkeligt Portræt af det 18. Aarhundredes Degneskikkelse i faste og klare Træk. Han indrømmer selv (S. 213), at Bogens Udarbejdelse af ydre Grunde er blevet stærkt fremskyndet, og dette har i mere end een Henseende sat sit Præg paa Fremstillingen. Forf. har saaledes ikke rigtigt formaaet at faa Stoffet paa Afstand, alt for ofte

har man Indtrykket af at staa over for en løs Sammenkædning af Excerpter af Kildesteder uden indre organisk Sammenhæng, og inden for de enkelte Kapitler savner man en strengere logisk Progression og trættes ved talrige Gentagelser.

Hertil kommer, at der ogsaa i metodisk Henseende lader sig paavise forskellige Mangler. Forf.'s Kendskab til den historiske Litteratur staar ikke paa Højde med hans flittige Arkivstudier, lige som hans Indsigt paa beslægtede Omraader synes stærkt begrænset. Dette burde have gjort ham mere forsigtig med at fælde saa kategoriske Domme, som han gør, og derfor kommer han ikke faa Steder til at give Udtryk for disse »halve Sandheder«, der er saa farlige for et objektivt historisk Helhedsbillede. Det gælder f. Eks. hans ensidige Udtalelser om Værdien af Datidens latinske Skolevæsen (S. 14, 54), om Jesper Brochmand som Opbyggelsesforfatter (S. 60) og om Bestræbelserne fra de latinske Skolers Rektorer for at fastholde de lovhjemlede, for Skolernes Bestaaen livsvigtige Rettigheder med Hensyn til Løbdegnekald (S. 11—12). Det er ligeledes mærkeligt netop hos en Kulturhistoriker Gang paa Gang at støde paa saa anakronistiske Betegnelser som »Pastor N. N.«, »Pastoren« o. l., som ikke var i Brug i det 18. Aarhundrede. Ogsaa i det historiske Apparat findes mærkværdige Ting. Forf. skelner saaledes paa en ganske uklar Maade mellem »systematisk« og »usystematisk« Kildemateriale, og hans Kildehenvisninger tager sig undertiden besynderlige ud. Hvad skal man f. Eks. mene om en saa vidtfavnende Henvisning som »Erslevs Repertorier« (Note 1 til S. 10) som Hjemmel for bestemte konkrete Oplysninger i Teksten? — Som det desværre synes at blive almindelig Skik, er heller ikke denne Bog forsynet med Register.

Det skyldes vel ligeledes den hastige Udarbejdelse, at ogsaa Fremstillingsformen lader meget tilbage at ønske. Naar Forf. bevæger sig uden for det rent refererende, maler han gerne med en bred, farvedryppende Pensel, og skønt der hist og her findes ganske livfulde Passager, kan han i Almindelighed ikke frikendes for Jagen efter billige Effekter. Hans Stil er ikke sober og synker jævnlig ned til det utilladeligt platte, den er ofte overlæst og behager sig i Anvendelse af upaakrævet superlativiske og drastiske Vendinger og uædle Udtryk. Hvis det virkelig er Tanken at lade det foreliggende Bind efterfølge af en Række andre, maa man haabe, at den unge Forfatter vil være i Stand til at tilegne sig større metodisk Sikkerhed i Stoffbehandlingen og øve en stærkere Selvtugt med Hensyn til Fremstillingsformen.

Bjørn Kornerup.

Georg Nørregaard: *Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857—1899* (Kbh. 1943, 620 Sider) slutter sig forholdsvis nøje til de skrifter og studier, der tidligere er udgivet af Institutet for Historie og Samfundsøkonomi angaaende byarbejdernes forhold i sidste halvdel af 1800-tallet, navnlig Jørgen Pedersens værk om arbejdslønnen og Henry Bruuns store fremstilling af fagbevægelsen før 1880. Under den lidt uklare titel »Arbejdsforhold« har Nørregaard taget en række af de problemer op angaaende forholdet mellem arbejdsgiver og arbejder, som de to andre værker ikke har behandlet; fremstillingen er dog lagt saaledes til rette, at bogen danner en helhed i sig selv, og i mange tilfælde kommer forfatteren ind paa lønproblemer og fagbevægelsens historie overhovedet i det tidsrum, han behandler. Det kan dog ikke nægtes, at man i høj grad savner fortsættelsen af Henry Bruuns værk.

Bogen virker mest som en vældig materialesamling. Den forekommer saa meget tungere, som den desværre er trykt med utiladelig smaa typer; det er ligefrem en kamp at komme den igennem, skønt det store stof baade er interessant i sig selv og ret levende behandlet.

Forfatteren har gennemgaaet et kæmpestort kildemateriale. Foruden aviserne, private forretningsarkiver og en lang række lavsarkiver fra København og øerne kan især nævnes arbejds- og fabriktilsynets arkiv og en imponerende række arbejdsreglementer, som det har været meget frugtbart at arbejde med. Nørregaard synes at have set det som sin opgave at forelægge sit store materiale saa systematisk som muligt og lade læseren selv om at drage slutningerne; det er et spørgsmaal, om dette ikke netop er, hvad man maa ønske af et saadant værk, men adskillige vil sikkert synes, at hovedlinierne forsvinder i den uhyre stofmasse, trods det afsluttende resumé. Iøvrigt kan der næppe være megen tvivl om, i hvad retning forfatterens personlige opfattelse gaar. Hovedproblemet her som i seriens øvrige dele maa vel være dette, om arbejderklassens kaar virkelig var saa ringe, som det er blevet hævdet fra socialistisk side, og om det lykkedes arbejderbevægelsen at forbedre forholdene i nogen nævneværdig grad. I hovedsagen vil Nørregaard formentlig besvare begge disse spørgsmaal bekræftende. Et par steder spores sympatien for arbejderne; der kommer en ret haandfast definition af begrebet »patriarkalske forhold«: et system der »tillod Arbejdsgiveren at betale en utilstrækkelig direkte Løn, men til Gengæld krævede, at han ad Velgørenhedens Vej drog Omsorg for, at hans Folk ikke led Nød« (s. 104). Man kan ogsaa anføre et udtryk som de

»krigsgale Jernfabrikanter« i 1899 (s. 517), men dels forekommer disse og andre hvasse bemærkninger sagligt velbegrundede, og dels retter forfatteren ogsaa kritik mod strømningerne blandt arbejderne. I det hele en saglig og nøgtern redegørelse, der sørger for at behandle sagen ud fra begge parter synspunkt, men ikke er bange for at udtale sig skarpt.

Spørgsmaalet om maskinernes fremtrængen og de derved ændrede arbejdsformer gaar Nørregaard forholdsvis mindre ind paa. Det der interesserer ham mest — bortset fra den ret brede skildring af lavene i deres sidste tid og næringsloven — er det daglige liv paa arbejdspladserne, sundhedsforholdene, arbejdsløsheden (som han fastslaar har været særdeles omfattende i 1880'erne), lønningsformerne og overenskomstsystemet fremvækst. Han behandler ogsaa spørgsmaal som svendevandringernes ophør, uddannelsesforhold, drikkeri. Der synes at være to ting, han særlig vil have frem: hvorledes den patriarkalske mentalitet afløses af et upersonligt arbejdsgiver- og lønarbejderforhold, der støtter fremvæksten af store organisationer og faste overenskomster mellem større grupper; og spørgsmaalet om, hvor meget arbejderne fik ud af den faglige kamp før 1899. Her vil Nørregaard navnlig pege paa arbejdstidens forkortelse som et vigtigt resultat.

Meget af stoffet giver et levende og fængslende tidsbillede. Ikke mindst bliver man præsenteret for en broget samling arbejdsgivere — som den fortræffelige pianofabrikant, der paa lønningsdagen bød sine folk paa cigarer og cognac og samtidig læste op for dem af det nye testamente for at holde dem borte fra alt, hvad der hedder socialisme, mens andre fandt det mere hensigtsmæssigt at »kanøfle« deres arbejdere (s. 187). Det maa dog siges at disse og andre eksempler paa mestrenes modstand mod socialismen bygger alene paa socialistisk materiale. Det er sikkert uundgaaeligt, at »Social-Demokraten« i mange tilfælde maa blive forfatterens hovedkilde; men det kan ske, at han ikke tager den fornødne reservation over for et saa ensidigt kildemateriale. Saaledes anføres (s. 84), at en tredjedel af arbejderne hos Burmeister & Wain i 1871 var saa slet lønnet, at de maatte have fattighjælp ved siden af, og det lyder meget sandsynligt; men Nørregaard underbygger det kun med en udtalelse af mekanikus Rasmussen paa socialistmødet i »Phønix« 4. okt., og selv om ordene kom fra en besindig og mod arbejdsgiverne ret loyal mand, kan man ikke fremføre hans paastand som et faktum¹. *Kjeld Winding.*

¹ Forf.s henvisning til »Socialisten« 13. dec. 1872 maa bero paa en fejlskrivning. Iøvrigt refererer »Dags-Telegraphen« Rasmussens ord med »maaske Tredjedelen«, mens »Socialisten« 7. okt. 1871 skriver »henimod en Tredjedel«, udtryk der dog skulde anbefale nogen varsomhed.

Kun tre aar efter, at Videnskabernes Selskab har kunnet fejre sit 200 aars jubilæum, har ogsaa det ældste af vore historiske selskaber *Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie* kunnet fejre 200 aars jubilæet for dets stiftelse 8. januar 1745. En nøje forbindelse bestaar herimellem, idet en hovedtilskyndelse for — den da kun 35aarige — Jacob Langebek, danske selskabs stifter, utvivlsomt var, at han ikke var blevet valgt til medlem af dette første fornemme selskab. Danske selskab har gennem sit 200-aarige virke bibeholdt den af dets stifter anlagte linje, hvorefter hovedvægten er lagt paa publikationen af dokumenter — offentlige og private — og dets hovedpublikation har stedse »*Danske Magazin*«, der foreligger i ubrudte rækker gennem disse 200 aar, været.

Selskabet har markeret 200aarsdagen ved udsendelsen af en oversigt over dets historie udarbejdet af selskabets nuværende sekretær arkivar dr. theol. Bjørn Kornerup (der senere vil blive anm. her i Tidsskr.).

Paa aarsmødet 8. febr. 1945 forelaa meddelelse fra selskabets forstander professor Aage Friis om, at han grundet paa svækket helbred ønskede at træde tilbage. I hans sted valgtes professor Knud Fabricius til forstander.

1943 har selskabet udgivet I bind af Christian VIII.s dagbogsoptegnelser udg. ved Axel Linvald (se foran s. 483—87) samt 1. hefte af *Danske Magazin 7. R. I.* Af dets indhold kan nævnes et af dr. Bjørn Kornerup aftrykt interessant svarbrev, dat. 7. decbr. 1867, fra C. F. Allen til Caspar Paludan-Müller i anledning af dennes redegørelse i et brev af 3. decbr. 1867 (trykt af Ellen Jørgensen i *Hist. Tidsskr. 9. R. V*, 91—98) for sit fra Allen afvigende syn paa placeringen af svaret for det stockholmske blodbad og i forbindelse dermed paa Christian II.s personlighed. Selv om senere — og ligesaa fremragende forskere — ogsaa har beskæftiget sig med det omstridte problem, har dette under privat form holdte ordskifte dog endnu interesse, og at Allens imødegaaelse af de af Paludan-Müller anførte synspunkter ikke overbeviste denne fremgaar af, at han i det store og hele fastholdt sin opfattelse i sit værk »*De første Konger af den oldenborgske Slægt*« (1874). Videre er i heftet aftrykt »*Den københavnske Registrant 1539—40*« (ved Astrid Friis), der for tiden 30. septbr. 1539—4. juni 1540 giver et ikke uvæsentlig supplement til de i »*Danske Kancelliregistranter 1535—50*« trykte uddrag af breve og de i »*Danske Magazin*« trykte tegnelser for den paagældende periode.

Det danske Sprog- og Litteraturselskab har paabegyndt Udsendelsen af en Oversættelse til moderne Dansk af *Danmarks Gamle Lov* d. v. s. Skaanske Lov, Valdemars og Eriks Sjællandske Lov, Jyske Lov samt Kirkelovene. Det nu foreliggende første Storhæfte (der skal følges af fire andre à 5 Kr. pr. Hæfte) omfatter skaanske Lov samt Anders Sunesens Parafrase af denne. Medens denne sidste, der er affattet paa Latin, tidligere har været oversat (ved Jørgen Olrik, hvis Oversættelse ogsaa danner Grundlaget for den nu foreliggende Gengivelse ved Stig Iuul), har selve den skaanske Lov hidtil ikke været tilgængelig paa Nutidsdansk og af de øvrige Landskabslove kun Jyske Lov. Oversættelsen er foretaget af den kyndige Medudgiver af Lovenes Originaltekst Arkivar Erik Kroman under Medvirkning af Prof. Stig Iuul, og det færdige Værk vil omfatte et udførligt Sagregister samt en Kommentar. De gamle danske Landskabslove er en af de vigtigste Kilder til Kendskabet til danske Samfundsforhold i den ældre Middelalder, og der er derfor Grund til at være taknemmelig for, at de herved gøres tilgængelige for alle danske Historikere.

Rigsarkivet har 1944 udsendt et nyt bind af *Kancelliets Brevbøger*, der omfatter aarene 1637—39. Det kunde maaske henstilles til den kyndige og flittige udgiver fhv. arkivar E. Marquard kun at lade det følgende bind omfatte 2 aar. Den voksende stofmasse har bevirket, at det nu foreliggende bind er blevet en lidt uhaandterlig mammut paa 1134 sider.

Hidtil har der i hovedsagen kun været Vejledende Arkivregistraturer for hovedarkivet i København; med det sidst udkomne bind VI, der indeholder en oversigt over *Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele*, er begyndelsen gjort ogsaa for landsarkivernes vedkommende. Det er et meget værdifuldt hjælpemiddel, der her er stillet til raadighed for alle arkivgæster; og der er grund til at sige baade rigsarkivet og de to forfattere, landsarkivar Gribsvad og arkivar Hvidtfeldt tak for den haandsrækning, der her er ydet alle, der arbejder med Sønderjyllands historie.

En fuldstændig udtømmende registratur er ikke tilsigtet og turde ogsaa være overflødig; det er frem for alt en oversigt, man har brug for, og den faar man, saa god som man kan ønske sig den.

Hvor proveniensprincippet er lagt til grund for arkivordningen

er det nødvendigt at have et vist kendskab til tidligere tiders administration. Hvert afsnit i oversigten indledes med en redegørelse for det paagældende embedes myndighedsomraade, og bogen har derfor værdi ud over det rent arkivvejledende som en kort oversigt over Nordslesvigs administrative forhold; intetsteds i Danmark har jurisdiktionsordningen været saa indviklet som netop her, og derfor er disse indledende redegørelser særdeles kærkomne. Ligeledes er det prisværdigt, at der er meddelt saa fyldige litteraturhenvisninger. Som tillæg findes en yderst nyttig fortegnelse over hvert enkelt sogns jurisdiktionsforhold.

Ved grænsereguleringerne i 1864 kom tidligere slesvigske omraader til kongeriget og gamle enklaver til hertugdømmet. De vanskeligheder, der er opstaaet ved uoverensstemmelse mellem gamle og nye administrative grænser, har arkivmyndighederne søgt at løse ved at lægge mest muligt af det gamle enklavestof i Aabenraa og mest muligt af arkivmaterialet vedrørende de 8 sogne i Viborg. Anmelderen vil gerne benytte lejligheden til at beklage denne ordning, der har medført, at protokolrækker og tilhørende bilag nu ligger paa forskellige steder. Det er faktisk til ringe glæde for alle parter. Det forekommer mig, at det mest rationelle vilde være at sætte 1864 som skel og henvise interesserede, der vil studere enklavernes forhold til Viborg før den tid og til Aabenraa efter den tid og omvendt for de 8 sognes vedkommende. Kan der ikke laves om paa det endnu? Troels Fink.

Med Arkivar P. B. Grandjeans statelige Værk *Dansk Sigillografi*, udgivet med Understøttelse af Carlsbergfondet (Kbh. 1944, 350 Sider) har de skandinaviske Lande faaet en særlig Haandbog i Seglvæsenet. Forf. har stillet sig den Opgave at give en detaljeret Skildring af alle de ydre Forhold, der knytter sig til Seglene, f. Eks. deres Form, Anbringelse paa Dokumentet, Substans, Farve, Figurindhold og Omskrift. I det foreliggende store Værk har Forf. samlet sine Erfaringer fra et langt Livs flittige Sysse med de middelalderlige Segl, og hver Side bærer Vidnesbyrd om en fint opøvet Evne til at iagttage selv de mindste Nuancer. Fremstillingen bygger paa et meget omfattende Materiale, baade trykt og utrykt, og formodentlig findes der ikke mange Segl i det danske Rigsarkivs righoldige Samling, som ikke er blevet vendt og drejet adskillige Gange. Ogsaa norske og svenske Segl har Forf. et intimt Kendskab til, og de forskellige nordiske Typer ses saavidt muligt paa Baggrund af Udviklingen i Europas førende Kulturlande. Til trods for at Skildringen er bygget op paa utallige

Enkeltiagttagelser, dette gælder navnlig det store Kapitel om Omskrifter og Indskrifter, er Fremstillingens Overskuelighed ikke gaaet tabt. Formodentlig findes der kun een Mand her i Landet, der vilde være istand til med virkelig Sagkundskab at vurdere den Indsats, der er ydet, og kritisere Enkeltheder, men han er udelukket fra at lade sin Røst lyde. Et udførligt Sagregister øger Bogens Værdi som Haandbog, og en Række fortrinlige Reproduktioner lever op i Fremstillingen og letter Tilegnelsen.

Harald Jørgensen.

I en lille Mindebog *Professor Ludvig Daae* (Oslo 1944, Cammermeyers Boghandel, 174 Sider) har Overbibliotekar Wilhelm Munthe tegnet et fint opfattet Portræt af denne grundlærde, temperamentsfulde Humanist. I Danmark bliver de, der endnu personlig kan mindes Ludvig Daae, færre og færre, og i Norge har hans yderliggaaende politiske Virksomhed bidraget til at kaste et højt ufortjent Glemselens Slør over hans ejendommelige Personlighed og ikke ubetydelige videnskabelige Fortjenester. Med Rette karakteriserer Munthe Daae som »et av de merkeligste studiehoder i Norges lærde anegalleri«, og bl. a. paa Grundlag af fyldige personlige Erindringer er det lykkedes Forf. paa træffende Maade at skildre Daae som Forsker og Universitetslærer, som Politiker og Menneske. Mesterligt er især Kapitlet »Tre historiske Professorer«, hvori Forf. med stor Upartiskhed sammenstiller og kendetegner de tre, indbyrdes saa uendeligt forskellige, historiske Universitetslærere: Ernst Sars, Gustav Storm og Ludvig Daae. Midt imellem Ideologen Sars og Kildekritikeren Storm anviser Munthe Daae Pladsen som »selve historiens levende strøm«.

Gennem en Menneskealder (1876—1910) har Daae som Professor i Historie haft stor Betydning for adskillige Generationer af Historikere, men endnu videre naaede han ved sit omfattende, om end noget spredte, Forfatterskab. Daaes Interesser og Studiefelter var mange og højst forskellige, politisk Historie, Topografi og Biografi, Kirke-, Skole- og Lærdoms historie — og overalt har han leveret værdifulde Arbejder, der udmærker sig ved solid Lærdom og alsidig Opfattelse af den historiske Udvikling. Sit Særpræg fik store Dele af Daaes Forfatterskab ved hans Tilknytning til gammel humanistisk Tradition. Beklages maa det, at det ikke lykkedes ham at virkeliggøre sin Ungdoms Drøm at skrive et større sammenhængende Værk, den Fortsættelse af C. F. Allens Skildring af Danmarks og Norges Historie, som han havde planlagt for 1536—1570.

Med særlig Interesse vil danske Læsere stifte Bekendtskab med Kapitlet »Danmarks venn«. Gennem henvend et halvhundredre Aar var Daae en trofast Ven af Danmark, han følte sig nær knyttet til den gamle danske Historikerskole og stod i nær personlig Forbindelse med en Række samtidige Historikere som Edvard Holm, C. F. Bricka, Chr. Bruun og H. F. Rørdam (Venskabet med den sidstnævnte er dog ikke tilstrækkeligt stærkt fremhævet hos Munthe), lige som han ogsaa i sine Skrifter stræbte upartisk at belyse Forholdet mellem Dansk og Norsk gennem Aarhundredernes Udvikling. Bekendt er fremfor alt hans klassiske Formulering af Spørgsmaalet om Ludvig Holbergs Storhed, at den ikke kan være Genstand for hverken dansk eller norsk Særeje — »den kan kun tilhøre et Fællesbo, der ifølge sin Natur er uskiftelig«.

Wilhelm Munthes Portrættegning af Ludvig Daae er en ualmindeligt fængslende Bog og giver i al sin Knaphed Indblik i væsentlige Sider af norsk humanistisk Studieliv i det 19. Aarhundrede. Den vil sikkert ogsaa længe bevare sit Værd paa Grund af den redelige, fordomsfri Bedømmelse af Forhold og Mennesker.

Bjørn Kornerup.

Norsk og dansk Pressehistorie er et temmelig uopdyrket Felt, og det maa derfor betragtes som lidt af en Sensation, at en ung norsk Historiker Egil Husby har været istand til at udsende en Monografi over et af Norges berømteste Dagblade fra det 19. Aarhundrede, nemlig »*Den Constitutionelle*«. (Sverdrups Boghandel, Kristianssund, 1943). Afhandlingen er oprindelig skrevet som Hovedopgave til den sproglige-historiske Embedseksamen og den bygger saavel paa den foreliggende Litteratur som paa utrykt Materiale, navnlig efterladte Breve fra Udgiver og Redaktører. »*Den Constitutionelle*« udsendtes fra Nytaar 1836 og udkom indtil 1847, da Bladet maatte gaa ind paa Grund af daarlig Redaktion og manglende Tilslutning. Avisen var Talerør for Intelligensen og repræsenterede dens Interesser overfor den truende Bondeopposition. Den blev oprettet af den fra Danmark stammende, meget foretagsomme Boghandler J. F. Dahl, og den fik økonomisk Støtte af Grev Wedel Jarlsberg. Den oprindelige Redaktion bestod af Carl Fougstad, U. A. Motzfeldt og A. Schweigaard, Mænd der tidligere havde støttet Tidsskriftet »*Vidar*«, og for hvem Journalistik egentlig kun var et Bierhverv. Ogsaa Digteren Welhaven og Juristerne Frederik Stang og Bernhard Dunker støttede længe det nye Bladforetagende. Paa det politiske Om-

raade førte Bladet et energisk Forsvar for Ejdsvoldgrundloven, der dels havde sikret Intelligenspartiet og Embedsmændene en kraftig Indflydelse paa Norges offentlige Forhold, dels havde sat snævre Grænser for Kongens Indflydelse. To Problemer interesserer Forf. i særlig Grad, nemlig Bladets politiske Linie og de forskellige Medarbejderes personlige Forhold dels til Udgiveren dels til hinanden. Undertiden synes man, at Forf. bevæger sig lidt for langt bort fra Bogens Emne, som f. Eks. i den detaljerede Skildring af U. A. Motzfeldts Forbigaaelse ved en Professorudnævnelse. Et vigtigt Spørgsmaal, der er taget op til Drøftelse, er Bladets økonomiske Fundament, og det Udbytte Udgiver og Medarbejdere høstede af deres Anstrengelser. Der blev i Sandhed ikke spundet Guld paa Bladvirksomhed i første Halvdel af det 19. Aarhundrede. Bladet fik ingen større Udbredelse uden for Hovedstaden, idet Abonnementsprisen var temmelig høj og faktisk repræsenterede Salgsværdien af en Kol! Dette Forhold forklarer bl. a. Bladets ringe Udbredelse i Landbokredse.

For en dansk Læser er det mest overraskende ved Bogen, at Fremstillingen af et norsk Blads Historie i denne Del af det 19. Aarhundrede kan gives, uden at man behøver at redegøre for Statsmagtens Stilling til Pressen, og at der slet ingen Eksempler findes paa Indskriden fra det Offentliges Side i Anledning af Bladets Kritik af Regeringens Dispositioner. Forklaringen er imidlertid den ganske simple, at Norge paa det Tidspunkt var et af de meget faa Lande i Europa, som ikke havde noget politisk Trykkefrihedsspørgsmaal saaledes som f. Eks. Danmark og Sverige.

Om selve Fremstillingen er kun godt at sige. Den lille Bog er velskrevet og klar, og Forf. ser selvstændigt og kritisk paa sit Materiale. Man maa derfor haabe, at det foreliggende Skrift maa efterfølges af større Studier over de herhenhørende Problemer.

Harald Jørgensen.

Norsk skolehistorisk Forskning udmærker sig ikke ved stor Righoldighed. Hovedværkerne er vedblivende den højtfortjente Rektor A. E. Erichsens Skrifter om Bergens og Trondheims Katedralskolers Historie (henholdsvis 1906 og 1911). Samme Forfatter havde ogsaa anlagt Samlinger til et Arbejde om Oslo Katedralskole, men fik det aldrig skrevet, og først nu, en Menne-skealder efter hans Død, er det lykkedes at faa tilvejebragt et Værk om Oslo katedralskoles historie ved Lektor Einar Høigaard (Oslo 1942, Grøndahl & Søn). Allerede i det Ydre

er det et meget stateligt Arbejde (472 store Kvartsider), smukt trykt og forsynet med talrige velvalgte Illustrationer, og den indre Lødighed svarer ganske til det fornemme Udstyr. Ikke mindst i Sammenligning med flere nyere skolehistoriske Arbejder fra dansk Side (jfr. 10. R. II, 692—693; V, 782—784) maa man paaskønne den solide og kyndige Behandling, der her foreligger. Forfatteren behersker ikke blot de specielle Kilder til Skolens Historie, men ogsaa den almindelige Litteratur om Emnet. Navnlige er det opmuntrende at se, hvorledes han sidder inde med et ikke sædvanligt Kendskab til, hvad der af danske Forskere er blevet ydet til Oplysning om skolehistoriske Emner.

Med rigtig Forstaaelse tegner Lektor Høigaard Baggrunden for Oslo-Skolens Udvikling, hans Opfattelse af Kildestoffets Bæreevne er præget af Nøgternhed, og hans Dom over historiske Fænomener er lige som hans Fremstilling selvstændig og grej. Hist og her kunde man nok have ønsket, at Forf. var gaaet dybere ind paa det rent undervisningshistoriske Stof, men stort set er hans Behandling af Skolens materielle Kaar og af dens aandelige Indsats nogenlunde ligeligt fordelt. Da en Række af de Personligheder, der indtil Begyndelsen af forrige Aarhundrede har været knyttet til Oslo Katedralskole — Oslo-Humanisterne, N. S. Chronich, Jacob Rasch, Hans Grams mangeaarige Korrespondent, Søren Monrad, Niels Treschow o. m. fl. — hører hjemme i den gamle dansk-norske Fælleskultur, har det foreliggende Arbejde tillige direkte Betydning for dansk Lærdomshistorie. Ogsaa for Tiden efter 1814 er Fremstillingen af Værdi, men angaar nu overvejende specielt norske Forhold. Lektor Einar Høigaard har sat sig et smukt Minde ved sin Oslo Katedralskoles Historie, og paa Baggrund af dette Arbejde beklager man dobbelt hans tidligere Bortgang.

Bjørn Kornerup.

Under Titlen: *Norden och kontinentet i gammal tid, Studier i forngermansk kulturhistoria* (Uppsala 1944) har Fritz Askeberg udsendt en lille Bog (201 Sider), der efter sit Indhold egentlig burde anmeldes af en Runolog eller Filolog; men da hans Værk ogsaa er af overordentlig Betydning for Historikeren og Arkæologen, vil jeg tillade mig at gøre det til Genstand for en kort Omtale, idet jeg gerne indrømmer, at jeg kun delvis er kompetent til at bedømme det.

Forbindelserne mellem Norden og Kontinentet gaar langt tilbage, ja de har egentlig existeret lige siden mesolithisk Tid; men ved »gammal tid« forstaar Askeberg her Tiden fra Romerkul-

turens Indflydelse blandt Germanerne begyndte, og indtil Vikingetidens Slutning; og det er i særlig Grad Folkevandringstiden og Vikingetiden, mod hvilke han retter sit Blik.

I første Kapitel (S. 1—37) giver han en paa de nyeste arkæologiske og historiske Undersøgelser baseret Skildring af de historiske og kulturelle Forudsætninger for Vikingetiden, en glimrende Oversigt, der indeholder adskilligt mere end mange tykke Bøger. Allerede fra 1. Aarh. efter Kr. var der, som de talrige romerske Importvarer viser, en livlig Forbindelse mellem Norden og Romeriget, og selv efter dettes Fald gaar der gennem Nordens Historie store kommercielle Linier; det er da Frankrig, Byzants og senere Kalifatet, der er de Centrér, om hvilke Europas Handel drejede sig, og ogsaa med dem havde Norden, som de arkæologiske Fund viser, nære Berøringer. En særlig vigtig Betydning har Forskere som E. Wadstein og Erik Arup tillagt Friserne; men imod dette opponerer Askeberg og hævder, at Frisernes Betydning maa ses indenfor rimelige Proportioner. Den frisiske Kultur i Aarene 400—750 viser efter hans Mening ikke paa noget Punkt Fortrin fremfor de nordiske. Den frisiske Handel var en typisk Transit-handel, der betingedes af Landets Beliggenhed mellem de store Produktionscentrer England og Frankrig og de Lande, der kunde aftage Produkterne, deriblandt Norden.

I sin Bedømmelse af Vikingetogene indtager Askeberg et særdeles sobert og tiltalende Standpunkt; og han betragter Tiden som noget mere end blot en Voldets og Barbariets Tidsalder. Sikkert med fuld Ret hævder han, at Vikingetiden ikke kan opfattes som en sen nordisk Indsats i Folkevandringstidens Historie, saaledes som visse tyske Forskere har forsøgt. Vikingetogene blev aldrig totale Folkeflytninger, men Operationer, der var baserede paa Forbindelsen med Moderlandet.

I andet Kapitel (S. 38—95) følger en dybtgaaende Undersøgelse over et af de ejendommeligste Udslag af Germanernes Forbindelse med Sydens Kulturfolk, Runeskriften, hvis Oprindelse stadig er Genstand for Diskussion mellem Forskere. Grundlæggeren af den moderne Runologi, Ludv. Wimmer, hævdede, at Forbilledet for Runeskriften var det latinske Alfabet; men mod dette Standpunkt opponerede O. von Friesen, som hævdede, at det var det Græske Alfabet, hvoraf Runerne var dannede, og at dette maatte være sket blandt Gotherne i Sydøsteuropa. En ny Diskussion om Runeproblemet rejstes 1928—30 af C. J. S. Marstrander og M. Hammarström, som søgte Kilden til Runealfabetet blandt en Række lidet kendte norditaliske Alfabeter, suppleret med et Alfabet, der skulde staa det latinske nær. Endnu

videre gik visse tyske »Runologer«, som fremsatte en Lære om Runernes urariske Herkomst, deres Vandring fra Norden til Middelhavslændene, ja endog til Semiterne. Mod disse taabelige og tendentiøse Hypoteser retter Askeberg en indgaaende Kritik og ironiserer (S. 62) over, at man kan tiltro Opfinderen af Runeskriften, at han har gennemstrejft de utilgængelige Bjergegne i Norditalien for at læse Indskrifter paa Klipperne uden nogen- sinde at falde paa at søge til Centret for Tidens Kultur, Rom. Men Askebergs Kritik er ikke blot negativ; han giver ogsaa et positivt Bidrag til Spørgsmaalets Løsning, i det han viser, at der i Runeskriften kun findes 3 Tegn, som ikke lader sig aflede af det latinske Alfabet; og disse Skrifttegn maa betragtes som rene Nydannelser. Ud fra et arkæologisk og kulturhistorisk Materiale hævder han (S. 85), at Runerne med det latinske Alfabet som Forbillede er opstaaet i Løbet af 100-Tallet e. Kr. blandt Gotherne i Weichselomraadet, et Resultat, der er af overordentlig Betydning, og som næppe lader sig rokke.

Med samme Klarhed behandler Askeberg i 3. Kapitel (S. 95—113) Diskussionen om Nordens Kulturforbindelser i ældre Tid og vender sig mod de forfejlede, af tyske Forskere fremsatte Hypoteser om Grundlaget for den nordiske Litteratur. Askeberg viser, at det saa langt fra er Tilfældet, at der er tyske eller vestgermanske Træk i den nordiske Heltedigtning. Det er ikke Tyskland, der er Centrum for de behandlede Sagn; tværtimod finder man i de nordiske Behandlinger en vis Lokalbundethed, f. Ex. i Lejresagnene; og af de kontinentalgermanske Motiver har Norden kun optaget gothiske og burgundiske, hvilket har sin naturlige Grund i, at man her har at gøre med Stammefrænder. Naar tyske Filologer har naaet saa forfejlede Resultater, skyldes det bl. a., at de gaar ud fra den forkerte Opfattelse, at det oldgermanske Kulturomraade fremfor alt var vestgermansk-tysk, mod hvilket det nordgermanske først fremtraadte efter 800 som Resultat af Vikingetogene. Heller ikke i deres Forsøg paa at finde fremmede Forbilleder for de nordiske Sagaer har de tyske Filologer haft Held med sig; ogsaa Heuslers Opfattelse af Skjaldedigtningen som en ren Hofpoesi afviser Askeberg og hævder, at denne Kunst startede paa Island i Hverdagslivet, med Rette; thi de unge Islandske Bondesønner, der fremsagde deres Drapa for Kongerne, havde hjemme lært at beherske den udviklede Teknik. A. hævder derfor i Tilslutning til Erik Noreen, at hele Skjaldedigtningen ikke alene kan, men ogsaa maa tolkes som en speciel nordisk Kunstpoesi.

Det sidste Kapitel (S. 114—183) giver en udførlig Under-

søgelse over Ordet Vikingr. Askeberg fremlægger hele Materialet, saavel det nordiske som det fremmede og kommer til det Resultat (S. 182) at Hankønsordet vikingr er sikkert belagt indenfor Nordsøomraadet, hvor det betyder Søkriger, som deltager i Plyndringstog mod fremmede Kyster. Sekundært faar det den nedsættende Betydning Ildgerningsmand. Ordets Alder kan relativt bestemmes; det er ældre end Vikingetiden, men er at opfatte som en særlig nordisk Nydannelse; herfor taler at det abstrakte Hunkønsord viking ikke kendes udenfor Norden. Begge Ord er dannede af vik, hvis oprindelige Betydning er Afvigelse, Afstikker. Ad etymologisk Vej kommer Askeberg frem til den oprindelige Betydning af vikingr: Person, der gør en Afstikker hjemmefra og af viking: Fraværelse, Afstikker. Hvorvidt dette er rigtigt, skal jeg lade staa hen.

Askebergs lærde og velskrevne Bog er utvivlsomt et Ord i rette Tid; det er et vigtigt Arbejde, der vil blive en nyttig Ledetraad for den, der søger at orientere sig paa et af de interessanteste Felter indenfor Nordens Historie, et Felt, hvor lærde Hypoteser og tendentiøs Snak ofte gør det vanskeligt at trænge frem til Sagens Kærne.

H. C. Broholm.

De dramatiske begivenheder, som førte til den nordiske unions endelige ophævelse, har altid virket dragende paa svenske og danske historikere. Mens det tidligere var danskerne, som paa dette omraade var de førende, er det i de senere aar de svenske forskere, som har ydet den betydeligste indsats, først og fremmest til klarlæggelse af det stockholmske blodbads forhistorie. Laurits Weibull, G. Carlsson, N. Ahnlund m. fl. har præsteret et forskningsarbejde, som ogsaa har været af stor betydning for forstaaelsen af vigtige problemer i dansk historie.

De to bøger, der nu foreligger om dette afgørende og tragiske kapitel i Nordens historie: Lars Sjödin: *Kalmarunionens Slutskede. Gustav Vasas Befrielsekrig I* (Uppsala 1943. 306 sider) og Rudolf Bergström: *Studier til den stora krisen i Nordens historia 1517—1523* (Uppsala 1943. 164 sider) viser, at ogsaa de yngre svenske historikere føler sig draget af denne tidsperiode.

De to værker omfatter tildels det samme tidsrum, idet Bergström dog fører skildringen ned til februar 1524, da angrebet paa Gotland blev besluttet, mens Sjödins fremstilling kun gaar til 1521. Men alligevel er det kun delvis, at de behandler de samme problemer. Bergströms værk bestaar af tre selvstændige undersøgelser. Den første behandler Christian II.s diplomatiske for-

beredelser til angrebet paa Sverige, mens der i den anden gives en skildring af partierne i Sverige og kongens stilling til disse samt en redegørelse for det stockholmske blodbad. Det sidste afsnit skildrer forholdet mellem Danmark og Sverige i tiden efter unionsopløsningen. Forfatteren kommer i denne undersøgelse ogsaa ind paa den indenrigspolitiske udvikling i Sverige og forholdet til Lübeck. Han viser, at Gustav Vasa og Frederik I i virkeligheden ønskede fred og forsoning mellem de to riger, idet de begge frygtede Christian II.s virksomhed for en restitution, samtidig med at de var tilhængere af denne konges handelspolitik, som var rettet mod hanseaternes, først og fremmest Lübecks, handelsvælde i Norden. Men det svenske rigsraad under biskop Hans Brasks ledelse var imod en alliance, det ønskede en ekspansion paa Danmarks bekostning (Skaane og Gotland m. m.) og søgte tilknytning til Lübeck. Gustav Vasa maatte bøje sig for rigsraadets vilje og under lybsk pression beslutte sig til aktionen mod Søren Norby paa Gotland.

Sjödins fremstilling er samlet om Gustav Vasa og hans kamp for Sveriges frihed. Der gives oplysninger om hans ophold i Lübeck og de forbindelser, han her knyttede med købmandskredse, og som senere blev ham til stor nytte. Hans færden i Sverige og hans modige og kloge ledelse af oprøret optager den største del af bogen. Men som indledning til dette hovedafsnit giver Sjödin en skildring af Christian II.s personlighed og af den diplomatiske aktivitet, hvormed han forberedte sit erobringstogt mod Sverige, det samme emne, som Bergström har behandlet i sit første afsnit. I de to forfatters fremstilling er der dog en afgørende forskel. Sjödin giver en indgaaende redegørelse for Christian II.s nordtyske politik i aarene lige før krigen. Skildringen er af stor interesse, idet den bygger paa et meget omfattende og hidtil ubenyttet stof, som er samlet fra danske og nordtyske arkiver. Forfatteren lægger dog sikkert for stor vægt paa denne side af den danske konges udenrigspolitik, og naar han skriver, at Christian II.s »falkande blickar« mere var rettet mod syd end mod nord, er det en overvurdering af den betydning, som kan tillægges kongens diplomatiske virksomhed i Nordtyskland. Den var kun et middel i kampen for at opnaa det store maal: genforeningen af Norden under hans scepter. Bergströms oversigt over Christian II.s udenrigspolitik før angrebet paa Sverige gaar længere tilbage i tiden og har et videre sigte, men er ikke saa detaljeret som Sjödins redegørelse, hvilket formodentlig hænger sammen med, at krigens udbrud har hindret ham i at fortsætte de paabegyndte undersøgelser i udenlandske arkiver. Selvom Sjödins

undersøgelser i højere grad er bygget paa nyt kildemateriale, virker Bergströms skildring dog umiddelbart mere fængslende, fordi han ser forholdene i et større og videre perspektiv og i højere grad trækker hovedlinierne op for kongens udenrigspolitiske planer.

Det stockholmske blodbad, nordisk histories mest omtvistede og oftest behandlede problem, er af begge forfatterne blevet underkastet en omhyggelig undersøgelse. De vender sig begge med stor styrke mod Weibulls bekendte artikel fra 1928, hvori han paa grundlag af en indgaaende analyse af kildematerialet kom til den opfattelse, at det var ærkebiskop Gustav Trolle, som havde hovedansvaret for det blodige drama. Sjødins behandling af emnet er den mest udførlige, idet han i en ekskurs giver en omfattende redegørelse for kildematerialet. Hans opfattelse er i korthed den, at det først og fremmest er kongen, som er ansvarlig for henrettelserne. Han havde erobret Sverige med vaabenmagt, »nu ämnade han utrota ogräset med rötterna«, idet maalet var at jage en skræk i svenskerne, saa de mistede lysten til oprør og modstand. Han havde kendskab til kætterbrevet, før fru Christina kom frem med det, og han har fra først af været besluttet paa med eet slag at tilintetgøre det svenske aristokrati. I Stockholm viste han sig som saa ofte før som »den otyglade viljemänniskan«. I tilslutning til denne opfattelse søger forfatteren at give et nyt billede af Gustav Trolle, hvem han opfatter som et menneske, der ikke var blottet for blidere følelser. Gennem en sammenligning mellem fortegnelserne over de faktisk henrettede og de af Gustav Trolle anklagede mener han at kunne fastslaa, at ærkebiskoppen ikke vilde rigets bedste mænd til livs.

Bergströms opfattelse falder paa en række punkter sammen med Sjødins. Heller ikke han mener, at Gustav Trolle har hovedansvaret for blodbadet, idet han bl. a. har været en modstander af kætteriproessen, som kunde blive skadelig for hans erstatningskrav. Men kongen satte sin vilje igennem, og ærkebiskoppen maatte fremføre kætterianklagen. I modsætning til Sjødin opfatter Bergström ikke Christian II som en villiestærk mand. Han er paa dette punkt enig med Weibull. Men for ham er det ikke Gustav Trolle, men Sigbrit, som er dramaets onde genius. Da kongen var i København kort før blodbadet, har hun muligvis givet ham ideen til massehenrettelserne, der med eet slag skulde knække den svenske højadel, og da Christian II vendte tilbage til Stockholm, sørgede hun for, at han blev ledsaget af Didrik Slagheck, som skulde overvaage, at kongen udførte hendes planer. Slagheck har saaledes efter Bergströms mening spillet en

fremtrædende rolle, selvom han i sidste instans kun var et redskab for Sigbrits viljestærke og hensynsløse politik.

De to forskeres indgaaende undersøgelser af blodbadets historie og af dets politiske forudsætninger har bragt en række interessante synspunkter frem og klarlagt en del betydningsfulde enkeltheder. De har dog ikke Weibulls fremragende evne til stringent analyse af det foreliggende kildemateriale, og deres hypoteser virker ikke overbevisende. Holder man sig alene til de samtidige kilder, først og fremmest dommen og klageskriftet, kommer man næppe uden om, at Gustav Trolle er den mand, der har hovedansvaret. Men for at forstaa en begivenhed af saa intrikat natur, er det selvfølgelig ikke tilstrækkeligt at rekonstruere begivenhedernes ydre forløb. Med rette fremhæver begge forfatterne, at man maa kende den politiske baggrund til bunds. Men heller ikke det er nok. Man staar jo her overfor beslutninger, som ikke blot er betinget af politiske forhold, men i sidste instans af hovedpersonernes vilje, følelser og temperament. Det kan næppe bestrides, at det kun er gennem en psykologisk analyse af Christian II.s og Gustav Trolles karakter og følelsesliv, deres vilje eller mangel paa vilje, at man har mulighed for at naa til en konklusion, der helt og holdent bærer sandsynlighedens præg. Weibulls teori er baade baseret paa en skarpsindig kildeanalyse og en indgaaende forstaaelse af de to hovedpersoners sjæleliv. Og det forekommer mig, at det indtryk, man faar af Gustav Trolle gennem Weibulls skildring af hans medvirken i dramaet, fuldt ud passer i det billede, man ellers har af ærkebiskoppen, og man mindes den temperamentsfulde Poul Helgesens udtalelse om ham: »Denne urolige og ustadige mand med det vilde sind, der aandede død og fordævelse mod alle, hvem han vilde ilde«. En indgaaende monografi af Gustav Trolle vil maaske kunne kaste nyt lys hen over det stockholmske blodbads gaade.

Den udprægede tilbøjelighed til dristige teorier, som præger forfatternes behandling af blodbadets historie — det gælder ikke blot helhedssynspunkterne men ogsaa enkelthederne — findes ogsaa i de øvrige afsnit af deres værker. Stærkest kommer det frem hos Sjödin. Nævnes kan saaledes hans hypotese om kong Christians forsøg paa at paavirke Karl V og Erasmus i luthersk retning. Men ogsaa hos Bergström møder man den samme tendens. Han overvurderer saaledes i høj grad betydningen af, at ærkebiskoppen og rigsraadet den 7. september overdrog Stockholm slot »uti en fri och ubehindrad slottsloven til hans nades troer hand att bliva och hålles för en väldig konung över allt Sveriges rike«, idet slottet i tilfælde af kongens død skulde holdes

til prins Hans, og hvis han døde, til dronningen. Først naar hun ogsaa var borte, skulde rigsraadet overtage slottet. Bergström mener, at dette er et udtryk for Christian II.s ønske om at tilrive sig en arvelig enevoldsmagt i Sverige. Men en sammenligning med danske forhold gør det klart, at man ikke kan lægge en saadan mening ind heri. Der kan i virkeligheden ikke føres noget bevis — ikke engang et sandsynlighedsbevis — for, at Christian II har stræbt efter et arveligt enevælde i Danmark eller Sverige.

Selvom der kan rejses en del indvendinger mod de to forfatteres værker, og man ofte er uenig med dem i deres synspunkter eller stiller sig tvivlende overfor deres resultater, kan der ingen tvivl være om, at de to bøger betyder en værdifuld forøgelse af litteraturen vedrørende dette tidsrums historie. De to unge svenske historikere har bragt meget nyt materiale for dagens lys og har fremsat interessante og inciterende synspunkter, som sikkert vil sætte sine spor i den fremtidige udforskning af dette dramatiske kapitel i Nordens historie.

Johan Hvidtfeldt.

I Anledning af Hundredeaaret for det svenske Tronskifte 1844 har Alma Söderhjelm og Carl-Fredrik Palmstierna udgivet en Bog om Kong »Oscar I« (Stockholm 1944). Det er en vel-skreven, letlæselig Almenskildring uden »ingående detaljundersøknings«, mere »en konturteckning«, som Forfatterne siger, end en omfattende Redegørelse. Hovedvægten i Fremstillingen ligger iøvrigt paa det rent personlige; mere end de to Tredjedele af Værket drejer sig om Ungdomsaarene og Kronprinstiden, og de Forskydninger i Samfundsforhold og Erhvervsliv, som tidsmæssigt grupperer sig om Kongeskiftet, berøres kun ganske løseligt. Alt for meget nyt bringer Bogen da heller ikke, selv om utrykt Stof med heldige Hænder er føjet ind med. Ydre set har den hjemmepolitiske Udvikling under Oscar I altid været vel kendt, og Udenrigspolitikken er bleven udredet gennem en Række Disputatser fra de senere Aar, først og fremmest C. F. Palmstiernas egen, men ogsaa Haralds's, Löfgrens og Lundquists om Sverige-Norges Holdning til Tre-Aars-Krigen og Runebergs om Krim-Krigen; under disse Forhold bliver Palmstiernas Kapitler i Værket, væsentlig Spørgsmaalets politiske Side, gennemgaaende kendte, men iøvrigt dygtigt sammenstillede Ting.

Lidt anderledes er det ved første Øjekast med Alma Söderhjelm's Bidrag om den mere personlige Side af Kongens Liv, der former sig som en ganske fængslende psykologisk Undersøgelse. Men egentlig kommer hun ikke ud over C. A. Adlersparres Studie

fra 1861 i »Anteckningar om bortgångna samtida« II, og Spørgsmaalet er, om det er rigtigt, at hun i Fortsættelse af hans Opfattelse lægger Vægten paa de Træk, der udmærker Oscar I ikke som Regent, men som medborgare og människa. Sven Eriksson har nemlig i sin Disputats overbevisende paavist, hvordan det under Krim-Krigen er Kongen, der har Ledelsen af Udenrigspolitikken i sin Haand; det samme gælder sikkert ogsaa til andre Tider og paa andre Omraader.

Oscar I, der var en meget lidt meddelsom Mand, hører afgjort til den Herskertype, som Samtiden har svært ved at forstaa, i hvert Fald fattede Stænderforfatningens Sverige ikke en Monark, som nok var bestemt paa at hævde Regeringsformens »allenastyrande«, men ønskede at udøve det i Overensstemmelse med den offentlige Mening, saaledes som han nu opfattede den efter samvittighedsfuldt Studium af dens Udslag ikke alene i Aviserne. Han spurgte, som det rigtigt paapeges i Bogen, først og fremmest efter Grunden til Misnøjen i de brede Lag og saa klart Forbindelsen mellem Fattigdom og Forbrydelse. Men alt dette rummer meget vide Udsyn. Forfatterne fremhæver, hvorledes den svenske Konservatisme dengang drog Paralleler mellem Tilstandene i 1840ernes Frankrig og deres Hjemland, og rent overfladisk betragtet kan der være noget af Louis Philippes juste milieu i Oscar I's skiftende politiske Indstilling, men socialt møder vi Napoleonismen inden det andet Kejserdømme, blot at de Samfundsforhold, han havde med at gøre, var andre end Louis Napoleons — Skole-, Hospitals- og Fængselsvæsen, Strafferetsreform og Drukkenskabsbekæmpelse. Palmstierna har fremdraget nogle overordentlig interessante Udtalelser af Kong Oscar om Statskuppet den 2. December 1851, men hans samfundsreformatoriske Tanker er voksede paa svensk Grund. Han har tilegnet sig dem, inden han har kunnet kende »Des idées napoléoniennes«. Ensartede Forudsætninger har haft ligeartede Følger. *Erik Møller.*

Det vilde være meget ønskeligt om danske historikere i højere grad beskæftigede sig med de tre gamle danske landskaber Skaane, Halland og Blekinges historie. Professor Fabricius' disputats: »Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige« har haft altfor ringe følge. Derimod har den fine lundensiske historikerskole i denne retning ydet meget, men dens yngre generation synes, idet Lundskolen spreder sig højere op i Sverige, nu i noget højere grad at dyrke rigssvensk historie. Der er da al grund til at hilse med glæde, at dr. Bjørn Kornerup har taget de kirkelige forhold

i Lunde stift op til undersøgelse i skriftet *Til Lunde Stifts Kirkehistorie i det 17. Aarhundrede* (Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok 1943 (1944), 1—40). De principielle betragtninger, hvorved dr. Kornerup indleder sin skildring af de skaanske, hallandske og blekingske kirkelige forhold har imidlertid langt videre sigte. Han tager heri afstand fra den retning indenfor kirkehistorien, der overvejende har opfattet denne som idehistorie, »der væsentligt havde sin Opgave i Udforskningen og Fremstillingen af Tankerækker, der har været de bærende i Kristendommens Historie« og giver sin tilslutning til de kredse (særlig nævnes prof. Hilding Pleijel), der ved siden heraf opfatter det som en hovedopgave for kirkehistorien at redegøre for den kristne religions indvirkning paa den menneskelige kulturudvikling. Man tør formodentlig antage, at disse betragtninger, for saa vidt angaar danske forhold, ikke mindst tager sigte paa de første aarhundreder efter Reformationens indførelse, indenfor hvilke ogsaa dr. Kornerups eget hovedstudium ligger. I hvert fald forekommer det mig at have særlig gyldighed for disse. Den katolske kirkes betydning baade som magtpolitisk og kulturel faktor — hvilke sider deraf, der end endnu maatte være udforskede — i Danmark i Middelalderen kan vel næppe siges at være blevet overset (formodentlig heller ikke fra specielt kirkehistorisk side). Kirken mistede ved overgangen til Lutheranismen vel sin politiske magt, men for kulturudviklingen maa der ogsaa i den efterfølgende tid tillægges den meget stor betydning. Det er derfor en vigtig opgave at faa udforsket, hvorledes den lutherske statskirkes embedsmænd opfyldte deres kulturmission, og det er fuldstændigt rigtigt, naar dr. Kornerup paapeger, at den kirkehistoriske forskning til denne opgaves løsning nødvendigvis maa inddrage hidtil udnyttet materiale under sit undersøgelsesfelt og bearbejde dette efter nye synspunkter, og naar han betoner, at vejen til at naa almengyldige resultater maa gaa over specialundersøgelser omfattende enkelte landsdele (s. 5 f.). En saadan specialundersøgelse er det da, at dr. Kornerup selv har foretaget for Lunde stift. Kildegrundlaget er den af ham selv udgivne visitatsbog fra 17. aarh.s beg. (trykt i »Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid«. Ser. I. Urkunder och aktstycken (1943)). Denne er for aarene 1611—19 ført af biskop Poul Mortensen Astrup og derefter i tiden til 1637 af hans efterfølger i Lunds bispestol Mads Jensen Medelfar.

Visitationen var et betydningsfuldt led i det kirkelige arbejde efter Reformationen. Allerede i kirkeordinansen 1539 forordnedes, som dr. Kornerup bemærker, ikke blot »en første Generalvisi-

tation af principiel Art«, men ogsaa »at de nye evangeliske Superintendenter »en Sinde om Aaret«, om ikke tiere, skulde drage rundt i deres Stift for i de enkelte Sogne at høre Præsternes Prædiken og skaffe sig Kundskab om, hvorledes det stod til med Forsørgelsen af Prædikerne, med Skolevæsen, Hospitaler og Fattigforsorg« (s. 7). Naar man betænker, at intet kultur-, indenrigs-, kirke- eller undervisningsministerium da eksisterede, men at hele centraladministrationen var samlet i danske kancelli kun suppleret af rentekammeret som kasse- og revisionskontor, er det klart, at biskopperne paa disse omraader maatte bære et stort ansvar. Dr. Kornerups skildring viser dog, og man kan sikkert give den en videre gyldighed end for Lunde stift, at deres magtmidler ikke ganske slog til, at de ikke tilstrækkeligt kunde hævde deres stilling overfor adelen, at baade den højere og lavere gejstlighed, som ogsaa rektorer ved byernes ofte forkrøblede latinske skoler samt degnenes daarlige økonomiske kaar var en alvorlig hindring for, at de kunde udføre deres kulturmission blandt den læge befolkning. Overfor det ret mørktfarvede billede af forholdene i Lunde stift, der kan tegnes ud fra visitatsbogens oplysninger og som bekræftes af oplysninger hentet fra andre kilder (kongebreve etc.), gør dr. Kornerup dog det rigtige metodiske forbehold, at man maa holde sig for øje, at ved kilder af denne art kommer afvigelserne fra de normale forhold, manglerne og fejlene til at indtage en alt for dominerende plads, medens de manges »gode trofaste Arbejde« sætter sig mindre stærke spor (s. 16). Endvidere har, som dr. Kornerup fremhæver, Lunde stifts store udstrækning — det var 3 gange saa stort som Roskilde stift — naturligvis gjort tilsyn her særligt vanskeligt. Fri for katolske islæt var stiftet da endnu ved 17. aarh.s beg. heller ikke blevet. Navnlig st. Olafs-kulten var endnu ret udbredt, og her var selv ret haard indskriden fra biskoppens side ude af stand til at gøre det af med vedhængen ved gammel kultform, som den af dr. Kornerup omtalte episode fra sognet st. Olaf i Albo H. viser, hvor biskop Medelfar personlig kastede »afgudsbilledet« af st. Olaf ud af kirken og sønderrev de linklæder, det havde været iklædt, og tillige holdt en manende tale til den forsamlede almue — men hvor det rigt udskaarne st. Olafsbillede endnu i vore dage pryder sognets kirke.

Astrid Friis.

Af den nye Serie »*Samlingar och Studier till Svenska Kyrkans Historia*« (omtalt 10. R. V, 795—796) er der allerede udsendt en Række Bind, som i lige Grad kan tages som Vidnesbyrd om den

sjældne Energi, der besjæler Udgiveren, Professor Hilding Pleijel i Lund, og om den Blomstring, hvori svensk kirkehistorisk Forskning for Tiden befinder sig. Det nylig udgivne Bind (Nr. 6, 1943) indeholder et meget værdifuldt Bidrag af Professoren i Græsk i Lund Albert Wifstrand: »Andlig talekonst. Bidrag till den svenska predikostilens historia.« Denne Afhandling er af viderrækkende Interesse end de fleste kirkehistoriske Monografer og aabner Perspektiver ud til mange Sider. I Modsætning til Fler-tallet af teologiske Forfattere, der har beskæftiget sig med Prædikekunstens Historie, anlægger Professor Wifstrand nemlig i første Række stilhistoriske Synspunkter, viser Sammenhængen mellem de forskellige Tidens Prædikestil og de almindelige litterære Smagsretninger og giver derved et Stykke hidtil lidet bearbejdet Kulturhistorie. Forfatteren er sig bevidst, at han ikke har udtømt sit Emne, men han har brudt Vej for nye Synspunkter, som fortjener at anlægges over for beslægtet Stof ogsaa i andre Lande. — En grundig og paa sin Vis værdifuld Undersøgelse forelægges ogsaa i det følgende Bind (7, 1943) af Ragnar Askmark: »Svensk prästutbildning fram till år 1700«, men den er ganske overvejende af Interesse for svensk Specialhistorie.

Bjørn Kornerup.

Kort er et noget nært uundværligt hjælpemiddel for historieundervisningen. Der kan derfor være grund til her i tidsskriftet at gøre opmærksom paa et af Hermods Korrespondensinstitut i Malmö 1944 (Hugo Gebers forlag, Sthlm.) udsendt »*Historisk Atlas*« udarbejdet af professor Sture Bolin og fil. lic. Josef Carlsson. Det indledes med et kort over Eufkrat- og Tigrisdalenes og Nildalens gamle kulturomraader og slutter med Europakort fra sept. 1940 og okt. 1942. Disse sidste kan dog naturligvis ikke være fyldestgørende. For danske benyttede er der dog den gæne, at atlasset — som svensk — fraset et kort over Danmarks Nordsø-vælde (o. 1030) og Østersøvælde (o. 1220) samt et kort over det stærkt opdelte Slesvig-Holsten ca. 1700 ikke bringer specialkort over Danmark og de af det danske rige omfattede lande. Et stort opsat kort over det sydlige Sverige (omfattende Skaane) i Middelalderen med vejnet og byer, klostre og borge og et klart opsat kort over en skaansk landsby fra fællesskabets tid (1703) dækker dog naturligvis ogsaa danske forhold. Af svenske specialkort kan iøvrigt fremhæves et over Louis de Geers »bruk och domäner«, der illustrerer dennes dominerende stilling indenfor svensk økonomi i 1600-tallet. De stofmættede og klart affattede

indledende forklaringer forhøjer atlassets brugsværdi. Dette anbefaler sig ogsaa ved sit let haandterlige format og sin overkommelige pris (3.90 sv. kr.). A. F.

I Almindelighed gaar Haandbøgerne i det orientalske Spørgsmaal meget let hen over Oldtiden; naar denne Periode overhovedet omhandles, er det blot i de groveste Træk i et indledende Kapitel, hvor Problemerne næppe forfølges længere tilbage end til Alexander d. Stores Tid. Man maa derfor være Prof. Pierre Waltz taknemmelig for, at han har taget disse lidet agtede, men dog ingenlunde uvigtige Kapitler af Spørgsmaalets Historie op til Behandling i hans nylig udkomne Bog »*La Question orientale dans l'Antiquité*« (Paris 1942, 368 Sider). Forf. fremhæver altfor beskedent, at hans Arbejde ikke er et lærd Værk, men en Læsebog bestemt for det store Publikum. Fremstillingen er ganske vist ikke tynget af noget lærd Apparat, men i dens faste Komposition mærkes, at Forf. taler ud fra et fortroligt Kendskab til det antike Kildestof, og ud fra dette Kendskab giver han en overlegen Synthese af det orientalske Spørgsmaals vexlende Faser gennem halvtredje Tusind Aar uden noget Sted hverken at forfalde til at udmale de fremdragne Episoder i Enkeltheder eller at fortabe sig i Almindeligheder. Waltz har vidst af Begivenhedernes brogede og forvirrede Mængde at begrænse sig til de ledende og afgørende Træk og dermed forstaaet at gøre sin Skildring plastisk, saaledes at den viser, hvilken Betydning Oldtiden har haft for Tilblivelsen og Udviklingen af det orientalske Spørgsmaal, og hvorledes de samme ledende Faktorer i dets Mekanik, være sig politiske, økonomiske eller ethnografiske, genfindes til alle Tider.

Otto Koefoed-Petersen.

INDHOLD

	Side
Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik. Af Dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang	245
Øernes Befolkning under Karl Gustavkrigene. Af Lektor, Dr. phil. Hans H. Fussing	287
Skibykronikens Kildeforhold og Affattelsestid (Fortsat). Af Professor, Dr. theol. J. Oskar Andersen	334

Anmeldelser.

Sønderjyllands Historie. Fremstillet for det danske Folk I—V. Af Troels Fink	448
Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser udg. ved Axel Linvald. Axel Linvald: Christian VIII. Den unge Prins 1788—1813. Af Povl Engelstoff	483
Th. A. Müller: Den unge Ludvig Holberg. 1684—1722. Af F. J. Bille-skov Jansen	487
Danmarks Malerkunst fra Middelalder til Nutid, red. af Erik Zahle. Af Hans Lassen	493
Om de danske Domstoles Uafhængighed under Enevælden. I. Bemærkninger til en Anmeldelse. Af Troels G. Jørgensen . 2. Svar til fhv. Højesteretspræsident Troels G. Jørgensen. Af Povl Bagge	500
Jens Arup Seip; Sættargjorden i Tunsberg og Kirkens Jurisdiksjon. Af Hal Koch	511
Kay Stenberg: Sverige-Norges skandinaviske allianspolitik 1863. Det officielle skedet. Af Erik Møller	517
Sundtoldsregnskabernes kildeværdi og transitbalancen i Sundet. Afsluttende svar til dr. phil. Astrid Friis. Af Aksel E. Christensen	528
Slutbemærkninger. Af Astrid Friis	548

Nyt fra historisk Videnskab.

Nekrolog over Hans Jensen af Povl Engelstoff. — Nekrolog over Helge Almquist af C. O. Bøggild-Andersen. — A. F. Kriegers Dagbøger VIII. Oversigter og Registre ved C. O. Bøggild-Andersen og C. Rise Hansen (Povl Bagge). — Marius Vibæk: C. F. Tietgen (Kjeld Winding). — Georg Hansen: Degnen. Studie i 18. Aarh.s Kulturhistorie (Bjørn Kornerup). — Georg Nørregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857—1899 (Kjeld Winding). — Meddelelser om Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie. — Danmarks Gamle Love ved E. Kroman og Stig Juul. — Kancelliets Brevbøger 1637—39 ved E. Marquard. — Vejledende Arkivregistraturer VI. Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele ved F. Gribsvad og Joh. Hvidtfeldt (Troels Fink). — P. B. Grandjean: Dansk Sigillografi (Harald Jørgensen). — Vilh. Munthe: Ludvig Daae (Bjørn Kornerup). — Egil Husby: »Den Constitutionelle« (Harald Jørgensen). — Fritz Askeberg: Norden och kontinenten i gammal tid (H. C. Broholm). — Lars Sjödin: Kalmarunionens slutskede, Rudolf Bergström: Studier till den stora krisen i Nordens historia 1517—1523 (Johan Hvidtfeldt). — Alma Söderhjelms och Carl Fredrik Palmstierna: Oscar I (Erik Møller). — Bjørn Kornerup: Til Lunde Stifts Kirkehistorie i 17. Aarh. (Astrid Friis). — Albert Wifstrand: Andlig talekonst (Bjørn Kornerup). — Bolin-Carlsson: Historisk atlas (Astrid Friis). — Pierre Waltz: La Question orientale dans l'Antiquité (Otto Koefoed-Petersen)	551
---	-----